

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Kyivan Academy

Volume 21

Kyiv
DUKH I LITERA
2024

Київська Академія

Випуск 21

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Максим Яременко — голова редколегії
(Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Наталія Білоус
(Інститут історії України НАН України)

Giovanna Brogi Bercoff
(Università Degli Studi di Milano)

Сергій Головащенко
(Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Катерина Дуса
(Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Лариса Довга
(Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Мирон Капраль
(Львівське відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)

Nikolaos Chrissidis
(Southern Connecticut State University)

Heather Coleman
(University of Alberta)

Gary Marker
(State University of New York at Stony Brook)

Serhii Plokhii
(Harvard University)

Natalia Pylypiuk
(University of Alberta)

Марина Ткачук
(Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Наталія Яковенко
(Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, категорія "Б"
(наказ Міністерства освіти і науки України від 10.10.2022 № 894).

Позиція редколегії не завжди збігається з думкою авторів.

Усі права застережено.

Передруки та переклади можливі лише зі згоди авторів та редколегії.

Ідентифікатор друкованого медіа: R30-04282

ЗМІСТ

I. СТАТТІ

Києво-Могилянська академія

Kateryna Pasichnyk. «Fruit of Hope»: Recruitment of Kyiv Academy Students to the Hospital Schools in the Mid-18th Century Russian Empire 11

Катерина Дуса. Київська академія в подорожніх записках другої половини XVIII – середини XIX ст. 39

Terra Academica

Валерій Зема. Богородичний культ і служба Покрову 55

Віталій Михайловський. Єдинороги нашого Середньовіччя. Писарі земських судів Руського та Подільського воєводств у 1434–1500 роках. 95

Ольга Максимчук. Богородичні міракули у «Казанях приданих до книги Ключ разумѣнія» та «Небѣ новому» Йоаникія Галятовського: діахронічний аспект 165

Роман Кисельов. Про риторику «Hortulus Tullianus» 187

Андрій Стародуб. «Nic się nie dzieje bez wiedzy i zgody Delegata». Чиновник Міністерства релігійних визнань і народної освіти Зигмунт Загуровський та Студіум православного богослов'я Варшавського університету у 1929–1939 роках 201

II. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

- Роман Кисельов.** Промова Йоасафа Кроковського
на смерть Інокентія Гізеля (1683)..... 241
- Лариса Довга, Оксана Суховій.** Проповідь Варлаама
Ясинського «На воскресіння Христове
та Благовіщення Діви Матері»..... 266
- Максим Яременко.** Подвійне затемнення, празник
Благовіщення та сестриниця Мазепи «Марціанна» 296
- Тарас Шманько, Аліція Новак.** Діарій єпископа
Максиміліяна Рилла..... 312

III. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- Станіслав Волощенко.** *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII
wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich,*
opracowała Olga Tkachuk; przy współpracy
Doroty Sidorowicz-Mulak (Wrocław: Wydawnictwo
Ossolineum, 2022), 247 s.: il..... 359
- Про авторів** 365

Contents

I. ARTICLES

Kyiv Mohyla Academy

Kateryna Pasichnyk. «Fruit of Hope»: Recruitment of Kyiv Academy Students to the Hospital Schools in the Mid-Eighteenth-Century Russian Empire 11

Kateryna Dysa. Kyiv Academy in Travelogues of the Second Half of the 18th through Mid-19th Centuries 39

Terra Academica

Valerii Zema. The Cult of the Theotokos and the *Pokrov* (Intercession) Service 55

Vitaliy Mykhaylovskiy. Unicorns of our Middle Ages. Scribes of the Land Courts of Ruthenian and Podolian Voivodeships in 1434–1500 95

Olha Maksymchuk. Marian Miracles in *Kazania prydanynie do knyhy Kliuch razuminiia* and *Nebo novoie* by Yoanikiy Halyatovsky: a Diachronic Aspect 165

Roman Kyselov. On the Rhetoric Manual *Hortulus Tullianus* 187

Andriy Starodub. «Nothing can be done without informing and authorizing the Delegate»: Zygmunt Zagórowski, an official of the Ministry of Confessions and

Public Education, and the Studim of Orthodox Theology at the University of Warsaw in 1929–1939	201
---	-----

II. DOCUMENTS AND MATERIALS

Roman Kyselov. Joasaf Krokovsky's Oration on the Demise of Inokentii Gizel (1683)	241
Larysa Dovga, Oksana Sukhovii. Barlaam Yasynskyi's Sermon «On the Resurrection of Christ and the Annunciation of the Virgin Mary»	266
Maksym Yaremenko. Double Eclipse, Feast of the Annunciation and Mazepa's Niece «Marcianna»	296
Taras Shmanko, Alicja Nowak. <i>Diarium</i> of Bishop Maximilian Ryllo.	312

III. BOOK REVIEWS

Stanislav Voloshchenko. <i>Katalog druków cyrylickich XV–XVII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich</i> , opracowała Olga Tkachuk; przy współpracy Doroty Sidorowicz-Mulak (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2022), 247 s.: il.	359
Contributors	365

I
Статті

Києво-Могилянська академія

Київська Академія 21 (2024): 11–38.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.11-38
<http://ka.ukma.edu.ua>

Kateryna Pasichnyk

«Fruit of Hope»: Recruitment of Kyiv Academy Students to the Hospital Schools in the Mid-Eighteenth-Century Russian Empire

У статті на основі аналізу перших кампаній з набору вихованців Київської академії до госпітальних шкіл у Санкт-Петербурзі та Москві в середині XVIII ст. розглядається вибір студентами медичної кар'єри як способу соціальної мобільності. Дослідники давно відзначають, що студенти з Гетьманщини та Слобідської України були цінним внутрішньоімперським джерелом майбутніх медичних чиновників. Менше відомо про можливі мотивації охочих вивчати медицину з огляду на їхнє соціальне походження. У статті стверджується, що медична кар'єра була активним вибором для соціального просування, який робили не лише діти духовництва, а й козаки та посполиті. Серед охочих розпочати медичну кар'єру були і міщани. Для представників козацької еліти в досліджуваний період медична служба залишалася малопривабливою. У статті проілюстровано процес освітньої інтеграції багатьох студентів з нижчих соціальних станів на шляху до участі в імперському проекті як медичних чиновників. Спочатку розглянуто формування траєкторії соціального просування під впливом політики імперської медичної адміністрації, як задекларованої, так і реалізованої. Далі йдеться про подорожі студентів до столиць у світлі викликів, з якими вони стикалися, і рішень, які вони приймали на шляху до лікарської професії. Наприкінці проаналізовано соціальне походження студентів та їхню академічну успішність, аби зрозуміти, що означав вибір медичної професії для різних соціальних груп та наскільки цей шлях соціальної мобільності був інклюзивним.

Ключові слова: набори студентів, госпітальні школи, медична кар'єра, соціальне просування, Російська імперія, Київська академія.

In the history of medicine in the Russian Empire, students from the Ukrainian lands are justifiably recognized as an important source of imperial domestic physicians due to the lands' «fluid social structure» and the good teaching of Latin¹. A large percentage of native physicians in the Russian Empire came from the Kyiv Academy and Chernihiv, Kharkiv, and Pereiaslav colleges². More than a historiographical observation, it is a widely used example in public discussions about Ukrainian influence on the forming and growing empire. Together with the Baltic Germans and the sons of foreigners, who immigrated to the empire, they made up most imperial domestic physicians. The number of the latter started to steadily rise in the eighteenth century, shifting the balance between foreigners and natives in the imperial medical service³. They studied at the hospital schools: one in Moscow, two (infantry and naval) in Saint Petersburg, one in Kronstadt⁴. In the hospital schools, students became physician assistants (*podlekari*) and physicians (*lekari*). But to obtain a doctorate in medicine, they had to enter a foreign university, such as

¹ John Alexander, *Bubonic Plague in Early Modern Russia: Public Health and Urban Disaster* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2003), 39.

² Михаил Бойчак, Римма Лякина, *Их путь в медицину начинался с Киево-Могилянской академии* (Киев: Мединформ, 2011); Людмила Посохова, *Харківський колегіум: XVIII — перша половина XIX ст.* (Харків: Бизнес-Информ, 1999), 130–132; Людмила Посохова, *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* (Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011), 221–222; Ольга Травкіна, «Чернігівський колегіум (XVIII ст.).» (Дис. ... канд. істор. наук, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2003), 190–192.

³ Andreas Renner, *Russische Autokratie und europäische Medizin. Organisiert-er Wissenstransfer im 18. Jahrhundert*, 1. Auflage (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010), 72–73.

⁴ A temporary school also functioned in Elizavetgrad in 1787–1797. In the last two decades of the eighteenth century, the schools were reorganized first into medico-surgical schools and then into medico-surgical academies. More on the hospital schools: Яков Чистович, *История первых медицинских школ в России* (Санкт-Петербург: Типография Якова Трея, 1883); Александр Алелеков, *История Московского военного госпиталя в связи с историей медицины в России к 200-летию его юбилею 1707–1907 гг.* (Москва: Типография Штаба Московского военного округа, 1907); Борис Палкин, *Русские госпитальные школы XVIII века и их воспитанники* (Москва: Государственное изд-во медицинской лит-ры МЕДГИЗ, 1959).

Leiden, Halle, Göttingen, or Strasbourg. The medical faculty of Moscow University only started to grant doctoral degrees in the last decade of the eighteenth century, while the Medical College in Saint Petersburg, which had the official right to grant M.D., rarely did so⁵. The modern research tends to focus on the next stage of the students' medical careers, when they were already physicians, imperial bureaucrats, and professional elite who strengthened imperial power and helped the state to know itself by producing medico-geographical knowledge about its regions⁶. The purpose of this article is, therefore, to reintroduce the topic of medical recruitment into the history of medicine as the process that was inevitably shaped by imperial medical policy and local responses. In this sense, the work contributes to the scholarship on the fate of imperial medical initiatives in the Ukrainian lands⁷. Not least due to the desire of students of the Kyiv Academy from lower social ranks to improve their status, the empire received new medical officials and bureaucrats.

In order to understand the choice of medicine as an educational strategy in terms of the social background of students, it is necessary to analyze them as a group. More is known about them as individuals, primarily those medical luminaries who became doctors and went down in history as the «fathers» of specific medical disciplines and new methods of treatment, such as Kasiian Yahelskyi, Danylo Samoilovych, Nestor Maksymovych, Martyn Terekhovskyyi, to name just a few⁸. They constitute a medical pantheon that populates traditional history of medicine and medical profession, with its focus on the steady progress of medical science and the key role of outstanding physicians in it⁹. The

---

⁵ Renner, *Russische Autokratie*, 79.

⁶ Andreas Renner, «Progress through Power? Medical Practitioners in Eighteenth-Century Russia as an Imperial Elite,» *Acta Slavica Iaponica* 27 (2009): 29–54; *История медицины и медицинской географии в Российской империи*, под ред. Е. А. Вишленковой и А. Реннера (Москва: Шико, 2021).

⁷ Most recently: *Розчаклювання недуги. Локальна традиція, «старі» хвороби та «нова» медицина в Україні XVIII–XIX ст.*, за ред. В. Маслійчука та І. Сердюка (Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021).

⁸ One of the oldest lists of doctors from the Kyiv Academy and colleges comes from: Гл. Л., «Список докторов медицины из малороссов, практиковавших в России в XVIII столетии,» *Киевская старина* 3 (1896): 98–103.

⁹ See, for example, the earliest works on the history of medicine in the Ukrainian lands, traditionally written by representatives of the medical profession:

native doctors were especially venerated during Soviet times, not least as a means of discrediting the influence of foreign doctors and science on Russian medicine¹⁰.

However, in the imperial medical community, doctors were significantly outnumbered by physicians and physicians' assistants. According to Andreas Renner, «the Russian medical profession of the eighteenth century numbered hardly more than 3000»¹¹. Only one sixth of them had doctoral degrees¹². In the group of students considered here, only a few became doctors¹³. Many more physicians and physicians' assistants hide behind numbers. Mykola Borodii suggested the general figure of 1200 young men from Ukrainian educational institutions who studied at the medical schools¹⁴. In particular, for the Kyiv Academy, Mykhailo Boichak and Rymma Liakina compiled biographical details and a list of 263 students of the Kyiv Academy and then the Kyiv Seminary who went to study medical science during the eighteenth and first half of the nineteenth century based on Kyiv archival holdings¹⁵. Vasyl Pliushch counted the total number of students of the Kyiv Academy who practiced medicine at 740, noting that the report from the time of the Legislative Commission stated that only from the synodal decree on sending students (1754) until 1768 there were more than 300 of them¹⁶.

This article is based on the data set of almost one hundred and a half students from around the same decade (1758–1769), reconstructed based on the archives of the Medical Chancellery (1721) and the Medical

---

Сергій Верхратський, «Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земств)» (Дис. ... доктора мед. наук, Медицинский институт имени ак. А. А. Богомольца, 1944), 277–290; Василь Плющ, *Нариси з історії української медичної науки та освіти*. Кн. I: *Від початків української державності до 19 століття* (Мюнхен: Druckgenossenschaft «Cicero» eGmbH, 1970), 41–50.

¹⁰ For instance: Сергей Громбах, *Данило Самойлович (Ученые и проблемы)* (Москва: Центральный институт санитарного просвещения, 1951).

¹¹ Renner, «Progress through Power?» 39.

¹² Ibid.

¹³ Apart from the ones already mentioned (Yahelskyi, Terekhovskiy, Maksymovych, Samoilyovych), there were also Illia Rutskiy, Denys Ponyrka, and Andrii Italinskyi.

¹⁴ Николай Бородий, «О развитии медицины Украины в XVIII веке,» *Советское здравоохранение* 11 (1981): 56.

¹⁵ Бойчак, Лякина, *Их путь в медицину*, 277–284.

¹⁶ Плющ, *Нариси з історії*, 47–48.

College (1763) from the Russian State Archive of Ancient Acts. Such an uneven chronological span, which does not cover the first four years of the recruitments, was defined by the sources that survived. This data set only partially overlaps with the names of students who studied medicine before the 1770s compiled by Boichak and Liakina, which allows us to add around forty names reconstructed by the authors. Taking into account the names of students found in the Russian State Archive of Ancient Acts, one can state that we know about 200 students who studied medicine before the 1770s by name. Bearing in mind that there could have been at least a hundred more, I must make a reservation: to further clarify the number and comprehensively cover the following decades, a thorough study of the aforementioned archival funds of the medical authorities kept in Moscow, where much more information about students from Left-bank and Sloboda Ukraine has been preserved, is necessary.

Organizing Recruitments. Ideas and Legal Provisions

The path to social mobility for the students of the Kyiv Academy was paved by the recruitment policy of the imperial medical establishment, which had to reconcile the urgent need for medical personnel, the interests of the Holy Synod, and the available resources. Before the establishment of the first military hospital in Moscow (1707), whose school became a model for the others that followed, the medical community in Muscovy was formed by inviting physicians from abroad and local apprenticeships. In the seventeenth century, the foreign medics were recruited through trustworthy diplomatic and trade contacts¹⁷. The invitation of foreign doctors was additionally motivated by security concerns. They were viewed as less likely to poison the tsar¹⁸. The foreign medics were experts in the Apothecary Chancery, the medical department at the court, and used their professional networks for the further recruitment of physicians, as well as accepted volunteers and

---

¹⁷ Clare Griffin, «The Production and Consumption of Medical Knowledge in Seventeenth-Century Russia: The Apothecary Chancery.» (PhD diss., UCL, 2012), 81–85.

¹⁸ Eve Levin, «The Administration of Western Medicine in Seventeenth-Century Russia,» in *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, ed. Jarmo Kotilaine and Marshall Poe (London: RoutledgeCurzon, 2004), 356.

surgeons captured during military campaigns¹⁹. Its representatives also educated the local pharmacists and surgeons, like in 1654, when the Chancery founded a temporary school for 38 apprentices from the ranks of musketeers (*strel'sy*) and their children²⁰. Building a domestic medical education infrastructure was a cheaper and more effective alternative, given the urgent need for physicians in the growing empire, particularly in the army. The challenge was to find volunteers with adequate knowledge of Latin, such as, for example, students of Latin schools under the supervision of the Holy Synod.

The precedent of turning to the Holy Synod for the allowance to recruit students was already set by the former personal physician of Peter I, Nicolaas Bidloo, who was tasked with the establishment of the first hospital school in Moscow, mentioned above. In search for 50 young men to study medicine there, he launched a lengthy correspondence with the Holy Synod to persuade it to release students from the Slavic Greek Latin Academy in Moscow. With the reluctance of the Holy Synod, this Academy became the first permanent source of local future medics²¹. With the establishment of the Medical Chancellery, the body that substituted the Apothecary Chancery in the new administrative system of the state in 1721, the task of searching for new cadres for medical studies fell within its purview. The Chancellery supervised the medical part of the functioning of hospitals and set standard qualification requirements that allowed students to enter hospital schools²². It is believed that the head of the Medical Chancellery, Pavel Kondoidi, was behind the decree of the Holy Synod of 1754, which for the first time invited students from the Kyiv Academy, and Chernihiv, Pereiaslav, and Kharkiv colleges²³.

The invitation of students from the Hetmanate was a decision that allowed the use of the socio-cultural peculiarity of the western lands of the empire to accommodate the Holy Synod's policy on the clergy and

---

¹⁹ Ibid., 358–59; Maria Unkovskaya, *Brief Lives: A Handbook of Medical Practitioners in Muscovy* (London: The Wellcome Trust, 1999), 19, 34, 65, 71, 75–76, 79–83, 87.

²⁰ Марк Мирский, *Очерки истории медицины в России XVI–XVIII вв.* (Владикавказ: Рекламно-издательское агентство Министерства печати и информации РСО-А, 1995), 25.

²¹ Alexander, *Vibonic Plague*, 44–48.

²² *Полное собрание законов Российской империи* (Санкт-Петербург, 1830) (далі – ПСЗ), 9: 662, 674.

²³ Ibid., 14: 37–39.

empire's medical needs of the time. The Holy Synod was unwilling to authorize the enrollment of students from Russian seminaries in hospital schools. The seminaries were institutions for educating clergy, which was a closed social group in Russia. Likely, the Holy Synod did not want to disturb its integrity. The Left-bank Ukraine was different in this respect. Its clergy was only to become a more enclosed social group after the unification reforms in the 1780s²⁴. The Kyiv Academy and colleges continued to serve the educational needs of various social groups, including the clergy, Cossacks, towners, and commoners²⁵. Tellingly, when the Holy Synod allowed the recruitment from the seminaries in 1756 and the order was sent to the seminaries in Novgorod, Pskov, Tver, Smolensk, Kazan, the Trinity Lavra of Saint Sergius, and others, it was distinctly specified that the release of seminarists was a temporary measure. It was also limited to 50 students²⁶.

The decree of 1754 advertised the path to social advancement for students of the Kyiv Academy and colleges, relying on the Pietist ideal that diligent study led to merit-based promotion and thus to the creation of good servants for the ruler. It invited diligent students who had reached the philosophy class, and were of laudable behavior. The Medical Chancellery noted in the decree that it was aware of the financial hardships of students in the Little Russian schools. Medical career, by contrast, ostensibly implied an easy promotion of a medical official up the ranks, with the prospect of even becoming a court physician, and students were provided with payments, accommodation, and food during their studies²⁷. Developing further the Pietist ideas already present in the Hospital Statute of 1735²⁸, the decree emphasized the voluntary nature

---

²⁴ Nancy Kollmann, *The Russian Empire 1450–1801* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 111–112.

²⁵ Максим Яременко, «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. (Харків: Акта, 2014), 58–60.

²⁶ ПСЗ, 14: 525.

²⁷ Ibid., 14: 37–39.

²⁸ Ibid., 9: 670–671, 673–674, 679–680. The Statute was conceived by Johan Fischer, the *leib*-medic, and the head of the Chancellery. Fischer must have been inspired by the prevailing Pietist models at the time, as his program envisioned discipline and student evaluations as a way to ensure the cultivation of good imperial servants; more on the new understanding of the purpose of schooling and related educational reforms inspired by Pietist models in: Igor Fedyukin, «The German Party in Russia in the 1730s: Exploring the Ideas of the Ruling Faction,»

of medical training, encouraged diligence in study, and promised promotion. Wanting to create useful servants for the empress, the medical authorities viewed those who wanted to study medicine as a «fruit of hope»²⁹. The decrees created the legal premises for the recruitment of students by the Medical Chancellery as well as its successor, the Medical College, a new medical institution that emerged during the reign of Catherine II in 1763.

Inviting students

Medical authorities had to come up with ways to ensure that prospective students were informed about the benefits of changing their lives' path. The follow-up decree of the Holy Synod of 1755 showed dissatisfaction with the implementation of the previous order. Only the Kyiv Academy responded and prepared the list of students for dispatch. The colleges had to send the lists of volunteers «immediately». But even in the case of the Kyiv Academy, the Holy Synod had first to confirm to Metropolitan Tymofii Shcherbatskyi that students' travel expenses would be reimbursed³⁰. One way to attract students was to organize recruitment campaigns, the most famous of which was the one organized by the doctor Ivan Poletyka in 1761. A former student of the Kyiv Academy himself, he reportedly initiated the recruitment in Kyiv, convinced many students to pursue medical science, and selected 55 of them, an outstanding number³¹. His recruitment campaign is also considered a precedent that paved the way for subsequent similar campaigns³².

Basic Research Program Working Papers. Humanities. National Research University, Higher School of Economics (2016): 7–14, <https://www.hse.ru/data/2016/06/16/1117472361/132HUM2016.pdf>. Fischer also studied in Halle, the center of the Pietist movement. Wilhelm Richter, *Geschichte der Medizin in Russland* (Moskau: Gedruckt bei N. S. Wsewolojsky, 1817), 271.

²⁹ ПСЗ, 14: 37–39.

³⁰ Ibid., 14: 307.

³¹ Борис Криштопа, «Политика (Полетика, Політика) Іван Андрійович,» в *Киево-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001), 434. The sources analyzed here do not indicate that Poletyka delivered a speech, but mention that he tried hard to convince students to go to the hospital schools.

³² Чистович, *История первых медицинских школ*, 328. Sending physicians

However, a closer look at the campaign suggests that it was rather accidental and did not meet all expectations, revealing a somewhat feverish search by the medical establishment for ways to put synodal decrees into practice and attract more students. The Medical Chancellery explained to the Senate that it had exhausted «all possible means» in search of new volunteers, but despite multiple appeals to the local consistories to comply with the Holy Synod's decrees, the flow of students ceased³³. Obviously, Poletyka was aware of the problem, and he did initiate the trip himself, but for more prosaic reasons than is commonly believed. In 1761, he asked the Medical Chancellery for a four-month leave to his hometown Romny for family reasons. Since he wanted to continue to receive money for his office as a military physician in the Saint Petersburg Division, he asked the Chancellery to entrust him with a task in Little Russia. It was then that the Chancellery decided to use his trip to invite students from the Ukrainian lands to the hospital schools. His trip was authorized by the Senate and the plan was to organize a large-scale recruitment, bringing 30 or more students to the hospital schools in October.

The implementation of the plan was full of obstacles. Poletyka reached his destination only in August due to problems with his passport when students were already on vacation. Hence, he did not have enough time to convince students to come, and the «autumn slush», according to him, would make the students' trip expensive, not to mention how unhealthy traveling in such weather conditions could be. He asked for an extension of the deadline, hinting at the possibility of recruiting up to 100 students, probably as compensation. He was allowed to stay until the end of December «so that these efforts were not in vain, and because a lot of state money had been spent on them»³⁴. Poletyka invited many students (55), but no more students were recruited to approach the number of 100. Furthermore, he did not seem to have visited Kharkiv or Pereiaslav colleges, although this was initially planned. Apparently, some students decided to leave medical training shortly after their appointment, asking

---

to Latin schools to invite new students was not an unusual practice for the medical authorities. For instance, in 1758, the doctor Anastasius Nyck was sent to the Slavic Greek Latin Academy to inquire whether there was anyone interested in medical studies. In: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 346, оп. 1/4, кн. 224, 1758, д. 135.

³³ РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 273, 1761, д. 355.

³⁴ Ibid.

for the appointments elsewhere. These could be Dionisii Shydlovskiy and Vasylii Tymonovskiy, who in 1762 took possession of their graduation certificates. One student did not go further than Hlukhiv³⁵. Also, a comparison of the years preceding the campaign and the years following it does not show any particular increase in the inflow of students from the Ukrainian lands after it.

The campaign turned out to be expensive, time-consuming, and not sufficiently controlled by the Medical Chancellery, even though the campaign was successful in terms of numbers. It is suggested that there were around 1100 students per year at the Kyiv Academy between 1744–1770s³⁶. That means that around 5% of all Kyiv Academy's young men went to study medicine in the year of Poletyka's recruitment. In the end, the medical authorities opted for other ways to attract future medical students. In 1766, the Medical College established recruitment as a permanent duty of a particular physician who was already working on site. This physician effectively became an intermediary between students and the College. He invited students exclusively at the request of the latter and accepted applications from students who wanted to study medicine. He notified the College in advance of the number, names, and planned departure of students³⁷. Voluntary departures of students, i.e., circumventing the intermediary, were supposed to be penalized: the students did not receive reimbursement for travel expenses³⁸. In this way, the Medical College established control over the student recruitment process and attempted to regulate the inflow of students in accordance with the needs of hospitals and offers on the spot. Through legislation and experience in organizing recruitment, the medical authorities established

³⁵ Ibid., д. 374.

³⁶ Зоя Хижняк, Валерій Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003), 115.

³⁷ From 1766, this physician was a surgeon from the Kyiv battalion, Ivan Fedoseev (and, respectively, Frants Vul'f in Pereiaslav, and Ioakim Uznanskij in Chernihiv). Fedoseev was entrusted with this duty in the following years as well. In: РГАДА, ф. 344, оп. 1/1, кн. 24, 1768, д. 24; кн. 17, 1767, д. 27; кн. 12, 1766, д. 124; кн. 17, 1767, д. 23; кн. 35, 1769, д. 202; кн. 34, 1769, д. 151. Then, in 1770, this responsibility was assumed by the Kyiv physician Mitrofanov. Палкин, *Русские госпитальные школы*, 28; and in 1777, another surgeon from the Kyiv battalion, Fedor Matkovskij, was in charge. In: Національна бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 301, спр. 26, арк. 43–44.

³⁸ РГАДА, ф. 344, оп. 1/1, кн. 24, 1768, д. 24.

general guidelines to ensure students' mobility, both in terms of their physical travel and changes in social status.

Students Travel to Saint Petersburg and Moscow

The general rules of recruitment paved the way for those students who volunteered to study medicine. Now they had to embark on a journey to the capitals via Hlukhiv, in some cases demonstrating their active choice of a medical career by overcoming the travel and financial challenges they faced along the way. They traveled based on passports issued by the Kyiv Chancellery, the Kyiv magistrate, or the Little Russian Collegium in Hlukhiv – a mandatory stop for students on their way to Moscow and Saint Petersburg from Kyiv³⁹. Notably, to ensure the safety of a large group of students during a long journey, Poletyka asked to appoint an escort with the argumentation that the road was «foreign and unusual» for them (*dlya inostranstva i neobyknovennosti ih v doroge*)⁴⁰. The member of a special group of couriers of the Kyiv garrison (*reitary*)⁴¹, Petr Kozlov, accompanied students all the way to Saint Petersburg⁴². There was a clear preference for traveling in the company of fellow students or with someone else. For instance, Yahelskyi, the son of a Kyiv townier, traveled to the capital in 1758 with Simion Drashkovich, who was on his way from the Habsburg lands (Petrovaradin) to join his merchant uncle in Saint Petersburg⁴³. In 1769, Afanasii Konstantynov, the son of a Kyiv commoner, traveled with the naval hieromonk (*ober-ieromonakh*), Agei Kokhosadskii⁴⁴.

Another challenge for students was that they needed money for travel, reimbursed by the medical authorities upon their arrival. Initially, the Holy Synod obliged to give each student 10 rubles from the archepiscopal

³⁹ Ibid., кн. 17, 1767, д. 23; кн. 20, 1767, д. 186; кн. 35, 1769, д. 179.

⁴⁰ Ibid., ф. 346, оп. 1/4, кн. 273, 1761, д. 374.

⁴¹ More on this group of couriers, who sustained «a connection between the Collegium of Foreign Affairs and the Russian diplomatic residents in Istanbul» and delivered private correspondence, participated in trade, and carried out various missions in the empire and beyond, see in: Вадим Назаренко, «Кур'єри «для особых посылок»: київські рейтари XVIII ст.», *Historians.in.ua*, 21 червня, 2016, <http://archive.li/a3TqV#selection-835.1-835.74>.

⁴² РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 273, 1761, д. 377.

⁴³ Ibid., кн. 226, 1758, д. 289.

⁴⁴ Ibid., ф. 344, оп. 1/1, кн. 35, 1769, д. 202.

household income⁴⁵. The sources indicate that in the late 1750s, the local chancelleries were expected to provide the money, as it happened, for instance, during Poletyka's campaign⁴⁶. In 1767, the sum constituted 10 rubles for traveling to Moscow and 15 to Saint Petersburg⁴⁷. But the Kyiv Chancellery often did not fulfill the order to finance the travels, and students had to find money somewhere else⁴⁸.

It is indicative that in their desire for social mobility to a medical profession, some students were ready to take on debt to get to the hospital schools. Let us take as an example the abovementioned Konstantynov and Yahelskyi. Both, shortly after arriving in Saint Petersburg, asked the medical authorities to reimburse them for the travel expenses they had paid on their own, invoking their difficult financial situation. We also know from sources that both young men lost their fathers long before they traveled to the capital. We do not know the exact source of Konstantynov's money, but Yahelskyi clarified that he had borrowed money for his journey from «the friendly strangers» (*po priyazni ot postoronnih lyudej*), now he had to pay it back⁴⁹. Similarly, the sons of commoners, Luka Kolonetskyi and Damian Bovenskyi, and the sons of priests, Tymofii Yanovskiy and Petr Zemskiy, independently financed their travels. The fathers of the first three had also passed away. Apparently, in some cases, the death of the head of the family served as (additional) incentive to search for career prospects outside of one's social status. Their trip to the capital can even be interpreted as a risky venture, as at that time, in 1768, the medical authorities did not authorize their intermediary in Kyiv to invite new students. Bypassing the rule of notifying the intermediary of their desire to travel, they all found the financial means and set out on the journey. Because they broke the rule, they were not reimbursed, but the risk paid off, and they all entered the imperial service⁵⁰.

⁴⁵ ПСЗ, 14: 307.

⁴⁶ РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 238, 1759, д. 16; кн. 273, 1761, д. 355.

⁴⁷ Ibid., ф. 344, оп. 1/1, кн. 17, 1767, д. 23.

⁴⁸ See, for example: Ibid., ф. 346, оп. 1/4, кн. 227, 1758, д. 369; кн. 226, 1758, д. 289; кн. 238, 1759, д. 14; кн. 238, 1759, д. 16; кн. 294, 1763, д. 176; ф. 344, оп. 1/1, кн. 12, 1766, д. 124. In this sense, Poletyka's campaign was an exception, as the Chancellery went along with the requirement to pay. Probably, this was because the campaign was backed by the Senate itself. The Chancery issued passports and money to the students. РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 273, 1761, д. 355.

⁴⁹ Ibid., кн. 226, 1758, д. 289.

⁵⁰ Ibid., ф. 344, оп. 1/1, кн. 24, 1768, д. 24.

Similarly, some students found financial means to become volunteers at the hospital schools, i.e., to cover their own living expenses if they did not find a place in the *komplet* tally (the total number of students at the hospitals)⁵¹. For instance, Maksymovych and Stefan Komarovskiy – both sons of priests – applied for studies in Saint Petersburg under the status of volunteers⁵². For students in the *komplet* tally of Saint Petersburg hospitals, the money for «housing, firewood, candles», food, plus a servant shared by several students⁵³, was to be provided from the Admiralty for students of the naval hospital. The Main Commissariat would pay for students of the infantry hospital, accordingly⁵⁴. But they could be reluctant to pay if a student was assigned to a hospital school that was already full⁵⁵. Students who entered the hospital schools as volunteers probably had the advantage of being able to choose the exact place of study. Most wanted to go to Saint Petersburg, not Moscow. Even though the 1754 decree allowed the students to select the place of study⁵⁶, the very same year, Andrei Vezhytskyi and Hryhorii Makarievskiy were left at the Moscow hospital against their wishes⁵⁷. Similarly, students' agency was restricted during Poletyka's campaign, when some of them were left in Moscow⁵⁸. But the restrictions do not always seem to have been enforced, since about 77% of all students recruited at the time in question still received appointments in Saint Petersburg.

The Latin exam, which took place upon the students' arrival to Saint Petersburg or Moscow, never posed a challenge. No student of the Kyiv Academy in the period under investigation failed this exam, whereby examiners were usually the physicians from the Medical Office and Medical Chancellery/College, or Latin teachers⁵⁹. On many occasions in the late 1760s, it was the doctor Johann Jakob Lerche, who held Latin

---

⁵¹ The total number of students at the hospitals (*komplet*), according to the Hospital Statute of 1735, was 50 in the Moscow hospital and 20 in each of the two hospitals in Saint Petersburg: Чистович, *История первых медицинских школ*, 218.

⁵² РГАДА, ф. 344, оп. 1/1, кн. 35, 1769, д. 179; кн. 37, 1769, д. 317.

⁵³ ПСЗ, 14: 38.

⁵⁴ Чистович, *История первых медицинских школ*, 84–85.

⁵⁵ РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 297, 1764, д. 364.

⁵⁶ ПСЗ, 14: 39.

⁵⁷ Чистович, *История первых медицинских школ*, 228.

⁵⁸ РГАДА ф. 346, оп. 1/4, кн. 273, 1761, д. 374.

⁵⁹ Ibid., кн. 238, 1759, д. 16, д. 64.

exams in the capital, determining whether a young man «deserves to be a medical student»⁶⁰. After that, as anyone entering imperial service, the students had to take an oath to Her Imperial Majesty, which happened during the ceremony in the church in the presence of the representatives of medical authorities⁶¹. From that moment on, no longer students of the Kyiv Academy, they entered the lowest rung of the medical hierarchy as medical students.

Those Who Volunteered to Go. Social Affiliation and Motivation

In 1761, a student from the poetics class, Adrian Vyrydarskyi, along with his fellow students invited by Poletyka, stopped in Hlukhiv on their way to imperial centers. He did not go much further: a letter with the approval of Hetman Kyrylo Rozumovskyi reached the General Military Chancellery in Hlukhiv, obliging Vyrydarskyi to stay there. The letter was based on the appeal from Vyrydarskyi's father, Ivan, who pleaded with the hetman to hold his son back in Hlukhiv. Andrei – that was how his father called Adrian – went there without warning and without his permission. Ivan emphasized his son's young age and, more importantly, that he was his only heir, supposed to replace his father in the military service in due time⁶².

We do not know Vyrydarskyi's side of the story and his underlying intentions, apart from his ultimate decision to study medicine against the other life path his father had planned for him. The same can be said for other students, but what can be done is to interpret the choice of medicine as an educational strategy in view of their social background. The case of Vyrydarskyi and four other students from Poletyka's recruitment campaign was exceptional, as they all belonged to the Cossack elite and were the rare representatives of this social group to decide to study medicine at the time in question (Figure 1). Vyrydarskyi's father was *znachkovyi* companion of the Nizhyn Regiment. The fathers of Andrei Lvovskyi, Ivan Kalenichenko, and Elisei Vadarskyi belonged to *znachkovi* companions as well. Additionally, Poletyka managed to invite

⁶⁰ Ibid., кн. 285, 1762, д. 379; ф. 344, оп. 1/1, кн. 35, 1769, д. 179, д. 202; кн. 33, 1769, д. 129; кн. 34, 1769, д. 151; кн. 32, 1769, д. 92.

⁶¹ Ibid., ф. 346, оп. 1/4, кн. 238, 1759, д. 14, д. 16; кн. 226, 1758, д. 289; ф. 344, оп. 1/1, кн. 12, 1766, д. 124; кн. 17, 1767, д. 23.

⁶² Ibid., ф. 346, оп. 1/4, кн. 273, 1761, д. 374.

another student of an elite origin, Mykola Dovhelia, the son of a military companion (*viiskovyi tovarysh*)⁶³. The holders of these ranks were members of the privileged society of noble military fellows (*znatne viiskove tovarystvo*) who enjoyed the protection of the hetman and passed their ranks on to their sons⁶⁴. Representatives of the Cossack elite separated themselves from other Cossacks and clearly articulated their privileged social status, also while studying at the Kyiv Academy⁶⁵. This explains why members of this group rarely chose the medical path in the 1760s, and the indignation of Ivan Vyrydarskyi illustrates the perception of this path among the Cossack elite.

Why, then, did the five students mentioned above decide to choose an alternative career path, bypassing the advantages of their social affiliation? On the one hand, it has been elaborated in historiography that the Kyiv Academy as a university-type institution cultivated a collective, albeit not homogeneous, identity⁶⁶. It constituted a special set of values and corporate honor, so students could be collectively offended and collectively respond⁶⁷. Poletyka addressed the entire student body with an invitation to the hospital schools, and the sons of the Cossack elite may have been swept up in the general wave of enthusiasm to embark on a different path in life.

But the exceptional presence of students from the Cossack elite during a particular campaign, especially given that some of them were from the same classes, hints at the possibility that this could have been a decision they made jointly as members of a privileged social group.

---

⁶³ Ibid., д. 355.

⁶⁴ Віра Панашенко, «Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині», в «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, за ред. В. Смоля та ін. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004), 2: 291–315.

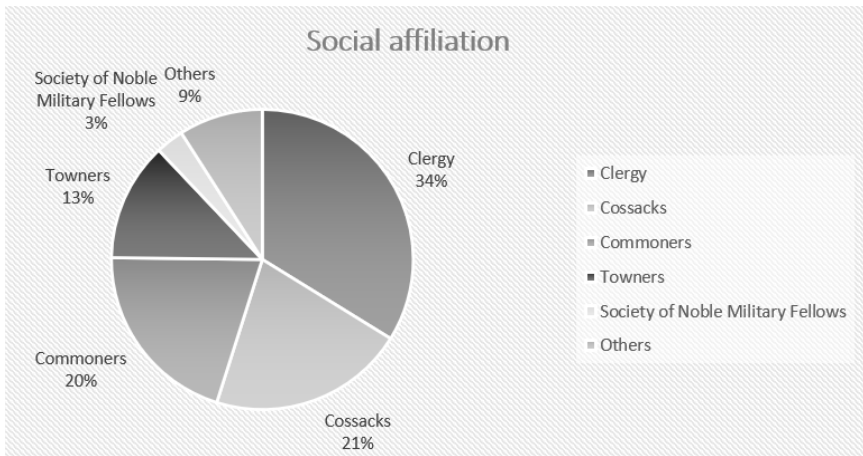
⁶⁵ Максим Яременко, «“До мене-де нікто не имеетъ власти, кромъ ясневелможного”: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р.» Соціум. Альманах соціальної історії 7 (2007): 236–238.

⁶⁶ Hanna Sheliakh, «Honor, Tradition and Solidarity: Corporate Identity Formation at the Kiev-Mohyla Academy (1701–1765).» (M.A. thesis, Central European University, 2016), 76.

⁶⁷ Олена Дзюба, «“Честь і безчестя студентське” у сприйнятті студентів та професорів Києво-Могилянської академії (на матеріалі конфліктів 1730-1760-х рр.)», «Київська Академія 2–3 (2006): 135–137.

Moreover, three of them came from the Lubny Regiment, as did doctor Poletyka, who was also a descendant of the Cossack elite and a graduate of the Kyiv Academy⁶⁸. Perhaps the students' decision was influenced by the successful medical career of their fellow countryman, who came from the same social background as them.

Figure 1⁶⁹

In general, the diversity of a social composition and origin of students who embarked upon the medical career around the 1760s mirrored that of the Kyiv Academy itself, which attracted students from all over the Hetmanate and beyond. Around 79% stemmed from the administrative units of the Hetmanate and Sloboda Ukraine, with the biggest number of those from the Kyiv and Nizhyn Regiments. Around 15% came from the Polish-Lithuanian Commonwealth. A couple of students were from other parts of the empire. As a rule, the medical recruits were young people in their twenties (the youngest was 17 and the oldest was 24)⁷⁰. In accordance with the general social composition of the Kyiv Academy's students, the largest number of future medics came from the clergy.

⁶⁸ Криштопа, «Политика (Полетика, Політика)», 433.

⁶⁹ The category «Others» includes the sons of: monk (1), *szlakhta* (3), merchant (1), magistrate official (1), parish teachers (3), «in service of *osavul*» (1) and *kompaniiets* (1).

⁷⁰ The new regulation of the Medical College of 1766 gave preference to young men not older than 20 years. РГАДА, ф. 344, оп. 1/1, кн. 17, 1767, д. 27.

It was not unusual for the students from clergy to switch to secular occupations⁷¹. Medical practice was one of them. It could also be a more culturally conditioned decision. Education was the basis of the collective identity of the Kyiv Academy's students and their honor⁷². And yet, it could matter little when the priest's son received a position in the parish church, where an elementary education sufficed⁷³. In contrast, for medical education, good academic performance, graduation from the highest classes, and a high level of Latin were much valued. Thus, inviting students to become medical servants could reinforce their education-based values, and the medical education could become a means of applying knowledge of Latin to new purposes.

Students from the secular groups, the most numerous of whom were Cossacks and commoners, also joined the ranks of medics. The towners considered medical prospects to be attractive a little less. For the Cossacks, a medical career could be a way out of impoverishment in the context of the growing divide between the Cossack elite and the rank-and-file Cossacks⁷⁴. A substantial number stemmed from a varied group of commoners. In general, this social group consisted of people from rural and urban areas who were not obliged to military service, and it was underrepresented in the Kyiv Academy compared to how numerous it was in the Hetmanate. Education offered them the occasional opportunity to join the white clergy, become parish teachers, or clerks. They could also become medics⁷⁵. And I would argue that, given the percentage of people who chose this option, at least in the period in question, medicine was a popular educational strategy for many commoners to change their social status.

Medicine as an avenue of social mobility also remained a relevant option after a student had tried other activities after studies. Not all students were recruited during their studies. The certificates of some of them state that they were released to find some kind of service. And

---

⁷¹ Яременко, «Академіки» та Академія, 376.

⁷² Sheliah, «Honor, Tradition and Solidarity,» 78.

⁷³ Яременко, «Академіки» та Академія, 400.

⁷⁴ John LeDonne, *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 312–313.

⁷⁵ Яременко, «Академіки» та Академія, 303–306, 348–353.

only afterward did these students go into medicine⁷⁶. A townier Petr Donchevskiy, for example, finished his studies at the Kyiv Academy in 1765 and was living with his father in Kyiv when, in 1769, he heard a call for volunteers to study medico-surgical science and decided to go⁷⁷. Roman Stefanovych was the son of a priest from the Chernihiv Regiment. We do not know for sure whether Stefanovych returned home to his sick and retired father after he discontinued studying syntax in 1766, but only three years later he went to study medicine⁷⁸.

The best documented case is that of Nikifor Chernyshevskiy, a Cossack by birth whose father died and who, in 1763, applied for a position as a medical student in Saint Petersburg. He studied first at Chernihiv College and then at the Kyiv Academy. Probably while still a student, he began to practice teaching⁷⁹. By choosing to tutor, he joined many other students of Ukrainian schools who educated the children of the Cossack elite, preparing them for admission to local schools or universities⁸⁰. Chernyshevskiy taught foreign languages to the children of *bunchukovi* companions, Mykhailo Dunin-Borkovskiy, Yakiv Lyzohub, and (likely Tymofii) Skoropadskiy. The former two provided him with flattering recommendations. But Chernyshevskiy aspired to continue his education and eventually obtained a passport to travel to Saint Petersburg to enter the Academy of Sciences for that purpose⁸¹. At least, this was his initial plan, which for some reason did not materialize, as he approached the medical authorities in Moscow, asking to be accepted at the hospital schools in Saint Petersburg.

Academic Performance

The evidence of academic performance of the recruited students allows us to get a closer look at how inclusive the path of social mobility

⁷⁶ For instance: РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 285, 1762, д. 379; ф. 344, оп. 1/1, кн. 17, 1767, д. 27; кн. 33, 1769, д. 129.

⁷⁷ *Ibid.*, ф. 344, оп. 1/1, кн. 32, 1769, д. 92.

⁷⁸ *Ibid.*, кн. 34, 1769, д. 145.

⁷⁹ *Ibid.*, ф. 346, оп. 1/4, кн. 294, 1763, д. 176.

⁸⁰ Людмила Посохова, «Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинях козацької старшини,» *Київська старовина* 5 (2008): 6–9.

⁸¹ РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 294, 1763, д. 176.

through the medical career was. In other words, how rigorous the selection process was in terms of the expectations of medical authorities from medical recruits. Based on the available information, it can be argued that the dire need for physicians tended to lower the bar, subsequently presenting an option of a social mobility also for those who did not meet the precise requirements.

Many students did not meet the desired requirement for admission to hospital schools from the class of philosophy⁸², although the medical authorities preferred to receive students from the highest classes. During Poletyka's campaign, the Medical Chancellery encouraged the doctor to invite more students from the highest class of theology. In the order of classes, theology and philosophy were the highest courses, preceded by rhetoric, poetics, and syntax. From the available data, only a few students came from the final class of the Kyiv Academy. The most numerous group came from the class of rhetoric, followed by those who were from the class of philosophy, including those who had just started the course. Some came from the class of poetics, and very rarely the young men were from the class of syntax. Similar distribution was observed by Liudmyla Posokhova regarding Chernihiv, Kharkiv, and Pereiaslav colleges⁸³. It was also a general pattern for the Kyiv Academy students to leave studies at the level of rhetoric or philosophy classes⁸⁴. In this respect, the medical recruits were no different from other graduates of the Academy. However, the presence of representatives of the lower classes indicates that the requirement of the medical authorities could not have been strict given the shortage of medics in the empire, and that even students from the lower classes could change their career prospects.

Evidently, the students from theology class, though few in numbers, represented very promising candidates. Future doctor Terekhovskiy, who came to the capital in 1763, submitted an appeal to Her Imperial Majesty, handwritten with a breathtaking elegance. Versed in Latin, he also studied German, French, Greek, and Hebrew, learned drawing and engraving, and received a very laudable certificate from the Kyiv Academy⁸⁵. Similarly, Mykhailo Trokhymovskiy was

---

⁸² ПСЗ, 14: 39.

⁸³ Посохова, *На перехресті культур*, 221–222.

⁸⁴ Оксана Прокоп'юк «Вихованці Києво-Могилянської академії в канцелярії Київської духовної консисторії,» *Київська Академія* 2–3 (2006): 151.

⁸⁵ РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 297, 1764, д. 364.

praised by the rector and other teachers for his «excellent qualities»⁸⁶. Maksymovych finished the theology class «with an excellent success and [he brought] many benefits to the Holy Church»⁸⁷.

The comparison of available «grades» from all students' certificates shows that the majority received «good» assessment, followed by «perfect», and «middle», according to the instrumental division of «grades» proposed by Maksym Yaremenko, as there was no unified system of students' evaluation and different terms were used⁸⁸. There were no students with «weak» «grades». A couple of original «grades» stand out. For instance, Yoakim Kopachevskyi studied «according to the abilities of his mind». Similar assessment received Daniil Afonasev⁸⁹. The description of behavior was rather similar: «respectable», «honest», «without suspicion», «as a good student should» etc.

Considering these «grades», the medical career appears to have been an attractive option for social mobility for those who succeeded in their studies. After all, the medical authorities specified that they needed diligent students. During Poletyka's campaign, the Medical Chancellery instructed the doctor to be selective: «choose and send diligently and thoroughly by observing that the willing students are educated enough as well as [conduct] honest and virtuous life [and] are with corresponding certificates of education and behavior, from whom one can expect the great benefit of service to Her Imperial Majesty»⁹⁰. Hence, the selection of students with good performance and conduct happened already at the level of Kyiv Academy.

However, the recruitment of students with mediocre performance indicates that this requirement was negotiable as well. In addition, in exceptional cases, students did not have Kyiv Academy certificates at all, which meant that they were enrolled in hospital schools without sufficient information about their performance. The certificates were replaced with testimonies from friends and relatives that students had studied there. Andrei Tomashevskyi lost his certificate on his way to Moscow. His cousin, a regimental surgeon with whom he lived in Moscow,

⁸⁶ Ibid., кн. 273, 1761, д. 355.

⁸⁷ Ibid., ф. 344, оп. 1/1, кн. 37, 1769, д. 317.

⁸⁸ Яременко, «Академіки» та Академія, 67–68.

⁸⁹ РГАДА, ф. 346, оп. 1/4, кн. 238, 1759, д. 16.

⁹⁰ Ibid., кн. 273, 1761, д. 355.

testified to his studies⁹¹. Fedir Kanevskyi decided to quit his studies at the Kyiv Academy while he was on leave in Saint Petersburg because his mother was involved in a court case there. A family friend, who was in Saint Petersburg at the time, confirmed that he studied at the Kyiv Academy. This friend was the treasurer from the Poltava Regiment, Fedir Mohylevskyi⁹². In this flexible recruitment setting, students evaluated the benefits of choosing a medical career given their initial social status.

Conclusions

The article was devoted to how students of the Kyiv Academy chose medicine and went to study in Saint Petersburg and Moscow. The consideration of medical recruits as a group allowed to step beyond the history of great men, graduates of the Kyiv Academy who became luminaries of medicine, and observe the subtleties of the recruitment process and students' agency in it. The found biographical data of almost one hundred and a half students recruited in the years 1758–1769 revealed their shared experience of initial recruitment to medical schools. Some reconsidered their choice of medical career shortly after their appointment, one did not go further than Hlukhiv, but the majority managed to become military medics and civil medical officials. And only a small number went on to complete their doctoral degrees abroad.

It was argued that medicine opened a path of social mobility for students from lower social groups (clergy, as well as commoners, and Cossacks), who made up the largest percentage of medical recruits. Studying medicine was an educational strategy that for some students could be a way out of impoverishment. In the time under consideration, the towners also chose a medical career, albeit somewhat less frequently. It was assumed that in the case of all these groups, the death of the head of the family could serve as an incentive for a son to seek career prospects outside of his social status. Importantly, the medical career remained an accessible path of social mobility for former students of the Kyiv Academy who were not recruited during their studies, but chose this path afterward. The representatives of the Cossack elite were very rare among the medical recruits. Tellingly, a few of them decided to choose the medical path

---

⁹¹ *Ibid.*, ф. 344, оп. 1/1, кн. 24, 1768, д. 44.

⁹² *Ibid.*, кн. 35, 1769, д. 177.

during Poletyka's recruitment campaign, which most likely happened due to Poletyka's personal participation in the recruitment. He served for these medical recruits as a living example of a former member of the Cossack elite who advanced in the medical profession.

The social mobility of students became possible through the policy of the medical authorities, but not least because of the students' desire to improve their social status, the empire received new medical officials who ultimately participated in the imperial project. In their wish for social mobility, some students were ready to take risks and travel to Saint Petersburg, without obtaining a proper authorization from the medical authorities first. They were willing to take on debt to finance their travel to the hospital schools, and some found means to study at their own expense there as volunteers.

In a cultural sense, medical education could reinforce the education-based values fostered at the Kyiv Academy. The previous education at the Kyiv Academy gave students a key to mastering the science of medicine, which was an integral part of the imperial Enlightenment. In turn, the medical authorities, inspired by Pietist ideals, promised a clear path of social advancement through diligent study on the way to becoming loyal imperial servants. In addition to requiring a good knowledge of Latin, the medical authorities were looking for students with good academic performance who could be expected to continue to study diligently in hospital schools. Furthermore, the medical establishment clearly preferred more advanced students from philosophy and especially theology classes.

But the contingent of students enrolled in hospital schools did not quite meet the expectations of the medical authorities. In its policy of recruitment, the medical authorities had to reconcile the interests of the Holy Synod, the available resources, and the urgent need for medics. Therefore, in practice, the requirements were lowered. As a result, most students came from the rhetoric class, followed by students from the class of philosophy. There were a few from the theology class, but a more significant number went to hospital schools from the class of poetics. A couple of students were even accepted into hospital schools from the syntax class. Similarly, while the majority of students had good «grades», there were some who entered with mediocre results or whose exact «grades» were unknown.

The famous Poletyka recruitment campaign was examined in this article as the embodiment of a somewhat feverish attempt by the medical

authorities to attract new students. It was indeed an unprecedented success in terms of numbers, but it also appears from the sources that it was too expensive and time-consuming. It did not achieve all that it promised and slipped out of the control of the medical authorities in terms of implementation. Hence, in the following decades, the medical authorities preferred to recruit students through their intermediaries, medical officials who were already working on site. They provided an important link between Saint Petersburg, the seat of the Medical College, and Kyiv.

Bibliography

Alelekov, Aleksandr. *Istoriya Moskovskogo voennogo gosptalya v svyazi s istoriej mediciny v Rossii k 200-letnemu ego yubileyu 1707–1907 gg.* Moskva: Tipografiya Shtaba Moskovskogo voennogo okruga, 1907.

Alexander, John. *Bubonic Plague in Early Modern Russia: Public Health and Urban Disaster.* Oxford; New York: Oxford University Press, 2003.

Bojchak, Mihail; Lyakina, Rimma. *Ih put' v medicinu nachinalsya s Kievo-Mogilyanskoj akademii.* Kiev: Medinform, 2011.

Borodij, Nikolaj. «O razvitii mediciny Ukrainy v XVIII veke.» *Sovetskoe zdavoohranenie* 11 (1981): 53–56.

Chistovich, Yakov. *Istoriya pervyh medicinskih shkol v Rossii.* Sankt-Peterburg: Tipografiya Yakova Treya, 1883.

Dziuba, Olena. «“Chest i bezchestia studentske” u spryiniatti studentiv ta profesoriv Kyievo-Mohylianskoj akademii (na materialii konfliktiv 1730-1760-kh rr.)» *Kyivska Akademiia* 2–3 (2006): 135–46.

Fedyukin, Igor. «The German Party in Russia in the 1730s: Exploring the Ideas of the Ruling Faction.» In *Basic Research Program Working Papers. Humanities. National Research University, Higher School of Economics* (2016): 1–22. <https://www.hse.ru/data/2016/06/16/1117472361/132HUM2016.pdf>.

Griffin, Clare. «The Production and Consumption of Medical Knowledge in Seventeenth-Century Russia: The Apothecary Chancery.» PhD diss., UCL, 2012.

Grombah, Sergej. *Danilo Samojlovich (Uchenye i problemy).* Moskva: Central'nyj institut sanitarnogo prosveshcheniya, 1951.

Khyzhniak, Zoia, Mankivskyy, Valerii. *Istoriia Kyievo-Mohylianskoï akademii*. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 2003.

Kollmann, Nancy. *The Russian Empire 1450-1801*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Kryshchyn, Borys. «Polytyka (Poletyka, Polityka) Ivan Andriiovych.» In *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII-XVIII st.*, 433–434. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 2001.

L., Gl. «Spisok doktorov medicyny iz malorossov, praktikovavshih v Rossii v XVIII stoletii.» *Kievskaya starina* 3 (1896): 98–103.

LeDonne, John. *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Levin, Eve. «The Administration of Western Medicine in Seventeenth-Century Russia.» In *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine and Marshall Poe. London: RoutledgeCurzon, 2004.

Masliichuk, Volodymyr; Serdiuk, Ihor, eds. *Rozchakluvannia neduhy. Lokalna tradytsiia, «stari» khvoroby ta «nova» medytsyna v Ukraini XVIII–XIX st.* Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 2021.

Mirskij, Mark. *Ocherki istorii medicyny v Rossii XVI—XVIII vv.* Vladikavkaz: Reklamno-izdatel'skoe agentstvo Ministerstva pečati i informacii RSO-A, 1995.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. Vernadskoho. Instytut rukopysu, f. 301, spr. 26.

Nazarenko, Vadym. «Kuriery “dlia osobykh posylok”: kyivski reitary XVIII st.» *Historians.in.ua*, June 21, 2016. <http://archive.li/a3TqB#selection-835.1-835.74>.

Palkin, Boris. *Russkie gospiatal'nye shkoly XVIII veka i ih vospitanniki*. Moskva: Gosudarstvennoe izd-vo medicinskoj lit-ry MEDGIZ, 1959.

Panashenko, Vira. «Bunchukovi, viiskovi i znachkovi tovaryshi v Hetmanshchyni.» In *Istynu vstanovliuie sud istorii»: Zbirnyk na poshamu Fedora Pavlovycha Shevchenka*, eds. Smolii et al. 2 vols. 2: 291–347. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004.

Pliushch, Vasyl. *Narysy z istorii ukrainskoï medychnoi nauky ta osvity. Knyha I. Vid pochatkiv ukrainskoï derzhavnosti do 19 stolittia*. München: Druckgenossenschaft «Cicero» eGmbH, 1970.

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoj imperii. Vols. 9, 14. Sankt-Peterburg, 1830.

Posokhova, Liudmyla. *Kharkivskyi kolehium: XVIII – persha polovyna XIX st.* Kharkiv: Biznes-Inform, 1999.

Posokhova, Liudmyla. *Na perekhrestii kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st.* Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2011.

Posokhova, Liudmyla. «Vchyteliuvannia studentiv pravoslavnykh kolehiumiv Ukrainy XVIII st. u rodynakh kozatskoi starshyny.» *Kyivska starovyna* 5 (2008): 3–18.

Prokopiuk, Oksana. «Vykhovantsi Kyievo-Mohylianskoii akademii v kantseliarii Kyivskoi dukhovnoi konsystorii.» *Kyivska Akademiia* 2–3 (2006): 147–63.

Renner, Andreas. «Progress through Power? Medical Practitioners in Eighteenth-Century Russia as an Imperial Elite.» *Acta Slavica Iaponica* 27 (2009): 29–54.

Renner, Andreas. *Russische Autokratie und europäische Medizin. Organisierter Wissenstransfer im 18. Jahrhundert.* 1. Auflage. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010.

Richter, Wilhelm. *Geschichte der Medizin in Russland.* Gedruckt bei N. S. Moskau: Wsewolojsky, 1817.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 12, 1766, d. 124.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 17, 1767, d. 23.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 17, 1767, d. 27.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 20, 1767, d. 186.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 24, 1768, d. 24.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 24, 1768, d. 44.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 32, 1769, d. 92.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 33, 1769, d. 129.

Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 34, 1769, d. 145.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 34, 1769, d. 151.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 35, 1769, b. 177.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 35, 1769, d. 179.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 35, 1769, d. 202.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 344, op. 1/1, kn. 37, 1769, d. 317.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 224, 1758, d. 135.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 226, 1758, d. 289.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 227, 1758, d. 369.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 238, 1759, d. 14.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 238, 1759, d. 16.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 238, 1759, d. 64.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 273, 1761, d. 355.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 273, 1761, d. 374.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 273, 1761, d. 377.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 285, 1762, d. 379.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 294, 1763, d. 176.

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 346, op. 1/4, kn. 297, 1764, d. 364.

Sheliah, Hanna. «Honor, Tradition and Solidarity: Corporate Identity Formation at the Kiev-Mohyla Academy (1701–1765).» M.A. thesis, Central European University, 2016.

Travkina, Olha. «Chernihivskyi kolehium (XVIII st.)» Diss. ... kandydata istor. nauk, NAN Ukrainy, In-t ukr. arkhoeorafii ta dzhere-loznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2003.

Unkovskaya, Maria. *Brief Lives: A Handbook of Medical Practitioners in Muscovy*. London: The Wellcome Trust, 1999.

Verkhratskyi, Serhii. «Materialy z istorii medytsyny na Ukraini (do chasiv vvedennia zemstv)» Diss. ... doktora med. nauk, Medicinskij institut imeni ak. A. A. Bogomołca, 1944.

Vishlenkova, Elena; Renner, Andreas, eds. *Istoriya medicyny i medicinskoj geografii v Rossijskoj imperii*. Moskva: Shiko, 2021.

Yaromenko, Maksym. «Akademiky» ta Akademiia. *Sotsialna istoriia osvity y osvichenosti v Ukraini XVIII st.* Kharkiv: Akta, 2014.

Yaromenko, Maksym. «“Do mene-de nikto ne imeet vlasti, krom yasnevelmozhnoho”: samoidentyfikatsiia mohylianskoho studenta kriz pryzmu konfliktu 1752 r.» *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* 7 (2007): 231–241.

Abstract

«Fruit of Hope»: Recruitment of Kyiv Academy Students to the Hospital Schools in the Mid-Eighteenth-Century Russian Empire

The article examines the choice of medical career as a way of social mobility by students of the Kyiv Academy, focusing on the first recruitment campaigns to hospital schools in Saint Petersburg and Moscow in the mid-eighteenth century. Researchers have long noted that students from the Hetmanate and Sloboda Ukraine were a valuable source for imperial domestic physicians. Lesser is known about possible motivations of the volunteers to study medicine in view of their social background. The article argues that a medical career was an active choice for social advancement made not only by clergy students, but Cossacks and commoners as well. Among those who wished to pursue a medical career were also towners. It was rarely attractive to representatives of the Cossack elite at the time under consideration. The article illustrates the process of educational integration of many students from the lower social ranks on their way to becoming participants in imperial project. First, the article examines how this trajectory of social advancement was

shaped by the recruitment policy of the imperial medical administration, both declared and implemented. Then, it discusses the students' travels to the capitals in light of the challenges they faced and the decisions they made on their way to join the medical ranks. The final part examines the social background of the students and their academic performance to understand what the choice of medical profession meant for different social groups and how inclusive this path of social mobility was.

Keywords: medical recruitment, hospital schools, medical career, social advancement, Russian Empire, Kyiv Academy.

Київська Академія 21 (2024): 39–54.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.39-54
<http://ka.ukma.edu.ua>

Катерина Дуса

Київська академія в подорожніх записках другої половини XVIII – середини XIX ст.

Упродовж другої половини XVIII ст. Київ поступово приваблює дедалі більше мандрівників, передовсім з російського імперського центру, але також із західних країн. В окремих випадках Київ міг виступати головним місцем призначення подорожі, але здебільшого був одним із пунктів подорожі на південь, зокрема до Криму. У світлі зацікавлення освічених мандрівників питаннями Просвітництва й освіти Київська академія могла викликати їхній інтерес і бажання відвідати цей навчальний заклад. При цьому, мотиви зацікавлення російських і західних мандрівників були різними: перших, не в останню чергу, Київська академія приваблювала завдяки її внескові у розвиток освіти й науки в самій Росії. Деякі мандрівники висловлювали захоплення навчальним закладом й усіляко наголошували на його внескові як у формування освічених кадрів для російського вищого духовенства й чиновництва, а також підкреслювали відносну давність закладу, що мало довести давність освітньо-наукової традиції в Російській імперії. Західні ж мандрівники відвідували Академію через загальний інтерес до стану освіти в Російській імперії. З часом ці тенденції почали змінюватися. У цьому дослідженні розглянуто згадки мандрівників про Академію: зокрема приділено увагу тому, як змінювався характер згадок упродовж тривалого періоду з 1760-х до середини XIX ст. як у контексті історії подорожньої літератури, так і з позиції імперського контролю над знаннями.

Ключові слова: історія XVIII століття, історія XIX століття, імперські студії, подорожі, Київ, Київська академія.

Хоча Київ принаймні з XV ст. був важливим місцем паломництва для православних християн, які відвідували його святині або

по дорозі до Святої Землі, або як самостійне місце прощі, справді помітним місцем для подорожей місто стає лише в другій половині XVIII ст.¹ Тоді мобільність населення і кількість подорожей значно зросла по всій Європі, у зв'язку з чим виникають нові типи подорожей, як-от наукові, дослідницькі й навіть подорожі для розваги в пошуках мальовничих краєвидів². Ці нові тенденції досягають Російської імперії лише ближче до кінця століття, коли помітно збільшується кількість подорожей всередині самої імперії, а разом із ними розвивається традиція опису подорожей, яка в Європі на той час уже була усталеною і зазнавала хіба стилістичних змін. Пояснюють це тим, що освічені мандрівники на той час уже мали змогу ознайомитися з деякими європейськими смаками й літературними моделями написання подорожніх записок, а в окремих випадках навіть перейняти їх³. До того часу російські мандрівники надзвичайно рідко згадували Київ у своїх записках, але відтепер окреслилася мода подорожувати на південь, оглядати щойно анексований Крим, а разом і Україну, й ці два нових напрямки були водночас і внутрішніми (домашніми), і екзотичними⁴. Водночас подорожі на південь починають цікавити західних мандрівників,

¹ Література про традицію паломництва до Києва є доволі великою, серед іншого варто згадати: І. Нетудихаркін, «Андріївська церква в контексті практики паломництва до київських святинь у першій третині XIX ст.» в *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали одинадцятої міжнародної наукової конференції* (29–31 травня 2013) (Київ, 2013), 169–171; Christine Worobec, «The Long Road to Kiev: Nineteenth-Century Orthodox Pilgrimages,» *Modern Greek Studies Yearbook* 30/31 (2014/2015): 1–22; див. також дисертації: Я. Шульга, «Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір.» (Дисертація... канд. іст. наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2015); А. Кізлова, «Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття XX ст.)» (Дисертація... доктора іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2019).

² Загальний огляд подорожей у добу Просвітництва див.: Д. Рош, «Путешествия,» в *Мир Просвещения*, ред. В. Ферроне, Д. Рош (Москва: Памятники исторической мысли, 2003), 359–368.

³ Див., наприклад, S. Dickinson, *Breaking Ground: Travel and National Culture in Russia from Peter I to the Era of Pushkin* (Amsterdam; New York: Rodopi, 2006), 16, 105; D. Offord, *Journeys to a Graveyard: Perceptions of Europe in Classical Russian Travel Writing* (Dordrecht: Springer, 2005), 16–17.

⁴ Offord, *Journeys*, 17.

а тому бачимо, що на кінець XVIII ст., а ще більше в XIX ст. таких подорожей стає дедалі більше, а відповідно й збільшується кількість згадок про відвідані міста, серед яких Київ посідає доволі важливе місце, особливо з огляду на його історичну й релігійну спадщину⁵.

Мандрівники, які зупинялися в Києві й лишали записки про перебування в місті, подорожували з різними цілями: для російських мандрівників головною метою була здебільшого розвага, до якої додавалося бажання вшанувати святі місця, хоча в окремих випадках могло бути й навпаки – деякі мандрівники прагнули передовсім вшанувати святі місця, а вже zarazом подивитися решту міста й розважитися в місцевому товаристві. Західні мандрівники також зазвичай подорожували з цікавості, але серед них були дипломати, дослідники й лікарі, які мали конкретнішу мету подорожі: як і російські мандрівники, вони передовсім цікавилися релігійними та історичними об'єктами Києва й відвідували відповідні пам'ятки. Ті з-поміж одних і других, що перебували в Києві довше, як пару днів, мали можливість і бажання відвідати Поділ, де, серед іншого, побачити Київську академію. У цій статті буде розглянуто згадки мандрівників про Академію: зокрема, як змінювався характер згадок упродовж тривалого періоду між 1760-ми до середини XIX ст.; проблема висвітлюватиметься як з перспективи історії подорожньої літератури, так і з позиції імперського контролю над знаннями.

Починаючи з XVIII ст. Російська імперія стала активно інвестувати кошти й зусилля в науку та продукування знання, зокрема збір інформації про природні ресурси та демографію новоприєднаних регіонів, щоб, серед іншого, ефективніше їх контролювати⁶. Загалом, упродовж XVIII–XIX ст. було звичною практикою імперій брати

---

⁵ Привабливість Києва для мандрівників з імперських центрів розглядали: О. П. Толочко, «Киево-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст.» в *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, ред. В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко (Київ: Наукова думка, 2004), 318–331; Serhiy Bilenky, *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800–1905* (Toronto: University of Toronto Press, 2017); И. Булкина, «“Монах был путеводителем нашим...”: Киев конца XVIII – начала XIX вв. глазами путешественников» в *Путеводитель как семиотический объект. Сборник статей*, ред. Л. Киселева (Тарту: Tartu Ulikooli Kirjastus, 2008), 240–262.

⁶ Див., наприклад, В. Склокін, *Російська імперія і Слобідська Україна в другій половині XVIII століття* (Львів: Видавництво УКУ, 2019), 35.

під свій контроль продукування знань, залучаючи дедалі більше людей та інституцій з імперських центрів, щоб ті розвивали мережі, метою яких було збирати, інтерпретувати й зберігати нові знання. При цьому зацікавлення стосувалося не лише природничих наук, а й також, говорячи сучасною мовою, соціальних та гуманітарних проблем, бо в такий спосіб знання прив'язувалися до влади, релігії, політики, навіть ідентичності. Водночас відбувалося зосередження центрів продукування знань в імперських центрах: якщо на колонізованих територіях попередньо існували такі центри, вони втрачали своє колишнє значення, а якщо їх не було, їм тривалий час відмовляли від причетності до мереж продукування знань, а також до створення власних наукових інституцій. Утім, освічена публіка з-поза меж імперій отримувала доступ до результатів наукових досягнень імперії завдяки науковим виданням, повідомленням у газетах і навіть згадкам у політичних дебатах⁷.

Деякі з цих тенденцій добре прослідковуються на зміні характеру згадок про Київську академію в подорожніх записках передовсім російських, але також і західних мандрівників другої половини XVIII–XIX ст. Для Російської імперії, яка лише у XVIII ст. приєдналася до середовища країн із впливовими освітньо-науковими центрами, важливо було ствердити давніше походження своєї освітньо-наукової традиції, і Київська академія таку можливість надавала. Тому не дивно, що найбільш захоплені згадки російських мандрівників про Академію походять саме з подорожей середини XVIII ст. Мабуть, найпоказовішим буде приклад княгині Катерини Дашкової, яка відвідала Київ у 1768 р. Щоправда, опис її подорожі з'явився вже значно пізніше, в мемуарах, однак у короткому записі про перебування в Києві, де інформація плутана й назви побачених пам'яток не згадано, Академія фігурує доволі помітно, ба навіть пов'язується з доволі людяними спогадами про студентів. Навряд

---

⁷ Більше про імперії і знання, див.: V. Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists And Engineers Through Society* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987); R. Drayton, «Knowledge and Empire,» in P. J. Marshall, Alain Low, and Wm. Roger Louis, eds., *The Oxford History of the British Empire: Volume II: The Eighteenth Century* (Oxford, 1998), 236; J. Adelman, *Empire and the Social Sciences: Global Histories of Knowledge* (London: Bloomsbury Academic, 2019); Ph. Sarasin, «More Than Just Another Specialty: On the Prospects for the History of Knowledge,» *Journal for the History of Knowledge*, 1 (2020): 1–5.

чи йшлося про власний, живий спогад Дашкової, швидше вона переказує те, що їй розповідали в Києві, але вона оповідає про все ще живий на той час звичай студентів ходити містом зі співом псалмів та гімнів, за що містяни дарували їм гроші, а студенти потім нібито звітували про це перед своїми наставниками.

Однак важливішим аспектом згадок Дашкової про Академію було те, що для неї, очільниці Петербурзької академії наук і мистецтв (першої жінки у світі, яка очолювала науковий заклад), пізніше – членкині Американського філософського товариства й засновниці Російської академії, було важливо наголосити на зв'язку між Росією і давнім та прогресивним ставленням до наук у Київській академії. Тут варто нагадати про зміни в тенденціях конструювання ідентичності в Російській імперії, що припадають на середину XVIII – початок XIX ст. На час подорожі Дашкової освіченим елітам був притаманний космополітичний спосіб мислення, і сама княгиня, за словами Сари Дікінсон, у листах «утримується від того, щоб виразно описувати себе як росіянку або онтологічно розрізнити “росіян” і “західних європейців”»⁸. Однак на час написання мемуарів це вже змінилося, і Дашкова чітко протиставляє «своїх» і «чужих», себто європейців, що видно в короткому пасажі про Академію: «Промінь науки, закинтий до Києва з Греції раніше, ніж він засвітив над багатьма з європейських народів, які нині так щедро описують моїх співвітчизників словом “варвар”. Тут уже мають уявлення про філософію Ньютона, що її римсько-католицьке духовенство не хотіло допускати у Франції»⁹. Щоправда, висока оцінка досягнень Академії на час візиту Дашкової вже була дещо застарілою, бо Академія вочевидь не зуміла підлаштуватися до нових очікувань від модерної світської освіти¹⁰. Проте саме існування Київської академії, яка майже століття постачала Росії освічене духовенство й бюрократію, де власних освітніх інституцій такого рівня не існувало, засвідчувало, з погляду Дашкової, те, що її співвітчизники не були «варварами».

Київська академія також кілька разів згадується в мемуарах Гаврила Добриніна, який відвідав Київ у тому ж році, що й Даш-

⁸ Dickinson, *Breaking Ground*, 44.

⁹ «Записки княгини Дашковой,» *Русская старина* 4 (1906): 39.

¹⁰ Більше про це див.: М. Яременко, «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. (Харків: Акта, 2014), 208–221.

кова, у складі почету єпископа Кирила Флоринського – свого часу вихованця Академії. Складається враження, що Київ для Добриніна був цікавим лише з огляду на спогади Флоринського, пов'язані з різними місцями, які колись мали для нього значення. У ментальній мапі оповідача Київ постає як низка релігійних закладів, котрі вони відвідували, пов'язаних мережею особистих стосунків духовенства. Самій Академії в спогадах Добриніна відведено специфічне місце, адже ще до відвідин Києва в нього вже склалося уявлення про неї як місце навчання свого зверхника, а тому й Київ загалом бачився йому як місце вченості. Не останню роль для закріплення такої асоціації відіграло те, що сам Флоринський якось пообіцяв йому, що під керівництвом його, єпископа, він стане «розумніший за будь-якого київського студента»¹¹. Братський монастир і Академія стали останнім місцем, яке в Києві відвідали єпископ та його супровід. Спогади про цей візит не були пов'язані з ученістю, навпаки – Добринін розповідає про дебати, в які втягнули Флоринського і які, на думку оповідача, жодної цінності не мали, а спровокувало їх буцімто те, що в людей не було «кращої справи». Остання згадка Добриніна стосується негативного спогаду єпископа про особистий конфлікт з одним із викладачів (Карпинським), який несправедливо залишив Флоринського на другий рік¹². Як бачимо, у мемуарах Добриніна Київську академію представлено тільки як місце, де отримували освіту «київські студенти», до числа яких свого часу входив і його наставник.

Деякий інтерес до Академії виказували іноземні мандрівники, які навідувалися до Києва наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Так, кілька місяців на початку 1787 р. провів у Києві венесуельський національний герой Франсіско де Міранда, щоб зустрітися з російською імператрицею Катериною II та її вельможами, які в цей час зупинилися в Києві, очікуючи покращення погодних умов для продовження мандрівки на південь. Щоб із користю провести час, Міранда відвідував різні куточки міста, розпитував про місцеві звичаї, зустрічався з місцевими мешканцями та приїжджими. Одна з прогулянок на Поділ привела його до Академії, яку він у

---

¹¹ Г.И. Добрынин, «Истинное повествование, или жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827,» *Русская старина* 2 (1871): 142.

¹² Там само, 149–50.

своїх записках назвав «університетом». Ці відвідини обмежилися поверховими спостереженнями щодо будівлі та приміщень: будівлю він охарактеризував як «гарну» й «велику», а всередині побачив «великий зал для лекцій або асамблей університету». Крім того, він оглянув кілька приміщень на першому поверсі, котрі, як він стверджував, призначалися для занять граматиною, арифметикою і географією. Утім, загальне враження було зіпсоване тим, що «все дуже неохайне, помітно занедбане, в занепаді, судячи з сучасного стану»¹³. Загалом же, головною метою відвідин Подолу був бордель, а до Академії він просто зайшов по дорозі.

Трохи більшу зацікавленість щодо Київської академії виявляли балтійські німці. Наприклад, Йоган Гюльденштедт, який перебував у Києві під час експедиції 1774 р., оглядаючи Поділ, звернув увагу на Києво-Братський монастир і Академію. Він не лише подає докладний опис будівель, включно з їхніми фізичними параметрами та кількістю студентів, а й згадує про навчальну програму. За його невтішним висновком, Академія не заслуговує на назву університету, а в кращому разі її можна вважати гімназією; до того ж, керує цим навчальним закладом духовенство, викладання здебільшого провадять російською, а від студентів очікується, що ті вчитимуть Святе Письмо напам'ять. Та все ж, за його словами, це єдиний заклад на українських теренах, де викладають природничі науки¹⁴.

Не набагато оптимістичнішою була оцінка іншого балтійського німця, Отто фон Гуна, який побував у Києві на початку XIX ст. Академію він називає «академічною гімназією», програму описує як схоластичну й насамкінець згадує про те, що її бібліотека втратила свої зібрання через пожежу¹⁵.

З-поміж десяткох іноземних мандрівників, які в перші три десятиліття XIX ст. відвідали Київ і описали своє перебування в місті в подорожніх записках, про Академію згадали лише двоє. Зокрема, англійський лікар Роберт Лаялл просто зафіксував існування

---

¹³ Франсіско де Міранда, «Щоденник. 1787 рік,» переклад Я. Ящука *Київська старовина* 2–3 (1996): 35.

¹⁴ J.A. Güldenstädt, *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge* (St. Petersburg, 1791), 356.

¹⁵ *Поверхностныя замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Сочинения Оттона фон Гуна*, перевод с немецкаго (Москва: Типография Платона Бекетова, 1806), 118.

такого навчального закладу в місті й згадав «академію і духовну школу» серед об'єктів, які він оглядав на Подолі¹⁶. Шотландський священник і місіонер Ебенезер Гендерсон присвятив Академії (назвавши її *magnificent*, «дивовижною») два розгорнуті речення, у яких зумів вмістити інформацію про заснування, кількість студентів, особливість програми, базованої на формах викладання в давніх німецьких університетах – з натяком на застарілість, і про ректора, що «за сумісництвом» був архимандритом Братського монастиря¹⁷.

Незрівнянно більше зацікавлення Академією висловлювали у своїх записках російські мандрівники початку XIX ст., хоча їхні оцінки також не завжди були суто позитивними. Наприклад, літератор Володимир Ізмайлов, великий прибічник Просвітництва й просвітників, спеціально звернувся з проханням дозволити йому побачити Академію зсередини. І хоч сама будівля справила на нього добре враження («давня будівля, гідна служити театром учених диспутів, підноситься з прекрасною галереєю і колонадою в стінах монастиря»¹⁸), та почуте на дискусії нагадало йому «порожню схоластику». Утім, Ізмайлов знайшов певне виправдання такому ретроградству, нагадавши, що «істинне» просвітництво в Росії почалося лише за правління Катерини II, і навіть Європі знадобилося багато часу, щоб позбутися шкільної схоластики, адже перехід від «понять Аристотеля» до «філософії Бекона» неможливо здійснити за пів століття¹⁹. Що ж до підсумків дискусії, то вони здалися йому наперед визначеними, та й самі учасники, схоже, були не надто зацікавлені, адже «не видно було у фізіономіях ні зусиль працюючого розуму, ні поривів збудженого змагання, ні страху, ні надії, які викликає непевність щодо перемоги»²⁰. Утім, сам Ізмайлов відчув певний запал, стежачи за перебігом дискусії. Найбільше ж його зацікавила

¹⁶ R. Lyall, *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia* (London: T. Cadell, 1825), 1: 112.

¹⁷ E. Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia* (London: by James Nisbet, 1826), 190.

¹⁸ *Путешествие в полуденную Россию в письмах изданных Владимиром Измайловым* (Москва: в университетской типографии, у Ридигера и Клаудия, 1800), 53.

¹⁹ Там само, 55.

²⁰ Там само.

бібліотека закладу попри те, що він знав про пожежу, яка знищила багато цінних видань. На його оцінку книгозбірні впливала наявність чи відсутність праць любих його серцю просвітників, тож він відчув утіху, побачивши праці Монтеск'є та Руссо, а також «багато творинь давніх і нових, де смак, ученість і філософія наклали свій відбиток». Натомість відсутність «Енциклопедії» його розчарувала²¹.

Зазвичай критичний князь Іван Долгоруков залишив під час подорожі 1810 р. доволі нейтральні спогади про Київську академію: утім, він мав можливість ознайомитися з нею лише поверхово, під час «вакацій». Йому також сподобалася будівля й зал зібрань, зокрема тамтешні розписи, які він докладно описав. Так само позитивно він відгукнувся про книгозбірню («невелика, але добра, складена з книжок відбірних і зі смаком найкращого красного письменства»), особливо наголосивши на великій кількості творів іноземними мовами, включно з «єврейським псалтирем»²².

А от захоплення Московського митрополита Платона Київською академію перегукувалося із захопленням Дашкової. Під час відвідин Києва 1804 р. його урочисто вітали в Академії «різними мовами, прозою і віршами, з інструментальною музикою». Митрополит писав, що був надзвичайно втішений тим, що бачить ту саму Академію, яка «стількома вченими людьми уславилася, і (вони) вважали себе зобов'язаними особливо подякувати тому місцю, звідки здебільшого були взято вчителів до Московської академії, від яких і ми мали щастя отримати деяку освіту». Йому, так само як і Дашковій, ішлося про вибудовування спадковості російської освітньої традиції, що її вводили з початків Київської академії²³.

Ще красномовніше висловлював вдячність Росії Київській академії Олексій Левшин, підкреслюючи, що саме там «розквітала наука навіть тоді, коли морок невігластва вкривав майже всю

²¹ Там само, 56–57.

²² Іван Долгоруков, «Славны бубны за горами или путешествие мое коекуда 1810 г.» *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете* 2 (1869): 289–90.

²³ Митрополит Платон, «Путешествие Высокопреосвященнейшего Платона, Митрополита Московского, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году.» в И. М. Снегирев, *Жизнь московского митрополита Платона* Ч. 1–2 (Москва, 1856): https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Snegirev/zhizn-moskovskogo-mitropolita-platona/2_1, відвідано 31.08.2024.

Росію» і де отримали освіту «численні служителі вівтаря, відомі красномовством, вченістю й чеснотами своїми, і де виховано було численних людей, які обіймали найважливіші в державі посади»²⁴.

Нарешті, російський мандрівник Глаголев, чий подорожні записки за сухістю й жорсткою структурованістю нагадують радше путівник, також не скупився на похвали корисності Київської академії для розвитку освіти в Російській імперії, згадуючи велику кількість діячів Церкви й державних сановників, які вийшли з її стін. На відміну від попередників, Глаголев, як і належало авторові путівника, викладає коротку історію закладу, а завершує оповідь про Академію на високій ноті, стверджуючи (подібно до Дашкової), що «до заснування університетів Київ був, у точному сенсі, російськими Афінами»²⁵.

Як бачимо, до 1830-х рр. Київська академія привертала увагу мандрівників (більшою мірою російських, значно меншою мірою західних), як один із головних навчальних закладів Києва, причому російських відвідувачів цікавив майже виключно внесок Академії в освіту російського духовенства й чиновництва, а також можливість на прикладі давнішої історії Київської академії довести, що традиції освіти в Росії сформувалися ще перед XVIII ст.

Відчутні зміни у тенденціях представлення в подорожніх записках Києва загалом і Київської академії зокрема відбуваються після 1830-х. Це було зумовлено, з одного боку, розвитком самого міста та його поступовою модернізацією, а з другого – зі змінами в подорожній інфраструктурі, появою туризму, а також зі змінами в традиції літературних подорожніх записок. Сара Дікінсон зазначає, що впродовж 1830-х – 1840-х у Росії спостерігається втрата інтересу до літературних травелогів, і вони перетворюються на другорядну літературну форму²⁶, а тому на 1840-ві рр. припадає поява останніх змістовних описів подорожей до Києва російських відвідувачів зі згадками про Київську академію. На західних мандрівниках ця тенденція не позначилася, однак із середини XIX ст. сам підхід до

---

²⁴ А. Левшин, *Письма из Малороссии* (Харьков: в университетской типографии, 1816), 130.

²⁵ *Записки русского путешественника А. Глаголева с 1823 по 1827 год* (С.-Петербург: в типографии Императорской Российской Академии, 1837), 1: 98–99.

²⁶ Dickinson, *Breaking Ground*, 13–14.

мандрівок по Російській імперії змінився. Якщо до середини століття Росії не було чого запропонувати світові, щоб задовольнити західний інтерес до мистецтва і наук, то з розвитком російської літератури й музики, а пізніше балету, Росію поступово почали визнавати культурною нацією, а відтак мінялося і ставлення до неї²⁷. Тепер сюди приїжджало багато підготовлених мандрівників, які іноді навіть знали російську мову і яких цікавила історія, культура, релігія і модерність. Однак Київська академія, яка за цей час пережила перетворення, і стала з 1819 р. Київської духовною академією, вже не задовольняла смаки західної публіки, що цікавилася модерністю. Західні мандрівники взагалі перестали писати про Академію як навчальний заклад, у кращому разі згадуючи лише Братський монастир, і то здебільшого в естетичному ракурсі, як-от німецька письменниця Марі Ферстер, яка слухала там співи під час служби й насолоджувалася майже італійським виглядом подвір'я і зовнішніх галерей²⁸. Символом духу модерності в освіті відтепер став Київський університет Св. Володимира, і саме його відвідували мандрівники²⁹.

Останню захоплену згадку про Київську академію як джерело духовної освіти в Росії («усі училища духовні в далеких краях безмежної вітчизни нашої постали від цього світоча просвітництва через його освічених вихованців»³⁰) знаходимо в другій частині записок Андрія Муравйова. Саме Муравйов у своєму нудному викладі вражень від відвідин святих місць залишив найдокладніший серед усіх тогочасних травелогів нарис історії Академії. Щоправда, його версія очікувано повторює тогочасний російський історичний наратив – з обов'язковим засудженням польських впливів та наголошуванням зв'язків із Москвою та московською Церквою. Не бракує тут і відверто хибних тверджень. До таких, зокрема, належить пасаж про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного: за словами автора,

²⁷ M. Malia, *Russia under Western Eyes* (Harvard University Press, 2009), 193.

²⁸ M. Foerster, *Briefe Aus Südrussland Während Eines Aufenthalts in Podolien, Volhynien Und Der Ukraine* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1856), 170, 175.

²⁹ Див., напр.: J. H. Blasius, *Reise im europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841* (Blasiuschweig: G. Westermann, 1844), 2: 255; A. Petzholdt, *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855* (Leipzig: H. Fies, 1864), 75–77.

³⁰ А. Муравьев, *Путешествие по святым местам русским* (С.-Петербург: в типографии III отд. собств. Е. И. В. Канцелярии, 1846), II: 148.

він «стільки років був страшний своєю зброєю полякам», натомість замовчується реальна загроза Московії від походу Сагайдачного під час Смути, не згадано про вступ Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського братства, навіть стверджується, що гетьман написав книжку на захист православної віри. Такою ж неправдивою є згадка про те, що вихованцем Академії був Богдан Хмельницький³¹. Часи процвітання Київської академії у XVIII ст. Муравйов представляє майже виключно у світлі покращення матеріального становища навчального закладу завдяки підтримці гетьманів, митрополитів, а передусім російських правителів Петра I та Єлизавети³². І, звісно ж, автор, як і попередні російські мандрівники, наводить розлогі переліки відомих вихованців Академії.

Набагато коротшою є згадка про Київську академію в записках російської письменниці Олімпіади Шишкіної, яка відвідала Київ приблизно в той самий час, що й Муравйов. Однак її записки складено трохи жвавішою мовою, і серед її власних суджень натрапляємо на ентузіастичний коментар, що цей заклад «був у нас розсадником освіти, й приємно згадувати, що жінка, дружина маршалка мозирського Анна Гулевичівна, коли згоріло відкрите при Богоявленській церкві на Подолі Київським братством училище, відновила його власним коштом»³³. Утім, подальший, дуже короткий виклад історії закладу зведено до оповіді про скрутне життя студентів, які змушені були годуватися подаванням, читаючи або співаючи на вулицях вірші, представляючи комедії і трагедії, а в підсумку авторка пише про подолання цієї скрути завдяки царській підтримці. Завершується виклад згадкою про пожежу 1811 р., яка знищила Академію, і про пожертву імператора Олександра I на відновлення її будівель. Як бачимо, у версії Шишкіної навіть не згадувалися вихованці Академії і не проговорювався її внесок у духовну освіту Російської імперії.

---

³¹ Там само, 144.

³² Там само, 146–147.

³³ О. Шишкіна, *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году* (С.-Петербург, 1848), I: 222–223.

***

Підсумовуючи констатуємо, що Київська академія не посідала помітного місця в травелогах другої половини XVIII – перших десятиліть XIX ст. ані російських, ані, тим більше, західних мандрівників. Утім, російські мандрівники все ж віддавали належне цьому навчальному закладу, всіляко наголошуючи на його спадкоємному зв'язку з російськими освітньо-науковими закладами і в такий спосіб доводячи, що традиція вищої освіти в Росії виникла ще перед XVIII ст. Упродовж 1840-х російські мандрівники хоч і згадують про Київську академію, але вже не як про джерело освіти загалом, а лише як про перше духовне училище, а після 1840-х згадки про Академію взагалі щезають через занепад жанру російських травелогів. Приблизно в цей самий час зникає інтерес до Київської академії й серед західних мандрівників. Якщо в другій половині XVIII – на початку XIX ст. дехто з них ще писав про Академію як про вартий уваги навчальний заклад, іноді помилково називаючи її «університетом», то після цього практично всі згадки зникають, адже у світлі зацікавлення модерністю і модерною освітою увага подорожніх переключається на Київський Університет.

Bibliography

Adelman, Jeremy. *Empire and the Social Sciences: Global Histories of Knowledge*. London: Bloomsbury Academic, 2019.

Bilenkyi, Serhiy. *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800-1905*. Toronto: University of Toronto Press, 2017.

Blasius, Johann Heinrich. *Reise im europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841. T. 2. Reise im Süden*. Blasiucshweig: G. Westermann, 1844.

Bulkina, Inna. «“Monah byl putevoditelem nashim...”»: Kiev konca XVIII–nachala XIX vv. glazami puteshestvennikov.» In *Putevoditel kak semioticheskij ob’iekt. Sbornik statej*, ed. by L. Kiseleva, 240–262. Tartu: Tartu Ulikooli Kirjastus, 2008.

Dickinson, Sara. *Breaking Ground: Travel and National Culture in Russia from Peter I to the Era of Pushkin*. Amsterdam; New York: Rodopi, 2006.

Dobrynin, Gavriil. «Istinnoye poviestvovaniye, ili zhizn' Gavriila Dobrynina, im samim napisannaya, 1752–1827.» *Russkaya starina* 2 (1871): 119–160.

Dolgorukov, Ivan. «Slavny bubny za gorami ili puteshestviye moye koyekuda 1810 g.» *Chteniya v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej Rossiiskih* 2 (1869): 1–170.

Drayton, Richard. «Knowledge and Empire.» In Marshall, P. J., Low, Alaine, and Louis, Wm. Roger, eds. *The Oxford History of the British Empire: Volume II: The Eighteenth Century*, 231–252. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Förster, Marie. *Briefe Aus Südrussland Während Eines Aufenthalts in Podolien, Vohynien Und Der Ukraine*. Leipzig: Brockhaus, 1856.

Güldenstädt, Johann Anton. *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*. St. Peterburg, 1791.

Henderson, Ebenezer. *Biblical Researches and Travels in Russia: Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire*. London: by James Nisbet, 1826.

Ikonnikov, Vladimir. *S. Kiev v 1654–1855 g. Istoricheskij ocherk*. Kiev: Tipografii imperatorskogo universiteta sv. Vladimira, 1904.

Kizlova, Antonina. «Sotsialni vzaiemodii naselnykiv shchodo shanovanykh sviatyn Kyievo-Pecherskoi Uspenskoï lavry (1786 r. – pershi desiatylittia XX st.)» Diss... doctora istorychnykh nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2019.

Latour, Bruno. *Science in Action: How to Follow Scientists And Engineers Through Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.

Lyall, Robert. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*. Vol. 1. London: T. Cadell, 1825.

Malia, Martin. *Russia under Western Eyes*. Harvard University Press, 2009.

Miranda, Francisco de. «Shchodennyk. 1787 rik,» transl. by Ya. Yashchuk *Kyivska starovyna* 2–3 (1996): 9–46.

Muravyov, Andrej. *Puteshestviye po sviatym miestam russkim*. Part II. St. Peterburg: V tipografii III otd. sobstv. IE. I. V. kancelarii, 1846.

Netudykhatkin, Ihor. «Andriivska tserkva v konteksti praktyky palomnytstva do kyivskykh sviatyn u pershii tretyni XIX st.» In *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Odynadtsiatoi*

Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (29 – 31 travnia 2013), 169–171. Kyiv, 2013.

Offord, Derek. *Journeys to a Graveyard: Perceptions of Europe in Classical Russian Travel Writing*. Dordrecht: Springer, 2005.

Petzholdt, Alexander. *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig: H. Fires, 1864.

Platon, mitropolit. «Puteshestviye Vysokopreosviashchenneyshego Platona, Mitropolita Moskovskogo, v Kiev i po drugim Rossiiskim gorodam v 1804 godu.» In Snegirev I. M. *Zhizn' moskovskogo mitropolita Platona*. Part 1–2. Moscow, 1856, https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Snegirev/zhizn-moskovskogo-mitropolita-platona/2_1, accessed August 16, 2024.

Poverhnostnyya zamechaniya po doroge ot Moskvy v Malorossiyyu v oseni 1805 goda. Sochineniye Ottona fon Guna, transl. from German. Moskva: Tipografia Platona Beketova, 1806.

Puteshestviye v poludennuyu Rossiyu Vladimira Izmaylova. Moskva: v tipografii H. Klaudiya, 1805.

Roche, Daniel. «Puteshestviya.» In *Mir Prosveshcheniya*, ed. by V. Ferrone, D. Roche. Transl. from Italian, 359–368. Moskva: Pamiatniki istoricheskoy mysli, 2003.

Sarasin, Philipp. «More Than Just Another Specialty: On the Prospects for the History of Knowledge.» *Journal for the History of Knowledge* 1 (2020): 1–5.

Shishkina, Olimpiada. *Zametki i vospominaniya russkoj puteshestvennicy po Rossii v 1845 godu*. Vol. 1. St. Peterburg, 1848.

Shulha, Yana. *Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichniy vymir*. Diss... candydata istorychnykh nauk. Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, 2015.

Tolochko, Oleksii. «Kyevo-ruska spadshchyna v istorychnii dumtsi Ukrainy pochatku XIX st.» In *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi*, ed. by V. F. Verskiuk, V. M. Horobets, O. P. Tolochko, 318–331. Kyiv: Naukova dumka, 2004.

Worobec, Christine. «The Long Road to Kiev: Nineteenth-Century Orthodox Pilgrimages.» *Modern Greek Studies Yearbook* 30/31 (2014/2015): 1–22.

Yaremenko, Maksym. «Akademiky» ta Akademiia. *Sotsialna istoriia osvity i osvichenoski v Ukraini XVIII st*. Kharkiv: Akta, 2014.

«Zapiski knyagini Dashkovej.» *Russkaya starina* 4 (1906): 38–39.

Zapiski russkogo puteshestvennika A. Glagoleva s 1823 po 1827 god.
Part 1. St. Peterburg: V tipografii imperatorskoj rossijskoj akademii, 1837.

Abstract

Kyiv Academy in Travelogues of the Second Half of the 18th through Mid-19th Centuries

During the second half of the 18th century, Kyiv gradually started attracting an increasingly bigger number of travellers, both from the Russian imperial centre and Western countries. In some cases, Kyiv could be the final destination of travel, but in most cases, it was only one of the stops on a journey toward the South, in particular to Crimea. Given the widespread interest of learned travellers in issues of the Enlightenment and education, Kyiv Academy could stir curiosity and arouse a desire to visit this institution. That said, motives of interest among Russian and Western travellers could vary; the former were attracted by Kyiv Academy because of its input into the development of education and sciences in Russia itself. Some travellers expressed admiration toward the educational institution and emphasised its role in the education of learned members of the high clergy and bureaucracy. They also stressed the fact of a relatively long history of the Academy that had to prove the long tradition of education and science in the Russian Empire. However, Western travellers visited the Academy because of their general interest in the state of education in the Russian Empire. With time these tendencies changed. In this paper, we study mentions of the Kyiv Academy in travelogues; in particular, we are interested in the issue of the changing character of these mentions during a long period from the 1760s to the mid-19th century, both in the framework of the history of travel literature and from the point of view of imperial control of knowledge.

Keywords: history of the eighteenth century, history of the nineteenth century, imperial studies, travel, Kyiv, Kyiv Academy.

Київська Академія 21 (2024): 55–94.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.55-94
<http://ka.ukma.edu.ua>

Валерій Зема

Богородичний культ і служба Покрову¹

У статті розглядається формування Богородичного культу через вшанування ікон, реліквій і спеціальних празників, а також за посередництва текстів особливих служб, що їх уміщували в мінеях. Становлення уявлень про Різдво, життя й Успіння Богородиці тривало впродовж століть, відображаючись у різних версіях оповідей, які побутували у Візантії і східнохристиянській традиції загалом та в Київській митрополії зокрема. Простежено формування відповідних іконографічних сюжетів у Візантії та їх репліки у Київській митрополії. Два центри Богородичного культу Константинополя, у Влахернах і Халкопратії, містили реліквії, ризи та пояс Матері Божої. Побутували різні версії оповіді про їх походження та перенесення в Константинополь зі Святої землі. Серед іншого, у 860 р. постала оповідь про порятунок Константинополя від навали русів завдяки ризам Богородиці, які зберігалися у храмі Влахерн. Ця оповідь фіксується не лише у візантійських джерелах, а й у київських історичних наративах. Ще одну оповідь – про Успіння Богородиці – відображено в мінеях Київської митрополії та в іконографії. Аналізуватиметься перегук між текстами й образами, які в Київській митрополії присвячувалися Богородичному культу, зокрема іконі Покрову. За відсутності візантійського першовзірця, який встановлював би стандарт такої іконографії, образ Покрову був доволі плинним. Спершу він спирався на видіння Андрія Юродивого, якому вві сні явилася Богородиця з мафорієм як символом протекції. Ця візія відобразилася у мінейних службах XIV ст., закріпившись у формі празника 1 жовтня, а також у виданому 1619 р. друкарнею Києво-Печерського монастиря «Анфологіоні», де образ Покрову не лише пояснено, а й наголошено на протекції Матері Божої князю та його війську. Від XV ст.

---

¹ This study has been conducted within the framework of the research group «Polycentricity and Plurality of Premodern Christianity» at the Goethe University of Frankfurt am Main, with the support of the German Research Foundation (DFG).

розповсюдився новий образ на іконах Покрову – із зображенням Романа Солодкоспівця на амвоні з сувоєм у руках, що відтворювало явлення йому уві сні Богородиці, яка дала святому кондак, а він, прокинувшись, почав співати. Від XVII ст., під впливом західної іконографії, в обіг увійшла ще одна версія образу Покрову – *Mater Misericordiae*, де під захистом убрання Богородиці зображали місцевих людей.

Ключові слова: культ, Мінея, Покров, візіонерство, Успіння, Богородиця, іконографія, церковна служба.

Християнські культури, поширювані в Київській митрополії, відображали візантійські першовзірці, хоч подеколи й у трансформованому вигляді. У Константинополі існувала низка центрів марійної побожності, авторитетний статус яких підтримувала наявність ікон та реліквій, зокрема елементів убрання Богородиці. У Києві помітними осередками марійної побожності були митрополичий храм Святої Софії з храмовим празником Різдва Богородиці та Успенський собор Києво-Печерського монастиря, а також церква «чуда Богородиці у Влахернах», споруджена у 1091 р.² Символічним було й розташування цієї церкви, зведеної при одній із міських брам – на шляху між Софійським та Успенським соборами. Така сакральна топографія набуває особливого сенсу, якщо взяти до уваги, що під час великих празників між ними влаштовували урочисті ходи. Вшанування Богородичних празників зафіксоване у Требнику Великої церкви в Софії у X ст., а також у Богородичних храмах дільниць Константинополя – Влахернів і Халкопратії. Утім, Типікон містить згадки про ширше коло відзначень, аніж в усталених празниках Успіння, Різдва Богородиці, Зачаття, Благовіщення, Введення до храму. Складання системи празників було тривалим, ба навіть містило елемент конкуренції між різними центрами марійної побожності Константинополя: наприклад, особливого авторитету храмам у Влахернах і Халкопратії додавали реліквії, які приваблювали прочан. Утім, становленню окремих культів, пов'язаних із ушануванням Богородиці, сприяли не лише реліквії, а й наративні тексти. Зокрема, підставою для появи низки празників слугувало «Протоевангеліє Якова», в якому описувалося життя Анни та Йоакима й народження

² Mieczysław Gębarowicz, *Mater Misericordiae–Pokrow–Pokrowa w sztuce i legendzie Środkowo-Wschodniej Europy* (Warszawa: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1986), 119.

Діви Марії. Виникнення цього апокрифу відносять на 180-ті – 190-ті рр.³, тобто набагато раніше за появу «Житія Марії», а переклад «Протоевангелія» церковнослов'янською побутував у Київській митрополії принаймні від XV ст.⁴ На репліки звідси можна натрапити в проповідях, уміщених до збірників, позначених іменами Отців Церкви – Йоана Золотоуста і Василя Великого⁵.

У цій статті мова піде про розвиток Богородичного культу в Київській митрополії через поширення образу Покрову, що зазнавав неодноразових змін. В основі культу лежала певна тканина, пов'язана із Богородицею. Уявлення про цю тканину як оберіг і символ захисту вірних склалися впродовж тривалого часу і відобразилися в мінейних службах та особливій іконографії на теренах Київської митрополії. На думку Генрі Магваера, дослідника іконографії Богородиці, в оповідях про Її убрання, що поширювалися, ба навіть набули самостійного розвитку в Київській митрополії, вбрання допомагало встановити чуттєвий контакт, а водночас свідчило про людську природу Христа⁶. За оповідями про вбрання Богородиці стояла довга традиція, про що мова піде далі – так само як і за поєднанням двох візіонерських сюжетів в іконографії Покрову: видіння Андрія Юродивого і Романа Солодкоспівця. Про поширення культу Покрову свідчить ікона XIII ст., віднайдена у Малнові, що належав до Перемишльської єпархії⁷. З теренів тієї ж єпархії походить звістка про церкву Покрову, що існувала вже у 1408 р. у «городищу» Кописно⁸.

³ Jan N. Bremmer, «Author, Date and Provenance of Protevangelium of James,» in *The Protevangelium of James* (Leuven–Paris–Bristol: Peeters, 2020), 63.

⁴ Див. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 301, од. зб. 515 П. Грецька версія «Протоевангелії» з англійським перекладом: *The Protevangelium of James*, introduced, ed. and transl. by J.K. Elliot, with a commentary by Patricia M. Rumsey (Turnhout: Brepols, 2022).

⁵ ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 494 (I том), арк. 19 зв.: Торжественик (друга половина XV ст.), «Слово на Різдва Богородиці Йоана Золотоуста».

⁶ Henry Maguire, «Body, Clothing, Metaphor: The Virgin in Early Byzantine Art,» in *The Cult of Mother of God in Byzantium: Texts and Images*, ed. by Leslie Brubaker and Mary B. Cunningham (London and New York: Routledge, 2016), 47.

⁷ Ірина Ходак, «Ікона “Покрова Богородиці” з колекції Національного художнього музею України: Проблема походження,» *Студії мистецтвознавчі* 4 (2011), 43–68. Публікація вказана проф. Володимиром Александровичем.

⁸ *Акты ЮЗР* (Санкт-Петербург, 1863), I: 6.

Становлення Богородичного культу

Після утвердження Константинополя як центру патріархату культ Богородиці спершу не набув помітного відображення у посвяті храмів. Так, у 425 р. жоден із 12 тутешніх християнських храмів не був посвячений Діві Марії, тоді як у Римі тоді ж, за папи Сикста III (432–440), вже було зведено базиліку Санта Марія Маджоре⁹. Зміни в шануванні Богородиці в Константинополі почалися після Ефеського вселенського собору, зокрема після того, як Кирило Александрійський у своїй гомілії на засіданні 22 червня 431 р. проголосив Матір Божу «скипетром ортодоксії та Дівницею»¹⁰. Важливим щаблем у творенні культу стало перенесення імператором Левом I Макелою мафорія (риз) Діви Марії у 469 р. з Єрусалима до Константинополя, що збіглося в часі з переходом Святої Землі під владу мусульман¹¹. Початково Марійний культ розвивався як зосереджений на реліквіях, іконах та процесіях¹². Наприклад, історія порятунку Константинополя від аварської навали 626 р. відома перш за все завдяки гомілії Теодора Синкела, де згадано про потоплення човнів нападників перед церквою Богородиці у Влахернах, де зберігалися її убрання, та з її волі¹³. Кілька разів ікону

⁹ Cyril Mango, «Constantinople as Theokoupolis,» in *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. by Maria Vassilaki (Milan: Skira, 2000), 17.

¹⁰ Stephen J. Shoemaker, *Mary in Early Christian Faith and Devotion* (New Haven and London: Yale University Press, 2016), 225.

¹¹ Holger A. Klein, «Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople,» *Byzas: Visualisierungen von Herrschaft* 5 (2006): 79–99.

¹² Bissera V. Pentcheva, «The Supernatural Protector of Constantinople: The Virgin and Her Icons in the tradition of the Avar Siege,» *Byzantine and Modern Greek Studies* 26 (2002): 2–41.

¹³ Averil Cameron, «The Virgin's Robe: An Episode in the History of Early Seventh-century Constantinople,» *Byzantium* 49 (1979): 42–56; *Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626*, ed. Ferenc Makk (Szeged 1975), 31. Під час битви з аварами реліквіями слугували як образ Богородиці, так і її вбрання. Після XII ст. в історичних оповідях навала аварів почала збігатися з виправою русів 860 р., а в гомілії імператора Теодора II Дуки Лукариса Богородиця карає русів опаском, див.: Martin Hurbanič, *The Avar Siege of Constantinople in 626: History and Legend* (Palgrave Macmillan, 2019), 287–288, 303, 330. Про руські (скіфські) моносили часів Фоки див.: *Theodori Scuriotae Chronica*, ed. by Raimondo Tocci

Влахернської Богородиці згадувано в Житті Стефана Молодшого 809 р., коли після відмови від іконоклазму вже повернулися до поклоніння образам. Тоді вшанування ікони Богородиці припадало на п'ятницю¹⁴ – день оприявлення так званого «звичного чуда», коли під час процесії серпанок над образом сам підносився вгору¹⁵. Як уважається, йшлося не просто про піднесення серпанку перед іконою, але й переміну її зображення, про що сповіщав Михайло Пселл¹⁶.

Запровадження празників, пов'язаних із ушануванням Богородиці, супроводжувалося становленням центрів марійної побожності. Зокрема, за імператора Юстиніана у VI ст. було проголошено обов'язковими для відзначення по всій імперії Благовіщення (25 березня) і Стрітіння (2 лютого), заснованих на Євангелії Луки¹⁷. Із «Протоєвангелієм» Якова пов'язано празники Зачаття, Різдва Богородиці і Введення Марії до храму (21 листопада): цей празник спочатку відзначали у храмі Богородиці в Халкопратії¹⁸, де Діва Марія перебувала до заручин із Йосипом. Утвердження празника Успіння (15 серпня), пов'язаного з апокрифічним Житієм Марії, припадає на правління імператора Маврикія (582–602), і його су-

---

(Berolini–Bostoniae: De Gruyter, 2015), 122.

¹⁴ *La vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, introduction, édition et traduction par Marie-France Auzépy (London–New York: Routledge, 1997), 183, 187; Marie-France Auzépy, *L'Hagiographie et l'Iconoclasme Byzantine* (London–New York: Routledge, 1999), 22–23.

¹⁵ Venance Grumel, «Le 'miracle habituel' de Notre-Dame des Blachernes à Constantinople», *Échos d'Orient* 30 (1931): 129–146.

¹⁶ Eustratios N. Papaioanno, «The 'Usual Miracle' and the Unusual Image», *Jahrbuch Österreich Byzantinistik* 51 (2001): 177–188; Maria Parani, «Experiencing Miraculous Icon in Byzantium: The Examples of the Icon of the "Usual Miracle" and the Hodegetria in Constantinople», in *Visibilité et présence de l'image dans l'espace ecclésial*, ed. Sulamith Brodbeck et Anne-Orange Poilpré (Paris: Éditions de la Sorbonne, 2019), 175–176.

¹⁷ Dirk Krausmüller, «Making the Most of Mary: The Cult of the Virgin in the Chalkoprateia from Late Antiquity to the Tenth Century», in *The Cult of the Mother of God in Byzantium: Texts and Images*, ed. by Leslie Brubaker and Mary B. Cunningham (London–New York: Routledge, 2016), 220.

¹⁸ Juan Mateos, *Le Typicon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix n 40, Xe siècle*. T. I: *Le cycle des douze mois* (Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1962), 110–111.

проводжувало запровадження наприкінці VI ст. молитовної процесії до Влахерн на «Пам'ять» Богородиці, яку Дірк Краусмюллер ототожнює з Успінням¹⁹. Перші проповіді на празники Успіння та Різдва Богородиці уклад Андрій Критський на зламі VII–VIII ст.²⁰, а на зламі VIII–IX ст. Теодор Студит²¹. Типікон Великої Церкви X ст. фіксує патріаршу процесію 8 вересня на Різдва Богородиці від собору Софії до Халкопратії, а наступного дня – відзначення празника Йоакима та Анни у Халкопратії²².

Множинність версій культу Богородиці, втілених в іконографічних зображеннях, відтворює особливості марійних чуд у Влахернах. Хоч це святилище було зруйновано ще в Середньовіччя, більшість його реліквій збереглася у вигляді реплік, поширених по всьому християнському світові²³. Серед них, зокрема, печатки, монети й хрести²⁴ у монастирі св. Катерини на Синаї, а також збережений там само образ Богородиці Влахернської з Ісусом. Одне з п'яти зображень на панелі XI ст. Синайського монастиря представляє Матір Божу як Гагіосоритису – із піднесеними в молінні руками (такий образ набув значного поширення і знаний як Богородиця Заступниця²⁵). Окрім Влахерн, був вагомим для відзначання марій-

¹⁹ Krausmüller, «Making the Most of Mary,» 222.

²⁰ Ibid., 227–228.

²¹ Ibid., 242.

²² Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, 18–23. На празник Торжества Православ'я відбувалася хода від церкви Богородиці у Влахернах до Софії: *Chronographiae quae Theophanis Continuati Nomine Fertur, Libri I–IV*, ed. by Michael Featherstone et Juan Signes Codoñer (Berlin–Boston: De Gruyter, 2015), 228–229.

²³ Свідченням про зображення Оранти у Влахернах є літургійний хрест XI ст., на якому також вміщено образи Козьми і Дем'яна (у Влахернах містився монастир цих святих, Козмідіон): Музей Бенакі у Афінах, інв. ном. 11442, Влахернська Богородиця Оранта-Моління.

²⁴ Annemarie Weyl Carr, «Icons and Objects of Pilgrimage in Middle Byzantine Constantinople,» *Dumbarton Oaks papers* 56 (2002): 75–92.

²⁵ *The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A. D. 843–1261*, eds. H. C. Evans, W. D. Wixom (New York: Metropolitan Museum, 1997), 165, 332. Пластинка із зображенням Заступниці, друга половина XI ст., Константинополь (нині у Луврі): Henry Maguire, «The Cult of the Mother of God in Private,» in *Mother of God*, 305. Володимир Александрович ідентифікував такий образ у Києві: це фреска середини XII ст. на стінах Кирилівської церкви.

них празників храм у Халкопратії поблизу Софії – як центр, де вшановували Благовіщення і Різдво Богородиці²⁶. Там же зберігалася особлива реліквія – пояс Матері Божої, проповідь якій присвятив патріарх Герман I (715–730), де наголошено на здатності реліквії боронити Константинополь від варварів²⁷. Молитовні процесії між обома центрами марійної побожності відбувалися щотижня, починаючи з 680-х р.²⁸ Ранні проповіді на Успіння Богородиці Йоана Дамаскина, патріарха Германа і Йоана Салонікійського згадують про убрання Марії²⁹.

У наративних пам'ятках, відображених в іконографії, можна виділити дві традиції висвітлення історії Успіння та вбрання Богородиці. Одна з них оповідала про напади юдеїв на Діву Марію під час Її Успіння та поховання, а другу – в прикінцевому розділі Життя Богородиці – присвячено оповіді про віднайдення одягу Матері Божої та про перенесення його з Юдеї до Константинополя. Легенда про спроби юдеїв перешкодити похованню Марії побутувала й у Київській митрополії в перекладі церковнослов'янською,

---

Образ Заступниці, над якою висить мафорій чи риза, трансформувався в найраніше зображення Покрову, знане завдяки пластині Суздальських врат, датованій XII ст.: Володимир Александрович, *Покров Богородиці: Українська середньовічна іконографія* (Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2010), 58, 74–75. Публікація панелі з Синаю: Володимир Александрович, *Холмська ікона Богородиці з Емануїлом* (Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича, 2018), 90–91. На Суздальських вратах також наявні пластини із зображенням Покладання поясу і Покладання риз.

²⁶ Krausmüller, «Making the Most of Mary», 223.

²⁷ Stephen J. Shoemaker, «The Cult of Fashion: The Earliest “Life of the Virgin” and Constantinople’s Marian’s Relics,» *Dumbarton Oaks Papers* 62 (2008): 61.

²⁸ Ibid., 62.

²⁹ Mary B. Cunningham, *The Virgin Mary in Byzantium, c. 400–1000 CE: Hymns, Homilies, and Hagiography* (Cambridge: University Press, 2022), 123; *On the Dormition of Mary: Early Patristic Homilies*, transl., intr. by Brian E. Daley S.J. (Crestwood, NY: St Vladimir’s Seminary Press, 1997), 169–181. Проповідь Германа побутувала у Київській митрополії, зокрема, в Торежественику із Милицького монастиря середини XVI ст.: ІР НБУВ, ф. 303, од. зб. 116, арк. 272–275. Не враховано у виданні, де наведені інші списки гомілій патріарха Германа: Christian Hannick, *Maximos Holobolos in der Kirchenslavischen homiletischen Literatur* (Wien: ÖAW, 1981), 247–249.

що зафіксовано принаймні у двох рукописах: четві-мінеї 1489 р.³⁰ та багатотомній мінеї Йоана з Посади Риботицької 1555 р.³¹ Тут оповідається про відвідини Богородицею Гробу Господнього з кадилом для моління та про благання забрати Її на той світ. Юдейські святителі звеліли сторожі не пускати Марію до Гробу, проте Її явився архангел Гавриїл, сповістивши, що молитву почуто і що Її заберуть на небеса, де вона житиме праведним життям. Після цього Мати Божа разом із трьома дівами-служницями повернулася до Віфлеєма, куди за напученням Святого Духа прибув на хмарі з Ефесу апостол Йоан, який закликав апостолів зібратися з усіх кінців світу до Віфлеєма для вшанування Матері Божої, позаяк наближається день Її сходження на небеса. Особливу роль в оповіді відведено апостолові Петру, який потішав Марію тим, що день Її сходження наближається. У сам момент Успіння пролунав грім, на небі з'явилися водночас і сонце, і місяць, незрячі прозріли, глухі стали чути, прокажені очистилися, а біснுவаті одужали. До Єрусалима почали сходитися хворі, які прагнули одужати. Юдеї, побачивши це, налякалися, що від цієї жінки надійде кінець роду юдейському, а відтак попросили імператора Тиберія вигнати апостолів із Віфлеєма й вирішили підпалити дім, у якому перебувала Богородиця з апостолами. Однак коли вони вже наблизилися, зійшов вогонь, що спалив багатьох юдеїв. Чимало з них сприйняли це за знамення та навернулися на християнство.

Інший випадок переслідування Богородиці – це коли юдей Офонія намагався перевернути ноші з тілом покійної Марії, і тоді янгол Господній незримим мечем відтяв нападникові руки. Офонія благав Матір Божу помилувати його, тож руки приросли. Уривок, у якому оповідається про милість Богородиці, йде слідом за твердженням, що сама Марія встановила празник Успіння й запевнила: хто звертатиметься з молитвою до неї, отримає заступництво на землі й небесах³².

³⁰ Публікація тексту в додатку 1 до статті: Александр Кирпичников, «Успение Богородицы в легенде и в искусстве», *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)* (Одесса, 1888), II: 236–243.

³¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі – BN), Rps 12129 III, s. 350–363. Успінню також присвячено Слово Климента Охридського, а в Слові на празник принесення обруса (16 серпня; арк. 366v–373), окрім згадки про Авгара і плат із образом Спасителя, є згадки, присвячені Успінню.

³² Стисла версія Успіння Богородиці і спроби юдеїв завадити процесії

Візантійський мотив ворожнечі юдеїв до Богородиці, відображений у згаданих мінеях, мав ширший контекст. Стівен Шумейкер зауважує, що марійна побожність, як і тема євхаристії та профанації оплатків, були суттєвими для антиюдейських настроїв на Заході у часи Середньовіччя: антиюдейські закиди носили виразно запозичений характер й ґрунтувалися на орієнтальних та візантійських текстах³³. Легенда про перенесення Богородиці збігалася зі старозавітним мотивом перенесення Ковчега, що його здійснили левіти, й це набуло іконографічного втілення у візантійському мистецтві³⁴. Вважають, що оповідь про ненависть юдеїв до Марії сягала ранньої равіністичної літератури, що знайшло віддзеркалення в «Протоєвангелії» Якова³⁵. Що ж до оповіді про Успіння, то в ній відображено історичну ситуацію, коли влада імперії прихильно ставилася до християнства і вороже до юдаїзму, тому «Богородиця поставала як небесна патронеса, чия опіка охоплює імперію, столицю і їх правителів»³⁶. Про те, що пам'ять про Єфонію (в українських текстах Офоній) і події, пов'язані з наверненням юдеїв, спиралася на давню традицію, свідчать нотатки прочан із країв Європи VII–VIII ст.: вони бачили пам'ятний знак («колону Єфонія»), присвячений одужанню і наверненню юдея³⁷. Є також припущення, що оповідь про Успіння спиралася на давню равіністичну й мідрашську літературу, зокрема

міститься в пролозі. Окрім осліплення юдеїв та спроб Єфонії вчинити перешкоди, в повчанні згадано і про передачу ризи Богородиці двом убогим удовам, див.: Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі – ВР РДБ), ф. 98, од. зб. 98, арк. 197 зв.–198 зв. Пролог середини XVI ст., липень–серпень. Цей список, за словами Марини Чистякової (провідна наукова співробітниця Інституту литовської мови), становить особливий різновид розширеної редакції Простого прологу, і належить до однієї текстологічної гілки із прологом з фондів Інституту української літератури ім. Тараса Шевченка НАН України, ф. Івана Франка, рук. 4772.

³³ Stephen J. Shoemaker, «Let Us Go and Burn Her Body: The Image of Jews in the Early Dormition Traditions,» *Church History* 68/4 (1999): 776.

³⁴ Elisabeth Revel-Neher, *Le Témoignage de l'absence: Les objets du Sanctuaire à Byzance et dans l'art Juif du XIe au XVe siècles* (Paris: De Boccard, 1998), 36.

³⁵ Shoemaker, «Let Us Go and Burn Her Body,» 794.

³⁶ *Ibid.*, 817.

³⁷ *The Christian Topography of Early Islamic Jerusalem: The Evidence of Willibald of Eichstätt (700–787 CE)*, ed. by Rodney Aist (Turnhout: Brepols, 2009), 24, 85, 86, 105, 164.

смерть Праведника³⁸. Напад Єфонії зображали в іконописі Успіння, наприклад, у церкві архангела Михаїла (рис. 1), де юдея вбрано у шати, характерні для сефарда. Від середини XVII ст. одяг Єфонії в українському іконописі зазнала змін: його стали зображувати в одязі єврея-ашкеназі, притаманному тогочасній Європі³⁹.

Рис 1. Зображення юдея Афронія, майстер Олексій, 1547 рік, фрагмент ікони Успіння Богородици з церкви Архангела Михаїла, с. Смільник

³⁸ Simon Claude Mimouni, *Les traditions ancienne sur la Dormition et l'Assumption de Marie: Etudes littéraires, historiques et doctrinales* (Leiden–Boston: Brill, 2011), 60–61.

³⁹ Див.: Роман Зілінко, *Іконостас церкви св. Івана Богослова в Суховолі* (зі збірки Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького та приватної колекції о. Ростислава Гладяка). *Науковий каталог* (Львів: Видавничий дім «Укрпол», 2009), 38–41 (тут же про розвиток іконографії Успіння). Однією з найраніших версій Успіння є фреска у церкві св. Йоана у Кападокії (Gullu dere), північний неф, датується 913–920 рр., див.: Catherine Jolivet-Lévy, «La Carradoce après Jerphanion: Les monuments byzantines des Xe–XIIIe siècles,» *Mélanges de l'École française de Rome: Moyen âge* 110 (1998): Pl. I. Різьблене зображення Успіння на візантійській панелі зі слонової кістки кінця X ст. є також у зібранні Музею Метрополітен в Нью Йорку, інв. ном. 17.190.132. Найраніше зображення Успіння у Києві – фреска Кирилівської церкви середини XII ст.: Ірина Марголіна, Василій Ульяновський, *Київська обитель Святого Кирила* (Київ: Либідь, 2005), 103–104.

Одним із найдавніших джерел про вбрання й Успіння Богородиці є Житіє Марії. Його в грузинській версії вивчав, переклав і видав англійською Стівен Шумейкер. Дослідник обґрунтовував думку, що цей текст являє собою твір Максима Сповідника – візантійського богослова VII ст. (Мартан Жюжі свого часу звернув увагу на схожий текст про Успіння і переміщення реліквій Богородиці в Константинополь, відомий під іменем Йоана Геометра⁴⁰). Прикінцева частина Житія, укладеного Максимом Сповідником, заповнюючи прогалини в «Протоевангелії» Якова⁴¹, містить згадку про перенесення вбрання і поясу Матері Божої до Константинополя, наведену після оповіді про саме Успіння. Згідно із Житієм, після Успіння Богородиці, при труні якої співали псалми, до Єрусалима прибув апостол, який за напученням Святого Духа звелів відкрити домовину, й тоді відбулося освячення землі, труни та вбрання Матері Божої (Шумейкер подає грецький відповідник назви одягу *отάρυανα*)⁴². Далі наведено оповідь про те, як нетлінне вбрання Богородиці опинилися в Константинополі завдяки братам Гальбію та Кандиду, що на вернулися з аріанства до ортодоксальної віри, а відтак відвідували святі місця в Єрусалимі. Там вони зустріли єврейку, яка передала їм вбрання Богородиці, привезли його додому у Влахерни й спорудили храм, посвячений апостолам Петрові й Марку. Згодом брати розповіли свою таємницю імператорові Леву, який спорудив у Влахернах ще один храм для збереження риз Богородиці. До цієї історії додано також стислу оповідь про пояс: для його збереження було зведено храм у Халкопратії⁴³.

Судження Стівена Шумейкера про атрибуцію Житія Богородиці Максимові Сповіднику і загалом про автентичність тексту як датованого VII ст., заперечив Христіс Сімелідіс. Він спростував оригінальність грузинської версії і довів, що в основі Житія лежав згаданий вище грецький текст Йоана Геометра, відомий у кількох

---

⁴⁰ Martin Jugie, *La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge: Etude historico-dogmatique* (Rome: Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica, 1944), 320.

⁴¹ Shoemaker, «The Cult of Fashion: The Earliest Life of the Virgin,» 54.

⁴² *Maxime le Confesseur: La Vie de la Vierge*, éd. Michel-Jean van Esbroeck (Louvain: Peeters, 1986), 101–108.

⁴³ *The Life of the Virgin, Maximus the Confessor*, transl. with an introduction and notes by Stephen J. Shoemaker (New York and London: Yale University Press, 2012), 142–148.

списах⁴⁴. За спостереженням Сімелідіса, грузинський текст Життя уклав монах Евтимій Афоніт (955–1024), де містилася й легенда про віднайдення та перенесення Гальбієм і Кандидом убрання та пояса Богородиці, натомість ім'я знаного богослова Максима Сповідника додав переписувач, аби в такий спосіб надати Життю більшої ваги⁴⁵. Ця сама легенда увійшла до Житій святих Симеона Метафраста, хоч тут наведено лише латинськомовну версію – без грецького оригіналу⁴⁶. Згодом Шумейкер видав у перекладі низку ранніх орієнтальних текстів, які висвітлюють Житіє та Успіння Богородиці, що збереглися в ефіопській, грузинській та сирійських мовних версіях, датуючи ці версії VI–VII ст., хоч їх приписували Василію Великому. У ефіопській версії, зокрема, оповідається, що Богородиця перед Успінням показала своє поховальне вбрання – дві туніки, які належало передати убогим людям; про це ж ішлося і в грецькій версії, теж перекладеній Шумейкером, але, згідно з нею, вбрання мало перейти вдовицям⁴⁷.

Стисла оповідь про отримання і перенесення риз Богородиці в Константинополь увійшла до складу прологів, які поширювалися в Київській митрополії. Вона відома у двох версіях: одна – як частина серпневого читання на празник Положення поясу Богородиці в Халкопратії, а друга – на празник Положення риз Богородиці. Відповідно до першого повчання, Богородиця віддала дві свої ризи вбогим удовам. З Капернауму ризи перенесено за часів імператора Леона і покладено у Влахернах, а пояс перенесено за часів імператора Юстиніяна і покладено у Халкопратії⁴⁸.

Альтернативну версію оповіді про перенесення риз Богородиці наведено в історії Евтимія, приписуваній Йоанові Дамаскину, найраніший рукопис якої датують 890-ми рр. Згідно з Евтимієм,

⁴⁴ Christos Simelidis, «Two Lives of Virgin: John Geometres, Euthymios the Athonite, and Maximos the Confessor,» *Dumbarton Oaks Papers* 74 (2020): 125–159.

⁴⁵ *Ibid.*, 158.

⁴⁶ Symeon Methaphrast, *Patrologiae Graecae* 115 (Paris, 1899), 560–566. Цей уривок спирається на публікацію: Aloysius Lipomano, *Vitarum sanctorum partum*, VI. Rome, 1558. Про це див.: Mimouni, *Les traditions anciennes sur la Dormition et l'Assumption de Marie*, 102.

⁴⁷ *The Dormition and Assumption of the Virgin Mary*, transl. with introduction by Stephen J. Shoemaker (Turnhout: Brepols, 2023), 93, 244.

⁴⁸ ВР РДБ, ф. 98, од. зб. 98, арк. 238 зв.

імператриця Пульхерія домоглася, щоб поховальну одягу Богородиці прислали в Константинополь і поклали у Влахернському храмі для захисту міста. Такий мотив повторено і в Житті Богородиці⁴⁹. Стислий переказ про вбрання Матері Божої, віднайдене завдяки благочестивій єврейці, а відтак перенесене з Єрусалима до Константинополя, де його помістили в золотому та срібному кіюті, увійшов до хронік Симеона Логофета⁵⁰ й Григорія Амартола другої половини X ст.⁵¹ Церковнослов'янський переклад праці Амартола постав у Києві в другій половині XI ст. Свідчення про культ мафорія в Константинополі зібрала Аннемарі Карр: за її спостереженням, востаннє реліквію було використано для оборони від ворогів за імператора Алексія Комніна. Під час битви з куманами 1089 р. імператор в одній руці тримав меч, а в другій мафорій, а коли битву було програно, Алексій, тікаючи з поля бою, покинув мафорій, увіткнувши його у дерево⁵².

Про порятунок Константинополя від нападу варварів-русів завдяки вивішеному на стінах міста вбранню Богородиці оповідає у своїй проповіді патріарх Фотій під 860 р. Після того, як ризу Богородиці, принесену з церкви у Влахернах, занурили в море під мурами, нападники повтікали⁵³. Оповідь про порятунок Константинополя від нападу русів увійшла до літопису «Повість временних літ» – в оповіді про похід Аскольда і Діра. Згідно з цією версією, Фотій та імператор після всенощної молитви принесли ризу Богородиці з церкви у Влахернах до моря, а коли патріарх занунив її у воду, здійнявся шторм, який розкидав кораблі наїзників⁵⁴.

⁴⁹ Ibid., арк. 67.

⁵⁰ *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, ed. by Staffan Wahlgren (Berlin: De Gruyter, 2006), 130.

⁵¹ Georgius Monachus Hamartolus, *Chronicon breve. Patrologiae Graecae 110*, ed. by J.-P. Migne (Paris, 1863), 757–758.

⁵² Annemarie Weyl Carr, «Threads of Authority: The Virgin Mary's Veil in the Middle Ages.» in *Robes and Honor: The Medieval World of Investiture*, ed. by Stewart Gordon (Palgrave Macmillan, 2001), 67.

⁵³ *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, English transl., introduction, and commentary by Cyril Mango (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958), 102.

⁵⁴ «Ипатьевская летопись», в *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ) (Москва, 1998), II: 15. Значно скромніше історію нападу русів передано

Ув ілюмінованому Радивилівському літописі кінця XV ст. цю подію ілюструє зображення Фотія, який занурює у воду ризу, а поруч стоїть імператор (рис. 2). Крім того, ризу Матері Божої кілька разів згадано як чудодійну при наїздах інших чужинців: 822, 860 і у 924 рр. (тут при облозі міста болгарами), однак пояс у такій ролі не фіксується⁵⁵. Уперше в грецьких джерелах термін «омофорій» (саме його вжито в українських мінеях на позначення вбрання чи тканини, яку залишила Богородиця), згадується з нагоди виправи русів на Константинополь у Хроніці Симеона Логофета⁵⁶, а оповідь про втечу русів після занурення омофорію – у хроніці Григорія Амартола, переказаній «Повістю временних літ»⁵⁷. Епізод із порятунком від нападу русів дякуючи вбранню Матері Божої став підставою до запровадження спеціального празника «Положення риз Богородиці», на що вказує Басил Лур'є, підкреслюючи прямий зв'язок

у продовженні хроніки Теофана, де йдеться про навалу русів – «дикого скіфського народу», який розграбував землі ромеїв, і лише коли Фотій звернувся за допомогою до божественних сил, русь відчула її силу на собі і повернулася додому, а невдовзі вислала посланців, що висловили бажання навернутися в християнство. Позаяк укладення хроніки припадало на середину X ст., коли почастишали стосунки між руссю і Візантією, що відобразилося в низці угод, то яснішою стає зміна риторики в описі атаки: *Chronographiae quae Theophanis Continuati Nomine Fertur*, 279. Про навалу Аскольда і Діра згадує укладений у 1560-х – 1570-х рр. хронограф: у 865 р. київські князі рушили війною на греків, коли імператор Михаїл перебував у виправі на «агарян» і вже дійшов Чорної річки. Імператора сповістили про прихід русі на понад 200 кораблях. Повернувшись до Константинополя, він разом із патріархом Фотієм прийшов до церкви Богородиці у Влахернах, назва якої походить від імені скіфського князя Влахерна, вбитого на цьому місці. Імператор і патріарх принесли ризу Богородиці до моря і занурили її у воду. Буревій, який після цього здійнявся, знищив кораблі нападників: «Хронограф Западнорусской редакции», в ПСРЛ (Петроград, 1914), , 22, ч. II: 150. На сторінках Густинського літопису переказано історію про збурення моря завдяки зануренню ризи Богородиці, а на полях пам'ятки вказано джерела оповідки: твори Чезаре Бароніо та Матвія Стрийковського. Див.: *The Hustynja Chronicle*, compiled and with introduction by Oleksiy Tolochko (Cambridge, Mass.: HURI, 2013), 65.

⁵⁵ Krausmüller, «Making the Most of Mary,» 243.

⁵⁶ Shoemaker, «The Cult of Fashion,» 73; *Symeonis et Logothetae Chronicon*, 246–247.

⁵⁷ Олексій Толочко, «Влахернська легенда у Києво-Печерському Патеріку і кловський Стефаніч монастир,» *Археологія* 2 (1991): 61.

між убранням Богородиці та Покровом у контексті проповіді Фотія про порятунок від русів⁵⁸.

Рис. 2. Фотій занурює ризу Богородиці, Радзивилівський літопис

У місяцесловах Київської митрополії записи про вшанування «Положення риз Богородиці» фіксуються від кінця XI ст. (пор. найранішу згадку в Архангельському Євангелії Апракос, арк. 173). За спостереженнями Мартана Жюжі, в часи Фотія празник ще не відзначали, проте на початку VIII ст. в богослужіння було запроваджено службу, присвячену поясові Богородиці (2 липня). Після того, як утвердилися служби на честь ризи Богородиці, це призвело до змін у часі празників: 2 липня закріпилося за ризою Богородиці, а днем відзначення пояса стало 31 серпня – кінець візантійського церковного року й місяць, присвячений Богородиці, хоч доти обидві реліквії вшановували одночасно⁵⁹. У прологах Київської митрополії, як було згадано вище, відобразилася давня оповідь про набуття ризи Богородиці в Святій землі. Літописна ж оповідь про патріарха Фотія не мала відгуку. Стисле повчання з прологу

⁵⁸ Basil Lurié, «The Feast in of Pokrov, Its Byantine Origin, the Cult of Gregory the Illuminator and Isaak Parthian (Sahak Partcev) in Byzantium,» *Scrinium: Journal of Patrology, Critical Hagiography, and Ecclesiastical History* 7–8 (2011–2012): 288.

⁵⁹ Jugie, *La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge*, 688, 700.

оповідає про набуття ризи за часів імператора Леона і Ардабурія Аспара (400–471), – військового діяча аланського походження. Під час прощі до Єрусалиму прочанин відвідав місцевість, де слабкі одужували завдяки ризи Богородиці. Прочанин забрав її і доставив до Константинополя, залишивши у Влахернах та обвивши імператорською порфірою⁶⁰.

Проповідь про пояс Богородиці, як вважають, виголосив десь між 860–888 рр. Георгій Нікомедійський, наблизений патріарха Фотія⁶¹, а наступний патріарх Евтимій (907–912), чий проповіді присвячувалися празникам Зачаття Богородиці і Введення, пов'язаним із храмом у Халкопратії, теж уклав проповідь на вшанування пояса Диви Марії⁶². Мінейна служба з теренів Київської митрополії останньої чверті XV ст. на празник Покладання ризи Богородиці виопуклює протекцію містові Константинополю не лише при нападі «безбожних» та чужинців, а й при міжусобних сварках, голоді й землетрусі. Богородиця подарувала містові ризу та пояс із пресвятого тіла – як покров побожним людям і як святий ковчег⁶³. У службі на «Покладання пояса Богородиці в Халкопратеї» йдеться про протекцію від її убрання: «боронити від супостатів чужоплеменних державною силою твоєю і молитвами її». Тут же мовиться про нетлінність пояса Богородиці⁶⁴.

Візіонерство, чуда й образи

Упродовж XI ст. сформувався ще один культ Богородиці у Влахернах. За повідомленням хроніки Йоана Скіліци, в 1031 р. у Влахернському храмі під час оновлення однієї зі стін було знайдено ікону Диви Марії з Дитям-Ісусом, яка буцімто збереглася там від часів Костянтина V Копроніма⁶⁵, тобто від моменту запровадження

⁶⁰ ВР РДБ, ф. 98, од. зб. 98, арк. 70 зв.–71.

⁶¹ Jugie, *La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge*, 263.

⁶² Krausmüller, «Making the Most of Mary», 234.

⁶³ ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 5569, арк. 306–309. Пор. Мінею 1555 р. Йоана з Риботич: VN Rps. 12129 III, s. 142–146.

⁶⁴ ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 5569, арк. 353–354.

⁶⁵ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, transl. by John Wortley, introduction by Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin (Cambridge: University Press, 2010), 362–363. Зображення з процесією ікони Богородиці:

іконоборства. Ганс Бельтінг ідентифікує цю ікону як «архаїчний образ Нікопеї (Nikoroia)», де Богородицю зображали з Дитятком, що благословляє правицею⁶⁶. Наступні повідомлення, зафіксовані кількома десятиліттями пізніше, описують так зване «звичайне чудо» цієї ікони, що оприявнювалося по п'ятницях і тривало до 9-ї ранку суботи – тоді над образом сам собою підносився серпанок⁶⁷. Це чудо описали візантієць Михаїл Пселл у 1075 р. на замовлення імператора Михаїла VII Дуки і латинський спостерігач. За оповіддю Пселла, піднесення серпанку над іконою ставалося за посередництва Святого Духа, причому «сам образ мінявся, наче оживаючи». «Звичайне чудо» набуло неабиякого розголосу: наприклад, Алексій Комнін відклав свою подорож у листопаді 1107 р., доки не побачить чуда. Латинський опис чуда згадує прибудовану до базилики у Влахернах ротонду, де знаходилася ця ікона, а серпанок над нею називає палієм (*pallium*), тобто літургійними шатами вищого кліру у вигляді білого плату, оздобленого чорними хрестами; палій не прикривав зображення Богородиці суцільно, відкритими залишалися голова, руки і верхня частина тіла⁶⁸. Тут же стисло описано й саму ікону: це зображення Богородиці із Сином на колінах⁶⁹. Припинення «звичайного чуда» датується четвертою виправою хрестоносців і

Бібліотека Конгресу, 2021667859, с. 348.

⁶⁶ Hans Belting, *Likeness and Presence: A History of Image before the Era of Art* (Chicago and London: University of Chicago Press, 1994), 183, 49.

⁶⁷ Parani, «Experiencing Miraculous Icon in Byzantium,» 171–194.

⁶⁸ Elisabeth A. Fisher, «Michael Psellos on the 'Usual' Miracle at Blachernae, the Law, and Neoplatonism,» in *Byzantine Religious Culture: Studies in Honor of Alice-Mary Talbot*, ed. by Denis Sullivan, Elisabeth A. Fisher, Stratis Papaioannou (Leiden–Boston: Brill, 2012), 187–204. Про ротонду: Parani, «Experiencing Miraculous Icon in Byzantium,» 176. Опис храму та самого серпанка на позір збігається з образом Покрову з Рихвалда (кінець XV ст.), де Богородицю зображено на тлі ротонди. У руках вона тримає палій, або ж у східній традиції омофор. У римсько-латинській традиції палій також шанували як реліквію, запозичену з поховання апостола Петра, з ним же відбувалося посвячення понтифіків, див.: Steven A. Schoenig, SJ, *Bonds of Wool: The Pallium and Papal Power in the Middle Ages* (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2016), 69, 157, 487.

⁶⁹ Charles Barber, *Contesting the Logic of Painting: Art and Understanding in Eleventh-Century Byzantium* (Leiden–Boston: Brill, 2007), 80–88.

падінням Константинополя в 1204 р.⁷⁰ На думку Александровича, витоки початкової іконографії Покрову корінілися у старокиївській традиції, про що свідчить згадка у проповіді «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона середини XI ст. Зокрема, дослідник указує на характеристику в «Слові» київського князя Володимира як «бескровний покров»⁷¹. Про Богородицю як Покров промовляє інша пам'ятка, яка постала десятьма роками пізніше від «Слова» й побутувала аж до XVI ст. і в рукописах з українських теренів. Це цикл повчань на тиждень, створений близько 1062 р. Відоме й ім'я автора напутнього циклу – Григорій Філософ, який прибув до Києва у почті нового митрополита Григорія. Повчання на окремі дні тижня, що відображають Октоїх, порушують різні теми. Проповідь на середу присвячена Богородиці. У цьому казанні виразно лунає протекціоністський мотив Богородиці і Покрову: «о боголюбиваа наша надежда. и заступнице. и покрове. и прибежище и оутверженіе, о пристанище не троужающееся и непотопляющее. и стѣно неборимое и нерушимое, о прибѣжищи всѣх спасающихся»⁷².

Принагідно варто згадати й деякі записи в літописі, що відображають візіонерські та містичні переживання, пов'язані з Богородичними іконами. Наразі відомо про кілька ікон давньої Київської митрополії. Вишгородська (вивезена у Владімір-на-Клязьмі) належить до типу Одигитрія. Свою назву такий тип ікон отримав завдяки першовзору, який перебував у монастирі Одигон у Константинополі. Ця ікона, znana від XI ст., використовувалася під час щочетвергових процесій⁷³. Одигитрія перебувала в лівій частині храму, де стояли жінки під час літургії. Цей образ вміщено як ілюмінацію в Гамільтоновому Псалтирю (близько 1300 р.)⁷⁴. Невідомо як виглядала згадана в літописі ікона Богородиці із Пирогощі, але збереглися ікона Холмської Матері Божої з Емануїлом⁷⁵, Дорогобузька

⁷⁰ Weyl Carr, «Threads of Authority,» 62.

⁷¹ Александрович, *Покров Богородиці*, 51, 153.

⁷² *Edificatory Prose of Kievan Rus*, ed. by W. Veder (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1995), 137. Текст також вміщено у збірник першої половини XVI ст., що походив із українських земель: Бібліотека Саратовського університету, рук. 1315.

⁷³ Parani, «Experiencing Miraculous Icon in Byzantium,» 182.

⁷⁴ *Ibid.*, 186.

⁷⁵ Особливістю ікони є наявність позолочених аплікацій з емаллю, що

Богородиця з Емануїлом з Ісаїв та Дорогобузька ікона Богородиці з Емануїлом⁷⁶, Волинська ікона⁷⁷, а також Свенська з Емануїлом, де обабіч зображено монахів-фундаторів Феодосія та Антонія (цю ікону написано в Києво-Печерському монастирі у XII ст.).

Переміщення Вишгородської ікони висвітлене в Радзивилівському літописі, що потребує докладнішого обговорення⁷⁸. Наведену тут ілюстрацію (рис. 3) вміщено поруч з оповіддю про вивезення Вишгородської ікони князем Андрієм Боголюбським до Владимира-на-Клязьмі. Напозір її іконографія нагадує образ Торжества православ'я, що сформувався після відновлення іконошанування, проте її композиція, де показано вшанування ікони з одного боку світськими, а з другого духовними особами, перегукується зі стінописами циклу Акафісту, що набув поширення від XIV ст. (тут із 24-им, останнім гімном)⁷⁹. Поява сцени з Акафісту на сторінках Радзивилівського літопису не випадкова, адже це вказує, що образи циклу тоді вже сягнули українських теренів і що вони

вочевидь мали вотивний характер, – поручи і колт. Характер емальованих оздоблень може вказувати на зв'язок із Десятинною церквою, біля якої знаходилися майстерні золотників: Федір Андрощук, *Музей і національний проєкт* (Київ: НМІУ, 2024), 30. Колти з емальованими зображеннями птахів, що належать колекції музею Метрополітен у Нью-Йорку, було знайдено на місці Десятинної церкви Успіння в 1842 р. Подібний вотивний характер мала прикраса ікони Одігитрії в Константинополі – її офірував імператор Йоан Комінін у XII ст. Цю надану корону із перлами вставили безпосередньо в панель ікони, як прикрасу німбу Богородиці: Parani, «Experiencing Miraculous Icon in Byzantium,» 190–191.

⁷⁶ Володимир Александрович, «Новий приклад малярства монументального Ранньопалеологівського зразка в іконі Богородиці з церкви Архангела Михаїла в Ісаях,» *Княжа доба* 6 (2012): 219–259.

⁷⁷ Від Миколая до Йордану: *Виставка українських ікон та артефактів XI–XVII століть із приватної збірки Ігоря та Оксани Гринівих. Каталог* (Київ: Родовід, 2007), 52–53.

⁷⁸ Літопис містить зображення Богородичних ікон на арк. 200 зв., 205 зв., 222.

⁷⁹ Ioannis Spatharikis, *The Pictorial Cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin* (Leiden: Alexandros Press, 2005), 155–157; Bissera V. Pentcheva, *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium* (University Park: Pennsylvania State University, 2009), 186–187. Текст із грецьким варіантом: Antonina Filonov Gove, *The Slavic Akathistos Hymn: Poetic Elements of the Byzantine Text and Its Old Church Slavonic Translation* (München: Otto Sagner Verlag, 1988), 275.

мали би впливати й на розвиток іконографії Покрову. Такі впливи, зокрема завдяки появі зображених на поземі осіб, засвідчує, на думку Володимира Александровича, приклад ікони з Рихвалду: «На поземі тут в оригінальній іконографії його доповнено поширеною групою “позаісторичних” свідків об’явлення з імператором та патріархом»⁸⁰. Цикли з мотивами Акафісту фіксуються на стінах принаймні двох монастирів Київської митрополії. Зокрема, у церкві св. Онуфрія Лаврівського монастиря є фрагментарно збережені донині фрески, серед них – сцена Поклоніння Влахернській іконі Богородиці з Емануїлом (17-ий гімн Акафісту): як вважають, майстри Лаврівського монастиря взорувалися на зображення у Сучаві⁸¹. На початку XVI ст. цикл Акафісту фіксується і на стінах церкви Благовіщення Супрасльського монастиря⁸². Назар Козак вказує також на перегук між Акафістом і Покровом. За його спостереженням, попри «типологічну розбіжність» сюжетних ліній Акафісту та Покрову, Акафіст Богородиці являє собою літургійний гімн, проілюстрований засобом циклу сцен, які відповідають строфам, тоді як Покров (себто тканина, що оберігає) є церковним празником, представленим у мистецтві завдяки окремій сцені. Втім, символічно вони представляють той самий концепт протекції Богородиці над християнами. До того ж, в тексті Акафісту слово Покров згадано як епітет щодо Богородиці і після того, як було створено багато нових гімнів за зразком оригінального ранньовізантійського Акафісту, один із них був присвячений Покрову. Тож, у кількох варіантах Покрову, на сувою Романа Солодкоспівця вміщений початковий гімн Акафісту, а в оздобленні церков у поствізантійську добу обидві теми перетиналися одна з одною⁸³.

⁸⁰ Александрович, *Покров Богородиці*, 251.

⁸¹ Constantin I. Ciobanu, «L'iconographie de l'Hymne Acathiste dans les fresques de l'église st. Onuphre du monastère Lavrov et dans la peinture extérieure Moldavie au temps du règne de Petru Rareș,» *Revue Romaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts XLVII* (2010), 3–24. Назар Козак у своєму дослідженні географії та типології поширення фресок Акафісту датує Лаврівський цикл серединою XVI ст., див.: Nazar Kozak, «The Akathistos on the Move and the Geography of Post-Byzantine Art,» in *The Dormition of Virgin Between East and West* (Boston–Berlin: De Gruyter, 2022), 221–238.

⁸² Nazar Kozak, «Akathistos Cycle in Supraśl Revisited,» *Series Byzantina XIV* (2016), 81–95.

⁸³ Nazar Kozak, «Akathistos and Pokrov: A Case Study of Iconographic Contamination,» *Искусствоведски чтения* 201 (2015), 312

Рис. 3. Перевезення Вишгородської ікони Богородиці, Радивилівський літопис.

Що ж до візіонерських переживань, згадуваних на сторінках літописів, то одне з явлень Богородиці у подобі Вишгородської ікони супроводжує сутичку за владу 1177 р. у Володимирі, де князювати мав Всеволод. Під час стояння під Суздалем йому та його військові привиділася ікона Богородиці і «весь град», що висіли в повітрі, і це видіння зупинило князя від кровопролитної війни з Мстиславом⁸⁴. Богородиця та Її ікона могла й карати відступників, як сталося з владикою Федорцем, який позакривав церкви у Володимирі, заборонивши шанувати ікони: блюзнірця вислали до митрополита Костянтина й покарали⁸⁵. У літописах згадується і про перемогу над половцями завдяки іконі Богородиці Десятинної церкви, і про плач богородичних ікон у Новгороді⁸⁶.

Оповіді про чуда Богородиці у Святій землі занотував пов'язаний зі Смоленською катедрою монах-прочанин Варсонфій, який здійснив два паломництва у 1460-х рр. – обидва розпочиналися з Києва. Перший раз він відвідав місце явлення Христа Матері Божій після Воскресіння, на шляху до Сіону побував у келії – місці Успіння Богородиці, а також відвідав поховання Йоакима та Анни й гробницю Богородиці у Гетсиманії. За його описом, довкола гробниці змуровано «камеру» з двома дверима, а над нею горять 12 панікадил. Оповідає Варсонфій і про монастир при церкві Різдва Богородиці, а також переказує легенду про втечу з нього насельників. Коли

⁸⁴ «Лаврентьевская летопись,» в ПСРЛ (Москва, 2001), II: 380–381.

⁸⁵ «Ипатьевская летопись,» 551–554.

⁸⁶ Там само, 555–561.

Богородиця явилася цим старцям, питаючи про причину втечі з обителі, ті розповіли, що покинули монастир через брак «хліба й олії», а також через велику кількість гадюк, які там гніздилися. Мати Божа пообіцяла не лише винищити гадюк, а й боронити на Страшному Суді перед Сином тих, хто в цьому місці лишиться. Тож брилу, на якій Вона сиділа і від якої линуть пахощі, називають «Явленням Пречистої Богородиці». Згадано в оповідях паломника і про надання поясу Богородиці апостолу Фомі, і про видіння Мойсею, який побачив у Неопалимій купині Богоматір з Дитям Ісусом та піднесеними вгору руками⁸⁷. Така інтерпретація візії Мойсея набула іконографічного втілення, поширеного переважно на Синаї – наприклад, на іконі Вознесіння IX–X ст., де Богородицю зображено поруч із Неопалимою купиною. З другої половини XIII ст. походить ікона св. Катерини та Богоматері з Емануїлом і Купиною⁸⁸, а ще пізніше сформувалася іконографія Богородиці Неопалима купина, де палаючий куц замінена символічна репрезентація вогню. Згадка про Купину як прообраз Богородиці появляється на сторінках служебних рукописів⁸⁹.

Ще однією пам'яткою Київської митрополії, яка відображає візіонерські уявлення, важливість культу ікон та пам'ять про храм у Влахернах, є Києво-Печерський Патерик. Найдавніша його частина, Житіє одного із засновників Печерської обителі Феодосія, фіксується у так званому «Успенському збірнику», укладеному на зламі XII–XIII ст. у Києві. Натомість остаточна версія «Патерика», зведена й відредагована, постала впродовж першої половини XV ст. У цьому збірнику монастирських оповідей, умовно названому Патериком, містяться відлуння оповідей про деякі константинопольська чуда, пов'язані з культом Богородиці. Не оминули укладачі й візіонерських пророцтв та елементів релігійної дискусії, зокрема стосовно розбіжностей між візантійсько-київською та латинською іконографією. Про них згадано в одній із найраніших оповідок «Па-

⁸⁷ *Православный палестинский сборник* 43 (1896): 1–24.

⁸⁸ Dobrosława Horzela, «The Burning Bush Virgin. In Search for the Origins of the Iconographic Type and Reasons for its Wide Currency in the Stained Glass of Lesser Poland at the Beginning of the Fifteenth Century,» *Artibus et historiae: An Art Anthology* 86 (2022): 204.

⁸⁹ IP НБУВ, ф. 303, од. зб. 116, арк. 29; як ірмос: там само, ф. I, од. зб. 5569, арк. 138. Про походження топосу у ранній візантійській літературі: Cunningham, *The Virgin Mary in Byzantium*, 28, 35, 147–149, 158.

терика» – про воїна-варяга Шимона, чий батько Африкан зробив хрест, зобразивши на ньому Ісуса «вапном» за латинським звичаєм. Мова про розбіжності між візантійським і латинським зображеннями Розп'яття, що його католики робили у подібні увінчаної скульптури. Африкан оздобив Розп'яття золотим вінком і поясом, який знагодився для обмірів при спорудженні храму, а коли варяг Шимон знімав зі скульптури вінок, то пролунав Ісусів голос, який велів передати прикрасу до рук «преподобного». Відтак, навчений Феодосієм варяг зрікся латинства, перейшов на православ'я і отримав ім'я Симон⁹⁰.

Оповіді «Патерика» про прибуття грецьких майстрів у Київ для спорудження Успенського собору передують візіонерський опис їхньої попередньої зустрічі з Богородицею у Влахернах. Спочатку майстрам явилися скопці (євнухи), насправді янголи, а далі й сама Цариця Небесна в оточенні воїнства, сповістивши про бажання прибути в церкву, яку мають звести на Її честь у Києві, а також надавши «золото» для подорожі. Майстри отримали мощі святих, що мали бути закладені у фундамент храму, і намісну ікону для нього. Згідно з «Патериком», човен грецьких майстрів самохіть піднявся угору по Дніпру й привіз їх під місце майбутнього храму, де належало поставити ікону. Обміри при його зведенні провели поясом, який надав варяг Шимон, а Успенський храм Києво-Печерського монастиря спорудили за підтримки тогочасного київського князя Святослава Ярославича, поклавши під мури обителі привезені грецькими майстрами мощі святих. Грецькі майстри після повернення до Константинополя переказали явлене їм чудо Влахернської Богородиці⁹¹. У «Патерику» оповідається також, що слава Влахернської ікони Матері Божої була такою великою, що на Клові постала окрема Влахернська церква, заснована ігуменом-вигнанцем за князювання Володимира Всеволодовича Мономаха.

Образ і служба Покрову Богородиці

Надзвичайно поширена на українських теренах іконографія Богородиці Покрову, як вважалося, відображає нічне видіння із

---

⁹⁰ Дмитро Абрамович, *Києво-Печерський Патерик: Вступ. Текст. Примітки* (Київ: Всеукраїнська Академія наук, 1931), 2.

⁹¹ Там само, 6.

Життя Андрія Юродивого. Насправді ця іконографія увібрала кілька сюжетів. Сама оповідь про це постала у X ст., церковнослов'янською її переклали в Києві у XII–XIII ст., а оновлену редакцію Життя було укладено у перших десятиліттях XV ст., ймовірно, в Києво-Печерському монастирі. Згідно з уміщеною тут оповіддю, Андрію Юродивому та його учню Епіфанію привиділася Богородиця, яка в сльозах молилася, йдучи через Царські ворота разом із святими та Йоаном Предтечею і Йоаном Богословом, а після молитви підійшла до вітваря, взяла мафорій і власноруч розгорнула його над людьми⁹². Поява візіонерської оповіді про мафорій (чи омофор) у Житті не випадкова, бо час її постановня збігається з фіксацією записів про вбрання Богородиці в різних джерелах тогочасного Константинополя, про що вже згадувалося. Разом із тим, певна нотатка в Типіконі Великої Церкви (Софії), датована X ст., фіксує ще один сюжет, що вплинув на іконографію Київської митрополії. Мова про пам'ять Романа Солодкоспівця, яка припадала на 1 жовтня.

На думку Володимира Александровича, нова інтерпретація образу Богородиці, оточеної святими й отцями Церкви та з мафорієм у руках, постала в Києво-Печерському монастирі у другій половині XV ст.⁹³ Пізніше цей образ було представлено на деревориті в «Анфологоні», що вийшов друком у монастирській друкарні в 1619 р. (рис. 4)⁹⁴. Зображення буквально відтворює оповідь про видіння Андрія Юродивого та Епіфанія, де Богородиця стоїть у вітварі, форма якого перегукується з мозаїками «Містичної Євхаристії» у центральних конхах Софії та Михайлівського собору в Києві. Варто звернути увагу й на зображення архітектурних споруд довкола. Зазвичай зображувані на іконах храми відтворювали специфіку візантійської сакральної архітектури, натомість у деревориті «Анфологона» оздоблення фронтонів будівель та форма вікон радше нагадує тогочасне Бароко. Богородиця тримає у руках мафорій, що повторено й на іконі з Рихвалда, натомість на іконі Покрову із с. Речиці на Волині зламу XV–XVI ст. Мати Божа не тримає мафорій у руках – його підносять над Нею янголи. За спостереженням Юрія

⁹² Александр Молдован, *Житие Андрея Юродивого в славянской письменности* (Москва: Азбуковник, 2000), 399.

⁹³ Wołodymyr Aleksandrowycz, «Zródła literackie i tradycja ikonograficzna w przedstawieniu Pokrowu Bogurodzicy», *Meno istorijos studijos* 4 (2010): 369.

⁹⁴ Ibid., 372.

Диби, тлом постатей на цій іконі, на відміну від ротонди, зображеної на іконі з Рихвалда, є характерні особливості храму св. Софії у Константинополі – ряди вікон та аркад⁹⁵. Ще одним підтвердженням софійського взірця архітектурних деталей на іконі з Речиці є зображення фрагменту мармурової підлоги, на якій стоїть Мати Божа: підлогу виконано в стилі «чипполіно», що відповідає особливостям оздоблення частини підлоги в Софії.

Рис. 4. Зображення Покрову у складі «Анфологіону» 1619 р.

Подальшого розвитку ікони Покрову набули після появи на них упродовж XV ст. постаті Романа Солодкоспівця (Romanos Melodos), зображуваного із розгорнутим сувоєм у руках. Романа малювали в центрі ікони нижче постаті Богородиці, водночас постава святого засвідчувала його «окремішність»: він відвернутий від Андрія Юродивого і Епіфанія. Написи на сувої у різних іконографічних версіях не збігаються. Як уже згадувалось, на формування образу вплинув константинопольський взірець: празник Покрову, вшанування якого припадає на 1 жовтня, утвердився після запису в Типіконі Великої Церкви про укладення кондака Богородиці Романом, цер-

⁹⁵ Юрій Диба, «Архітектурне тло ікони Покрову Пресвятої Богородиці з Річиці на Волині», *Вісник національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія «Архітектура» 893 (2018): 13–23.

ковнослужителем храму в міській дільниці Кирос⁹⁶. Згідно з візантійськими мінейними читаннями, йому уві сні під час перебування у Влахернському храмі напередодні Різдва Христового явилася Діва Марія, звелівши оголосити кондак, а також дала папір (із кондаком), який він мав з'їсти. Прокинувшись, Роман піднявся на амвон і почав співати «Діва днесь [преістотного родить...]⁹⁷. У такий спосіб до іконографії Покрову було в Київській митрополії запроваджено постать Романа Солодкоспівця із сувоєм у руках - часом із словами гімну, часом без них. У деяких варіантах записів на сувої можна бачити кондак на Різдво Христове: «Діва днесь [преістотного родить]» (наприклад, як на зображенні Покрову в «Анфологоні»), а на іконі з Рихвалда, згідно з Володимиром Александровичем, був напис: «Днесь воспоем пречисту Богоматерь молящус на воздусі со апостоли пророки і мученики»⁹⁸. Така версія радше відтворює видіння Андрія Юродивого за мінейними службами Покрову.

Як бачимо, в одному образі поєднувалися два візіонерські сюжети: явлення Богородиці уві сні Андрію Юродивому з мафорієм і явлення Романові Солодкоспівцю. Подеколи іконописці доповнювали початкову іконографічну версію, унаочнюючи вручення кондака Богородицею⁹⁹. Наприклад, ікона кінця XVII ст. із храму архангела Михаїла в с. Солова, опублікована Володимиром Алек-

⁹⁶ Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, 57–58. Стисла згадка про катисму Романа наведено в Синаксарі першої чверті XII ст.: *The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis: September to February*, text and transl. by Robert H. Jordan (Belfast: Byzantine Enterprises, 2000), 104–105.

⁹⁷ Marjorie Carpenter, «The Paper that Romanos Swallowed,» *Speculum* 7/1 (1932): 3–4. Sarah Gador-Whyte, *Theology and Poetry in Early Byzantium: The Kontakia of Romanos the Melodist* (Cambridge: University Press, 2017), 8, 20. Michael S. Flier, «Envisioning the Ruler in Medieval Rus': The Iconography of Intercession and Architecture,» in *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*, ed. by B. Boeck, R. Martin, D. Rowland (Bloomington: Slavica Publishers, 2012), 185.

⁹⁸ Александрович, *Покров Богородиці*, 268.

⁹⁹ Публікація репродукції: Володимир Александрович, «Покров Богородиці київської школи кінця XVII століття у парафіяльній церкві луцької околиці,» *Волинська ікона: Дослідження та реставрація. Науковий збірник* 25 (2018): 63. Дослідник також оприлюднив ранішу версію такої ікони, що датується першою чвертю XVII ст. (зберігається у НМЛ ім. Андрея Шептицького): Александрович, *Холмська ікона*, 27.

сандровичем, містить зображення Богородиці, яка тримає в руках не лише мафорій, а й написаний на сувої кондак, вручений Романові. Ймовірно, автор цього доповненого іконографічного образу спирався на «Анфологон», де оповідалося і про видіння Романа Солодкоспівця, і про видіння Андрія Юродивого.

Служби Покрову і Романові Солодкоспівцю вносилися до міней Київської митрополії. На підставі низки рукописних міней XIV–XVII ст. спробую виділити основні сюжетні лінії у службах празників 1 жовтня, що включали служби на честь Покрову, Романа Солодкоспівця та Ананія¹⁰⁰. Таке зіставлення дає можливість переглянути співвідношення між образом, утіленим в іконографії Покрову, й текстами служби на цей день. Як зазначає Володимир Александрович, приписи у мінеях із Перемишльської єпархії стосовно вшанування Покрову свідчать про всенощні відправи перед празником за дозволом ігумена, тобто первісно празник відзначали в монастирських храмах¹⁰¹. У мінеях XIV–XV ст. служби на 1 жовтня згадують *омофорій*, ангельське воїнство, Йоана Богослова і Йоана Предтечу, що можна побачити і в іконографії Покрову, а також переказують видіння Андрія Юродивого, де Богородиця молиться за християн; тут же наголошено на опікунчих функціях мафорія, який Мати Божа «простирає духовними руками», – слугувати «зміцненню князя проти противників і ворогів, наче Давид проти Голіафа»¹⁰². Такий акцент відтворює й іконографічний образ Богородиці, яка

---

¹⁰⁰ Мінеї колишньої Перемишльської єпархії, що нині зберігаються у відділі рукописів Національної Бібліотеки у Варшаві: BN, Rps 12128 III, s. 148–158 (1560-ті рр.), Rps 12137 IV, s. 65–76 (друга половина XVI ст.), Rps 12127 III, s. 55–68 (середина XVI ст.), Rps 12126 III, s. 49 v–55 v (середина XVI ст.), Rps 12132 IV, s. 320 v–326 v (середина XVI ст.), Rps 12134 III, s. 58–67 (середина XVI ст.). Мінеї в колекціях Інституту рукопис Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: ф. I, од. зб. 4052, арк. 40–41 зв. (кінець XIV ст.), од. зб. 7494, арк. 89 зв.–102 зв. (друга половина XV ст.); ф. 30, од. зб. 39, арк. 1–19 (відсутній початковий аркуш, середина XV ст.); ф. 301, од. зб. 365 IIIп, арк. 2–27 (друга половина XV ст.) Мінея середини XVI ст., Slav. 5: *Catalogue of Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchenyi Library*, ed. by R. Cleminson, E. Moussakova, N. Voutova (Budapest–New York: Central European University Press, 2006), 51.

¹⁰¹ Александрович, *Покров Богородиці*, 56.

¹⁰² Мінея празнична, вересень–лютий, IP НБУВ, ф. I, од. зб. 7494, арк. 96–99 зв.; Мінея на жовтень, IP НБУВ, ф. 301, од. зб. 365, арк. 8 зв.

тримає над вірними «тканину»: «Прийдіть, вірні, в святу Церкву, там Богородиця омофором покриває людей від усіх ворожих напастей»¹⁰³. Часом у рукописах можна натрапити не лише на слово «омофор», але й на слово «покров»: «Нині, благовірні люди, світло святкуємо, осяяні твоїм, Богоматері, пришестям, поглядаючи на твій пречистий образ, розчулено кажемо, покрій нас чесним *покровом*, позбав від усілякого лиха, молячись Синові своєму Христу Богу нашому, спасаючи душі наші». Згадувані у службах святителі, які стоять обабіч Богородиці, також збігаються з постатями на іконах Покрову: «Діва нині передстоїть у Церкві, і як обличчя святих невидимо, Богові за нас молиться; ангели зі святителями поклоняються, апостоли з пророками присутніми, за нас бо ради Богородиця молить Христа, предвічного Бога»¹⁰⁴.

Уже найраніша відома служба Покрову і Романові Солодко-співцю у мініє XIV ст. містить мотив, який далі буде повторюватися, – про протекцію володареві («царю»): «празнуємо Покров Богородиці, яку Андрій бачив у Влахернській церкві, яка в повітрі молилася за християн, чесним омофором покриваючи царя і людей, освячуючи небо і землю, омофор простираючи»¹⁰⁵. Подеколи в службах мовиться про протекцію не над «царем», а над «князем і його військом». Згадка про Богородицю, яка молиться «в повітрі», збігається з процитованим вище написом на сувой Покрову з церкви в Рихвалді, наведеному Александровичем, де йдеться про молитву «на воздусі». Акцент на опікунчій функції Покрову над володарем та його військом не збережено у стислій статті прологу. У місяцесловах записи про відзначення Покрову фіксуються принаймні від 1357 р. – у Галицькому Євангелії (Державний історичний музей, Син. 68, арк. 167) та Лаврському Євангелії Апракос (до 1370 р., ІР НБУВ ф. 306, од.зб. 4 п., арк. 161зв.). Запровадження празника заведено приписувати Андрію Боголюбському, що відобразилося у прологовому читанні. Втім, у ньому йдеться про бачення Андрієм Юродивим Богородиці «в повітрі» без жодної згадки про протекцію щодо князя і його війська¹⁰⁶. Загалом, у читання з прологу

¹⁰³ ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 7494, арк. 92 зв.–93.

¹⁰⁴ BN, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, 89, s. 350–351.

¹⁰⁵ ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 4052, арк. 40–41.

¹⁰⁶ Публікація пам'ятки: «Слово на празник Покрова Пресвятой

від найдавніших часів було уміщено оповідь про видіння Романа Солодкоспівця. У двох версіях рукописів середини XVI ст. (пролог і мінейний торжественик) повчання на Покрову включає дві частини. Перша докладно наводить візію Андрія Юродивого, а в другій йдеться про призначення празника Покрову на 1 жовтня¹⁰⁷. Натомість привертає увагу присутня у мінейній службі згадка про пояс Богородиці, де, хоч і в метафоричний спосіб, ушановуються реліквії Халкопратії: «наче вінець пресвітлий, Пресвята Богородице, пояс Твій святий до Церкви Божої прив'язався»¹⁰⁸. До служби вписано і візантійський топос Гідеонового руна як прообразу Богородиці: «Гідеон тебе руном прообразив, на тебе, наче роса, Христос Бог зійшов. До нього, Богородице, за нас молися!»¹⁰⁹.

Попри те, що празник 1 жовтня був присвячений Романові Солодкоспівцю ще в константинопольському Типіконі, а постать святого впроваджено до іконографії Покрову від XV ст., у тогочасних мінеях згадок про нього небагато, й вони перемішані з основною службою Покрову. За приклад побіжної оповіді про Романове видіння і укладання кондака може слугувати нотатка в мінеї середини XVI ст., укладеній у Перемишльській єпархії: «Храм створила світлом прикрашений, де й поселилася; втілився Син Божий, народжений отроковицею, твою душу просвітивши. Вночі прийшла Діва, написи Твоїх слів священних явивши»¹¹⁰. Докладніша легенда про видіння

Богородиці (1 октябрю),» в Ольга Лосева, *Життя руских святих в составе древнерусских прологов XII – первой трети XV веков* (Москва, 2009), 312–314.

¹⁰⁷ IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 530 П/1664, арк. 56–57; ф. 303, од. зб. 116 П, арк. 48 зв.–50.

¹⁰⁸ BN, Rps 12134 III, s. 59 v.

¹⁰⁹ BP РДБ, ф. 98, од. зб. 222, арк. 133. Служба на Покрову змішана разом зі службами Романові та Ананію: арк. 129–138. Ця Мінея на вересень і жовтень (дагується серединою XVI ст.), була дарунком Луцькому монастирю Покрову, надана єпископом Володимирським і Берестейським Йосифом у 1560 р. Луцький єпископ під таким же ім'ям фіксується у 1558 р., див.: Леонід Тимошенко, «Луцька та Острозька єпархія у XVI–XVII столітті», в *Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія*, ред. Петро Кулаковський (Острого: Острозька академія, 2011), 205). Єпископ надав цьому ж монастирю ще 10 Міней, однак збереглася лише одна. Про Гідеонове руно: IP НБУВ, ф. 301, од. зб. 365, арк. 7. Про походження топосу у візантійській літературі: Cunningham, *The Virgin Mary in Byzantium*, 28, 35, 147–149, 158.

¹¹⁰ Ці аркуші рукопису пошкоджені: BN, Rps 12132 IV, s. 322 v.

Романа фіксується в одній із переглянутих мною рукописних міней XVI ст.: тут розказано про сирійське походження Солодкоспівця, який, прибувши до Константинополя, служив у церкві Богородиці в Кирі. Як людина побожна, він відвідував служби у Влахернах, де й отримав дар укладання кондаків. Йому вві сні явилася Мати Божа й дала сувій, наказавши його з'їсти. На той день припадав празник Різдва Христового, тож Роман піднявся на амвон і почав співати «Діва днесь..», а згодом створив тисячу кондаків¹¹¹.

Свідченням того, що освічені сучасники добре усвідомлювали двоскладову сутність іконографії Покрову з двома візіями Богородиці – в одному випадку Мати Божа надає свій омофор (мафорій), а в другому надихає на укладання Різдвяного гімну, є вже згаданий «Анфологійон». Цей об'ємний збірник являв собою антологію мінейних служб і оповідей. Його видавець Йов Борецький не лише опублікував графічне зображення ікони Покрову, але й умістив до видання обидві візіонерські оповіді: і про Романа Солодкоспівця, і про Андрія Юродивого, що відображали становлення образу та пояснювали його складові¹¹².

***

Про взаємопроникність образів Богородиці між Сходом і Заходом свідчить ще один тип іконографії, де Матір Божу зображено із плащем, яким вона прикриває вірних. Генезу цього образу простежив Ганс Бельтінг, пов'язавши його з образом Оранти у Влахернах. Іконографія Богородиці з піднесеними в молитві руками набула поширення у Візантії від VI ст. (Панагія Кира, Лівадія, Кипр), відобразилася у вівтарній консі Софії Київської, а згодом набула поширення і в скромніших варіантах. Вивчаючи західні репліки Оранти, Бельтінг завважив, що за зображенням «мантії, що звисає з піднесених рук» Матері Божої у базиліці св. Марка у Венеції вгадується убрання Богородиці, згадуване серед реліквій Влахернської церкви¹¹³. Коли у Равенні з'явилася кам'яна ікона з Влахерн із піднесеними в молитві руками, що творила чуда, її

¹¹¹ Ibid., Rps 12137 IV, s. 72 v.

¹¹² *Анфологійон* (Київ: Печерський монастир, 1619), 254–257.

¹¹³ На думку Александровича, в Україні реплікою Влахернської ікони над джерелом була Жидачівська ікона: Александрович, *Холмська ікона*, 33.

було відтворено у мозаїці 1112 р. з написом, де Богородиця благає Сина про тих, хто перебуває під її охороною¹¹⁴, і це дало підставу Бельтінгові пов'язати власне з образом Оранти появу іконографії Матері Милосердя (*Mater Misericordiae*). На такому зображенні в храмі Санта Марія Маджоре у Римі (1267 р.) Діва Марія бере під охорону свого плаща (*pallium*) членів храмового братства. В Італії набула поширення й дещо відмінна іконографічна версія Оранти, де перед грудьми Богородиці зображали Дитя-Ісуса: така мозаїка була в базиліці *Scuola della Misericordia* у Венеції, а також мармурова ікона у венеційському храмі *Santa Maria Mater Domini*¹¹⁵. Паралельно з розповсюдженням іконографії Матері Милосердя (*Mater Misericordiae*), на Заході розвинулася медитація, звернута до такого образу, зокрема серед францисканців¹¹⁶, а невдовзі й цистерціанців¹¹⁷. У монастирі домініканців у Львові збереглася панель, яку датують зламом XVI–XVII ст., на якій зображено *Mater Misericordiae*, під чийм плащем стоять монахи і монашки Ордену¹¹⁸.

Внаслідок засвоєння західної іконографії на теренах Київської митрополії упродовж XVII ст. з'являється нова конфігурація Покрову, де замість давніх володарів зображали нових тутешніх, а Мати Божа замість омофору тримала плащ, яким прикривала вірних, як-от на іконі з Дешків (Гембарович помилково вказує Мотижин), де серед світських осіб зображено Богдана Хмельницького¹¹⁹. У цьому сюжеті втілено запозичений образ Матері Милосердя – без Андрія Юродивого та Романа Солодкоспівця. На окремих іконах Покрову, хоч загалом вони ще взувалися на іконографію XV–XVI ст., західні впливи проявилися у зображенні кліриків і лаїків¹²⁰, а

¹¹⁴ Belting, *Likeness and Presence*, 200.

¹¹⁵ *Ibid.*, 356–357.

¹¹⁶ *Medieval Franciscan Approaches to the Virgin Mary: Mater Sanctissima, Misericordia, et Doloros*, ed. by Steven J. Michael, Katherine Wrisley Shelby (Leiden–Boston: Brill, 2018).

¹¹⁷ Gębarowicz, *Mater Misericordiae*, 2–17.

¹¹⁸ *Ibid.*, 35.

¹¹⁹ *Ibid.*, 170.

¹²⁰ Пор. ікону кінця XVII ст. із Горайця Перемишльського єпископства, нині в Музеї Прикордоння в Любачеві: Mirosław Piotr Kruk, «King John III Sobieski and Marie-Casimire Sobieska in Ukrainian Icons of the “Pokrov” of the Mother of God,» *Apulum: Acta musei apulensis. Series Historia & Patrimonium* LII

серед постатей володарів могли фігурувати король Ян III Собеський та його дружина Марія-Казимира¹²¹. Ще одна новація в іконографії Покрову оприявнилася у виданнях чернігівських і київських книжників другої половини XVII ст.: тут до західного типу Матері Милосердя додавалися розгорнуті над людьми крила протекції, а на голові Богородиці малювали корону, що відображало звичай коронування чудотворних ікон. Така версія Покрову присутня на сторінках друкованих видань, останнім серед яких стала публікація «Руна орошенного» (1691) Димитрія Туптала¹²², тож Сергій Плохій цілком слушно дав назву «Крила протекції» розділові своєї праці, присвяченої ранньомодерній іконографії Покрову. Зважаючи на те, що мінейні служби згадували протекцію Покрову над «князем і його військом» уже від XIV ст., такий тип образу і празника Покрову не сприймався за «чужий». Огляд різних текстів та іконографічних утілень, які відображали побутування Богородичного культу та його візантійських прототипів у Київській митрополії, засвідчує поступовість формування іконографії Покрову, зокрема долучення постаті Романа Солодкоспівця на амвоні з сувоєм у руці: адже цього автора низки релігійних гімнів, як і Андрія Юродивого, знаного завдяки візіонерському сюжету, теж згадували в мінеях. Підсумовуючи, можна констатувати, що перед тим, як Богородичний культ було втілено на українських теренах в іконах Покрову, він перейшов фазу тривалого розвитку в мінейних службах та оповідях, пов'язаних із мафорієм чи поясом Матері Божої.

Bibliography

Abramovych, Dmytro. *Kyievo-Pecherskyi Pateryk: Vstup. Tekst. Prymitky*. Kyiv: Vseukrainska Akademiia nauk, 1931.

Akty Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii. Vol. I. Sankt-Peterburg, 1863.

Aleksandrovych, Volodymyr. «Novyi pryklad maliarstva monumentalnogo Ranniohopaleolohivskoho zrazka v ikoni Bohorodytsi z tserkvy

---

(2015): 64.

¹²¹ Ibid., 43–79.

¹²² Сергій Плохій, *Царі та козаки: Загадки української ікони* (Київ: Критика, 2018), 66–67.

Arxanhela Mykhaila v Isaiakh.» *Kniazha doba* 6 (2012): 219–259.

Aleksandrovych, Volodymyr. «Pokrov Bohorodysti kyivskoi shkoly kintsia XVII stolittia u parafialnii tserkvi lutskoï okolytsi.» *Volynska ikona: Doslidzhennia i restavratsiia. Naukovyi zbirnyk* 25 (2018): 61–76.

Aleksandrovych, Volodymyr. *Kholmska ikona Bohorodytsi z Emanui-lom*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha, 2018.

Aleksandrovych, Volodymyr. *Pokrov Bohorodytsi: Ukrainska sered-niovichna ikonohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2010.

Aleksandrowycz, Wołodymyr. «Źródła literackie i tradycja ikonograficzna w przedstawieniu Pokrowu Bogurodzicy.» *Meno istori-jos studijos* 4 (2010): 361–381.

Androshchuk, Fedir. *Muzei i natsionalnyi proekt*. Kyiv: NMIU, 2024. *Anfolohion*. Kyiv: Pecherskyi monastyr, 1619.

Auzépy, Marie-France. *L'Hagiographie et l'Iconoclasme Byzantine*. London–New York: Routledge, 1999.

Barber, Charles. *Contesting the Logic of Painting: Art and Understanding in Eleventh-Century Byzantium*. Leiden–Boston: Brill, 2007.

Bremmer, Jan N. «Author, Date and Provenance of Protevangelium of James.» In *The Protevangelium of James*, 49–70. Leuven–Paris–Bristol: Peeters, 2020.

Cameron, Averil. «The Virgin's Robe: An Episode in the History of Early Seventh-century Constantinople.» *Byzantion* 49 (1979): 42–56.

Carpenter, Marjorie. «The Paper that Romanos Swallowed.» *Speculum* 7/1 (1932): 3–22.

Carr Weyl, Annemarie. «Icons and Objects of Pilgrimage in Middle Byzantine Constantinople.» *Dumbarton Oaks papers* 56 (2002): 75–92.

Carr Weyl, Annemarie. «Threads of Authority: The Virgin Mary's Veil in the Middle Ages.» In *Robes and Honor: The Medieval World of Investiture*, ed. by Stewart Gordon, 60–93. New York: Palgrave Macmillan, 2001.

Chronographiae quae Theophanis Continuati Nomine Fertur, Libri I–IV, ed. Michael Featherstone et Juan Signes Codoñer. Berlin–Boston: De Gruyter, 2015.

Ciobanu, Constantin I. «L'iconographie de l'Hymne Acatliste dans les fresques de l'église st. Onuphre du monastère Lavrov et dans la peinture extérieure Moldavie au temps du règne de Petru Rareș.» *Revue Romaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts XLVII* (2010): 3–24.

Collection of sermons and Collection of texts devoted to Theotokos,

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 301, od. zb. 515 P.

Cunningham, Mary B. *The Virgin Mary in Byzantium, c. 400–1000 CE: Hymns, Homilies, and Hagiography*. Cambridge: University Press, 2022.

Dyba, Yurii. «Arkhitekturne tlo ikony Pokrovu Presviatoi Bohorodytsi z Rychytsi na Volyni.» *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Seriiia «Arkhitektura» 893 (2018): 13–23.

Edificatory Prose of Kievan Rus, ed. W. Veder. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1995.

Fisher, Elisabeth A. «Michael Psellos on the ‘Usual’ Miracle at Blachernae, the Law, and Neoplatonism.» In *Byzantine Religious Culture: Studies in Honor of Alice-Mary Talbot*, ed. Denis Sullivan, Elisabeth A. Fisher, Stratis Papaioannou, 187–204. Leiden–Boston: Brill, 2012.

Flier, Michael S. «Envisioning the Ruler in Medieval Rus’: The Iconography of Intercession and Architecture.» In *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*, ed. B. Boeck, R. Martin, D. Rowland, 181–192. Bloomington: Slavica Publishers, 2012.

Gador-Whyte, Sarah. *Theology and Poetry in Early Byzantium: The Kontakia of Romanos the Melodist*. Cambridge: University Press, 2017.

Gębarowicz, Mieczysław. *Mater Misericordiae–Pokrow–Pokrowa w sztuce i legendzie Środkowo-Wschodniej Europy*. Warszawa: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1986.

Grumel, Venance. «Le ‘miracle habituel’ de Notre-Dame des Blachernes à Constantinople.» *Échos d’Orient* 30 (1931): 129–146.

Hamartolus, Georgius Monachus. *Chronicon breve. Patrologiae Graecae* 110, ed. J.-P. Migne. Paris, 1863.

Hannick, Christian. *Maximos Holobolos in der Kirchenslavischen homiletischen Literatur*. Wien: ÖAW, 1981.

Horzela, Dobrosława. «The Burning Bush Virgin. In Search for the Origins of the Iconographic Type and Reasons for its Wide Currency in the Stained Glass of Lesser Poland at the Beginning of the Fifteenth Century.» *Artibus et historiae: An Art Anthology* 86 (2022): 195–240.

«Hronograf Zapadnorusskoi redaktsii.» In *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. XXII, p. II. Petrograd, 1914.

Hurbanič, Martin. *The Avar Siege of Constantinople in 626: History and Legend*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

«Ipatievskaja letopis.» In *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. II.

Moskva, 1998.

Jolivet-Lévy, Catherine. «La Cappadoce après Jerphanion: Les monuments byzantines des Xe–XIIIe siècles.» *Mélanges de l'École française de Rome: Moyen âge* 110 (1998): 899–930.

Jugie, Martin. *La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge: Etude historico-doctrinale*. Rome: Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica, 1944.

KHodak, Iryna. «Ikona “Pokrova Bohorodytsi” z koleksii Natsionalnoho khudozhnioho muzeiu Ukrainy: Problema pokhodzhennia.» *Studii mystetsvoznavchi* 4 (2011): 43–68.

Kirpichnikov, Aleksandr. «Uspenie Bogoroditsy v legende i v iskusstve.» In *Trudy VI Arheologicheskogo s'ezda v Odesse (1884 g.)*. II: 236–243. Odessa, 1888.

Klein, Holger A. «Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople.» *Byzas: Visualisierungen von Herrschaft* 5 (2006): 79–99.

Kozak, Nazar. «Akathistos and Pokrov: A Case Study of Iconographic Contamination.» *Искусствоведски чтения* 201 (2015): 312–320.

Kozak, Nazar. «The Akathistos on the Move and the Geography of Post-Byzantine Art.» In *The Dormition of Virgin Between East and West*, 221–238. Boston–Berlin: De Gruyter, 2022.

Krausmüller, Dirk. «Making the Most of Mary: The Cult of the Virgin in the Chalkoprateia from Late Antiquity to the Tenth Century.» In *The Cult of the Mother of God in Byzantium: Texts and Images*, ed. by Leslie Brubaker and Mary B. Cunningham, 219–245. London–New York: Routledge, 2016.

Kruk, Mirosław Piotr. «King John III Sobieski and Marie-Casimire Sobieska in Ukrainian Icons of the “Pokrov” of the Mother of God.» *Apulum: Acta musei apulensis. Series Historia & Patrimonium* LII (2015): 43–79.

La vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre, introduction, edition et traduction par Marie-France Auzépy. London–New York: Routledge, 1997.

«Lavrentievskaja letopis'.» In *Polnoe sobranie russkih letopisej*. Vol. I. Moskva, 2001.

Loseva, Olga. *Zhytija russkih sviatyh v sostave drevnerusskih Prologov XII – pervoj treti XV vekov*. Moskva, 2009.

Lurié, Basil. «The Feast in of Pokrov, Its Byantine Origin, the Cult of Gregory the Illuminator and Isaak Parthian (Sahak Partcev) in

Byzantium.» *Scrinium: Journal of Patrology, Critical Hagiography and Ecclesiastical History* 7–8 (2011–2012): 231–331.

Maguire, Henry. «Body, Clothing, Metaphor: The Virgin in Early Byzantine Art.» In *The Cult of Mother of God in Byzantium: Texts and Images*, ed. by Leslie Brubaker and Mary B. Cunningham, 39–51. London–New York: Routledge, 2016.

Maguire, Henry. «The Cult of the Mother of God in Private.» In *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. by Maria Vassilaki, 279–320. Milan: Skira, 2000.

Mango, Cyril. «Constantinople as Theokoupolis.» In *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. by Maria Vassilaki, 209–217. Milan: Skira, 2000.

Marholina, Iryna, Ulianovskyy Vasyl. *Kyivska obytel Sviatoho Kyryla*. Kyiv: Lybid, 2005.

Mateos, Juan. *Le Typicon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix n 40, Xe siècle. T. I: Le cycle des douze mois*. Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1962.

Maxime le Confesseur: La Vie de la Vierge, éd. Michel-Jean van Esbroeck. Louvain: Peeters, 1986.

Medieval Franciscan Approaches to the Virgin Mary: Mater Sanctissima, Misericordia, et Doloros, ed. by Steven J. Michael, Katherine Wrisley Shelby. Leiden–Boston: Brill, 2018.

Menaion by John of Posada Rybotytska, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 12129 III.

Menaion by John of Posada Rybotytska, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 12128 III.

Menaion Edificatory, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 303, od. zb. 116 P.

Menaion, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, Rps 89.

Menaion, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 12126 III.

Menaion, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 12127 III.

Menaion, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 12132 IV.

Menaion, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 12134 III.

Menaion, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps I, Rps 7494.

Menaion, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. I, od. zb. 7494.

Menaion, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy

im. V. I. Vernadskoho, f. I, od. zb. 5569.

Menaion, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. I, od. zb. 4052.

Menaion, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 30, od. zb. 39.

Menaion, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 301, od. zb. 365 IIIp.

Menaion, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. I, od. zb. 4052.

Menaion, National Library in Warsaw, MS 12137 IV.

Menaion, Viddil rukopysiv Rosiiskokoi derzhavnoi biblioteky, f. 98, od. zb. 222.

Methaphrast, Symeon. *Patrologiae Graecae* 115, ed. J.-P. Migne. Paris, 1899.

Mimouni, Simon Claude. *Les traditions ancienne sur la Dormition et l'Assumption de Marie: Etudes littéraires, historiques et doctrinales*. Leiden–Boston: Brill, 2011.

Parani, Maria. «Experiencing Miraculous Icon in Byzantium: The Examples of the Icon of the “Usual Miracle” and the Hodegetria in Constantinople.» In *Visibilité et présence de l'image dans l'espace ecclésial*, ed. by Sulamith Brodbeck et Anne-Orange Poilpré, 171–194. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2019.

Pentcheva, Bissera V. *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2009.

Pentcheva, Bissera V. «The Supernatural Protector of Constantinople: The Virgin and Her Icons in the tradition of the Avar Siege.» *Byzantine and Modern Greek Studies* 26 (2002): 2–41.

Plokhii, Serhii. *Tsari ta kozaky: Zahadky ukrainskoi ikony*. Kyiv: Krytyka, 2018.

Prologue, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 307, od. zb. 530 P/1664.

Prologue, Viddil rukopysiv Rosiiskokoi derzhavnoi biblioteky, f. 98, od. zb. 98.

Revel-Neher, Elisabeth. *Le Témoignage de l'absence: Les objets du Sanctuaire à Byzance et dans l'art Juif du XIe au XVe siècles*. Paris: De Boccard, 1998.

Schoenig, Steven A., SJ. *Bonds of Wool: The Pallium and Papal Power in the Middle Ages*. Washington D.C.: The Catholic University of America

Press, 2016.

Shoemaker, Stephen J. «Let Us Go and Burn Her Body: The Image of Jews in the Early Dormition Traditions.» *Church History* 68/4 (1999): 775–823.

Shoemaker, Stephen J. «The Cult of Fashion: The Earliest “Life of the Virgin” and Constantinople’s Marian’s Relics.» *Dumbarton Oaks Papers* 62 (2008): 53–74.

Shoemaker, Stephen J. *Mary in Early Christian Faith and Devotion*. New Haven and London: Yale University Press, 2016.

Simelidis, Christos. «Two Lives of Virgin: John Geometres, Euthymios the Athonite, and Maximos the Confessor.» *Dumbarton Oaks Papers* 74 (2020): 125–159.

Skylitzes, John. *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, transl. by John Wortley, introduction Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin. Cambridge: University Press, 2010.

Spatharikis, Ioannis. *The Pictorial Cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*. Leiden: Alexandros Press, 2005.

Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. Staffan Wahlgren. Berlin: De Gruyter, 2006.

The Christian Topography of Early Islamic Jerusalem: The Evidence of Willibald of Eichstätt (700–787 CE), ed. by Rodney Aist. Turnhout: Brepols, 2009.

The Dormition and Assumption of the Virgin Mary, transl. with introduction by Stephen J. Shoemaker. Turnhout: Brepols, 2023.

The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261, eds. H.C. Evans and W.D. Wixom. New York: Metropolitan Museum, 1997.

The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople, English transl., introduction, and commentary by Cyril Mango. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.

The Hustynja Chronicle, compiled and with introduction by Oleksiy Tolochko. Cambridge, Mass.: HURI, 2013.

The Life of the Virgin, Maximus the Confessor, transl. with an introduction and notes by Stephen J. Shoemaker. New York and London: Yale University Press, 2012.

The Protevangelium of James, introduced, ed. and transl. by J.K. Elliot, with a commentary by Patricia M Rumsey. Turnhout: Brepols, 2022.

Theodori Scuriotae Chronica, ed. by Raimondo Tocci. Berolini–Bos-

toniae: De Gruyter, 2015.

Tolochko, Oleksii. «Vlakhernska lehenda u Kyievo-Pecherskomu pateryku i klovskiy Stefanych monastyr.» *Arkheolohiia* 2 (1991): 58–68.

Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626, ed. Ferenc Makk. Szeged, 1975.

Tymoshenko, Leonid. «Lutska ta Ostrozka eparkhia u XVI–XVII stolitti.» In *Ostrozka akademiia XVI–XVII stolittia: Entsyklopediia*, ed. by Petro Kulakovskiy, 205–208. Ostroh: Ostrozka akademiia, 2011.

Vid Mykolaia do Iordanu: Vystavka ukrainskykh ikon ta artefaktiv XII–XVII stolit iz pryvatnoi zbirky Ihoria ta Oksany Hrynivnykh. Kataloh. Kyiv: Rodovid, 2007.

Zilinko, Roman. *Ikonostas tserkvy sv. Ivana Bohoslova v Sukhovi (zi zbirky Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andriia Sheptytskoho ta pryvatnoi koleksii o. Rostyslava Hladiaka)*. *Naukovyi kataloh*. Lviv: Vydavnychiy dim «Ukrpol», 2009.

Abstract

The Cult of the Theotokos and the *Pokrov* (Intercession) Service

The article examines the development of the Virgin cults in Byzantium, which included the veneration of icons, relics, and dedicated feasts. These cults were also expressed in the texts of special services found in Menaions. Among the key elements in the establishment of feasts dedicated to the Virgin Mary was her garment, represented in icons of the *Pokrov* (Intercession) with a protective function. Narratives and tales about the Nativity of the Virgin, her Life, and Assumption continued to evolve over the centuries, with various versions emerging across the Eastern Christian tradition. Some of these texts appear in the manuscripts of the Kyivan Metropolitanate.

The formation of iconographic depictions of the Theotokos in Byzantium and their representation in the Kyivan Metropolitanate is also briefly discussed. Two centers of Marian cults in Constantinople – Blachernai and Chalkopratea – housed important relics associated with the Theotokos: her garment and belt. These relics were said to have originated in the Holy Land and were transferred to Constantinople, though different versions

of this transfer exist. A story from 860 recounts how Constantinople was saved from a Rus' invasion through the protection of the Mother of God's garment, which was kept at the Blachernai shrine. This narrative appears not only in Byzantine sources but also passed into Ruthenian historical accounts, recurring from the Middle Ages into the early modern period.

The narrative surrounding the Dormition and Assumption of the Virgin, as reflected in Menaions and iconography of the Kyiv Metropolitanate, highlights the interaction between texts and images dedicated to Marian cults, which is central to this study. The formation of the Intercession cult and its associated iconography was significant in the Kyivan Metropolitanate's religious culture. In the absence of Byzantine models that would standardize this iconography, the image of the Intercession evolved flexibly. Initially, the Intercession icon depicted the vision of Andrew the Fool, to whom the Mother of God appeared in a dream with her *maphorion*, symbolizing protection. This vision was commemorated with a feast on October 1 in the Menaions.

The study examines the texts of services dedicated to the Intercession from the 14th to the early 17th century, up to the publication of the *Anthologion* (1619) at the Kyiv-Cave Monastery. These Menaion texts not only depict the image of the Intercession but also emphasize the Virgin's protective role for a prince and his army. From the 15th century, a new visionary figure – Roman the Melodist – appears in Intercession icons, holding a scroll and standing at a pulpit, symbolizing his vision of the Virgin, who gave him a *kontakion* in a dream. Thus, two visionary themes were integrated into a single iconography that circulated in the Kyivan Metropolitanate. A new version of the Intercession iconography emerged in the 17th century, influenced by the Western depiction of *Mater Misericordiae*. In this version, local political leaders are shown under the Virgin's *maphorion* or cloak, emphasizing her protective role.

Keywords: cult, Menaion, *Pokrov* (Intercession), visionary literature, Assumption, Virgin Mary, iconography, Church service.

Київська Академія 21 (2024): 95–164.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.95-164
<http://ka.ukma.edu.ua>

Віталій Михайловський

Єдинороги нашого Середньовіччя. Писарі земських судів Руського та Подільського воєводств у 1434–1500 роках

У статті проаналізовано кількісний склад, кваліфікацію, регіони походження та досвід роботи писарів земських судів Руського та Подільського воєводств у 1434–1500 рр. У Руському воєводстві це такі земські суди: Львівський, Перемишльський, Галицький та Сяноцький, а в Подільському – Кам'янецький. Специфікою Руського воєводства було існування виїзних сесій Перемишльського земського суду у Переворську та ймовірно Львівського у Жидачеві. В результаті дослідження переглянуто відомий на сьогодні перелік земських писарів у цих воєводствах, який вдалося доповнити та значно уточнити дякуючи залученню нових даних і перепрочитанню усіх доступних джерельних згадок про цих урядників. Виклад матеріалу у статті подано з урахуванням перших згадок про уряди земського писаря в обох воєводствах, досвіду урядування або ж роботи писарем в інших інституціях, місцю здобування освіти, регіону походження та згадок про урядування. Окремо звернуто увагу на те, що, з огляду на брак кваліфікованих кадрів, до виконання урядницьких функцій залучалися особи з середовища Католицької церкви, які мали відповідну кваліфікацію, насамперед знання латинської мови, та поєднували земські уряди з душпастирськими обов'язками. Винятковим явищем серед усього загалу писарів є випадок кам'янецького земського писаря Миколая з П'ящиць, що поєднував цей уряд з обов'язками особистого писаря старости, а ще й був війтом руської громади Кам'янця. Уміння писати на території руських воєводств Польського королівства у пізньому Середньовіччі було рідкісним фахом. Особи, що могли латинською мовою спорядити документи в судових установах, де дебати велися руською та польською мовами, були рідкісними та цінними фахівцями.

Ключові слова: писар, урядник, земський суд, освіченість, писемність, Польське королівство, Руське воєводство, Подільське воєводство.

Пізнє Середньовіччя у нашій історії було першим періодом, коли вміння писати стало одним із важливих елементів функціонування держави, права та цивільно-правових відносин. Свідченням цього є десятки, а згодом сотні й тисячі документів, що походили з королівської, старостинських, намісницької та міських канцелярій, які, нарівні з приватними документами, підтверджують важливість уміння писати як ремесла. Писар, на перший погляд непримітна особа, ставав тим, хто, виконуючи покладені на нього обов'язки, споряджав документи та весь документообіг – від формуляра до архівування документації.

Самих писарів ми знаємо з коротких прикінцевих формул, де зазначалося їхнє ім'я та прізвище / прізвище, чи зі спорадичних згадок у джерелах, де писар міг виступати стороною судової справи. Такі свідчення другої половини XIV – першої третини XV ст. потребують ретельного аналізу з врахуванням специфіки постановня того чи того документа. Здебільшого кожен випадок роботи писаря – це або разовий акт наймання, або залучення фахівця з канцелярії володаря чи намісника залежно від того, яку правову ситуацію належало описати. Що ж до писарів станових судових установ, то їхня робота являла собою цілком інакший прояв уміння писати, організувати роботу канцелярії та зберігати споряджені документи.

Після впровадження судових установ на території новоутворених у 1434 р. Руського та Подільського воєводств кількість писемних документів зростає у геометричній прогресії, і то навіть беручи до уваги лише збережені до сьогодні актові книги та окремі документи (найчастіше у вигляді актів на пергаменті, посвідчених земським суддею та підсудком). Будь-яка судова установа – це не тільки встановлені згідно з правом земський суддя, підсудок і писарі, але й коморники, що були заступниками судових урядників, а також працівники канцелярії, про яких відомо вкрай мало. Діяльність судів передусім можна оцінити й дослідити завдяки наявності писемних документів – судових книг, фасцикулів, витягів із судових актів та окремих документів суду, які у XV ст. часто оприлюднювалися на вимогу сторін. У підсумку власне завдяки роботі писарів у нас є можливість вивчати історію пізнього Середньовіччя.

У цій статті мова піде про кілька аспектів діяльності писарів Руського та Подільського воєводств упродовж XV ст. По-перше, буде наведено приклади функціонування уряду писаря до впровадження коронного права у 1434 р., адже збережені джерела та кар'єра окремих осіб, що фіксуються як писарі, дозволяють побачити виконання їхніх функцій на постійній основі у регіональних судах. По-друге, буде простежено кількість осіб, що виконували функції земських писарів у двох воєводства та, відповідно, шести земських судах. По-третє, йтиметься про персональний склад цієї урядницької групи, де по-можливості (з огляду на наявну джерельну базу) буде представлено їхнє походження, освіту, досвід та траєкторію кар'єри.

Поява станових судових установ у 1434 р. відбулася не на порожньому місці. Є чимало свідчень того, що у 1420-х – на початку 1430-х рр. на території майбутнього Руського воєводства діяли територіальні суди, що їх у джерелах часто названо «земськими», і збереглося чимало згадок про суддів. Чи не вперше особа, позначена як «суддя», згадується під 1359 р. – «Олефъръко соудьа»: мова про перемишльського зем'янина, котрий посвідчив акт продажу Анною Радивонковою майна Петрові Радційовському¹. Одне з перших свідчень про суддю певної території фіксується під 23 травня 1390 р., коли з цим урядом уперше згадано перемишльського суддю Костька Болестрашицького (судья перемышльский)², знаного й раніше як особа, що спорядила чимало документів. Не вдаючись у наведення прикладів, пов'язаних із суддями до 1434 р., що є темою окремого дослідження, зазначу, що у джерелах згадуються наступні регіональні судді: львівський, перемишльський, галицький та сяноцький³. Можна ствердити, що у кожній із земель майбутнього

---

¹ Володимир Розов, *Українські грамоти*, т. 1: XIV в. і перша половина XV в. (Київ, 1928), 10 (№ 5). Ще раз з таким урядом Оліферко згадується у 1366 р., коли той таки Радційовський купує нерухомість у Хлиплі та Захарія Шульжичів: там само, 12 (№ 6).

² Там само, 176 (№ 23 а).

³ Так, 19.10.1404 р. серед учасників судової суперечки згадано сяноцького суддю Яцка («Ацко судья саноцки»): там само, 70 (№ 38). Згадка про львівського суддю Олешка Грудковича походить з 21.11.1405 р. «Oleskone iuduce lemburgiensi»: *Akta grodzkie i ziemskie* (далі – AGZ) (Lwów, 1873), 4: 21 (№ 10). Про галицького суддю, можливо вперше, дізнаємося наприкінці літа – на

Руського воєводства діяли місцеві суди, а отже, найімовірніше, були й писарі. Приклад Костька Болестрашицького під цим кутом зору показовий: особа, відома до того як писар, на початку 1390-х рр. стала перемишльським суддею.

Що ж до Поділля, з якого після смерті великого князя Вітовта у 1430 р. та протистояння між королем Владиславом II Ягайлом і його братом, великим князем Свидригайлом, було виділено західну частину, котра стане Подільським воєводством, то тут за браком джерел немає свідчень про функціонування регіональних судових установ. Можливо, тоді їх там ще й не було, коли взяти до уваги плинність змін на Поділлі упродовж 1395–1434 рр.⁴

На стале функціонування Сяноцького суду натрапляємо з 1423 р. Видавці найдавніших актових матеріалів цього суду (ще не земського в розумінні змін 1434 р.) датують першу сесію суду 18 грудня 1423 р.⁵ Сам факт діяльності суду та його збережені акти вказують, що хтось мав це записувати. Такою особою був якийсь Миколай («Nicolaum notarium»), посвідчений у заголовках судової сесії разом із суддею та сяноцьким замковим воєводою від 18 березня 1424-го аж по 18 травня 1430 р. як сяноцький писар⁶. Більшість загадок про нього припадає на 1425 р. Позаяк згадується лише його ім'я, встановити, хто він і звідки походить, практично неможливо, ба навіть неясно, чи особа, яку названо писарем у 1425, 1427 та 1429 рр., одна й та сама. Не виключено теж, що власне він позначив себе у заголовку сесії від 6 серпня 1427 р. поруч із перемишльським деканом Франциском («Franciscus Decanus, Notarius

---

початку осені 1409 р.: ним був «панъ судил Дробышь»: Розов, *Українські грамоти*, 74 (№ 40).

⁴ Детальніше про зміни див.: Віталій Михайловський, *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля* (Київ: Темпора, 2021), 18–76. Це не означає, що на Поділлі не було тих, хто вмів писати. Принаймні документи з канцелярій князів Коріатовичів у 1370–1394 рр., Свидригайла (1400–1401), Спитка з Мельштина (1395–1399), королівських намісників (1402–1411) чи з канцелярії намісників Вітовта (1411–1430) писали кваліфіковані писарі, що володіли руською та латинською мовами.

⁵ AGZ (Lwów, 1886), 11: 1.

⁶ Ibid., 5. Ще кілька згадок про цього суддю походять з 16.06., 1.08., 27.10., 10.11., 17.11.1425, 27.08.1427, 14.05.1429 рр.: Ibid., 17, 22, 24, 31, 45.

terrestris etc.»)⁷. До того ж, під 18 березня 1430 р. у заголовку судової сесії писаря Миколая названо ще й воєводою («Nicolaum Notarium et Woyewodam»)⁸. Чи це та сама особа, яка, крім писарських обов'язків, виконувала функції замкового воєводи? Ще більше заплутує справу згадка від 13 лютого 1434 р. про особу з таким самим іменем, але на уряді міського писаря Сянока («Nicolaus Notario civitatis Sanocensis»)⁹. У цьому ж році під 28 серпня згадується безіменний міський писар Сянока («Notario civitatis»)¹⁰. З наведених прикладів можна зрозуміти хіба те, що документи записувалися кваліфікованим писарем / писарями, але точніше їх ідентифікувати складно, як і ствердити, чи одна й та сама особа була писарем у різних установах – Сяноцькому суді (що розглядав справи усієї землі), міському суді Сянока та в канцелярії місцевого замку. З певністю випадає констатувати лише те, що в Сяноцькій землі суд діяв від 1423 р., тобто ще перед упровадженням коронного права, і що від нього зберігся один із двох цілісних комплексів джерел судового змісту з-перед 1434 р.¹¹, які оформлював писар на ім'я Миколай. З решти згадок випливає, що до потреб цього суду, схоже, могли залучати міського писаря з таким самим іменем Миколай (або він працював і там?). Імовірно, до цього залучали й писаря Сяноцького ґроду Андрія / Анджея – не виключено, тотожного майбутньому земському писарю Анджею з Літині, що посідав цей уряд упродовж 1446–1479 рр. Загалом виглядає так, що одна особа в силу

⁷ Ibid., 32. У покажчику цей Франциск згадується серед сяноцьких писарів, але в тексті жодна згадка про нього не містить означення «писар»: Ibid., 51, 52.

⁸ Ibid., 54.

⁹ Ibid., 84.

¹⁰ Ibid., 88.

¹¹ Ще одним цілісним комплексом судових актів є матеріали Холмського земського суду, зокрема його сесій у Грубешові. Про функціонування земського суду в Грубешові див.: Maria Stankowa, «Sąd hrubieszowski w XV w.,» *Rocznik Lubelski* 16 (1973): 27–40. Матеріали найдавнішої актової книги суду в Грубешові опубліковано: *Zapisy sesji sądowych w Hrubieszowie z lat 1429–1470*, wyd. Grzegorz Jawor, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Anna Sochacka (Warszawa: DiG, 2023). Урядники цього суду в даній статті не розглядаються, бо Холмська земля увійшла до складу Руського воєводства лише в 1525 р.: Віталій Михайловський, «Холмська земля,» в *Енциклопедія історії України* (Київ: Наукова думка, 2013), 10: 404–405.

ще невеликої кількості справ гіпотетично могла поєднувати своє уміння писати на кількох посадах. Пізніше, коли суттєво наросла кількість документів, які почали продукувати канцелярії судів, це стане неможливим навіть у найменшій із земель – Сяноцькій.

Огляд найдавніших записок Сяноцького суду наштовхує на певні джерелознавчі підсумки, що їх варто тут навести. Головним джерелом нашої поінформованості про земських писарів мали би бути: а) актові книги відповідних судових установ; б) матеріали канцелярій цих судів разом із вихідними документами; в) актові документи XV ст., де писарі виступали реципієнтами (насамперед акти надань володарів чи старост), або були свідками надання. Останній варіант є найскладнішим для опрацювання як найчистіший. Адже поза чималою, хоч і цілком осяжною, кількістю оригінальних документів XV ст., збереглася величезна кількість копій у списках наступних століть, виявлення яких вимагає трудомістких пошуків та студій. Розширення наведеного вище переліку дякуючи залученню актів консисторії чи матеріалів Коронної метрики сьогодні вже принципово не змінює обсяг інформації про земських писарів. Так, у рідкісному, як на реалії XV ст., чернетковому записі до книги Коронної метрики переліку урядників руських воєводств 1484 р. земських писарів немає, хоч тут представлено земських суддів та підсудків Перемишльської, Львівської, Галицької, Подільської, Белзької та Сяноцької земель¹². Це певною мірою відображає неprestижність уряду земського писаря, на чие ім'я, нехай і вкрай рідко, натрапляємо у заголовках судових сесій, де традиційно представлено головних учасників судового засідання.

Також немає жодної королівської номінації XV ст. на земський уряд писаря для руських воєводств у Коронній Метриці, що збереглася від 1447 р. Схоже, найдавнішою королівською номінацією такого змісту є привілей від 16 березня 1506 р., виставлений у Любліні, яким король Олександр надав цей уряд галицькому плебану Маркові / Мареку Домбровському після відмови попереднього

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, sygn. 13, k. 170–172. У реґесті цього документа зазначено: «Dignitarii et officiales terrarum Prussiae, Praemisiensis, Leopoliensis, Haliciensis, Podoliae, Belzensis, Sanocensis, Gostinensis et Ravensis»: *Matrucularum Regni Poloniae Summaria*, ed. Theodorus Wierzbowski, vol. 1: *Casimiri IV regis tempora compectens (1447–1492)* (Varsaviae, 1905), 89 (№ 1741).

писаря Стефана Куницького, що був до того ж кам'янецьким каноніком¹³. Цей приклад засвідчує не тільки те, що королівські номінації на земські уряди для руських воєводств упродовж XV ст. рідко записували до Коронної метрики, а й те, що з огляду на фрагментарність актових книг неможливо прослідкувати королівську номінаційну політику. Втім, усе ж не бракує самих актових книг XV ст., які ніколи би не постали без писарів.

Найпростіше описати стан збереження актових книг Подільського воєводства. Найдавніша актова книга, що дійшла до нашого часу, починається від 1521 р.¹⁴, хоч книги земського суду вели й перед тим. Свого часу Леон Бялковський у своїй монографії про Поділля XVI ст. описав передачу 14 травня 1542 р. земської канцелярії від Міхала і Марціна, синів покійного земського судді Вікторина Подфіліпського: ними було передано документи та одинадцять земських книг («acta seu libri terrestres inventi sunt numero undecim»)¹⁵, а вже 1551 р. в канцелярії нараховувалася 21 актова книга¹⁶. Зважаючи на те, що десять перших збережених книг за 1521–1584 рр. не є такими, що охоплюють кожна по одному рокові¹⁷,

¹³ *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (далі – MRPS), vol. 3: *Alexandri regis tempora compectens (1501–1506)* (Varsoviae, 1908), 183 (№ 2852) («Rex notariatum terrestrem Haliciensem, per resignationem Stephani Cuniczky, canonici Camenecensis, vacantem, Marco Dambrowsky, plebano Haliciensis, donat»: «Король надає галицьке земське писарство, вільне після відмови Стефана Куницького, кам'янецького каноніка, галицькому плебанові Маркові Домбровському»).

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 37 «Кам'янецький земський суд», оп. 1, спр. 1, «Актова книга за 1521–1545 роки».

¹⁵ Leon Białkowski, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze* (Warszawa, 1921), 4, 194–195 (doc. 15).

¹⁶ *Ibid.*, 4. Певним виправданням може бути те, що невідомо, що мали на увазі під словом «книга» у 1551 р. Тобто йдеться і про формат, і найголовніше – про обсяг. Пізніша практика другої половини XVII та XVIII ст. вимагала від опису актових книг вказівки початкової та прикінцевої дати та справ, що розглядалися. Про різні переліки та опис актових книг, знищених у Брацлаві 1595 р., а також тих, що передавалися до суду на початку XVIII ст. у Кам'янці, див.: Віталій Михайловський, «Доля актових книг історичного Поділля: два епізоди з 1595 і 1704 років», в *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя* (Львів, 2012), 396–416.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 37, оп. 1, спр. 1–11. Справа № 3 за 1543–1581 рр. вибула у ф. 44, «Вінницький гродський суд», оп. 1, спр. 1.

можна припустити, що у 1542 і 1551 рр. теж ішлося про книги, які стосувалися часів до 1521 р., а можливо – й книги XV ст.

Натомість справа зі збереженістю актових книг Руського воєводства виглядає набагато яснішою. Серед матеріалів чотирьох земських судів за 1434–1500 рр. до нашого часу дійшло: п'ять книг Львівського суду за 1454–1499 рр.¹⁸; п'ять книг Перемишльського суду за 1436–1506 рр.¹⁹; п'ять книг Галицького суду за 1435–1489 рр.²⁰; три книги Сяноцького суду за 1423–1517 рр.²¹. До цього варто додати ще й п'ять книг Переворського земського суду за 1437–1512 рр., що був виізною філією Перемишльського суду²². Сказане не означає, що земські книги судів Руського воєводства не зазнавали втрат. У своїх працях історик права Пшемислав Домбковський навів свідчення про існування більшої кількості актових книг, аніж їх дійшло до нашого часу. Для прикладу, ревізія перемишльських земських книг 1506 р., яку проводили місцевий католицький єпископ Мацей та коронний підканцлер Ян Тарновський, згадує десять книг (шість «старих» і чотири «нові») ²³, тобто більше, аніж зберігається у львівському архіві сьогодні. Про найдавніші переворські книги зазначено, що вони розпочинаються 1458 р. і сягають 1506 р. (їх було опубліковано в 19-му томі серії «*Akta grodzkie i ziemskie*») ²⁴. Як видно з сучасного опису, початкова хронологія переворських книг насправді дещо раніша.

З пізніших свідчень відомо, що у другій половині XV ст. існували жидачівські земські книги ²⁵. Так, у справі 1478 р. є посилання

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 10, «*Львівський земський суд*», оп. 1, спр. 3–5, 164–165.

¹⁹ Там само, ф. 14, «*Перемишльський земський суд*», оп. 1, спр. 1–5.

²⁰ Там само, ф. 6, «*Галицький земський суд*», оп. 1, спр. 1–5.

²¹ Там само, ф. 16, «*Сяноцький земський суд*», оп. 1, спр. 1–3.

²² Там само, ф. 12, «*Переворський земський суд*», оп. 1, спр. 1–4; оп. 2, спр. 1.

²³ Przemysław Dąbkowski, *Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce* (Przemysł, 1936), 11–12. «[...]libros seu acta terrestria, nova et antiqua, ad abolemndum omnem suspicionem et tradidimus libros ipsos in manus officialium iudicii terre Premisliensis et Notarii terrestris nobilis Stanislai Orzechowski sexta feria post octavas Corporis Christi anno Domini 1506. Librorum autem numerus est videlicet antiqui libri sex et novi quatuor»: AGZ (Lwów, 1888), 13: xiii. У цій цитаті, окрім кількості «старих» і «нових» книг, привертає увагу згадка про тодішнього земського писаря Станіслава Ожеховського.

²⁴ Dąbkowski, *Księgi sądowe przemyskie*, 26.

²⁵ Przemysław Dąbkowski, «Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich

на певний запис «у книзі львівській, як і в жидачівській» («in libro Leopold. quam Zudaczow») ²⁶; у справі 1488 р., що розглядалася у Львівському земському суді, згадувалося про перенесення документа до жидачівських актів («transferre ad acta terr. Zudaczou») ²⁷; у справі 1497 р. йшлося про впис до жидачівських актів і про внесення до книги тамтешнього земського суду («inscripsit in libro terr. Zudaczou. [...] inducere in librum terr. Zudaczou») ²⁸. Можливо, йшлося про виїзні сесії Львівського земського суду, а в Жидачові працював коморник, що опікувався згаданими актовими книгами.

Неабиякою перевагою у роботі дослідника з найдавнішим актовим матеріалом земських судів Руського воєводства є те, що його опубліковано в монументальному джерельному виданні «Akta grodzkie i ziemskie», томи 11-19 (початкові вписи повністю, а від 1440-х – 1450-х рр., у залежності від суду та стану збереження, як реєстри) ²⁹. Це значно спрощує роботу над ними, адже детальні покажчики до кожного з томів дозволяють швидко знайти не тільки відповідну особу, а й з'ясувати контекст самої джерельної згадки. Видавці цих матеріалів виділяли всі судові сесії, а водночас і присутніх на них учасників судового засідання. Утім, нормативна присутність на кожному судовому засіданні земського суду судді, підсудка та писаря далеко не завжди відповідала практиці. Для прикладу, досить добре збережені акти Галицького земського суду не фіксують імені писаря від 1435 по 1441 р. ³⁰ Загалом же, попри добру,

---

żydaczowskich,» w *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza* (Lwów, 1916), 1: 240.

²⁶ AGZ (Lwów, 1891), 15: 501 (№ 3954).

²⁷ Ibid., 258 (№ 1967).

²⁸ Ibid., 320–321 (№ 2407).

²⁹ AGZ, vol. 11: *Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423–1462* (Lwów, 1886); vol. 12: *Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475* (Lwów, 1887); vol. 13: *Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436–1468* (Lwów, 1888); vol. 14: *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456* (Lwów, 1889); vol. 15: *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do 1500* (Lwów, 1891); vol. 16: *Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1463–1552* (Lwów, 1894); vol. 17: *Najdawniejsze zapiski Sądów grodzkich przemyskich i lwowskich 1469–1506* (Lwów, 1901); vol. 18: *Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przemyskiego 1469–1506* (Lwów, 1903); vol. 19: *Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przeworskiego 1458–1506* (Lwów, 1906).

³⁰ Детальніше див. нижче. Про особливості роботи перших років

як на реалії українського пізнього Середньовіччя, забезпеченість джерелами, до яких, окрім актових книг, можна додати ще й окремі документи з канцелярій земських судів Руського та Подільського воєводств³¹, наша обізнаність про писарів не є вичерпною. Це добре видно з укладених істориками переліків земських урядників.

* * *

Реконструкція персоналій осіб, що були писарями земських судів після впровадження у 1434 р. коронного права, не є легким завданням навіть попри те, що нині вже видано списки урядників Руського і Подільського воєводств, а для Подільського воєводства їх укладено аж два³². По-перше, наявні джерела не дають змоги відтворити безперервний перелік осіб з урядом писаря для будь якого з розглядуваних судів (пор. *таблицю 2*). По-друге, позаяк

Галицького земського суду див.: Віталій Михайловський, «Перші роки функціонування галицького земського суду (1435–1440): учасники та кількість засідань», в *Галич. Збірник наукових праць* 7 (2022): 105–142. Тут і далі у покликах на опубліковані видання томів буде використано латинську нумерацію на позначення заголовків судових засідань.

³¹ Чимала кількість документів земського суду дійшла до нашого часу у численних колекціях пергаментних документів з архівів Києва, Львова, Варшава, Кракова, Вроцлава та інших місць зберігання у вигляді окремих актів за підписом та з печатками судді й підсудка.

³² Поза серійними томами, що вийшли за редакції Антонія Гонсьоровського у видавництвах «Ossolineum» та «Biblioteka Kórnicka» у 1987 та 1998 рр., Казімеж Пшибось, упорядник списку урядників Руського воєводства, видав 1994 р. поза серію том, присвячений урядникам Подільського воєводства: *Urządnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku (powiaty czerwonołudzki, kamieniecki, latyczowski). Spisy*, red. Kazimierz Przyboś (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994), 83; тут інформація про двох земських писарів XV ст. не відрізняється від уміщеної у серійному томі, присвяченому Подільському воєводству, пор: *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy* (далі в таблицях – *UP*), red. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Janusz Kurtyka and Anna Sochacka (Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998), 83 (№ 321–322). Остання на сьогодні з праць про урядників Польського королівства у пізньому Середньовіччі: Krzysztof Mikulski, «Urzędy ziemskie w Królestwie Polskim od końca XIV w. do drugiej połowy XVI w. – niuanse polityki nominacyjnej Jagiellonów», в *Człowiek twórcą historii*, red. Cezary Kukło and Wojciech Walczak, vol. 2: *Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowożytnej* (Białystok, 2024), 115–144. Автор робить висновки на опублікованих списках урядників.

від деяких земських судів не залишилося актових книг, встановити кількість писарів та чіткі хронологічні рамки перебування їх на уряді неможливо (тут найвиразнішим є приклад Кам'янецького земського суду, актові книги якого збереглися лише від 1521 р.³³). По-третє, матеріали судів, навіть тоді, коли дійшов запис першої сесії після впровадження коронного права, інформації про писарів містять украй мало³⁴. Адже традиція ведення актових книг або не мала, або не дотримувалася певної усталеної формули написання заголовків судових сесій із чітким зазначенням складу земського суду та присутніх на сесії урядників (про іменування та позначення осіб, що їх вважали земськими писарями, див. *таблицю 7*). Хронологію перших згадок про писарів земських судів Руського та Подільського воєводств наведено в *таблиці 1*.

Таблиця 1

Перші згадки про земських писарів Руського та Подільського воєводства

№ п/п	Назва суду	Писар	Перша згадка	Примітка
1.	Львівський	Войцех з Падви	6.05.1439	<i>Katalog Niewod., № 58, s. 27.</i>
2.	Жидачівський	–		
3.	Перемишльський	Анджей з Поморян	27.08.1436	<i>UWR, № 1805, s. 214.</i>
4.	Галицький	Збігнев	3.01.1441	<i>UWR, № 158, s. 50.</i>
5.	Сяноцький	Анджей з Літині	8.03.1446	<i>UWR, № 2339, s. 271.</i>
6.	Кам'янецький	Домарат зі Шлядкова	23.06.1439	<i>Kurtyka, «Z dziejów,» s. 111.</i>

³³ ЦДІАК України, ф. 37, «Кам'янецький земський суд 1521–1790», оп. 1, сп. 1, «Актова книга за 1521–1545 рр.», 412 арк.

³⁴ AGZ, 12: 1. У заголовку інавгураційної сесії Галицького земського суду від 12 вересня 1435 року писаря не зазначено. Детальніше про це див.: Михайловський, «Перші роки функціонування Галицького земського суду,» 123–126.

Як видно з таблиці, найбільш ранньою згадкою про земського писаря є інформація про Анджея з Помор'ян, урядника Перемишльського земського суду, а найпізнішою – про Анджея з Літині у Сяноцькому суді. Показово, що між цими першими датами є різниця у 10 років, натомість немає згадок про носіїв уряду за 1434 р., коли було впроваджено коронне право, та від початку роботи земських судів, хоч деякі діяли у від початку 1435 р.³⁵ Для прикладу, у Львівській та Галицькій землях, де земські актові книги запроваджували як нові, в найдавніших матеріалах тутешніх земських судів вказується чітка дата початку роботи. Так, у Галичі суд розпочав діяльність 12 вересня 1435 р., як видно із заголовку першої сесії: «Post dacionem iuris Polonici terre Russie per serenissimum principem dominum Wladislaum etc.», а за початковим записом у Львівському земському суді, відомим із виписів геральдика Каспера Несецького, який у XVIII ст. зробив нотатки з уже неіснуючої станом на 1880-ті рр. актової книги, перша сесія датувалася 1 січня 1435 р. («Colloquium primum celebrarunt generale post collacionem iuris Polonici terre Russiae per piae recor. SSmim Principem dominum Vladislaum») – із зазначенням правової основи, тобто впровадження нового (коронного) права за королювання Владислава III (1434–1444)³⁶.

На наступній *таблиці 2* буде показано тривалість посідання уряду земськими писарями, хоч про багатьох із них про це дійшли лише поодинокі свідчення. Зіставлення також покаже «пропуски» в нашій поінформованості про земських писарів обох воєводств. Левову частку інформації взято насамперед з видань списків урядників. Це певною мірою «перший» дотик до персонального складу земських писарів двох воєводств упродовж 1434–1500 рр.: він, як буде показало далі, й допомагає, й водночас збиває дослідницький фокус.

---

³⁵ Навіть у такому всеосяжному для висвітлення номенклатури урядників Польського королівства документі, як текст мирної угоди Корони й Великого князівства Литовського з Тевтонським Орденом, серед свідків немає жодного земського писаря з Руського чи Подільського воєводства. Див.: *Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a Zakonem krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku*, wyd. Adam Szweđa, Marcin Hlebionek, Sobiesław Szybkowski etc. (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021).

³⁶ AGZ, 11: 1–2.

Таблиця 2

**Перші та останні згадки про земських писарів Руського і
Подільського воєводств**

№ п/п	Писар	Перша згадка на уряді	Остання згадка на уряді	Остання згадка у джерелах	Примітка
<i>Львівський земський суд</i>					
1.	Войцех з Падви	6.05.1439	9.09.1440		<i>Katalog Niewod.</i> , № 58, s. 27; № 63, s. 30.
2.	Войцех з Ожоскова	6.10.1440	25.08.1441		<i>UWR</i> , № 922, s. 125.
3.	Єжи з Риботич	12.12.1445	29.03.1448	пом. бл. 1460	<i>UWR</i> , № 923, s. 125.
4.	Мацей з Бинова	1456	2.02.1466		<i>UWR</i> , № 924, s. 125; <i>AGZ</i> , vol. 19, № 2832, s. 508.
5.	Алексій	20.03.1471			<i>UWR</i> , № 926, s. 126.
6.	Ян Буйно	Перед 20.04.1473	30.10.1478? ³⁷		<i>UWR</i> , № 927, s. 126.

³⁷ Наводячи цю інформацію у рубриці «Regenci ziemscy (regentes terrae)», Казімеж Малечинський зазначає: «Здається, один з підписків був одночасно земським регентом, тому регент титулується одночасно і підписком, і регентом»: *Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783*, wyd. Karol Malecziński (Lwów, 1938), 143, прим. 5. У коментарі до інформації про Яна Буйна, якого в судовій записці від 30.10.1478 р. позначено «nobili Iohanni [Buyno] de Rosztuschow protunc ter[restris] notarius Leopold. vicesge[renti conde] scendit. Iohannes B[uyno] memoriale posuit»: *AGZ*, 15: 495 (№ 3894). Малечинський додає: «Можливо, цей титул означав просто писаря, яким він звісно

7.	Войцех Боровський	4.05.1476	25.05.1495		UWR, № 929, s. 126.
8.	Станіслав Славинський	3.03.1499	3.02.1532		UWR, № 930, s. 126.
Перемишльський земський суд					
9.	Анджей з Поморян	27.08.1436	18.02.1437		UWR, № 1805, s. 214.
10.	Павел Ленкович	10.06.1437			UWR, № 1806, s. 214.
11.	Анджей з Поморян	9.12.1437	24.12.1463		UWR, № 1807, s. 214.
12.	Ян з Прухніка	12.03.1471			UWR, № 1808, s. 215.
13.	Пйотр ?	19.09.1475	8.02.1476		UWR, № 1809, s. 215; AGZ, vol. 18, № 837, s. 128.
14.	Ян з Розбожа ³⁸	1.12.1478	3.06.1505		UWR, № 1810, s. 215.

був, але перед 1473 роком»: *Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy*, 143, прим. 7.

³⁸ Сергій Пашин у своїй праці про перемишльську шляхту зазначив, що Ян з Розбожа, що належав до родини Прухницьких «принаймні з 1471 року упродовж декількох десятиліть займав посаду перемишльського земського писаря»: Сергей Пашин, *Перемишльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование* (Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2001), 24. Це припущення не узгоджується з інформацією про виконання урядницьких обов'язків Пйотром упродовж 19.09.–8.02.1476 рр., що посвідчено в актах Перемишльського земського суду: AGZ, 18: 112, 119, 120, 128. Щоправда, цей Пйотр жодного разу не окреслений як «notarius terrestris», тобто земський писар, а лише як «Petrus Notarius cum procuratorio» (ibid., 112 (№ 735), 120 (№

Галицький земський суд					
15.	Збігнєв	3.01.1441	30.01.1441 ³⁹		UWR, № 158, s. 50; AGZ, vol. 12, № 18, s. 94.
16.	Пйотр з Пільховиць	22.01.1442	4.05.1449		UWR, № 159, s. 50.
17.	Миколай	29.03.1451			UWR, № 160, s. 50.
18.	Марцін	27.02.1458			UWR, № 161, s. 50.
19.	Миколай ⁴⁰	18.08.1460	1.06.1463		UWR, № 162, s. 50–51.
20.	Мацей зі Старої Ломжі	5.09.[?]1468	5.06.1475		AGZ, vol. 12, CCXXI, 318; UWR, № 163, s. 51.
21.	Ян зі Старої Ломжі	Перед 25.02.1483	Перед 25.02.1483	Перед 25.02.1483	UWR, № 164, s. 51.

784–785), 128 (№ 837)), «Petrus Notarius» (ibid., 112 (№ 736–737), 119 (№ 783)), «Petrus Notarius procurator» (ibid., 120 (№ 788–790)). Перша згадка про Яна з Розбожа походить з 1.12.1478 р., де про нього згадано у заголовку судової сесії як про «Iohanne Rozborsky Notario» разом із земськими суддею та підсудком (ibid., ХСVIII, 171). Це схиляє до прийняття цієї дати як першої згадки про посідання Яном уряду.

³⁹ Не названий на ім'я у судовій записці від 30.01.1441 р. земський писар «Notarium terrestrem», найімовірніше, тотожний Збігнєву, вперше зазначеному з цим урядом під 3.01.1441 роком. На таку ідентифікацію наштовхує близькість дат і майже річна перерва у згадках про земського писаря у відомих на сьогодні джерелах.

⁴⁰ Можливо, ідентичний № 19.

22.	Ян Каспер з Ожеховиць	4.04.1481	30.09.1488		UWR, № 165, s. 51.
23.	Ян Добеслав з Поплавників	11.04.1491	26.07.1491		UWR, № 166, s. 51.
Сяноцький земський суд					
24.	Анджей з Літині	8.03.1446	4.09.1479	8.08.1482	UWR, № 2339, s. 271.
25.	Пйотр Бал з Новотанця	29.08.1481			UWR, № 2340, s. 271.
Кам'янецький земський суд					
26.	Домарат зі Шлядкова	23.06.1439	24.01.1447		Kurtyka, «Z dziejów,» s. 111; ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1649.
27.	Миколай з Грящиць	5.01.1456	16.02.1483	1491	UP, № 322, s. 83.

Перше, що слід відзначити, – це кількість осіб, згадуваних у п'яти земських судах Руського та Подільського воєводства. Попри відомі списки, перед нами 27 позицій, де згадано 28 осіб (Анджей з Помор'ян був перемишльським земським писарем двічі). Ця кількість може бути меншою на дві особи, бо львівський земський писар Войцех з Падви (№ 1), не виключено, був тотожним Войцехові з Ожоскової (№ 2) (про що див. далі), а галицький земський писар Миколай (№ 19) – тотожним Миколаєві (№ 21). На таке припущення нашою відносно хронологічна близькість згадок при цих писарів, яких розділяє лише дев'ять років. Утім, Миколай у першій згадці 18 серпня 1460 р. позначений як шляхтич (Nobil. Nicolaus Notarius terre Halic.) – на відміну від свого можливого тезки 1451 р. (див. таблицю 2). Загалом же, кількість відомих писарів може охоплю-

вати як мінімум 26 осіб. Звісно, максимальна кількість після появи нових джерел, або ж після перегляду відомих, може збільшитися.

Що ж до тривалості перебування писаря на уряді, то з доступної сьогодні інформації якісь припущення робити важко. Одинадцять осіб відомі лише за однією згадкою у джерелах. Звісно, йдеться тільки про наявні джерела, проте ці 10 (чи 13 осіб) становлять усього 40% знаних нині земських писарів. Тривалішими кар'єрами серед них могло похвалитися небагато. Розгляньмо терміни перебування на уряді за певними часовими критеріями. Таких, що посідали уряд до одного року, було лише троє: львівський земський писар Войцех з Ожоскова (одинадцять місяців); перемишльський земський писар Пйотр (менше трьох місяців); галицький земський писар Добеслав з Поплавників (майже три з половиною місяці). Наступну групу осіб, що згадуються з урядом писаря до п'яти років, складають лише дві особи: львівський земський писар Єжи з Риботич (два роки і понад три місяці) та галицький земський писар Миколай (два роки і понад дев'ять з половиною місяців). Врешті, остання, найбільша група охоплює дванадцять осіб, тобто майже третину від загальної кількості. Дехто з них урядував аж до першої третини XVI ст., але не бракує й осіб, що розпочали свою кар'єру у першу декаду впровадження коронного права, тобто у 1434–1444 рр., і посідали уряд понад два десятиліття. До цієї групи належать: львівські земські писарі Мацей з Биньова (майже 10 років), Войцех (майже 11 років), Як Буйно (можливо, понад п'ять років)⁴¹ і Станіслав Славинський (майже 34 роки); перемишльські земські писарі Анджей з Поморян (понад 26,5 роки за дві каденції) і Ян з Розбожа (понад 26,5 роки); галицькі земські писарі Пйотр з Пільховиць (майже 7,5 років), Мацей зі Старої Ломжі (понад 5 років) та Ян Каспер з Ожеховиць (майже 7,5 років); сяноцький земський писар Анджей з Літині (майже 33,5 років); кам'янецькі земські писарі Домарат зі Шлядкова (7,5 років)⁴² і Миколай з П'ящиць (майже 27 років).

⁴¹ Про казус Яна Буйно див. прим. 37.

⁴² Перша згадка про Домарата зі Шлядкова як земського суддю («Domarati de Sladkow terrestris notarii») походить із сеймика подільської шляхти у Кам'янці 23 червня 1439 р. (див.: Janusz Kurtyka, «Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: repesje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439,» *Roczniki Historyczne* 66 (2000): 111). Остання згадка про Домарата міститься в документі Кам'янецького земського суду від 24.01.1447 р., де його згадано серед свідків: «Domaratho de Slathkow notario t[ere]stri»: ЦДІАЛ України, ф. 181,

Підсумовуючи тривалість перебування на уряді земського писаря можна констатувати, що наша поінформованість сильно залежить від наявності джерел. Адже майже половина писарів, а це 11 чи 12 осіб, згадується лише по разу; «кар'єра» ще трьох тривала до одного року і двох – до п'яти років, тобто обидві групи разом охоплюють 16 чи 17 осіб. Група тих, хто найдовше фіксується у джерелах, може слугувати за умовний орієнтир тривалості перебування на уряді, а також певною мірою показати, що уряд писаря здебільшого був вершиною кар'єри місцевого урядника, хоч деякі приклади кар'єр показують цілком інакші траєкторії.

Теоретично уряд писаря, з огляду на правові норми, вважався високим у земській ієрархії. Адже він належав до судових урядів, до яких ще зараховували уряди земського судді, земського підсудка та підкоморія. Гіпотетично можна вважати, що урядницька кар'єра писаря за висхідною траєкторією мала би просуватися до посідання урядів земського підсудка та, можливо, земського судді. Натомість реалії руських земель XV ст. показують інакшу картину. Ніхто із земських писарів не зробив урядницької кар'єри: жоден писар не став ані підсудком, ані суддею чи підкоморієм, хоч їхня кваліфікація була чи не найвищою серед усіх урядників – вони точно вміли писати і читати, й знали більш як одну мову. Отож видавалось би, що вести мову про розвиток кар'єри земських писарів не випадає. Але, беручи до уваги час та обставини, можна натрапити на приклади специфічної траєкторії кар'єр земських писарів Руського та Подільського воеводства. Тут варто виділити два аспекти. Перший – це поєднання урядницьких функцій у кількох інституціях, другий – розвиток кар'єри у цілком іншому середовищі, у Церкві. Такі випадки показано на *таблиці 3*.

Таблиця 3

Поєднання уряду земського писаря з іншими урядами⁴³

№ п/п	Земський писар	Роки урядування	Поєднання урядів

«Ляницкоронські, графи», оп. 2, спр. 1649. Це суттєво подовжує інформацію про його урядницьку кар'єру, аніж подано в: *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, 83 (№ 321). Тут останню згадку датовано 25.04.1442 р.

⁴³ Тут і далі вживаються наступні скорочення: з. – земський, гр. – гродський, льв. – львівський, гал. – галицький, кам. – кам'янецький, кор. – королівський, перем. – перемишляський, пис. – писар, сян. – сяноцький.

1.	Войцех з Ожоскова	1440–1441, льв. з. пис.	1441, льв. гр. пис.
2.	Ян Буйно	1473–1478, льв. з. пис.	1473, льв. гр. пис.
3.	Миколай з П'ящиць	1456–1491, кам. з. пис.	1456, кам. гр. пис.
4.	Мацей зі Старої Ломжі	1468–1475, гал. з. пис.	1469, кор. пис.
5.	Ян Каспер Ожеховський	1481–1489, гал. з. пис.	1482, гал. підстароста

Як видно з *таблиці 3*, таких випадків виявлено лише п'ять і вони насамперед пов'язані з поєднанням урядницьких функцій писаря у сусідньому ґродському суді та підстаростуванні у Галичі, де специфікою було тривале і колективне тримання цього староства братами Ходецькими⁴⁴. Двічі це зафіксовано у Львові та Галичі й один раз – у Кам'янці. Можливо, коли зважити на неповноту переліку земських писарів, таких випадків було набагато більше, але принаймні те, що у різні десятиліття XV ст. відбувалися «запрошення» того чи того писаря до іншої інституції, насамперед ґроду, свідчить про їхню рідкісну як на той час спеціалізацію. Навряд чи багато людей мали відповідну кваліфікацію, аби вислуховувати суперечки у суді руською та польською, а потім вправно записувати це латиною. Особливо це помітно у Галичі та Кам'янці, де не було освітніх осередків – на відміну від Львова, в якому від початку XV ст. знаходилася курія католицької архидієцезії, діяла латинська кафедральна школа та було чимало освічених міщан⁴⁵, які в разі потреби могли виконувати функції писаря.

Важливо також відмітити, що участь у роботі ґродського суду мала узгоджуватися із санкцією старости. Адже склад будь-якого ґродського суду – це насамперед компетенція королівського намісника. Традиційно цих людей вважали особистими слугами старости чи його клієнтами. Все залежало від функції, яку виконувала та чи

⁴⁴ Про братів Ходецьких і їхнє спільне старостування у Галичі див.: Єлизавета П'янькова, «Урядницька кар'єра братів Ходецьких на руських землях Корони Польської у другій половині XV – першій третині XVI століття», *Київські історичні студії* 2 (2018): 29–33.

⁴⁵ Для прикладу див.: Богдана Петришак, «Кар'єри публічних нотаріїв у Львові XV–XVI ст.», в *Sredniowiecze Polskie i Powszechnie* 3 (7) (2011): 171–185.

та особа, а також її походження. Такі випадки є цікавими ще й тому, що у Львові та Кам'янці староства були генеральними, аналогів чому деінде не бачимо: вони належали до так званої трійки генеральних староств Польського королівства, а ще одним центром з аналогічної назвою було м. Познань у Великопольщі. До обов'язків генерального старости у Кам'янці належало не тільки виконання традиційних обов'язків королівського намісника (гродський суд та управління королівщинами), а й дипломатичне спілкування з Молдовським князівством та право застави королівських земель на суму до 50 гривень польської монети⁴⁶. Це значно збільшувало обсяг роботи і канцелярії староства, і приватної канцелярії старости, зокрема у контактах з господарями Молдови, де практикувалася руська мова листів.

Якщо подивитися на персоналії старост, то в часи виконання писарських функцій Войцехом з Ожоскова генеральним старостою у Львові був Рафал з Тарнова та Спитко з Тарнова⁴⁷. Цікавим збігом є те, що у 1473 р., під час поєднання Яном Буйно писарських обов'язків у львівському земському та гродському судах, старостою у Львові був Рафал Якуб з Ярослава⁴⁸. Рафал з Тарнова й Спитко – це рідні брати, а Рафал Якуб був сином першого⁴⁹. Чи могли писарі бути клієнтами та слугами родини панів на Ярославі? Ймовірно, так, адже клієнтарний зв'язок між старостами та персоналом гроду був прямим та найбільш очевидним⁵⁰. Зв'язок між Войцехом з

⁴⁶ Про право кам'янецького старости і документи його канцелярії див.: Віталій Михайловський, «Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442–1506 рр.)», *Київська старовина* 2 (2003): 65–81; його ж, «Привілей короля Владислава III на кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р.» *Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного педагогічного університету. Історичні науки* 11 (2003): 44–58; Janusz Kurtyka, «Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 roku (z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku)», w *Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka, «Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis» 21, Studia Historica III* (Kraków, 2004), 69–102.

⁴⁷ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy (далі в таблицях – UWR)*, red. Kazimierz Przyboś (Wrocław: Ossolineum, 1987), 150 (№ 1164–1165).

⁴⁸ *Ibid.*, 150 (№ 1169).

⁴⁹ Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia. Tablicy* (Warszawa: PWN, 1959), tab. 98 («Jarosławscy h. Leliwa»).

⁵⁰ Для прикладу, родина Одровонжів зі Спрови, яка у 1440-х – 1460-х рр.

Ожоскова і Рафалом видно з наведеної Сатурніном Квятковським цитати з львівської земської книги 1441 р.: «Войцех з Ожоскова, писар вельможного Рафала з Тарнова, войницького каштеляна»⁵¹. Можновладна родина могла собі дозволити утримувати власних писарів. Батько Рафала Спитко з Тарнова і Ярослава мав власного писаря на ім'я Станіслав⁵², а поєднання двох писарських урядів Войцехом виразно підтверджує приклад, де його названо «писарем Львівської землі та на цей час львівського ґроду»⁵³.

Ще один приклад поєднання двох урядів походить з Подільського воєводства, де в документі подільського старости Бартоша з Бучача від 5 січня 1456 р. Миколая з П'ящиць згадано як писаря: «Nicolao de Piaszczuze notario»⁵⁴. З цієї згадки не видно, чиїм писарем був Миколай: як слушно зазначають упорядники списку урядників Подільського воєводства, він міг бути і ґродським писарем, і особистим писарем кам'янецького генерального старости Бартоша з Бучача⁵⁵, у чиему документі його зафіксовано серед свідків. Кам'я-

---

посідала чималу кількість вищих земських і ґродських урядів у Руському воєводстві, мала чималу кількість писарів, що здебільшого походили з середовща Церкви. Пор.: Мачей Вілямовський, «Надвірна familia Пьотра та Анджея Одровонжів зі Спрови, воєвод та старост руських,» *Молода нація* 3 (2001): 142–143. Про писарів панів з Бучача див.: Віталій Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття* (Київ: Темпора, 2012), 156–157.

⁵¹ Saturnin Kwiatkowski, «Wykaz dostojników duchownych i świeckich tudzież urzędników z czasów Władysława Warneńczyka,» w *Archiwum Komisji Historycznej* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1886), 3: 78, прим. 4: «Albertus de Orzoskowo notarius magnifici Raphaelis de Tharnow castellani Woinicensis». Таке саме означення: AGZ, 14: LXX, 33 (10.05.1441), 35 (29.05.1441). У другій згадці зазначено, що Рафал з Тарнова вже не жив «Notarii olim mfi. dom. Raphaelis de Tharnow». У монографії Влодзімежа Двожачка Войцех згаданий лише в контексті згадки про смерть Рафала: Włodzimierz Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XIV–XV* (Warszawa: PAX, 1971), 237, прим. 79.

⁵² Ibid., 82, див. прим. 2: «notarius Stanislaus».

⁵³ Ibid., 110: «terre Leopoliensis et pro presenti castri Leopoliensis notarius».

⁵⁴ *Архив Юго-Западной России (далі в таблицях – АЮЗР)*, т. 8/1: *Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барсткого староства XV–XVI в.* (Киев, 1893), 22 (№ 14).

⁵⁵ *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, № 322; Бартош з Бучача посідав уряд генерального подільського старости у 1455–1457 рр.: ibid., 126 (№ 544).

нецькі ґродські книги XV ст. не збереглися, тож згадка про нього як земського писаря походить аж із 25 серпня 1475 р., натомість упорядники списку урядників Подільського воєводства подали першу згадку про Миколая з урядом земського писаря під датою 16 лютого 1483 р.⁵⁶ Відтак, є велике поле для здогадів, яким саме писарем був Миколай з П'ящиць. Але тут насувається ще один цікавий епізод за його участі.

Отже, 25 серпня 1475 р. кам'янецький земський суддя Зигмунт із Новоселиці та підсудок Ян з Боришківців посвідчили, що Миколай з П'ящиць, на той час кам'янецький земський писар і руський вїйт у Кам'янці, записав Анні, доньці Яна Велюньського, внучці своєї дружини Анни, дім біля П'ятницької церкви⁵⁷. Поєднання уряду земського писаря з вїйтівством у Кам'янці виглядає абсолютно не типовим, адже йшлося не тільки про дві правові юрисдикції – земську, що базувалася за коронному праві, та руську міську, де в основі правових норм, вірогідно, лежали правові норми Руської правди та звичаєвого права, а й про суміщення двох статусів – шляхетського та міщанського. Показово, що, крім колег із земського суду – судді та підсудка, свідками акту були чи не всі земські урядники Подільського воєводства разом із воєводою та подільським генеральним старостою Анджеєм Фредро⁵⁸. Залишається думати, що всі вони прекрасно знали Миколая і не могли помилитися, як не міг помилитися й він сам, адже, наймовірніше, саме він писав або контролював спорядження цього документа у земській канцелярії.

Наведені приклади поєднання урядів показують дві тенденції. Перша – це брак персоналу для судових установ у двох новостворених воєводствах, друга – це практика використання одного і

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Інформацію із впису до магістратської книги 1560 р. вперше використав Леон Біялковський: Leon Białkowski, *Ze wschodu i zachodu* (Lublin, 1929), 19. Цит. за: ЦДІАК України, ф. 39, «Магістрат м. Кам'янець-Подільський», оп. 1, спр. 3, «Актова книга за 1554–1563 рр.», арк. 206–206 зв.: «nobilis Nicolaus de Ryasnicze notarius terris Camenecens[si], et aduocat[us] iuris Ruthenoru[m] in Samieniecz». Детальніше про цього Миколая див.: Михайловський, *Еластична спільнота*, 166–167.

⁵⁸ Повний перелік див.: Białkowski, *Ze wschodu i zachodu*, 19, прим. 2. Бачимо тут воєводу і генерального подільського старосту, каштеляна, підкоморія, войського, підчашія.

того самого писаря і в земському та гродському судах, і як особистого писаря старости. Така багатозадачність підтверджувала кадровий «голод», а водночас показувала, що староста, ймовірно, опосередковано контролював діяльність земського суду⁵⁹, де на писарів покладалася чимала за обсягом робота – організувати та керувати двома, а то й трьома канцелярjami. А приклад Миколая з П'ящиць, який у 1475 р. поєднував земське писарство з війтівством у руській громаді Кам'янця, взагалі досконало підтверджує нестачу освіченого та кваліфікованого персоналу у найсхіднішому на той час воєводстві Корони⁶⁰.

Важливим елементом будь-якої кваліфікації є досвід. Особливо важливим він був для земського писаря, адже йому належало не тільки вправно писати латиною й розуміти на слух руську та польську мови, а й уміти організувати роботу канцелярії, що складалася із підпорядкованих писарю підписків⁶¹. Функції підписків могли виконувати і коморники земського судді та підсудка, і їхні заступники, на чий імена часто натрапляємо у заголовках сесій⁶². На таблиці 4 показано, в кого був досвід роботи писарем до, або паралельно з виконанням цієї функції у земському суді.

---

⁵⁹ В опублікованих судових записках земських судів Руського воєводства доволі часто серед присутніх асесорів згадуються місцеві старости. Чи це було пов'язано з бажанням старост знати порядок денний сесій земського суду, а чи вони патрунували особисті справи, вимагає детальнішого вивчення. Утім, сама статистика присутності старости та гродських урядників на сесіях Галицького земського суду упродовж 1435–1440 рр. засвідчує високий рівень зацікавленості роботою суду: Михайловський, «Перші роки функціонування галицького земського суду», 124–125, табл. 6.

⁶⁰ Можна припускати, що освітній рівень Миколая з П'ящиць був високим, адже, крім знання правових норм, а також латини та руської мови, він мусив бодай розуміти польську.

⁶¹ Найповніший перелік підписків Львівського земського суду навіть Казімеж Малечинський, але він стосується пізнішого періоду діяльності суду – після XV ст.: *Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy, 144–145*.

⁶² Про майже постійну присутність коморників на судових засіданнях Галицького земського суду у 1435–1440 рр. див.: Михайловський, «Перші роки функціонування галицького земського суду», 124–125, табл. 6; 128. Для решти земських судів матеріали для таких обрахунків збереглися щодо Львівського, Перемишльського та Сяноцького судів, тож інформація про участь коморників у судових засіданнях потребує спеціального опрацювання.

Таблиця 4

**Попередній / паралельний досвід земських писарів Руського та
Подільського воєводства**

№ п/п	Урядник	Досвід до посідання уряду земського писаря	Перша згадка з урядом земського писаря
1.	Войцех з Ожоскова	1440, льв. гр. пис.	1440, льв. з. пис.
2.	Ян Буйно	1473, льв. гр. пис.	1473, льв. з. пис.
3.	Ян Добеслав з Поплавник	1481, гал. гр. пис.	1491, гал. з. пис.
4.	Анджей з Літині?	1429, сян. гр. пис.	1446, сян. з. пис.
5.	Домарат зі Шлядкова	1430, пис. канцелярії Вітовта; 1431 – 1442, пис. королівської канцелярії	1439, кам. з. пис.
6.	Миколай з П'ящиць	1456, кам. гр. пис., писар кам. старости	1475, кам. з. пис.
7.	Мацей зі Старої Ломжі	1468, кор. пис.	1469, гал. з. пис.

Як видно з *таблиць 3 й 4*, частина писарів, імовірно, поєднувала роботу мінімум у двох канцеляріях – земській та гродський, а дехто провадив ще й особисту канцелярію старости. Останнє простежити в джерелах найважче, адже з цього часу просто не збереглася бодай якась старостинська канцелярія, та й загалом дійшло вкрай мало документів, виставлених старостами. Поза сумнівом, найбільш досвідченою особою був Домарат зі Шлядкова, який перед посіданням уряду кам'янецького земського писаря був секретарем канцелярії великого князя литовського Вітовта, а після його смерті, імовірно впродовж 1431–1442 рр., – писарем королівської канцелярії. З огляду на розташування отриманих тоді маєтків, він десь від 1439 р. поєднував кам'янецьке земське писарство із роботою в королівській канцелярії⁶³. Відколи молодий король Владислав III у 1440 р. став ще й угорським королем, насувається питання, чи міг Домарат і далі поєднувати роботу в королівській канцелярії з урядництвом у далекому Подільському воєводстві, та й подорожувати

⁶³ Kurtyka, «Z dziejów», 116, прим. 15.

йому довелось би чимало. Так, він 24 та 25 квітня 1442 р. отримав у Буді два записи на свої подільські маєтки⁶⁴. Якщо припустити, що він їх отримав особисто, то, мабуть, перебував постійно при королі з польською частиною королівської канцелярії, адже прибути до Буді з Кам'янця чи зі своїх подільських маєтків, тобто подолати відстань понад 700 км через карпатські гори, означало би розпочати подорож місяцем раніше, що видається малоімовірним. Утім, чи перебував тоді Домарат в Угорщині, чи ні – не додає нічого до нашої поінформованості про його подільське урядування. За браком джерел залишається лише констатувати, що він був найдосвідченішим писарем руських земель Корони у XV ст., оскільки працював у двох відмінних між собою канцеляріях – Польського королівства та Великого князівства Литовського.

Існувала ще одна група, у якій був чималий досвід роботи з текстами – люди Церкви, які поєднували душпастирські обов'язки з урядницькими у земських судах Руського воеводства. Точно відомо принаймні про чотири таких випадки: їх наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Люди Церкви на урядуванні в земських судах

№ п/п	Урядник	Посідання уряду земського писаря	Душпастирська служба	Примітки
1.	Єжи з Риботич	1445–1448, льв. з. пис.	1448–1460, плебан у Новому місті Библо	
2.	Алексій	1471, льв. з. пис.	плебан у Куликові	AGZ, vol. 15, s. 113.
3.	Мацей зі Старої Ломжі	1468–1475, гал. з. пис.	плебан у Бібрці та Буську	PSB, vol. 19, s. 37.
4.	Пйотр Бал з Новотанця	1481, сян. з. пис.	плебан у Сяноку	AGZ, vol. 16, s. 157.

Таке поєднання може видатися дивним лише на перший погляд, але не в реаліях руських земель XV ст. Де було шукати писаря для

⁶⁴ *Zbiór dokumentów Małopolskich* (далі в таблицях – ZDM), vol. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1975), 174–175 (№ 2361–2362).

ведення актових книг та канцелярії земського суду? А ці люди принаймні знали латинському мову й уміли нею писати. Поза Католицькою церквою та її нечисленними структурами у Львівській архидієцезії та Перемишльській і Кам'янецькій дієцезіях, на теренах Руського та Подільського воєводств проживало не так багато осіб, що мали відповідну кваліфікацію та якісну освіту⁶⁵. Підтвердженням того, що таких людей бракувало й пізніше, є те, що галицькими земськими писарями у першій чверті XVI ст. були також представники Церкви: кам'янецький канонік Стефан Куницький (1506 р.) та галицький плебан Марек Домбровський (1506–1526)⁶⁶.

Серед тих осіб, чий імена наведено у таблиці 5, кожен з трьох випадків має свою специфіку. Так, Юрій / Єжи з Риботич походив з родини Риботицьких, пов'язаної з Перемишльською землею від 1359-х рр.: тоді Стефан Волошин Риботицький («Щепань Волошинъ Риботицкии») посвідчив акт продажу Анною Радивонковою нерухомого майна, а в 1368 р. отримав від короля Казимира III низку сіл на ленному праві, серед них і Риботичі⁶⁷. На думку Сергія Пашина, Юрій / Єжи з Риботич був правнуком цього Стефана⁶⁸. У 1424 р., за ректорства Яна з Радохонець, до Краківської академії записався «Georgius Stankonis de Hribotycze», якого можна ідентифікувати з майбутнім земським писарем Юрієм / Єжи, сином Станка з Риботич⁶⁹. Коли та як він обрав духовну кар'єру, невідомо – як і те, чи він упродовж 1445–1448 рр. поєднував урядницькі функції з душпастирськими.

Наступною особою є Алексій, що його єдиний раз згадано на уряді львівського земського писаря у 1471 р., причому з інформацією про те, що він бакалавр канонічного права, тобто пройшов першу стадію навчання в університеті: «Allexio Iuris canonici Baccalarario, Plebano Culykowsyensi et Notario ter. Leopold. gli.»⁷⁰. Можливо він

⁶⁵ Найближчими місцями якісної освіти були Львівська кафедральна школа та Краківська академія.

⁶⁶ *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 51 (№ 167–168).

⁶⁷ Розов, *Українські грамоти*, 10 (№ 5).

⁶⁸ Пашин, *Перемишльская шляхта*, 105.

⁶⁹ *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508* (далі в таблицях – *MU*), wyd. Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek and Izabela Skierska, vol. 1: *Tekst* (Kraków: Societas Vistulana, 2004), 120.

⁷⁰ AGZ, 15: 113.

тотожний Алексію, синові Клементія зі Львова («Alexius Clementis de Leorolo»), який у 1440 р. записався до Краківської академії за ректорства Яна з Доброї⁷¹. Принаймні це могло би пояснити те, що, посідаючи парафію у Куликові, віддаленому від Львова на близько 17 км, він суміщав це із провадженням земського уряду.

Третьою особою, що поєднувала світську та духовну кар'єри, був Мацей зі Старої Ломжі, який упродовж 1469–1475 рр. був галицьким земським писарем та плебаном у Бібрці й Буську, а згодом став спершу кам'янецьким, а далі холмським єпископом⁷². Він також навчався у Краківській академії, до якої записався 1455 р. як «Mathias Troyani de Lompza»⁷³. Свою кар'єру після навчання він розпочинав як королівський писар або секретар, виконуючи політичні доручення і беручи участь у дипломатичних місіях.

Людиною церкви був також Пйотр Бал з Новотанця, згадуваний на уряді сяноцького земського писаря лише раз – під 29 серпня 1481 р. Він належав до середньозаможної родини Балів, власників міста Новотанець: його батько Ян Бал був сяноцьким стольником у 1439–1479 рр.⁷⁴ У сяноцьких гродських актах Пйотр Бал згадується двічі як сяноцький плебан («Hblis. Petrus Bal Plebanis» – 1481 р., «Nobil. Petrus Bal Plebanus» – 1483 р.)⁷⁵, але частіше як перемишльський кустош (член капітули, той, хто керує власністю капітули) 1485–1497 рр.⁷⁶

Наведені приклади вкотре показують брак кваліфікованих кадрів для виконання функцій земського писаря, коли до цього залучали духовних осіб, та ще й із досвідом роботи у королівській канцелярії – як у Мацея зі Старої Ломжі, можливо, двоюрідного

---

⁷¹ *Metryka Uniwersytetu*, 1: 186.

⁷² Irena Sułkowska-Kuraś, «Maciej ze Starej Łomży h. Rawicz (ok. pol. XV w. – 1505),» в *Polski Słownik Biograficzny* (далі в таблицях – PSB), vol. 19: *Machowski Wawrzyniec – Maria Kazimierza* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974), 36–37.

⁷³ *Metryka Uniwersytetu*, 1: 258.

⁷⁴ *Urządnicy województwa ruskiego w XIV–XVIII wieku. Spisy*, 295 (№ 2569).

⁷⁵ AGZ, 16: 174 (№ 1533), 183 (№ 1615).

⁷⁶ *Ibid.*, 194, 200, 204, 223, 238–240, 253, 275; *Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima*, vol. 2: *Continet acta annorum 1490–1498*, ed. Wilhelm Rolny (Leopoli, 1930), 67, 70, 78, 82.

брата чи родича Яна⁷⁷ з Ломжі, згадуваного у 1483 р. як галицький земський писар (див. *таблицю 1*). Разом з тим, декілька земських писарів відомі лише за іменем, що, не виключено, теж вказує на їхній зв'язок із Церквою. Таких осіб дев'ять: у Перемишлі Пйотр, у Галичі Збігнев, Миколай, Марцін, Миколай (див. *таблицю 2*). Фрагментарність джерел та одиничний характер згадок про цих людей не дозволяють висвітлити їхні біографії ширше. Як видно з прикладів Юрія / Єжи з Риботич та Мацея зі Старої Ломжі, хоч їхнє іменування теж обмежене іменем, але про них точно відомо, що вони походили зі шляхти. Натомість куликівський плебан Алексій скоріш за все не був вихідцем зі шляхти, й власне тому ми знаємо його лише за іменем і за записом до Краківської академії («*Allexius Clementis de Leopolo*»), який вказує на його поза сумнівом міщанське походження. Відтак, схоже, відомі лише за іменами земські писарі не були шляхтичами, а тому їхнє залучення до писарських обов'язків не було повноцінним урядництвом у правничому сенсі, оскільки таке передбачало, по-перше, належність до шляхетського стану, а по-друге, осілість, тобто землеволодіння у тому чи тому воєводстві, а у випадку з Руським воєводством – ще, мабуть, і в конкретній землі, на які поділялося воєводство. Отож, як видається, ішлося про тимчасове (або й вимушене) залучення людей Церкви до світських справ через банальну відсутність кваліфікованих осіб. Певною мірою це припущення пояснює тривалість перебування на урядах щойно згаданих Юрія / Єжи з Риботич та Мацея зі Старої Ломжі. І якщо у випадку Юрія / Єжи він дійсно поєднував душпастерське служіння з писарством у Львівському земському суді, то мав би долати відстань у майже 100 км від своєї парафії до Львова⁷⁸, а Мацей – майже 75 км, що розділяють Бібрку та Галич.

Інші приклади за той-таки 1483 р. з актів Львівської консисторії подають інформацію аж про трьох писарів. Якщо перший з них,

---

⁷⁷ Серед тих, хто з Ломжі записався у 1464 р. на навчання до Краківської Академії, є Ян, син Андрея з Ломжі («*Johannes Andree de Lomza*»): *Metryka Uniwersytetu*, 1: 309. З огляду на те, що Мацей був сином Трояна, припущення Ірени Сулковської-Курась, що Мацей мав братів Миколая і Яна, а також Станіслава, Стефана та Якуба, вимагають перегляду: *Sulkowska-Kuraś, «Maciej ze Starej Łomży»*, 37. Серед тих, хто записався на навчання до Кракова з Ломжі, рідними братами були сини Трояна Мацей та Ян.

⁷⁸ Набагато ближче було йому до родинних Риботич, що знаходилися менше як 20 км на захід.

Ян Зигмунт з Нижанковичів, клірик Перемишльської дієцезії та публічний писар («*Iohannem Zigismundi de Nyezankowycze clericum diocesis Premisliensis imperiali auctoritate notarium publicum*»), походив зі шляхти, то двох інших публічних писарів названо лише за іменами «Якуб» та «Мацей» («*Iacobo et Mathia notarius publicis*»)⁷⁹, тобто шляхтичами вони не були. А в червні 1486 р. до однієї зі справ, що їх розглядали в консисторії, було залучено публічного писаря Мартина / Марціна Римлянина («*Martinum Romanum notarium publicum*») та публічного писаря Петра з Оссієка («*Petro de Ossyek notariis publicis*»): Мартина наприкінці впису однозначно названо «шановним», тобто міщанином («*honorabilem dnum Martinum Romanum de Leopoli sacri palatii imperatoris vicescomitem in notarium publicum creatus est*»)⁸⁰. Прикладом того, що «мандрівних» писарів залучали принаймні у Львові, є документ від 7 червня 1482 р., який було написано Урбаном Яном з Нового міста Корчина («*Urbanum Iohannis de Nova Civitate Corczin notarium publicum conscriptum*»)⁸¹. Підсумовуючи ці приклади про людей Церкви, що виступали як писарі, наведу промовисту статистику соціального складу канцелярії короля Владислава III, де серед 130 урядників аж сто були духовними особами, тобто 76,9%⁸².

Перейдімо тепер до персональної інформації про писарів, де спробуємо з'ясувати регіон походження, зв'язок із територією, де вони виконували урядницькі функції, та їхню освіту.

---

⁷⁹ *Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima*, vol. 1: *Continet acta annorum 1482-1489*, ed. Wilhelm Rolny (Leopoli, 1927), 122 (№ 591).

⁸⁰ *Ibid.*, 315 (№1543).

⁸¹ *Adam Fastnacht, Catalogus diplomatum Bibliothecae Instituti Ossolinian, Supplementum I: inde ab anno 1279 usque ad annum 1506* (далі в таблицях – *Catalogus*) (Wratislaviae: Istitutum Ossolinianum, 1951), 29 (№ 367).

⁸² Jadwiga Krzyżaniakowa, «Urządnicy kancelarii królewskich w wielkopolskich kapitułach katedralnych w XV wieku,» w *Droga historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, wyd. Piotr Dymiel, Krszysztof Skupieński, Barbara Trelińska (Lublin: Wydawnictwo UMS, 2001), 228.

Таблиця 6

**Походження та освіта земських писарів Руського та Подільського
воєводств**

№ п/п	Писар	Роки урядування	Регіон походження	Освіта	Примітка
Львівський земський суд					
1.	Войцех з Падви	9.05.1439 – 9.09.1440?	Сандом. воєв.	Крак. акад.	<i>MU</i> , vol. 1, s. 75.
2.	Войцех з Ожоскова	6.10.1440? – 25.08.1441	Позн. воєв.?	Крак. акад.	<i>MU</i> , vol. 1, s. 172.
3.	Єжи з Риботич	12.12.1445 – 29.03.1448	Перем. земля	Крак. акад.	<i>MU</i> , vol. 1, s. 120.
4.	Мацей з Бинова	1456 – 2.02.1466			
5.	Алексій	20.03.1471	Львів	Крак. акад.	<i>MU</i> , vol. 1, s. 186.
6.	Ян Буйно	перед 20.04.1473 – 30.10.1478?			
7.	Войцех Боровський	4.05.1476 – 25.05.1495			
8.	Станіслав Славинський	3.03.1499 – 3.02.1532			
Перемишльський земський суд					
9.	Анджей з Поморян	27.08.1436 – 18.02.1437	Льв. земля		
10.	Павел Ленкович	10.06.1437			
11.	Анджей з Поморян	9.12.1437 – 24.12.1463	Льв. земля		
12.	Ян з Прухніка	12.03.1471	Перем. земля		
13.	Пйотр	19.09.1475 – 8.02.1476			
14.	Ян з Розбожа	1.12.1478 – 3.06.1505	Перем. земля		
Галицький земський суд					
15.	Збігнев	3.I.1441			

16.	Пйотр з Пільховиць	22.01.1442 –4.05.1449	Перем. земля		
17.	Миколай	29.03.1451			
18.	Марцін	27.02.1458			
19.	Миколай	18.08.1460 –1.06.1463			
20.	Мацей зі Старої Ломжі	5.09.[?]1468 –5.06.1475	Мазовія	Крак. акад.	AGZ, vol. 12, CCXI, s. 318; MU, vol. 1, s. 258.
21.	Ян зі Старої Ломжі	Перед 25.02.1483	Мазовія	Крак. акад.	MU, vol. 1, s. 309.
22.	Ян Каспер з Ожеховиць	4.04.1481 –30.09.1488		Крак. акад.?	MU, vol. 1, s. 353.
23.	Ян Добеслав з Поплавників	11.04.1491 –26.07.1491			
Сяноцький земський суд					
24.	Анджей з Літині	8.03.1446 –4.09.1479			
25.	Пйотр Бал з Новотаньця	29.08.1481	Сян. земля	Крак. акад.	MU, vol. 1, s. 310.
Кам'янецький земський суд					
26.	Домарат зі Шлядкова	23.06.1439 –24.01.1447	Ленчицька земля		
27.	Миколай з П'ящиць	5.01.1456 –16.02.1483			

Якщо подивитися на регіони походження осіб, то впадає в око, що їхньої чіткої прив'язки до території, де той чи той урядник був писарем, немає, більш того – часто регіон походження бував значно віддаленим від місця урядування. Для прикладу, Мацей зі Старої Ломжі походив з Мазовії, на той час ленного князівства у складі Корони, а урядував у Галицькій землі. Його колега з Кам'янецького земського суду, Домарат зі Шлядкова, взагалі походив з Ленчицької землі, а перший відомий львівський земський писар, магістр Войцех з Падви, скоріш за все, був вихідцем із Сандомирського воєвод-

ства⁸³, а на навчання до Краківської академії він записався у 1411 р. як «Albertus Pauli de Padua»⁸⁴. Його наступник Войцех з Ожоскова, можливо, походив з Познанського воєводства⁸⁵. Обережність у припущеннях походить з того, що у 1436 р. до Краківської академії записався «Albertus Pauli de Orzeskowo»⁸⁶, й пошук місцевості, звідки він міг походити, приводить до Великопольщі. У статті «Orzeskowo» в «Історично-географічному словнику Познанського воєводства у пізньому середньовіччі» Антоній Гонсьоровський пов'язує Войцеха, що навчався у Кракові, саме з цим поселенням Великопольщі, взагалі не згадуючи про його короточасне урядування у Львівському земському чи гродському судах та службу у малопольських Лелівітів⁸⁷. До того ж, у пиздрських актах (Великопольща, Каліське воєводство) під 1432 р. значиться якийсь Миколай Ожосковський, що теж може опосередковано вказувати на регіон походження Войцеха⁸⁸. Ще одним місцем походження Войцеха могло бути й схоже за назвою село Ожешкув (Orzeszków) у Ленчицькому повіті⁸⁹. Але так чи так, а місцевості, від яких походить прізвище Войцеха, засвідчують його походження з-поза руських земель Корони.

⁸³ Зараз – Падва Народова (Padwa Narodowa) Підкарпатського воєводства у Польщі. Януш Куртика у статті про архієпископа Яна з Жешова писав, що цей писар походив з Італії і звався Альберт: «pisarz Włoch Albert, syn Pawła z Padwy w l. 1416–27»: Janusz Kurtyka, «Rzeszowski Jan h. Półkożic (1435 lub 1436–1436),» w PSB (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1992–1993), 34: 68. Йшлося, імовірно, про навчання Яна в Падуї, але навряд чи мешканець тогочасної Падуї поїхав би навчатися в далекому Кракові. Значно простіше це було зробити, проживаючи у Сандомирському воєводстві, у Падві (стара назва Padew) до Кракова якихось 130 км.

⁸⁴ *Metryka Uniwersytetu*, 1: 75.

⁸⁵ Таку ідентифікацію запропоновано: *Metryka Uniwersytetu*, 2: 354.

⁸⁶ *Metryka Uniwersytetu*, 1: 172.

⁸⁷ Antoni Gąsiorowski, «Orzeskowo,» w *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu* (Poznań: PTPN, 1997), 3/3: 453–454.

⁸⁸ «qua iurabit nobilis Nicolaus Orzeszko(ws)kŷ»: Див. проєкт проф. Марії Травінської «Roty sądowe. Indeksy do wielkopolskich rot sądowych z XIV i XV wieku»: <https://roty.bkpan.pl/search.php?localization=PY&year=%25&writer=%25&number=1041>

⁸⁹ Селом у 1420–1430 рр. володіли доньки Пелки з Тура: Tadeusz Nowak, *Własność ziemska w ziemi Łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2003), 518.

Ще одна особа, що теж, мабуть, походила з-поза руських земель, – це сяноцький земський писар Анджей з Літині. Перша згадка про нього як про земського писаря датується 8 березня 1446 р., але впродовж 1429-го та в 1434–1444 рр. у матеріалах сяноцьких судів фіксується писар Андрій / Анджей («*Andream Notarium*» (1429 р.), «*domino Andree Notario castri Sanociensis*» (1434 р.), «*Andream Notarium*» (1436 р.), «*Andree Notarii*» (1437 р.), «*Andream Notarium castrenses*» (1439 р.), «*Andrea Notario*» (1440 р.), «*Andrea Notario*» (1442 р.), «*Andreas Notarius*» (1444 р.))⁹⁰. Усі згадки до 1434 р. походять з матеріалів замкового суду Сяноцької землі, а після 1434 р. – з матеріалів ґродського суду; означення «*dominus*» ужито при його імені лише раз, у 1434 р. В актах 28 травня 1429 р., у заголовку короткої сесії, де розглядалася всього одна справа, крім писаря Андрія («*Andream Notarium*»), згадано замкового воеводу у Сяноку Пирхалю («*Woyewodam Pirchalam*»). Наступна сесія від 4 червня 1429 р. окреслює Пирхалю як підстаросту («*Pirchala Vicescapitaneo*»)⁹¹, тобто ймовірного клієнта тодішнього сяноцького старости Януша з Кобилян⁹². Ще раз на цього ж писаря як замкового («*domino Andree Notario castri Sanociensi*»)⁹³ натрапляємо у документі від 10 липня 1434 р., виставленому сяноцьким земським суддею Клеменсом з Побідної, і з цього документа видно приналежність Андрія / Анджея до шляхти. Старостою у Сяноку на цей час був краківський мечник Миколай з Хжонстова (роки старостування 1430–1437)⁹⁴, а його наступниками Пйотр зі Смолиць (1438–1442) та Ян Куропатва (1442–1446)⁹⁵. З котрим із них писаря Андрія / Анджея пов'язував клієнтарний зв'язок? На перше місце варто поставити Януша з Кобилян та Миколая з Хжонстова, адже обидва були пов'язані з Краківським воеводством. Можливо, цей орієнтир дозволить ідентифікувати когось із іменем Андрій / Анджей як того, хто виконував урядницькі функції писаря у сяноцькому ґроді.

⁹⁰ AGZ, 11: CX, 45, 87 (№ 640), CCXLIII, 108, CCXLIX, 109; 126 (№ 977); CCCLXXII, 156; CCLXXIII, 157, CDXIV, 171, CDLXXXVI, 201, CDXCII, 202, 248 (№ 1075).

⁹¹ AGZ, 11: 45.

⁹² *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 292 (№ 2546). Януш посвідчений як староста від 7 листопада 1419 до 4 березня 1430 року.

⁹³ AGZ, 11: 87.

⁹⁴ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 292 (№ 2547).

⁹⁵ *Ibid.*, 292 (№ 2548–2549).

Інше питання, чи писарі з однаковим іменем у 1429–1444 рр. і 1446–1479 рр. є тими самим особами? На думку Адама Бонецького, так – це одна й та сама особа, яку він зараховує до Літинських герба Сас⁹⁶. Натомість Людвік Виростек у монографії про Драго-Сасів, де історію цієї родини описано докладніше, не згадує жодної людини XV ст. з іменем Адрій / Анджей⁹⁷. У свідченні про Літинських, що їх пов'язують з Філем Дем'янчицем, дрогобицьким суддею 1415 р., який доводив своє шляхетство⁹⁸, впадає в очі як брак зв'язку між Літинськими з Перемишльської землі, так і незаангажованість сяноцького земського писаря у справі своїх «родичів». Ці сумніви наводить у статті про рід Літинських Миколи Галіва, де також додано, що функції земського судді вимагали знання латини, а для руського шляхтича тих часів це було рідкістю, адже православна шляхта трималася відокремленою від «латинського світу» – польської шляхти й Католицької церкви⁹⁹. З міркуваннями Галіва погоджується й Ігор Смуток у своєму генеалогічному розписі Літинських, де підтверджено неспорідненість сяноцького земського писаря з Літинськими герба Сас із Перемишльської землі¹⁰⁰. Отож залишається припускати хіба гіпотетичну можливість поєднання двох Андріїв/Анджеїв. Коли гадано вираховувати вік Анджея з Літині як писаря 1429 р., то вийде, що на момент останньої згадки (у 1482 р.) його кар'єра мала би тривати 53 роки, тобто він був людиною на восьмому десятковій життя. Хоч це не виключено, та все ж сумнівно, чи можна вважати обох згаданих писарів однією і тією самою особою. Видається, Анджей з Літині таки з'явився у Сяноку 1429 р. з руки тодішнього старости Януша з Кобилян, адже у найповнішому переліку шляхти Сяноцької землі 1427 р., коли руська шляхта складала присягу королю Владиславу II Ягайлі, людини з таким іменем немає¹⁰¹.

⁹⁶ Adam Boniecki, *Herbarz polski* (Warszawa, 1911), 14: 392.

⁹⁷ Ludwik Wyrostek, *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej* (Kraków, 1932), 61, 65–67.

⁹⁸ *Ibid.*, 61, прим. 2.

⁹⁹ Микола Галів, «Літинські герба Сас у XV – середині XVI ст.» Генеалогічні записки 13 (2015): 13. Автор вважає, що остання згадка про сяноцького земського писаря походить з 7 липня 1461 р. Це не так, матеріали сяноцьких судів за 1460–1480 рр. містять не одну згадку про Анджея з Літині.

¹⁰⁰ Ігор Смуток, Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Родоводи (Львів, 2021), 5: 61–63.

¹⁰¹ Oskar Halecki, *Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego*.

Що ж до писарів, знаних лише на ім'я, то їх навряд чи можна якось верифікувати за регіоном походження. Таких осіб вісім (див. таблицю 6), тобто майже третина всіх відомих писарів. Вони могли бути й місцевими у другому чи навіть третьому поколіннях, але походили з католицьких родин та, як молодші сини, обирали урядницьку кар'єру замість військової чи духовної. Брак кваліфікованих кадрів змушував залучати всіх, хто вмів писати і читати латиною, був обізнаний з організацією канцелярії та, ще важливіше, кого знала місцева шляхта. Це являло собою важливий аспект роботи земського суду – щоб у ньому урядували ті, хто був пов'язаний з територією юрисдикції суду і сприймався за «свого».

Про решту осіб, які бували писарями, можна сказати, що вони були пов'язані з руськими землями не в одному поколінні, а до того ж щонайменше семеро навчалися у Краківській академії (див. таблицю 6): серед них можна назвати лише кілька осіб, не згадуваних у контексті навчання в Кракові. Чи належав галицький земський писар Ян Каспер з Ожеховець до родини Ожеховських герба Окша із Перемишльської землі? У 1471 р. до Краківської академії записався такий собі Ян син Шимона з Ожехова («Johannes Simonis de Orzechow») ¹⁰², тоді як решту осіб, записаних тоді ж на навчання, вихідців зі спільнокоренових місцевостей «Orzechowicza, Orzechowcze, Orzechowycze», не названо «Янами». Також навчався там майбутній львівський земський писар Пйотр Бал з Новотанця, який у 1464 р. записався до Краківської академії як син Яна («Petrus Johannis de Nowothanyecz») ¹⁰³.

Досвід та певна спадковість, на думку Анни Лосовської, були тими факторами, що виділяли цю професійну групу з-поміж решти. Кваліфікована, як на реалії пізнього Середньовіччя, праця сприяла тому, що уряди посідали не лише рідні брати (як Анджей з Поморян та Пйотр з Пільховиць, Мацей та Ян зі Старої Ломжі, Пйотр Бал з Новотанця та Миколай, що посів уряд у 1501 р.), а й їхні наступні

Materiały do dziejów Rusi i Litwy (Kraków: Akademia Umiejętności, 1917), 41–44, 48–50.

¹⁰² *Metryka Uniwersytetu*, 1: 353.

¹⁰³ *Ibid.*, 1: 310. Цікаво, що у 1453 р. на навчання записався Єжи син Яна Бала: «Georgius Johannis Kall de Nowothanyecz dapiferi terre Sanociensis dt 4 gr.»: *Metryka Uniwersytetu*, 1: 244. Окрім помилки в записі («Kal» замість «Bal»), що відзначили видавці, цей старший брат Пйотра наприкінці 1470-х рр., коли його брати ділили спадок по батькові, вже не жив.

покоління – як у випадку з міськими писарями Переворська¹⁰⁴. Лосовська запропонувала погляд на досвід урядування також в іншому ракурсі – на прикладі зв'язків між представниками родини. Так, на її думку, Ян з Розбожа напевно користувався послугами свого брата Якуба, що працював у канцелярії Казимира IV¹⁰⁵. Це вкотре підтверджує важливість освіти в родині. Адже цей капітал набував важливості після того, як бодай один член родини здобував його, «провокуючи» решту отримувати освіту, а далі й уряди та посади, що дозволяли використовувати знання для просування у тогочасному соціумі.

Попри вичерпність огляду, хто й коли був земським писарем, залишається не використаним потенціал суми згадок та контексту, в якому виступали ці люди. Відповідні згадки представлено у хронологічному порядку на таблиці 7.

Таблиця 7

Іменування та означення уряду / урядів та функцій осіб, що їх називали земськими писарями Руського та Подільського воєводств, у 1434–1500 рр.

№ п/п	Ім'я, прізвище	Роки урядування	Варіанти іменування та означення уряду чи функції	Примітки
Львівський земський суд				
1.	Войцех з Падви	9.05.1439 – 9.09.1440	Alberto de Padwa Notario Publico ... ac terre Leopoliensis notario generalis (1439) ¹⁰⁶ .	Katalog Niewod., № 58, s. 27; № 63, s. 30.

¹⁰⁴ Anna Łosowska, «Paweł i inni pisarze przeworscy w drugiej połowie XV wieku,» *Miscelanea Historico-Archivistica* 22 (2015): 101–102.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 101.

¹⁰⁶ Прочитано за фотокопією документа, що зберігається у Бібліотеці Інституту історичного Варшавського університету. На жаль, загорнутий край пергаменту не дозволяє точніше відчитати інформацію у прикінцевій частині документа. Щиро дякую проф. Мареку Яніцькому за допомогу у доступі до цього зібрання.

2.	Войцех з Ожоскова?	6.10.1440–25.08.1441	Alberto Notario terre Leopoliensis (1440); Alberti Notarii terrestris Leopoliensis (1440); Alberti Notarii terrestris (1440); Alberti Notarii terrestris (1441); Albetri Notarii terre Leopol. (1441); Alberto terre Leopol. (1441); Albertus terre Leopol. Notarius (1441).	AGZ, vol. 14, № 95, XXXVI–XXXVII, s. 17; LI, s. 25; LXXXIV, s. 37; LXXXVII, s. 38; LXXXIX, s. 40.
3.	Єжи з Риботич	12.12.1445–29.03.1448	Georgius Notarius terrestris Leopol. (1445); Georgio Ribothyczski Notario terrestri Leopol. (1448); Georgio Rybotyczski Notario terrestri Leopol. (1448).	AGZ, vol. 14, № 1544, s. 194; DCCCLXXII, s. 257; DCCCLXXIV, s. 257.
4.	Мацей з Биньова	12.12.1455–2.01.1466	Nobil. Mathias de Byenyow Notarius terr. Leopol. (1455); Matthiam, notarium terresrem Leopoliensem (1456); Mathya de Byenow Notario terr. Leop. (1466).	AGZ, vol. 14, № 3488, s. 466; MRPS, vol. 1, № 397, s. 21; AGZ, vol. 19, № 2832, s. 508.
5.	Алексій	20.03.1471	Allexio Iuris canocici Baccalarario, Plebano Culykowyensi et Notario ter. Leopol. gli. (1471).	AGZ, vol. XV, CCCXXa, s. 113.
6.	Ян Буйно	Перед 20.04.1473 – 30.10.1478?	Nobili Ioanni Bnyo (sic.) protunc. terr. et castr. notario (1473); Nobil. Ioanni Bnyo protunc Notarius terr. et castr. (1473).	AGZ, vol. 17, № 3604–3605, s. 432–422.
7.	Войцех Боровський з Козлова	4.05.1476–25.05.1495	Nobil. Albertus Borowskyde Cozlow Notarius terrestr. Leopol. (1476); Gsus. ac str. Albertus Borowski tenutarius de Coslow Notarius terr. Leopol. (1487–1488); Alberto de Borow Notario terr. (1488); Alberto Borowski Notario Leopol. et aliis. (1491); Gsus. Albertus Borowski Notarius terr. Leopol. tenutarius de Coslow (1492); Alberto Borowski Notario (1493); nobili Alberto Borowsky notario terrestri Leopoliensi (1495).	AGZ, vol. 15, № 1479, s. 186; № 1897, s. 247; № 1920, s. 252; № 1954, s. 256; DCXCI, 257; DCCLXX, s. 283; № 2260, s. 301; DCCCXL, s. 304; Acta officii consistorialis leopoliensis, vol. 2, № 1483, s. 394.

8.	Станіслав Славинський	3.03.1499 –3.02.1532	Stanislao Slawynsky notario terrestri (1498); Stanislao Slavynsky Noratio terr. (1500); Stanislao Slavynski Notario terr. Leop. (1500); Stanislao Slawyn[ski] notario leop. (1501).	Acta officii consistorialis leopoliensis, vol. 2, № 1880, s. 517; AGZ, vol. 15, MLXIX, s. 390; MXCIII, s. 398; vol. 17, MCCXLVIII, s. 450.
Перемишльський земський суд				
	Анджей з Поморян	27.08.1436 –18.02.1437	Andreas de Pomorzani Notarius terrestri (1436); Audreas Notarius (1437)	AGZ, vol. 13, № 66, s. 10; № 282, s. 28.
	Анджей з Поморян	9.12.1437 – 24.12.1463	Nobili Andree de Pomorzan! Notario terrestri (1437); nobili Andree Notario terrestri (1439); dom. Andream de Pomorzani Notarium terrst. Premisl. (1440); Nobil. Andreas de Pomorzani, Notarius Domini Regis et terrestris Premisl. ac exactor tocius terre Russie (1442); gso. Andree de Manczycoucize Notario terr. Premisl. (1443); Andrea de Manczycoucize Notario Domini Regis (1443); Nobil. Andreas de Manczycoucize, Domini Regis et terre Promisl. Notarius glis. (1443); Nobil. Andreas de Pomorzani Domini Regis et terre Premisl. Notarius glis. (1444); Nobil. Andreas de Manczycowcze, [Nota] rius terrstrs. Premisl. (1446); nobil. Andream Notarium de Manczocoucize (1447); Nobil. Andreas de Pomorzani, Notarius dom. Regis et terrestris terre Premisl. (1448); Andream Nottarium ter. Premisl. (1449); gsum. Andream de Pomorzani Notarium Dni. Regis et terrestr. Premisl. (1462); Gsus. Andreas de Manczikowicze Notarius terrstr. (1463).	AGZ, vol. 13, № 642, s. 50; № 1241, s. 88; № 1262, s. 90; № 1606, s. 113; № 2010, s. 143; № 2021, s. 144; № 2024, s. 144; № 2224, s. 158; № 2680, s. 192; № 3148–3149, s. 227; № 3602, s. 259; № 3919, s. 284; № 4822, s. 374; № 5220–5224, s. 416.
	Павел Ленкович	10.06.1437	Paulo Lenkowicz Notario terrestri (1437)	AGZ, vol. 13, № 405, s. 34.

	Ян з Прухніка	12.03.1471	Nobil. Iohannes de Prochnyk Notarius terr. Premis. (1471)	AGZ, vol. 17, № 535, s. 50.
	Пйотр	19.09.1475 –8.02.1476	Nobil. Petrus Notarius (1475); nobilis Petrus Notarius (1476)	AGZ, vol. 18, № 735–737, s. 112, № 783, s. 119, № 784– 785, s. 120, № 837, s. 128.
	Ян з Розборжа	1.12.1478 –3.06.1505	Iohanne Rozborsky Notario (1478); Notarium terr. nobil. Iohannem Rozborszky (1478); Iohannes de Rozborz Notarius terrestres Premisl. (1478); Iohanne Rosborszky Notario terr. Premisl. (1485); nobil. Iohanne Rozborsky Notario terr. (1486); Iohanne de Roszborz Notario terrestri Premisliensi (1487); generoso Iohanni Rozborsky notario terrestri Premisliensi (1490); Gsus. Iohannes Rosborsky notarius terr. Premisl. (1492); dom. Iohannem RosborskyNotarium terr. (1493); nobilib. Iohanne Rosborsky Notario terr. (1496); Nblis. Iohannes Rosborsky heres de Czudowycze Notarius terr. Premisl. (1496).	AGZ, vol. 18, XCVIII, s. 171; № 1166, s. 175; № 1173, s. 176–177; Ibid., vol. 19, LXVIII, s. 54; LXXXVI, s. 67; Ibid., vol. 17, DCCLXXXIV, s. 228; Ibid., vol. 18, № 1925, s. 284; № 2308, s. 338; Ibid., vol. 17, № 2549; MXXX, s. 330; Ibid., vol. 19, № 573, s. 110.
Галицький земський суд				
	Збігнєв	3.01.1441 – 30.01.1441	Nobilem Sbigneum Norarium terrestem (1441); Notarium terrestrem (1441).	AGZ, vol. 12, № 905, s. 92; № 918, s. 94.
	Пйотр з Пільховиць	22.01.1442 –4.05.1449	Nobili Petro de Pylchowycze Notario terrestri Halic. (1442); Petro de Pilchowicze (1443); Petrum de Pylchoucize (1445); nobili Petro de Pylchoucize (1446); nobili Petro de Pylchowicze, Notario terre Halicz. gli. (1447); nobil. Petrum de Pylchowicze Nottario (sic.) terrestri Halic. (1449).	AGZ, vol. 13, № 1606, s. 113; № 2021, s. 144; № 2559, s. 182; № 2637, s. 189; № 3260, s. 234; № 3952, s. 286.

Миколай	29.03.1451	Nicolaus Notarius (1451); Nicolaus Notarius (1451); Nicolaus Notarius (1451).	AGZ, vol. 12, № 2435, s. 208; № 2449, s. 209; № 2454, s. 210.
Марцін	27.02.1458	Nobilis Martinus Notarius suus (1458).	AGZ, vol. 12, № 2861, s. 255.
Миколай	18.08.1460 –1.06.1463	Nobil. Nicolaus Notarius terre Halic. (1460); gnoscus Nicolaus Notarius terre Halic. genls. (1460); generoso Nicolao Notario Haliciensis generali (1463); presente generoso Nicolao Notario terrestri Haliciensis (1463); Nicolaum Notarium (1463).	AGZ, vol. 12, № 3872, s. 380; № 3879, s. 381; CDLII, s. 449; CDLV, s. 450; № 3966, s. 391.
Мацей зі Старої Ломжі	5.09[?].1468 –5.06.1475	Mathie de Staralomcza ... et Haliciensis terrestris Notarii (1468); domini Mathie de Stara Lomza, regy et terre Haliciensis notary (1469); nobil. Mathiam Notarium terrestr. Halic. (1474); nobil. Mathiam Notarium terrstr. Halicz. (1475); venerabil. Mathiam Notarium terrst. Halic. (1475); honorab. Mathiam Notarium terrstr. Halic. (1475).	AGZ, vol. 12, CCXXI, s. 318; № 3665; 3709; 3733; 3783; Раецька книга міста Львова, № 373, с. 141 (1469 p.).
Ян зі Старої Ломжі	перед 22.12.1482	Olim nbls. Ioannes de Staralocza Notarius terr. Halic. (ante 22.12.1482).	AGZ, vol. 19, № 1340, s. 240.
Ян Каспер з Ожеховець	4.04.1481 –30.09.1488	Casper de Orzechowcze Notario terr. Halic. (1481); Nblis, Iohannes de Orzecho- wycz Notar. ter. Halic. (1482); Nblis. Iohannes Casper de Orechowecz Notarius terr. Halic. (1482); nbli. Iohanni Caspar de Orzechowycz Notario terrestri Halicziensi (1485); Casper Notario terr. (1485); Nblis. Iohannes Caspar Notar. terr. Halic. (1486); nbli. Iohanni Casper de Orzechowycz Notario terr. Halic. (1487); nblem. Iohannem Caspar de Orzechowycz Notarium terr. Halic. (1487).	AGZ, vol. 19, CCCLXXXVI, s. 296; № 1328, s. 237; № 1340, s. 240; № 1353, s. 243; № DCXXVII, s. 309; № 1361, s. 245; № 1095, s. 207; № 1145, s. 214.
Ян Добеслав з Поплавник	11.04.1491– 26.07.1491	Prime sessionis Dobeslai Poplawniczsky Notarii terr. Halic. (1491); Nblis Dobeslaus Poplawniczky Notarius terrestris Haliciensis (1491).	AGZ, vol. 19, CCCXV, s. 264; № 1209, s. 221.

Сяноцький земський суд				
	Анджей з Літині	8.03.1446 –4.09.1479	Andree de Lythen Notario et Exactori terre Sanocensis (1446); Andree Notario terrestri terre Sanocensi (1446); Andree Notario terrestri Sanocensi (1447); nobili Andree Notario terrestri terre Sanocensis (1448); Andream Notarium ter. Sanocensem (1449); Andreas Notarius terrestris (1449); nobili Andree Notario ter. Sanocensi (1450); Andreas Notarius terre Sanocensis generalis (1456). Andree Notarii ter. (1457); nobil. Andream Notarius terre Sanocz. et gener. (1457); Andree Notario terrestri terre Sanocensis (1457); Andrea Notario terre Sanocz. (1461); nobili Andrea Notario terr. (1465); Notarii terr. Nobilis Andree (1465); Andrea Notario terr. (1473); Andrea Notario Sanoc. (1474); nobili Andree Notario terr. (1475); Andrea Notario terr. (1475); Nobil Andreas Notarius terr. (1479); honor. Andrea Notar. terr. (1482).	AGZ, vol. 11, № 2121, s. 266; № 2125, s. 266; № 2225, s. 279; № 2588, s. 321; № 2640, s. 329; № 2789, s. 348; № 2804, s. 350; № 3299, s. 411; № 3300, s. 412; № 3354, s. 421; № 3363, s. 423; № 3384, s. 427; № 3385, s. 427; № 3388, s. 427; № 3389, s. 428; № 3629, s. 463; Ibid., vol. 16, № 250, s. 31; XCI, s. 32; CDXVII, s. 108; № 974, s. 109; № 1066, s. 110 ¹⁰⁷ ; № 1112, s. 124; № 3296 ¹⁰⁸ , s. 389; № 1586, s. 179.
	Пйотр Бал з Новотаньця	29.08.1481	Petrum Bal de Nowothanyecz Notarium terr. Distctus Sanoc. (1481)	AGZ, vol. 16, № 1532, s. 173.

¹⁰⁷ Повна цитата цієї згадки про земського писаря: «Inducere in librum terr. commiserunt nobili Andree Notario terr.» («Внести у земську книгу доручили шляхетному Анджею, земському писарю»).

¹⁰⁸ Видавці цього тому видали спочатку у хронологічному порядку судові матеріали земського та гродського судів, а вже потім судів, окреслених як «Iudicium Supremum». Вони зазначили, що взяли їх з тому «Liber Supremi Iuris Magdeburgensis castris Canocensis», тобто найвищого суду магдебурзького права на замку у Сяноку: AGZ, 19: 5.

Кам'янецький земський суд				
	Домарат зі Шлядкова	23.06.1439 –24.01.1447	Domarati de Sladkow terrestris notarii (1439); Domarati de Slathkow terrae nostrae Podoliae notarii (1442); Domarati de Sliatkow terrae nostrae Podoliae notarii (1442). Domaratho de Slathkow notario t[ere]stri (1447).	Kurtyka, «Z dziejów,» 112; ZDM, vol. 8, № 2361, s. 174; № 2362, s. 175; ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1649.
	Миколай з П'ящиць	5.01.1456 –16.02.1483	Nicolao de Piaszczyce notario (1456); nobilis Nicolaus de Pyasnicze notarius terris Camenecens[si], et aduocat[us] iuris Ruthenoru[m] in Camieniecz (1475); Nicolaum notarium terrestrem (1483); olim Nicolai de Pyassczicze notarii terrae Podolie generalis (1491).	АЮЗР, № 14, 22; ЦДІАК України, ф. 39, оп. 1, спр. 3, арк. 206–206 зв.; MRPS, vol. 1, № 1592, s. 82; Catalogus, № 264, s. 91.

Навіть побіжний огляд *таблиці 7* дозволяє побачити, що сума згадок може слугувати окремим джерелом для рефлексій над тенденцією використання певних означень, або ж просто одиничним фактом, яким мусить оперувати дослідник через стан збереженості джерел. Далі, у порядку ієрархії земських судів, спочатку Руського (Львівський, Перемишльський, Галицький та Сяноцький), а потім Подільського воєводства, піде мова про те, що нового дає нам така інформація. Головну увагу буде приділено нетиповим позначенням земських писарів.

Львівський земський суд

Відповідь на питання, хто був першим львівським земським писарем, складна з огляду на кілька факторів. До 2004 р. це не викликало сумнівів. Цією особою вважали Войцеха з Ожоскова. В найдавніших актових книгах львівських земських судів його під 6 жовтня 1440 р. в заголовку сесії згадувано як «Войцеха писаря»

(«Alberto Notario»), а в справі того самого дня – з уточненням: «Alberto Notario terre Leopoliensis»¹⁰⁹; чимало таких згадок є і в книгах Львівського гродського суду¹¹⁰. Відносно часта присутність земського писаря на засіданнях гродського суду, мабуть, мала певні причини, проте в жодній зі справ, що розглядалися на цих сесіях, не фігурують особисті клопоти Войцеха. Опосередкованою згадкою є лише одна справа земського підсудка Яна Голомбака з Зимної Води від 30 січня та 30 червня 1441 р.¹¹¹ та справа львівського судді Миколая зі Смерекова 25 серпня 1441 р.¹¹² Видавці цих матеріалів умістили в покажчику інформацію про Войцеха під датою 29 лютого 1444 р. під рубрикою «львівські земські писарі» («Albertus Notarius; Idem Albertus; Idem Notarius jak wyżej; Albertus Notarus jak wyżej»)¹¹³, хоч тут його ніде не названо земським писарем. Чи він виконував обов'язки у земському суді після останньої згадки 25 серпня 1441 р., невідомо. Але, позаяк перше свідчення про нового земського писаря походить аж з кінця 1445 р., таке припущення видається можливим. Уперше як Войцех з Ожоскової він згаданий у джерелах 10 травня 1441 р.¹¹⁴ – у контексті його служби Рафалові Тарновському.

Натомість після 2004 р., коли у науковий обіг було введено матеріали приватної колекції Томаша Неводнічанського, справа щодо першого львівського земського писаря отримала нову джерельну інформацію, а відтак, заплутала інформацію про те, хто першим посідав цей уряд. У двох документах згаданої колекції львівським земським писарем названо під 9 травня 1439 р. та 9 вересня 1440 р. публічного писаря, магістра Войцеха з Падви («Alberto de Padwa Notario Publico [...] ac terre Leopoliensis notario generalis»): у першому випадку він названий серед свідків, а в другому прямо зазначено, що він написав цей акт¹¹⁵. Обидва документи походять з канцелярії

¹⁰⁹ Ibid., 14: 13.

¹¹⁰ Ibid., 17, 25, 37, 38, 40.

¹¹¹ Ibid., 299 (№ 183).

¹¹² Ibid., 40 (№ 322).

¹¹³ Ibid., 126 (№ 1009–1012).

¹¹⁴ Ibid., LXX, 33.

¹¹⁵ *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, wyd. Janina Tomaszewicz, Maciej Zdanek (Kraków: Societas Vistulana, 2004), 63 (№ 30). На жаль, мушу покластися у цьому випадку на упорядників каталога через відсутність цієї копії в колекції Бібліотеки Інституту

Львівського земського суду, і особами, що значаться на початку, були львівські земський суддя Станіслав з Давидова та земський підсудок Ян з Зимної Води. Наведена інформація не тільки не допомагає, а й ускладнює ідентифікацію писаря, оскільки тотожним було не лише ім'я писарів, але і їхніх батьків – Павел (див. вище цитати з вписів на навчання до Краківської Академії). Розв'язати дилему про одного чи двох Войцехів дозволяє іменування першого – «з Падви» та «зручна» хронологія згадок: перший востаннє згадується 9 вересня 1440 р., а другий уперше – 6 жовтня того-таки року. Войцех з Падви набагато раніше вступив на навчання (у 1411 р.) і тривалий час був пов'язаний з канцелярією львівського архієпископа Яна як папський публічний нотаріус для Краківської та Познанської дієцезій¹¹⁶, а впродовж 1416–1433 рр. був писарем Вінцентія з Шамотул, мендзижецького (м. Мендзижеч у Великопольщі) каштеляна та в 1431–1439 рр. генерального руського старости¹¹⁷. Що цікаво, Ожесково знаходиться за прибл. 40 км від Мендзижеча. Переміщення Вінцентія з Шамотул, ймовірно, пояснює появу Войцеха з Падви на уряді львівського земського писаря. Востаннє він згадується як генеральний руський староста 17 листопада 1439 р., а вже 2 грудня того ж року він знаходився у Познані, а в квітні наступного року вирушив із королем Владиславом III до Угорського королівства¹¹⁸. Войцех з Падви, давно закорінений у руській службі, позаяк його кар'єра після навчання у Кракові була пов'язана зі львівським архієпископом Яном, за ним не послідував. Можливо, він був львівським земським писарем ще перед тим, як фіксується перша згадка про нього на цьому уряді під 9 травня 1439 р.? На це наштотує його

історичного Варшавського університету та у кольоровій вкладці до нього.

¹¹⁶ AGZ, 2: 67 (№ 40) («Alberto Pauli de Padwa publico Apostolica et Imperiali Auctoritatibus Notario, nostre Cancellario prothonotario»), 81 (№ 40) («Scriptum vero manu honorabilis Alberti de Padwa Cancellarie nostre prothonotary publici Apostolica et Imperiali Auctoritatibus Notary»); *ibid.*, 5: 37 (№ 29) («ego Albertus Pauli de Padwa, clericus Cracouiensis dyocesis, publicus apostolica et imperiali auctoritatibus notarius»); ZDM, vol. 5: *Dokumenty z lat 1401–1440*, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś and Stanisław Kuraś (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1970), 287 (№ 1353).

¹¹⁷ *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 150 (№ 1162).

¹¹⁸ Tomasz Jurek, «Szamotulski Wincenty Świdwa h. Nałęcz (zm. 1444),» w *PSB* (Warszawa – Kraków: Instytut Historii PAN, 2009–2010), 46: 585.

підпис на документі Вінцентія з Шамотул: «Войцех [син] Павела, публічний писар»¹¹⁹. Відтак, поштовхом до ранішого, ніж 1439 р., початку кар'єри земського писаря могла стати смерть львівського архієпископа 12 серпня 1436 р.¹²⁰

Наступним земським писарем був Юрій / Єжи з Риботич. Уперше його згадано з урядом земського писаря у справі 12 грудня 1445 р.: «Georgius Notarius terrestris Leopol.»¹²¹. У двох останніх згадках із цим урядом – від 20 та 27 березня 1448 р. – його вже іменують Юрієм / Єжи Риботицьким («Georgio Ribothyczski, Georgio Rybothyczski») ¹²². У цих згадках ніщо не вказувало на зміну його сфери діяльності, хіба що справи, які розглядалися на цих сесіях, стосувалися людей Церкви¹²³. В опублікованих актах Львівського гроду Юрій / Єжи з Риботич фіксується під 11 серпня 1452 р. просто як один із присутніх на судовій сесії («Georgio de Rybothycze») ¹²⁴. З цієї згадки можна зрозуміти, що він уже не виконував урядницьких функцій, але священиком у Новому місті Библо ще не став. Так само не видно зміни в його статусі й у згадці від 11 жовтня 1455 р., де серед присутніх на сесії згадано його слугу Чеха («Czech familiari dom. Georgii Rybothiczski») ¹²⁵. Коли Юрій / Єжи став плебаном у Новому місті Библо, невідомо, але на сесії Перемишльського земського суду 18 квітня 1480 р. у справі Риботицьких проти Губичилів його вже згадано як плебана, а саму справу датовано 24 вересня 1476 р.¹²⁶ Посилаючись на цей документ, Людвіг Виростек зазначає, що Юрій / Єжи помер близько 1460 р. як плебан, не впорядкувавши своїх маєткових справ, за які потім судилися його племінники¹²⁷. Втім, сама опублікована записка такого припущення не підтверджує.

---

¹¹⁹ AGZ, 5: 71 (№ 55) («Scriptum de manu Alberti Pauli de Padwa publici Notarii»).

¹²⁰ Kurtyka, «Rzeszowski Jan h. Półkozic (1435 lub 1436–1436),» 68.

¹²¹ AGZ, 14: 194 (№ 1544).

¹²² Ibid., DCCLXXII, DCCLXXIV, 257.

¹²³ Ibid., 257 (№ 2025, 2027).

¹²⁴ Ibid., MXLIX, 346.

¹²⁵ Ibid., MCCCLXXV, 460.

¹²⁶ Ibid., 18: 203 (№ 1371).

¹²⁷ Ludwik Wyrostek, «Ród Drago-Sasów,» 35.

Земський писар Мацей з Биньова («Mathias de Byenyow Notarius terr. Leopold.») уперше згадується на цьому уряді 12 грудня 1455 р.¹²⁸ Ця інформація чомусь відсутня у переліку урядників Руського воєводства, де подано лише згадку про писаря Мацея з річною датою¹²⁹. Але у загальному переліку коронних урядників біля його імені є посилення на регести Коронної метрики з датою першої згадки – 8 грудня 1456 р., що, можливо, свідчить про зв'язок цього писаря з краківським каштеляном Яном із Чижова¹³⁰. Сказане підважує впровадження до переліку львівських земських писарів Миколая, поданого там із датою 4 квітня 1456 р. та зазначенням, що у заголовку сесії суду його позначено як «notarius iudicis»¹³¹. Насправді у цьому джерелі Миколай згадується як писар земського судді Стибора з Вишні («Nicolaus Notario domini Stiborii de Vyschnya Iudicis terrestres Leopold.»)¹³², тобто навряд чи йшлося про виконання Миколаєм урядницьких функцій, хоч це й показує складнішу структуру самого земського суду та розширює коло осіб, із ним пов'язаних.

Прикметно, що немає жодного писаря з Львівської землі серед тих, хто 13 грудня 1464 р. зав'язав конфедерацію шляхти Львівського та Жидачівського повітів разом із містом Львовом, хоч між підписантами були львівський підкоморій Єжи Струмило та львівський земський суддя Пйотр з Бранець¹³³. Тимчасом хтось із місцевих писарів мав спорядити цей документ. Можливо, ним і був згаданий вище Мацей з Биньова, який 2 лютого 1466 р. фіксується як земський писар («Mathya de Byenow Notario terr. Leop.») серед свідків у справі Львівського земського суду¹³⁴.

Наступна згадка про людину з урядом львівського земського писаря припадає на п'ять років пізніше – у заголовку сесії Львівського ґроду 20 березня 1471 р., де згадано бакалавра канонічного права та куликівського плебана Алексія як львівського генераль-

¹²⁸ AGZ, 14: 466 (№ 3488).

¹²⁹ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 125 (№ 924).

¹³⁰ *MRPS*, 1: 21 (№ 397).

¹³¹ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 125 (№ 925).

¹³² AGZ, 14: MCDXIX, 474.

¹³³ *Ibid.*, 7: 105 (№ 55). Про учасників конфедерації див.: Юрій Зазуляк, «Львівська конфедерація 1464 року: спроба прозографічного дослідження її учасників», *Записки наукового товариства імені Шевченка* 240 (2000): 396–415.

¹³⁴ AGZ, 19: 508 (№ 2832).

ного земського писаря («Allexio Iuris canocici Baccalrario, Plebano Culykowsyensi et Notario ter. Leopold. gli.»)¹³⁵. Разом із ним на цій сесії були львівський підстароста Пелка Лисаковський, львівський гродський судя Пйотр зі Зимної Води та Сенько зі Львова і Ян Бохурський. Освітній рівень Алексія не викликає сумніву з огляду на його представлення як бакалавра, і це може свідчити про те, що, ймовірно, саме він у 1440 р. розпочинав навчання у Краківській академії¹³⁶, а в 1471 р. виконував душпастирські обов'язки у Куликові. Цей-таки Алексій, ще як бакалавр («Alexio Baccalario»), згадується серед присутніх на сесії гродського суду 14 серпня 1456 р., де поруч із ним був Гжегож Гладиш, писар руського воєводи Анджея Одровонжа зі Спрови¹³⁷. На сьогодні немає пояснення розриву інформацій про львівських земських писарів у зазначений відтинок часу. Чи ним був Алексій¹³⁸, що поєднував земське писарство зі служінням Богу, чи продовжував і надалі посідати уряд його попередник Мацей з Биньова?

Ян Буйно у 1473 р., ймовірно, поєднував два уряди та, зважаючи на виконання урядницьких функцій у Львівському гроді, був пов'язаний із тодішнім старостою Рафалом Якубом з Ярослава. Як стверджує Анна Лосовська, родина Буйнів посідала кілька урядів із писарськими функціями: Арнольф Буйно був перемишльським земським підписком у 1472–1479 рр. і виконував обов'язки дрогобицького віцежупника, а Арнольф, Миколай з Городка та Ян Буйно були рідними братами¹³⁹. Можливо, вони були пов'язані з канце-

¹³⁵ Ibid., 15: CCCXX^a, 113.

¹³⁶ Таке ім'я, як Алексій, є надто рідкісним, а в поєднанні з душпастирськими та писарськими обов'язками й поготів. Алексій 6 травня [1440] р., як капелан та писар Миколая Кміти, уклав для нього документ продажу: *Katalog dokumentów pergaminowych*, 29 (№ 61) (тут у примітках до реґесту документа упорядники датують його 1440-м роком. Таку саму дату приймає і Рената Травка: Renata Trawka, *Kmitowie. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce* (Kraków: Societas Vistulana, 2005), 432). Чи міг Алексій, розпочавши навчання у Кракові, бути слугою представника можновладної родини Кмітів? Брак джерел не дозволяє ствердно відповісти на це питання.

¹³⁷ AGZ, 15: MCDLXIV, 489.

¹³⁸ У найдавніших львівських судових записках 1442–1446 рр. згадується куликівський плебан Пйотр: AGZ, 14: 53 (№ 430), 217 (№ 1738).

¹³⁹ Anna Łosowska, «Mieszkańcy późnośredniowiecznego Drohobycza w świetle

лярію панів на Ярославі, що діяла на замку і про неї залишилися згадки «в актах ярославських» («in actis Iaroslaviensis»), «в книгах замкових ярославських» («in libro castris Iaroslaviensis») ¹⁴⁰. Що ж до земського писарства Яна Буйно, то воно виглядає як акт спорадичного залучення гродського писаря з огляду на його шляхетське походження.

Так чи так, але запропонований Казімежом Пшибосем порядок львівських земських писарів доведеться переглянути, адже зазначеного після Яна Буйно якогось Мацея, згадуваного в джерелах лише 7 червня 1476 р., навряд чи можна з певністю зарахувати до земських писарів. Пшибось посилається на судову записку Львівського гроду цієї дати, де Мацея позначено як представника підданого львівського земського судді: «Шляхетний Мацей писар, уповноважений працюючого Федора, людини вельможного Петра з Браниць, львівського земського судді...» ¹⁴¹. Чи можна з цього робити висновок, що Мацей був земським писарем? Адже зазвичай позначення писаря виглядає ширше, та й колеги з гродського суду напевно знали, з ким мають справу. Присутніми на цьому засіданні були львівський підстароста Пелка Лисаковський та гродський суддя Ян з Неслухова ¹⁴². Можливо, згаданий Мацей був тотожний Мацеві з Кракова, який фіксується під 1483 р. як писар Львівської

---

akt konsystorza przemyskiego,» *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 16 (2012): 63.

¹⁴⁰ Цит. за: Józef Kus, «Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV – XVI w.),» *Przemyskie zapiski historyczne. Studia i materiały poświęcone historii ziem Polski południowo-wschodniej* 3 (1985): 27.

¹⁴¹ «Nobil. Mathias Notarius procurator laboriosi Fiedor hominis gsi. Petri de Brancze Iudicis terr. Leopold.» AGZ, 15: 188 (№ 1500). Казімеж Пшибось помилково зазначає «Згідно з Бонецьким (vol. III, s. 52), львівським писарем він був уже у 1467 році»: *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 126 (№ 929). У відповідному місці «Herbarza» Адама Бонецького інформації про якогось писаря не має: Boniecki, *Herbarz* (Warszawa, 1900), 3: 52. Натомість у виданні про львівських гродських та земських урядників Кароль Малечинський у примітці про Мацея зазначає: «Непевно, чи був він з льв. писарем, адже у відповідній записці його названо тільки писарем («notarius»). Проте льв. гр. писарем раніше був Пйотр з Копитова, тому Мацея варто визнати за льв. з. писаря»: *Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy*, 141. Однак раніша згадка на цьому уряді Войцеха Боровського не дозволяє пристати на цю думку.

¹⁴² Ibid.

консистоїї: «Mathie de Cracovia consistorii Leopoliensis notario»¹⁴³. Втім, такому припущенню суперечить те, що в гродському суді Мацея названо шляхтичем («Nobil.»), а позначення «Мацей з Кракова» («de Cracovia») радше вказує на міщанське походження.

Зарахування згаданого Мацея до грона земських урядників суперечить і тому, що під 4 травня 1476 р. у справі з Ганнусем Блашем, львівським міщанином¹⁴⁴, фіксується як земський писар шляхетний Войцех Боровський з Козлова¹⁴⁵ («Nobil. Albertus Borowsky de Cozlow Notarius terrestr. Leopol.»). У списку урядників Войцех згадується з цим урядом від 4 лютого 1484-го по 25 травня 1495 р., та ще й з приміткою, що він був писарем у 1467 р. (щоправда, без зазначенням яким саме)¹⁴⁶. Володіння Козловим у Теревовельському повіті не відповідало усталеним уявленням про осілість у повіті як підставу для посідання земського уряду. Утім, джерельних згадок про його земське писарство від 1476-го аж до 1495 р. не бракує (див. *таблицю 7*).

Останнім знаним на сьогодні львівським земським писарем був Станіслав Славинський, який від початку 1498-го й аж по 1532 р. посідав цей уряд (Казімеж Пшибось помилково називає його «Ставінським»¹⁴⁷). Певною мірою таку велику прогалину підважує згадка 12 липня 1488 р. про якогось земського писаря Станіслава («Stanislaum, notarium terrestrem») у львівській раецькій книзі¹⁴⁸. Важко сказати, чи він тотожний Станіславу Славинському, адже у цій згадці ширшого іменування не подано. У цій же раецькій книзі фіксується кілька разів і власне Станіслав Славинський – як земський писар: «Stanislaus Slawenszky» (14 серпня 1499 р.), «dominum Slawynsky, notarium terrestrem» (19 вересня 1502 р.), «nobilis Stanislai Slawynszkÿ» (6 вересня 1505 р.) та під іншими датами – теж XVI ст.¹⁴⁹

¹⁴³ *Acta officii consistorialis leopoliensis*, 1: 45 (№ 244).

¹⁴⁴ AGZ, 15: 186 (№ 1479).

¹⁴⁵ Козлов – це на той час село у Теревовельському повіті Галицької землі Руського воєводства. Ідентифіковано за: AGZ, 15: 247 (№ 1897).

¹⁴⁶ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 126 (№ 929).

¹⁴⁷ *Ibid.*, 126.

¹⁴⁸ *Раецька книга міста Львова (1460–1506)*, вид. Мирон Капраль, Богдана Петришак (Львів, 2020), 406 (№ 1479).

¹⁴⁹ *Ibid.*, 582 (№ 2301), 625 (№ 2497), 675 (№ 2704).

Перемишльський земський суд¹⁵⁰

Перший відомий перемишльський земський писар Анджей з Помор'ян згадується 27 серпня 1436 р. у справі Гната з Куликова як «Andrea de Pomorzani Notarius terrestris»¹⁵¹, а 18 березня 1437 р. – як «Andreas Notarius»¹⁵². Кого саме стосується згадка про земського писаря у справі 13 травня 1437 р., сказати складно, бо тут зазначено лише уряди підсудка та писаря – без імен та прізвищ («Subiudicem et Notarium terrestrem») ¹⁵³. Ще раз, так само без імен, згадано всіх судових урядників у справі, що розглядалася 29 травня цього ж року у Переворську, на виїзному засіданні Перемишльського земського суду: «Iudicem, Subiudicem et Notarium terrestrem»¹⁵⁴. Так само у короткому записі від 3 жовтня у Переворську вказано, що писар мусить викреслити з перемишльських книг поручителів або посередників Лисаковського та Андрія / Анджея Журовського («Notarius debet delere de libro Przemisliensi fideiussores videlicet Lyssakowski et Andream Żurowski») ¹⁵⁵.

¹⁵⁰ У рецензії на цю статтю було пораджено використати працю Анни Лосовської «*Pennae investivi Praemisliae. Notariusze kancelarii kościelnych, pisarze sądów oraz urzędów świeckich w XV i na początku XVI wieku*» (Przemysł, 2011) про писарські середовища Перемишля у XV та на початку XVI ст. На жаль, я зміг ознайомитися лише з рецензією на цю книжку: Agnieszka Bartoszewicz, «O potrzebie badań nad kulturą pisma w późnośredniowiecznej Polsce. Na marginesie książki Anny Łosowskiej,» *Studia Źródłoznawcze* 51 (2013): 172–177. З цієї рецензії, де представлено структуру монографії, можна побачити цілком суголосні теми, що їх авторка використала при описі писарського середовища Перемишля у пізньому Середньовіччі – походження, освіта та кваліфікація, діяльність поза урядованням.

¹⁵¹ AGZ, 13: 10 (№ 66).

¹⁵² Ibid., 28 (№ 282).

¹⁵³ Ibid., 33 (№ 383). Парадоксально, але за переліком урядників не тільки важко визначати земського писаря, а й те, хто на цей час міг бути земським підсудком – чи знову Павел Голомбек чи Волчко з Боратина: *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 224 (№ 1899–1901).

¹⁵⁴ Ibid., 54 (№ 692). Принаймні суддею був точно Петро Богданович, що посідав цей уряд від 1435 по 1449 рр.: *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 231 (№ 1963).

¹⁵⁵ AGZ, 13: 55 (№ 716).

Цей запис вносить чимало нового в погляді на те, що у Переворську були окремі судові коморники, які, напевне, опікувалися судовими актами¹⁵⁶.

Наступний перемишльський земський писар Павел Ленкович згадується на цьому уряді лише одного разу – 10 червня 1437 р.¹⁵⁷ Адам Бонецький свого часу сумнівався, чи вважати його писарем, чи підписком¹⁵⁸. Проте коротка записка містить чітке визначення статусу Ленковича: земський писар «Notario terrestri».

Вдруге на уряді земського судді згадується 9 грудня 1437 р. Анджей з Помор'ян («nobili Andree de Pomorzan! Notario terrestri»)¹⁵⁹. Між згадкою про Павела Ленковича і про Анджая з Помор'ян відбулося сім сесій Перемишльського земського суду – 8 липня, 12 серпня, 2 вересня, 22 вересня, 30 вересня, 7 жовтня, 28 жовтня, а також чотири сесії у Переворську – 4 вересня, 3 жовтня 4 листопада і 2 грудня 1437 р. На цих сесіях мав би бути або сам писар, або хтось із його підлеглих, проте в матеріалах жодної з них не згадано нікого, хто виконував би писарські обов'язки.

Поза своїми обов'язки писаря, Анджей з Помор'ян мабуть мав достатню кількість капіталу у готівці, аби позичати його іншим. Так, із запису від 8 березня 1440 р. бачимо, що перемишльський віцежупник Ян з Парвазіна («Nobil. Iohannin de Pawarasino Vicezuppar. salis Premisl.») позичив у Анджая понад 36 гривень¹⁶⁰.

Ширше коло обов'язків Анджая видно із судової записки 22 січня 1442 р., де його названо не лише перемишльським земським, а й королівським писарем та збирачем податків з усієї Руської землі («Nobil. Andreas de Pomorzani, Notarius Domini Regis et terrestris Premisl. ac exactor tocius terre Russie»)¹⁶¹. За аналогію може слугувати приклад його сяноцького колеги Анджая з Літині, який у 1446 р. теж був збирачем податків, щоправда, тільки зі «своєї» землі (див.

¹⁵⁶ Łosowska, «Pawel i inni pisarze,» 89–90.

¹⁵⁷ AGZ, 13: 34 (№ 405).

¹⁵⁸ Boniecki, *Herbarz*, 14: 91.

¹⁵⁹ AGZ, 13: 50 (№ 642).

¹⁶⁰ *Ibid.*, 90 (№ 1262). У більшості випадків цей віцежупник, а згодом жупник у м. Сіль (тепер Стара Сіль) писався з як шляхетний Ян з Парвазіна («nobili Iohanni de Parwazino»): *ibid.*, 37 (№ 445).

¹⁶¹ *Ibid.*, 113 (№ 1606). Разом з ним, у цій записці згадано й галицького земського писаря Пйотра з Пільховиць, рідного брата Анджая.

нижче), тоді як на Анджея було покладено збори з «усієї Руської землі», тобто Руського воєводства у складі чотирьох земель – Львівської, Перемишльської, Галицької та Сяноцької. Виглядає, що цьому посприяла кваліфікація Анджея та його обов'язки королівського писаря. З огляду на те, що король Владислав III на той час перебував в Угорському королівстві, таке доручення могло виходити від королівського намісника Яна з Чижова. Часами писарства Анджея з Помор'ян датується рідкісна згадка 28 січня 1443 р. про перемишльського земського підписка Шимона з Коберзіна («nobilis Symon de Cobyerzyno Vicenotarius Premisl. terrestr.»), який фігурує у справі Фредра з Плешовиць та Миколая зі Стадників проти Фридриха Яцимирського¹⁶², що засвідчує розбудованість канцелярії земського суду. Адже самотужки виконувати той обсяг роботи, який ми бачимо навіть на прикладі збережених актів Перемишльського земського суду (а це далеко не повний обсяг матеріалу), писар не зміг би. Від 1443 р. Анджея з Помор'ян починають називати Анджеєм з Манчиковиць (нині Мацьковиці (Maćkowiec) за 9 км на північний захід від Перемишля)¹⁶³, що можна ототожнити з часом його вступу у володіння цим маєтком після взаємних розрахунків із братом Пйотром з Пільховиць¹⁶⁴. Королівським писарем він був і далі, а його уряд у 1443–1444 рр. окреслено як «генеральний писар Перемишльської землі» («terre Premisl. Notarius gl.»)¹⁶⁵. У наступних роках його іменування або скорочується до позначення «шляхетний Анджей писар з Манчиковиць» («nobil. Andream Notarium de Manczocouicze»)¹⁶⁶, або (у 1448 р.) повертається до попередньої розлогої форми («Nobil. Andreas de Pomorzani, Notarius dom. Regis et terrestris terre Premisl.»)¹⁶⁷. Ще одного разу, у справі проти Анджея з Копистна («Andreas de Copistno»), Анджея згадано разом із його

¹⁶² Ibid., 134 (№ 1874), 142 (№ 2004).

¹⁶³ Ibid., 143 (№ 2010), 143 (№ 2021).

¹⁶⁴ Ibid., 113 (№ 1606), 144 (№ 2024), 158 (№ 2224). Загалом Анджей з Помор'ян відсутній у більшості досліджень, присвячених родині Кірдеїв тієї гілки, що володіла Помор'янами. Див. останню на сьогодні ґрунтовну працю: Janusz Szyszka, «Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi lwowskiej w XV wieku,» *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* 12 (16) (2020): 161–208.

¹⁶⁵ AGZ, 13: 114 (№ 2024), 158 (№ 2224).

¹⁶⁶ Ibid., 227 (№ 3147–3148).

¹⁶⁷ Ibid., 259 (№ 3602).

підписком Леоном («*Andream Notarrium terr. Premisl. [...] et Leo Vicenotarius ipsis*»)¹⁶⁸.

Упродовж 1450-х рр. згадки про Анджея в перемишльських записках зустрічаються вкрай рідко, і то без вказівки на урядницькі обов'язки, а в 1462 р. його названо королівським писарем і державцею Манциковиць («*nobilis Andree, Notarii domini Regis, Tenutarii in [M]anczikouicze*»), з чого не видно, чи виконував він тоді писарський уряд у Перемишльській землі¹⁶⁹. Втім, уже 7 вересня того самого року його знову позначено як королівського і перемишльського земського писаря: «*gsum. Andream de Pomorzani Notarium Dni. Regis et terrestr. Premisl.*»¹⁷⁰, а востаннє з цим урядом він згаданий 24 грудня 1463 р.¹⁷¹ Загалом же його довге урядування тривало від 1436 р., з невеликою перервою у 1437 р., майже 27 років. Можливо, урядництво Анджея з Помор'ян не завершилося наприкінці 1463 р., бо про його смерть згадано аж 20 серпня 1465 р., коли перенесли засідання Перемишльського земського суду через відсутність земського писаря, згаданого як покійний («*post mortem Notarii hereditarii olim Andree de Pomorzani*»)¹⁷². Утім, ще раніше, 12 березня 1464 р., під справою у Перемишльському гроді шляхетних Александра проти галицького підчашія Якуба з Сеннова, є приписка «правив писар Ян» («*Iohannes Notarius correxit*»)¹⁷³. Цим Яном, найімовірніше, був Ян з Кобилина («*Iohannes Cobilino notarius manu propria iniciavit hunc librum*») – як він сам себе називав на початку актів Перемишльського гроду за 1462 р.¹⁷⁴

Попри наявність актових книг, наступна згадка про перемишльського земського писаря походить аж з 12 березня 1471 р., і цим писарем був Ян з Прухніка («*nobil. Iohannes de Prochnyk Notarrius terr. Premisl.*»)¹⁷⁵. Казімеж Пшибось після Яна з Прухніка подає у переліку перемишльських земських писарів якогось Пйотра, згаду-

¹⁶⁸ Ibid., 284 (№ 3919).

¹⁶⁹ Ibid., 367 (№ 4771).

¹⁷⁰ Ibid., 374 (№ 4822).

¹⁷¹ Ibid., 425 (№ 5305).

¹⁷² Ibid., 455 (№ 5626).

¹⁷³ Ibid., 438 (№ 5422).

¹⁷⁴ Ibid., CCCXVI, 393.

¹⁷⁵ Ibid., 17: 50 (№ 535).

ваного впродовж кількох місяців як писар, починаючи з 19 вересня 1475 р. («Petrus Notarius»)¹⁷⁶, так само його позначено і в чотирьох справах 12 грудня того самого року¹⁷⁷, а також 8 лютого 1476 р. («nobilis Petrus Notarius»)¹⁷⁸. Через відсутність означення «земський» його можна зарахувати до переліку писарів лише умовно.

Останнім, хто посідав у XV ст. уряд перемишльського земського писаря, був Ян з Розбожа, вихідець із родини Прухницьких: його батько Ян з Розбожа був перемишльським підчашим упродовж 1450–1483 рр.¹⁷⁹ Уперше він фіксується з цим урядом 1 грудня 1478 р. у заголовку судової сесії земського суду як Ян Розборський, писар («Iohanne Rozborsky Notario»)¹⁸⁰. Оскільки поруч згадано земського суддю Анджея Ґоломбека та підсудка Станіслава з Острова, не викликає сумніву, що йшлося про земського писаря. Далі в актах суду є документ з цією самою датою, виставлений на замку в Ярославі, де він у справі проти Миколая Рози вже значиться як «Ян з Розбожа, перемишльський земський писар» («Iohannes de Rozborz Notarius terrestres Premisl.»)¹⁸¹. Прикметною особливістю, що показувала на зміну традиції, є дедалі більша присутність Ян з Розбожа у заголовках судових сесій перемишльських судів, на що раніше натрапляємо рідко (пор. таблицю 7)¹⁸². Це опосередковано засвідчує, що наприкінці XV ст. значення земського писаря в ієрархії урядників зростало, і він починав займати в ній помітніше місце.

Галицький земський суд

Перша згадка про галицького земського суддю Збігнева походить з 3 січня 1441 р., хоч матеріали суду збереглися від першої сесії 12 вересня 1435 р. В записках цього суду можна натрапити на раніші згадки про писарів: наприклад, під 22 грудня 1438 р. зна-

¹⁷⁶ Ibid., 18: 112 (№ 735–737).

¹⁷⁷ Ibid., 119 (№ 783), 120 (№ 784–785, 787–790).

¹⁷⁸ Ibid., 128 (№ 837).

¹⁷⁹ Пашин, Перемишльська шляхта, 24; *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 217 (№ 1832).

¹⁸⁰ AGZ, 18, XCVIII, 171.

¹⁸¹ Ibid., 177 (№ 1173).

¹⁸² Йдеться про латинські номери у заголовках сесій суду.

читься якийсь «Михайло / Міхал писар» («Michal Notarius»)¹⁸³. Чи був він земським писарем до Збігнева? Радше ні, адже сім згадок за 1438–1439 рр. містять інформацію про писаря Михайла / Міхала зі Злотників, галицького міщанина¹⁸⁴. Можливо, саме він виконував певний час обов'язки земського писаря до того, як цей уряд посів Збігнев. На роль тимчасового земського писаря може претендувати й гродський писар Ян («Johannes Notarius castrensis»), згадуваний у справі калуського замкового воєводи проти Зигмунта Кирдейовича на сесії 5 травня 1438 р.¹⁸⁵ Натомість приклади земського писарства Пйотра з Пільховиць походять переважно з документів іншого земського суду – Перемишльського. Пояснення цьому можна бачити у судовій записці 25 травня 1444 р., де Анджей з Помор'ян, на той час королівський писар та перемишльський земський писар, називає Пйотра з Пільховиць своїм братом («nobili Petro de Pyelchouicze, fratre suo»)¹⁸⁶. Загалом, усі згадка про галицьких земських писарів у перемишльських актах показують їхнє укорінення у цій землі та наявність чималої нерухомості у місті Перемишлі, передмісті та однойменному повіті¹⁸⁷. У найдавніших записках Галицького земського суду Пйотра з Пільховиць згадано лише раз без імені («Notarium terrestrem») – у травні 1444 р. в справі Добеслава з Далеюва¹⁸⁸. Постає просте питання, хто тоді виконував ці обов'язки?

Наступний писар Миколай згадується у судових записках тричі 29 травня 1451 р. Казімеж Пшибось вважає його земським писарем, хоча, як видно з наведених прикладів (див. *таблицю 7*), його жодного разу не названо земським. Принаймні у двох записках згадуються ще й зроблені ним уписи певних сум до гродських книг на користь

¹⁸³ AGZ, 12: 51 (№ 461).

¹⁸⁴ Ibid., 40 (№ 350) («Michael Notarius de Zlotnyky civis Haliciensis»), 44 (№ 389) («Michal Notarius civis Haliciensis»), 45 (№ 402) («Michaelem Notarium de Slothnyky civem Haliciensem»), 46 (№ 404) («Michel Notarius de Slothnyky»), 47 (№ 421) («Michael Notarius de Halycz»), 47 (№ 425) («Michal Notarius domine Slothniczkye»), 58 (№ 541) («Michaelem Notarium, civem de Halycz»), 60 (№ 566) («Michal Notarius Haliciensis»).

¹⁸⁵ Ibid., 42 (№ 376).

¹⁸⁶ Ibid., 13: 158 (№ 2224).

¹⁸⁷ Ibid., 113 (№ 1606), 144 (№ 2021), 182 (№ 2559), 189 (№ 2637), 234 (№ 3260), 286 (№ 3952).

¹⁸⁸ Ibid., 12: 123 (№ 1297).

колишнього галицького старости Миколая Парави з Любиня¹⁸⁹. Отож немає певності, що Миколай був земським писарем – радше йшлося про писарство в Галицькому гроді чи особисте писарство на службі в котрогось із місцевих можновладців. Найвірогіднішими патронами видаються пани з Любиня, що від 1443 до 1451 р. тримали в заставі гродове староство у Галичі.

Наступний писар Мартин / Марцін згадується лише раз – 27 лютого 1458 р. Він принаймні був шляхтичем, бо його позначено як «шляхетного Мартина / Марціна писаря». Певні труднощі викликає слово «свій» («suus»), що йде одразу після слова «писар». Враховуючи, що справа точилася між вйтом з Нижніва Михайлом / Міхалом («famosus Michael Advocatus de Nyesznow») та кам'янецьким старостою Міхалом з Бучача, можливою інституційною приналежністю цього писаря могли бути і канцелярія кам'янецького гроду, і особиста канцелярія старости¹⁹⁰.

Наступна згадка 18 серпня 1460 р. стосується Миколая, що тоді був позначений з урядом галицького земського писаря (див. *таблицю 7*). Він не тотожний писареві Миколаю, згадуваному під час судової сесії 29 травня 1451 р. У фрагментарних записках Галицького гродського суду від 1 червня 1463 р., у заголовку сесії, цього Миколая названо «генеральним галицьким писарем» («presente generoso Nicolao Notario Haliciensis generali»)¹⁹¹. Цю дату Казімеж Пшибось у своєму переліку урядників Руського воєводства подає як останню згадку про Миколая¹⁹², проте його було позначено ще раз – на сесії від 13 червня 1463 р. («presente generoso Nicolao Notario terrestri Haliciensis»)¹⁹³. До того ж, у записці від 5 грудня 1463 р. фіксується якийсь писар Миколай («Nicolaum Notarium»)¹⁹⁴, можливо, це також він. Беручи до уваги фрагментарність актових матеріалів з Галича за 1450–1460-ті рр., немає нічого дивного, що про наступного писаря ми дізнаємося аж у 1468 р.

Мова про Мацея зі Старої Ломжі, згадуваного в галицьких земських актах 5 серпня 1468 р.: у заголовку сесії після земського

¹⁸⁹ Ibid., 208 (№ 2435), 209 (№ 2449).

¹⁹⁰ Ibid., 255 (№ 2861).

¹⁹¹ Ibid., CDLII, 449.

¹⁹² *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 51 (№ 162).

¹⁹³ AGZ, 12: CDLV, 450.

¹⁹⁴ Ibid., 391 (№ 3966).

судді Гната з Кутищ та підсудка Миколая Сенявського значиться «Mathie de Staralomcza ... et Haliciensis terrestris Notario»¹⁹⁵. Йшлося про посідання ним уряду земського писаря, і це припущення не виглядає голосливним навіть через пропуск в ушкодженому тексті документа. Не виключено, що в лакуні мовилося про його обов'язки королівського писаря або пробоща у Бібрці, або й просто вказувалося на його духовний сан¹⁹⁶. Це цілком узгоджується з інформацією у львівській раецькій книзі за 10 січня 1469 р. зі згадкою про нього («domini Mathie de Stara Lomza, regy et terre Haliciensis notarj») ¹⁹⁷ та в реєстрі королівського привілею від 19 травня 1469 р., яким король Казимир IV надавав Бібрці магдебурзьке право, запроваджував ярмарок на 4 жовтня та надавав пробовство Мацею зі Старої Ломжі, на той час галицькому земському писареві («Mathiae de Starolomza, notarii terrestris Haliciensis») ¹⁹⁸. Додатковою інформацією про виконання ним цього уряду є згадки у галицьких ґродських актах за 30 листопада 1472 р., де, поза традиційним представленням галицького земського судді, значиться ще й писар – тут під іменем Мацея з Лапибок («Mathia Notario de Лурубoku»), тобто власника поселення Липибоки в передмісті Буська, де він був плебаном. ¹⁹⁹ Поєднання земського писарства з місцем виконання душпастирських обов'язків, імовірно, було непростим з огляду на чималу відстань від Галича до Буська (бл. 100 км). Це змушує уважніше придивитися до коморників земського суду, які гадано споряджали акти та опікувалися канцелярією.

Черговим галицьким земським писарем був брат попереднього Ян зі Старої Ломжі. Єдина згадка про нього у галицьких земських актах датується 22 грудня 1482 р., причому як уже про покійного («olim nblis. Iohannes de Staralonzca Notarius terr. Halic») ²⁰⁰. Казимеж Пшибось, спираючись на датування судової сесії, помилково датував цю згадку як таку, що передує згадці від 25 лютого 1483 р. ²⁰¹

¹⁹⁵ Ibid., CCXXI, 318.

¹⁹⁶ Irena Sułkowska-Kuraś, «Maciej ze Starej Łomży h. Rawicz (ok. pol. XV w. – 1505),» w *PSB*, 19: 37.

¹⁹⁷ *Раецька книга міста Львова*, 141 (№ 373).

¹⁹⁸ *MRPS*, 4: 409, supl. № 1017.

¹⁹⁹ *AGZ*, 12: 406 (№ 4079).

²⁰⁰ Ibid., 19: 240 (№ 1340).

²⁰¹ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 51 (№ 164).

У самій записці згадано наступного земського писаря Яна Каспера з Ожеховець, про якого піде мова далі. Видається, що завдяки цій згадці можна точніше реконструювати хронологію урядництва писарів. У біографії Мацея зі Старої Ломжі є кілька подій, які не дозволяли би поєднувати з ними урядництво так, як він це робив із душпастирськими обов'язками у Бібрці. В 1475 р. він був у складі посольства до Кафи та до кримського хана Менглі Герая, а згодом перебував на послугах короля як у внутрішніх, так і в зовнішніх стосунках. Цей рік виявився вкрай важливим для зміни політичного ландшафту Криму: османи остаточно витіснили звідти Геную і встановили власний контроль над південним узбережжям півострова. У 1482 р. Мацея було номіновано на кам'янецьке єпископство²⁰². Кшиштоф Прокоп, автор нарисів про кам'янецьких католицьких єпископів, посилаючись на Яна Длугоша зазначає, що номінація Мацея на кам'янецьке єпископство сталася ще в 1479 р.²⁰³ За Яном Длугошем, потому як «Миколай Прохницький, кам'янецький єпископ, помер у Пйотркові та похований у монастирі у Вітові, його наступником на єпископстві став Мацей з Ломжі, королівський писар», а далі зазначено, що новий кам'янецький єпископ був плебаном у Буську та львівським каноніком («plebanum in Busko canonicum Leopoliensem») і що він шляхетного походження герба Равіч («genere nobile, de armis et cognacione Ravitharum»)²⁰⁴. Папа затвердив Мацея на кам'янецькому єпископстві 29 червня 1479 р.²⁰⁵ Виглядає, що принаймні від коронного з'їзду / сейму 1479 р. Мацей мав би виконувати душпастирські обов'язки у Кам'янці, проте це, як ми бачили, було не так.

Повертаючись до попереднього писаря, можна припустити, що брат Мацея з Ломжі Ян, який помер десь перед 1482 р., міг

Див.: AGZ, 19: 239.

²⁰² Irena Sułkowska-Kuraś, «Maciej ze Starej Łomży h. Rawicz (ok. pol. XV w. – 1505),» w *PSB*, 19: 37.

²⁰³ Krzysztof Prokop, *Biskupi kamienieccy od średniowiecza do współczesności. Szkice biograficzne* (Biały Dunajec–Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2007), 50–51.

²⁰⁴ «Nicolao Prochniczki, Camenecensi episcopo Pyothrcoviae mortuo et in monasterio Vithoviensi sepulto, Matthias de Lomza notarius regius in episcopatu illi succedit»: Johannes Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, eds. Krzysztof Baczkowski, Danuta Turkowska (Varsoviae, 2005), 12: 433.

²⁰⁵ *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antisstitum series ab anno 1431 usque ad annum 1502 perducta*, ed. Conrad Eubel (Monasterii, 1914), 2: 115.

бути галицьким земським писарем від 1475 р. Перша згадка про його наступника Яна Каспера з Ожеховець походить із заголовку галицької гродської сесії 4 квітня 1481 р. («Casper de Orzechowcze Notario terr. Halic.»)²⁰⁶. Рідкісний випадок, коли земський писар позначений у заголовку судової сесії, нехай і гродського суду. Наступна згадка 1482 р., яка теж стосується участі Яна Каспера у засіданні гродського суду в Галичі, пояснює його клієнтарний зв'язок із панами з Ходчі. Галицький земський писар тут позначений із своїм урядом, але його названо ще й намісником підстарости («Caspar de Orzechowyecz Notario terr. Protunc loco Vicescapitanei»)²⁰⁷. Судячи з кількості подальших згадок, він регулярно брав участь у роботі галицьких судів – як земського, так і гродського, а в записці 9 вересня 1482 р. з галицького гроду Ян Каспер фіксується разом зі своїм батьком Анджеєм («Andrea de eadem Orzechowyecz genitore sui»)²⁰⁸. Інформація актових книг повідомляє не тільки про батька Яна Каспера, але й про його дружину та доньку. У записці від 18 червня 1487 р. він згадується як уповноважений своєї дружини Барбари («Nblis Barbara consors nblis. Iohannis Caspar Notarii terr. Halic.»)²⁰⁹, а в записці від 11 серпня 1488 р. згадано його доньку Анну, дружину Івана / Яна Незвицького («Annam sororem suam germanam consortem nblis. Iohannis Nyezwyeczy»)²¹⁰. Краща збереженість джерел дозволяє не тільки уточнити дати урядування, а й встановити належність урядника до певного клієнтарного кола та бодай трохи висвітлити його родинні пов'язання.

Останнім серед галицьких земських писарів XV ст. був Добеслав Поплавницький. Перша згадка про нього припадає на 11 квітня 1491 р., причому вона показує певні зміни у порядку ведення актових книг. Писаря зафіксовано у заголовку сесії суду, на якій були присутніми суддя, підсудок, підстолий, мечник та інші асесори, а про самого писаря додано примітку, що це його перша сесія: «Prime sessionis Dobeslai Poplawnyczsky Notarii terr. Halic.»²¹¹. Цього ж року в одній з записок згадано його дружину Катерину / Катажину («Nblis.

²⁰⁶ AGZ, 19: CCCLXXXVII, 296.

²⁰⁷ Ibid., CDIII, 300.

²⁰⁸ Ibid., 237 (№ 1328).

²⁰⁹ Ibid., 258 (№ 1428).

²¹⁰ Ibid., 214 (№ 1146).

²¹¹ Ibid., CCCXV, 264.

Dobeslaus Poplawnyczky Notarius terrestris Haliciensis recognovit, quia nbli. Katherine consorti sue»)²¹².

Сяноцький земський суд

Сяноцький земський суд як інституція, що з'явилася після впровадження коронного права, був органічним продовженням суду, котрий діяв у Сяноцькій землі до 1434 р. Інституційна тяглість і розмитість функцій місцевих урядників призвела до складнощів із визначенням особи першого земського писаря. Як уже було обговорено, складнощі випливали з того, що у 1429–1444 та 1446–1479 рр. фіксуються писарі з однаковим іменем. У перший період варіант коливався довкола імені «Андрій / Анджей писар», а після 1446 р. згадуються варіанти «Andree de Lythen»²¹³, і одного разу (див. *таблицю 7*) «Andree Notario» – з доповненнями «сяноцький земський писар» чи «генеральний сяноцький земський писар». Перша згадка містить ще одну особливість: земський писар виконував ще й функції збирача податків із Сяноцької землі. Традиційно позначення «de Lythen» в історіографії передавалося як «з Літині», і цю місцевість ідентифікували з селом у Перемишльській землі. Як було показано вище, така ідентифікація навряд чи коректна. Залишається сподіватися, що нові джерела дозволять розв'язати проблему з визначенням першого сяноцького земського писаря. Утім, попри складнощі з ідентифікацією, хронологія згадок про Анджея з Літині та його перебування на цьому уряді впродовж 1446–1479 рр. тривали найдовше у XV ст. на руських землях Корони – 33 роки.

Наступним сяноцьким земським писарем був Пйотр Бал з Новотанця. Точно датувати початок його урядування складно, і тут знову дослідник стає «заручником» джерел. Перша і єдина згадка про нього походить з 29 серпня 1481 р. – зі справи Сяноцького ґроду, де Пйотр виступав як сторона судового слухання («et Petrum Bal de Nowothanyecz Notarium terr. districtus Sanoc.»)²¹⁴. Натомість роком пізніше, 8 серпня 1482 р., в якості свідка у справі Миколая Яцимирського згадується вже «земський писар Анджей» («Presentibus honor.

²¹² Ibid., 221 (№ 1209).

²¹³ Ibid., 11: 266 (№ 2121).

²¹⁴ Ibid., 16: 173 (№ 1532).

Andrea Notar. terr.»), а разом з ним Бартоломей / Бартош, «слуга вельможного Станіслава сяноцького старости» («et Bartholomeo servo mfi. Stanislai Crtei Sanoc.»)²¹⁵. Можливо, йшлося про попереднього писаря, тоді як Пйотр Бал у 1481 р. був тимчасовим, або ж ситуативним земським писарем: його згадано 22 червня та 29 листопада цього року («Nobil. Nicolaus Bal de Nowothanyecz»)²¹⁶ – без вказання уряду, який він посідав. Адам Фастнахт у статті «Новотанець» (Nowotaniec) в історико-географічному словнику Сяноцької землі зазначає, що після смерті Яна Бала його сини, сяноцький хорунжий Мацей, Пйотр та Миколай ділили спадщину по батькові²¹⁷. Перед цим, 20 грудня 1480 р., усіх братів згадано в одній справі, де Пйотра названо сяноцьким плебаном («Petrus Plebanus Sanoc.»)²¹⁸. Отже, знову натрапляємо на залучення до писарських обов'язків людини Церкви. Виглядає, що земське писарство у родині Пйотра Бала з Новотанця було узвичаєною справою. Його племінник Миколай Бал з Гочви посідав цей уряд від 1501-го до 1518 р.²¹⁹. Загалом же родина нерозривно займала уряди від самого початку впровадження в Сяноку земської ієрархії, а найвищу кар'єру на схилі Середньовіччя зробив Мацей Бал з Гочви, який після уряду хорунжого став підкоморієм, а в 1495 р. сяноцьким каштеляном²²⁰.

Кам'янецький земський суд

Попри відсутність тутешніх судових книг земського суду, інформація про тих, хто посідав уряд земського писаря, дозволяє відтворити цілий спектр застосування знань, умінь та навичок людей XV ст., що вміли писати й були пов'язані з цим найсхіднішим воєводством Польського королівства. Перша згадка про таку особу, шляхтича з Ленчицької землі Домарата зі Шлядкова, походить із сеймика в Кам'янці 23 червня 1439 р., де його згадано як земського

²¹⁵ Ibid., 179 (№ 1586).

²¹⁶ Ibid., 172 (№ 1524), 175 (№ 1552).

²¹⁷ Adam Fastnacht, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, wyd. Anna Fastnacht-Stupnicka i Antoni Gąsiorowski (Brzozów–Wzdów–Rzeszów, 1998), 2: 170. Сама справа: AGZ, 16: 157–158 (№ 1417).

²¹⁸ AGZ, 16: 157 (№ 1411).

²¹⁹ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, 271 (№ 2341).

²²⁰ Ibid., 254 (№ 2170), 277 (№ 2396), 263 (№ 2251).

писаря: «Domarati de Sladkow terrestris notarii»²²¹. Можливо, саме він писав цей документ подільської шляхти, адже його кваліфікація, здобута у двох державних канцеляріях Великого князівства Литовського і Корони Польської, була беззаперечною. Решта згадок про нього фіксується в документах про надання йому земельних володінь. У коронній канцелярії його уряд описано так: «Домарат зі Шлядкова, нашої Подільської землі писар» («Domarati de Slathkow terrae nostrae Podoliae notarii»)²²², тобто за звичною формулою опису Подільського воєводства XV ст. у документах королівської канцелярії²²³. Остання на сьогодні згадка про Домарата походить з актів Кам'янецького земського суду 24 січня 1447 р. – у пергаментному документі за підписом і печатками тогочасних земського судді та земського підсудка Миколая з Гуменців та Івана з Боришківців; тут він значиться серед свідків: «Domaratho de Slathkow notario t[ere]stri»²²⁴. З великою долею імовірності, саме Домарат укладав цей документ, який дозволяє побачити різницю у самопрезентації земського писаря і тим, як його позначали колеги королівської канцелярії, для кого чинною залишалася специфічна, а на той час уже архаїчна формула позначення Подільського воєводства як «наша Подільська земля».

Другий відомий нам писар – це Миколай з П'ящиць, про якого докладно оповідалося вище: поза унікальною згадкою 1475 р., його зустрінеш на сторінках джерел нечасто. Перша згадка 1456 р. свідчить про його пов'язання з тодішнім генеральним подільським старостою Бартошем з Бучача. Відтак, з одного боку, навряд чи він тоді виконував обов'язки земського писаря, але з другого, брак згадок про писарів у тогочасній документації Подільського воєводства дозволяє припускати можливість поєднання двох урядів – гродського та земського. Врешті, до цього спонукає і приклад са-

²²¹ Kurtyka, «Z dziejów», 112.

²²² ZDM, 8: 174 (№ 2361), 175 (№ 2362).

²²³ Про це див.: Михайловський, *Історія, мова, географія*, 79–82, 84–87.

²²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 649. Сам документ стосувався тогочасного скальського негродового старости Стибора з Коморників та його дружини Анни з Ходоровставу: *Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1233–1799)*, вид. Олег Купчинський та Едуард Ружицький (Київ: Наукова думка, 1972), 92 (№ 160) (тут посилання на старий номер справи).

мого Миколая, зокрема поєднання ним різних за змістом функцій земського писаря та руського вїта у Кам'янці (див. вище, а також таблицю 7). Фелікс Кірик згадує Миколая з П'ящиць в контексті привілею Казимира IV для руської громади Кам'янця на вїтївське судочинство у 1491 р. Попри те, що у самому привілеї зазначалося, що вїйти руської громади занедбали свої обов'язки і це спровокувало відплив руських мешканців з міста, король дозволив їм обирати вїйти зі своєї нації та релігії²²⁵.

* * *

Земські писарі Руського та Подільського воєводств у XV ст. постають як справжні єдинокори Середньовіччя. Їхня освіта та вміння оперувати на професійному рівні латинською мовою, якою вони не тільки писали формалізовані документи, а й інтерпретували почуте на судових засіданнях, заслуговують на подив. Спадщина, яку вони по собі залишили, дозволяє не тільки більш предметно й упевнено говорити про історію пізнього Середньовіччя, а й насуває чимало тем, пов'язаних із життям наш предків. У цій статті, на основі аналізу та реінтерпретації відомих фактів, а також дякуючи залученню нових джерел та опрацювань, вдалося не тільки уточнити відомий на сьогодні перелік земських урядників, а й запропонувати йому нові пояснення. Попри те, що, здавалось би, тему урядників після появи відповідних списків з Руського та Подільського воєводства (останнього аж два), певною мірою вже «закрито», перегляд та перепрочитання джерел дозволили наповнити новим змістом відомі факти. У підсумку вдалося суттєво оновити список земських писарів двох воєводств упродовж 1434–1500 рр., зокрема: уточнити датування згадок про їхнє урядування (насамперед першої фіксації на уряді); відкинути імена кількох осіб, присутніх в опублікованих списках; повніше розкрити походження писарів, досвід урядування, регіон походження та місце здобування освіти. На жаль, не всіх вдалося чітко ідентифікувати як земських урядників попри доволі добре, як на реалії руського Середньовіччя, забезпечення джерелами. Сумніви завжди будуть товаришувати історикам давніших часів.

---

²²⁵ Felix Kiryk, «Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego,» w *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. Felix Kiryk (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000), 1: 73.

Головною особливістю тих, хто посідав уряд земського писаря, була їхня універсальність. Якщо частина з них виконувала, принаймні у першій половині XV ст., писарські обов'язки у гродському суді, або була особистими писарями старост, то чимала група писарів належала до людей Церкви. Таке поєднання не було рідкісним ані наприкінці XV ст., ані у першій чверті XVI ст., адже кількість освічених осіб, що вміли писати латиною, знали руську та польську мови, була вкрай обмеженою: таких людей на ті часи можна назвати радше екзотичними винятками.

Bibliography

Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima. Vol. 1: *Continet acta annorum 1482–1489*, ed. by Wilhelm Rolny.

Vol. 1. Leopoli, 1927.

Vol. 2: *Continet acta annorum 1490–1498*. Leopoli, 1930.

Akta grodzkie i ziemskie.

Vol. 2. Lwów, 1870.

Vol. 4. Lwów, 1873.

Vol. 5. Lwów, 1875.

Vol. 11: *Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423–1462*. Lwów, 1886.

Vol. 12: *Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475*. Lwów, 1887.

Vol. 13: *Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436–1468*. Lwów, 1888.

Vol. 14: *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456*. Lwów, 1889.

Vol. 15: *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do 1500*. Lwów, 1891.

Vol. 16: *Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1463–1552*. Lwów, 1894.

Vol. 17: *Najdawniejsze zapiski Sądów grodzkich przemyskich i lwowskich 1469–1506*. Lwów, 1901.

Vol. 18: *Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przemyskiego 1469–1506*. Lwów, 1903.

Vol. 19: *Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przeworskiego 1458–1506*. Lwów, 1906.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, sygn. 13.

Архив Yugo-Zapadnoj Rossii. Vol. 8/1: Materialy dlya istorii mestnogo upravleniya v svyazi s istoriej soslovnoj organizaciii. Akty Barskogo starostva XV–XVI v., compl. by Mihail Grushevskij. Kiev, 1893.

Bartoszewicz, Agnieszka. «O potrzebie badań nad kulturą pisma w późnośredniowiecznej Polsce. Na marginesie książki Anny Łosowskiej.» *Studia Źródłoznawcze* 51 (2013): 172–177.

Białkowski. Leon. *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze.* Warszawa, 1921.

Białkowski. Leon. *Ze wschodu i zachodu.* Lublin, 1929.

Boniecki, Adam. *Herbarz polski.*

Vol. 3: *Chmielewscy–Czetowscy.* Warszawa, 1900.

Vol. 14: *Lasoccy–Liwiński.* Warszawa, 1911.

Dąbkowski, Przemysław. «Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich żydaczowskich.» In *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, 1: 234–256. Lwów, 1916.

Dąbkowski, Przemysław. *Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce.* Przemyśl, 1936.

Długosii, Johannis. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, eds. Krzysztof Baczkowski, Danuta Turkowska. Vol. 12: 1462–1480. Varsoviae, 2005.

Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a Zakonem krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku, compls. Adam Szweda, Marcin Hlebionek, Sobiesław Szybkowski etc. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021.

Dworzaczek, Włodzimierz. *Genealogia. Tablicy.* Warszawa: PWN, 1959.

Dworzaczek, Włodzimierz. *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XV.* Warszawa: PAX, 1971.

Fastnacht, Adam. *Catalogus diplomatum Bibliothecae Instituti Ossolinian, Supplementum I: inde ab anno 1279 usque ad annum 1506.* Wratislaviae: Istitutum Ossolinianum, 1951.

Fastnacht, Adam. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, eds. Anna Fastnacht-Stupnicka i Antoni Gąsiorowski. Vol. 2: J–N. Brzozów–Wzdów–Rzeszów, 1998.

Gąsiorowski, Antoni. «Orzeszkowo.» In *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*. 3/3: 453–454. Poznań: PTPN, 1997.

Halecki, Oskar. *Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy.* Krakowie: Akademii Umiejętności, 1917.

Haliv, Mykola. «Litynski herba Sas u XV – seredyni XVI st.» *Henealohichni zapysky* 13 (2015): 10–23.

Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1502 perducta, ed. by Conrad Eubel. Vol. 2. Monasterii, 1914.

Jurek, Tomasz. «Szamotulski Wincenty Świdwa h. Nałęcz (zm. 1444).» In *Polski Słownik Biograficzny*. 46: 584–587. Warszawa–Kraków: Instytut Historii PAN, 2009–2010.

Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu, eds. Janina Tomaszewicz, Maciej Zdanek. Kraków: Societas Vistulana, 2004.

Kataloh perhamentnykh dokumentiv Tsentralnoho derzhavnoho istorichnoho arkhivu URSR u Lvovi (1233–1799), compl. Oleh Kupchynskyi ta Eduard Ruzhytskyi. Kyiv: Naukova dumka, 1972.

Kiryk, Felix. «Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego.» In *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, ed. by Felix Kiryk. 1: 67–109. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000.

Krzyżaniakowa, Jadwiga. «Urzędnicy kancelarii królewskich w wielkopolskich kapitułach katedralnych w XV wieku.» In *Droga historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiąt rocznice urodzin*, eds. Piotr Dymiel, Krzysztof Skupieński, Barbara Trelińska, 227–244. Lublin: Wydawnictwo UMS, 2001.

Kurtyka, Janusz. «Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 roku. (Z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku).» In *Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka, «Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis» 21, Studia Historica III*, 69–102. Kraków, 2004.

Kurtyka, Janusz. «Rzeszowski Jan h. Półkozic (1435 lub 1436–1436).» In *Polski Słownik Biograficzny*. 34: 62–70. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1992–1993.

Kurtyka, Janusz. «Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439.» *Roczniki Historyczne* 66 (2000): 83–120.

Kus, Józef. «Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.).» *Przemyskie zapiski historyczne. Studia i materiały poświęcone historii ziem Polski południowo-wschodniej* 3 (1985): 19–36.

Kwiatkowski, Saturnin. «Wykaz dostojników duchownych i świeckich tudzież urzędników z czasów Władysława Warneńczyka.» In *Archiwum Komisji Historycznej*. 3: 61–118. Kraków: Akademia Umiejętności, 1886.

Łosowska, Anna. «Mieszkańcy późnośredniowiecznego Drohobycza w świetle akt konsystorza przemyskiego.» *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 16 (2012): 62–78.

Łosowska, Anna. «Paweł i inni pisarze przeworscy w drugiej połowie XV wieku.» *Miscelanea Historico-Archivistica* 22 (2015): 89–105.

Matricularum Regni Polinae Summaria, ed. by Theodorus Wierzbowski.

Vol. 1: *Casimiri IV regis tempora compectens (1447–1492)*. Varsoviae, 1905.

Vol. 3: *Alexandri regis tempora compectens (1501–1506)*. Varsoviae, 1908.

Vol. 4: *Sigismundi I regis tempora compectens (1507–1548)*. Varsoviae 1915.

Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508, eds. Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek and Izabela Skierska. Vol. 1: *Tekst*. Kraków: Societas Vistulana, 2004.

Mikulski, Krzysztof. «Urzędy ziemskie w Królestwie Polskim od końca XIV w. do drugiej połowy XVI w. – niuanse polityki nominacyjnej Jagiellonów.» In *Człowiek twórcą historii*, ed. by Cezary Kuklo and Wojciech Walczak. 2: 115–144. Białystok, 2024.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. «Dolia aktovykh knyh istorychnoho Podillia: dva epizody z 1595 i 1704 rokiv.» In *Kriz stolittia. Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia*, 396–416. Lviv, 2012.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. «Dokumenty podilskykh (kamianetskykh) heneralnykh starost na zastavu korolivshchyn (1442–1506 rr.)» *Kyivska starovyna* 2 (2003): 65–81.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV – 70-kh rokakh XVI stolittia*. Kyiv: Tempora, 2012.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. *Istoriia, mova, heohrafiia: toponimy serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora, 2021.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. «Kholmaska zemlia.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 10: 404–405. Kyiv: Naukova dumka, 2013.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. «Pershi roky funktsionuvannia halytskoho zemskoho sudu (1435–1440): uchasnyky ta killist zasidan.» *Halych. Zbirnyk naukovykh prats* 7 (2022): 105–142.

Mykhaylovskiy, Vitaliy. «Pryvilei korolia Vladyslava III na ka-

mianetske starostvo dlia Teodoryka z Buchacha 1442 r.» *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho Derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky* 11 (2003): 44–58.

Nowak, Tadeusz. *Własność ziemska w ziemi Łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2003.

Pashin, Sergej. *Peremysł'skaya shlyahha vtoroj poloviny XIV – nachala XVI veka. Istoriko-genealogicheskoe issledovanie*. Tyumen': Izdatel'stvo Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2001.

Petryshak, Bohdana. «Kariery publicznykh notariiv u Lvovi XV–XVI st.» *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* 3 (7) (2011): 171–185.

Piankova, Yelyzaveta. «Uriadnytska kariera bratviv Khodetskykh na ruskykh zemliakh Korony Polskoi u druhii polovyni XV – pershii tretyni XVI stolittia.» *Kyivski istorychni studii* 2 (2018): 29–33.

Prokop, Krzysztof. *Biskupi kamienieccy od średniowiecza do współczesności. Szkice biograficzne*. Biały Dunajec–Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2007.

Raietska knyha mista Lvova (1460–1506), compls. Myron Kapral, Bohdana Petryshak. Lviv, 2020.

Rozov, Volodymyr. *Ukrainski hramoty*. Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. Kyiv, 1928.

Smutok, Ihor. *Ruska shliakhta Peremysł'skoi zemli (XIV–XVIII st.) Rodovody*. Vol. 5. Lviv, 2021.

Stankowa, Maria. «Sąd hrubieszowski w XV w.» *Rocznik Lubelski* 16 (1973): 27–40.

Sułkowska-Kuraś, Irena. «Maciej ze Starej Łomży h. Rawicz (ok. pol. XV w. – 1505).» In *Polski Słownik Biograficzny*. 19: 36–37. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974.

Szyska, Janusz. «Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi lwowskiej w XV wieku.» *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* 12 (16) (2020): 161–208.

Trawka, Renata. *Kmitowie. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce*. Kraków: Societas Vistulana, 2005.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 37, «Kamianetskyi zemskyi sud», op. 1, spr. 1–11.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 39, «Mahistrat m. Kamianets-Podilskyi», op. 1, spr. 3, «Aktova knyha za 1554–1563 rr.».

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 6, «Halytskyi zemskyi sud», op. 1, spr. 1–5.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 10, «Lvivskiy zemskiy sud», op. 1, spr. 3–5, 164–165.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 12, «Perevorskiy zemskiy sud», op. 1, spr. 1–4; op. 2, spr. 1.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 14, «Peremysklyi zemskiy sud», op. 1, spr. 1–5.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 16, «Sianotskiy zemskiy sud», op. 1, spr. 1–3.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 181, «Lianskoronski, hrafy», op. 2, spr. 649.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 181, «Lianskoronski, hrafy», op. 2, spr. 1649.

Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783, compl. Karol Maleczyński. Lwów, 1938.

Urządnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy, compl. Janusz Kurtyka, Tomasz Nowakowski, Franciszek Sikora etc. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1990.

Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy, compl. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Janusz Kurtyka and Anna Sochacka. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998/

Urządnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku (powiaty czerwonoogrodzki, kamieniecki, latyczowski). Spisy, compl. Kazimierz Przyboś. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994.

Wilamowski, Maciej «Nadvirna familia Potra ta Andzheia Odronzhiv zi Sprovy, voievod ta starost ruskykh.» *Moloda natsiia* 3 (2001): 85–148.

Wyrostek, Ludwik. *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej*. Kraków, 1932.

Zapisy sesji sądowych w Hrubieszowie z lat 1429–1470, compl. Grzegorz Jawor, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Anna Sochacka. Warszawa: DiG, 2023.

Zazuliak, Yurii. «Lvivska konfederatsiia 1464 roku: sproba prozopohrafichnoho doslidzhennia yii uchasnykiv.» *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka* 240 (2000): 396–415.

Zbiór dokumentów Małopolskich.

Vol. 5: *Dokumenty z lat 1401–1440*, compl. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1970.

Vol. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: dokumenty z*

lat 1286–1442, compl. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1975.

Abstract

Unicorns of our Middle Ages. Scribes of the Land Courts of Ruthenian and Podolian Voivodeships in 1434–1500

The article analyzes the quantitative composition, qualifications, regions of origin, and work experience of scribes in the land courts of the Ruthenian and Podolian Voivodeships from 1434 to 1500. The Ruthenian Voivodeship included the land courts of Lviv, Przemyśl, Halych, and Sannok, while the Podolian Voivodeship encompassed the Kamyanets land courts. A unique feature of the Ruthenian Voivodeship was the visiting sessions of the Przemyśl land court in Przeworsk and, presumably, of the Lviv land court in Zhydachiv. This study revises, supplements, and clarifies the existing list of land scribes in these voivodeships, drawing on newly discovered data and a re-examination of all available references to these officials. The article focuses on the earliest references to the scribes' appointments in both voivodeships, their experience in governance or as scribes in other institutions, their educational background, regions of origin, and the frequency of references to their governance. Notably, given the shortage of qualified personnel, individuals from the Catholic Church, who often had the requisite knowledge of Latin, were recruited to fulfill governmental roles, thus combining zemstvo governance with their pastoral duties. A particularly remarkable figure is Mykolay from Pyashchytsi, a Kamyanets zemstvo scribe, who concurrently served as a personal scribe to the Starosta and as the Vogt of the Ruthenian community in Kamyanets. In the late Middle Ages, the skill of writing was rare in the Ruthenian territories of the Kingdom of Poland. Those who could draft Latin documents for courts where proceedings occurred in both Ruthenian and Polish were highly valuable.

Keywords: clerk, official, land court, education, writing, Polish Kingdom, Ruthenian voivodeship, Podolian voivodeship.

Київська Академія 21 (2024): 165–186.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.165-186
<http://ka.ukma.edu.ua>

Ольга Максимчук

Богородичні міракули у «Казанях приданих до книги Ключ разумѣнія» та «Небѣ новому» Йоаникія Галятовського: діахронічний аспект

Мета статті – прослідкувати історію видання богородичних чуд (міракул), укладених та опублікованих Йоаникієм Галятовським (†1688) у збірках «Казаня приданьи до книги Ключ разумѣнія названои» (Київ, 1660) та «Небо новое» (перше видання – Львів, 1665) у діахронічному аспекті (редагування, авторські зміни чи видавничі корективи). Збірка богородичних чуд «Небо новое» належить до т.зв. міракульної літератури, що набула поширення на українських теренах ранньомодерної доби. В основу цього видання лягли міракули, подані Галятовським наприкінці його праці «Казаня приданьи» під заголовком «Чуда Пресвятой Богородици нѣкоторыи» (усього 95 оповідань, 8 з них не увійшло до складу нової збірки). Обсяг «Неба» значно перевищує попередньо опубліковані міракули (серед 457 оповідань з другого видання «Неба» понад 80% складають нові тексти), отже, варто говорити про цю книжку як про окреме видання, в якому автор почасти використав свій давніший твір. Такі самоповтори характерні не лише для письменницької манери Йоаникія Галятовського, а й для творчості інших вихованців Києво-Могилянської колегії – його сучасників.

Текстологічний аналіз показує, що міракули з «Казань приданих», повторно опубліковані в «Небѣ новому», зазнавали незначних коректив, які не впливали на їхній зміст та обсяг. До таких редагувань могли докластися як друкарі, так і сам автор. До видавничих коректив, очевидно, належать орфографічні виправлення та, можливо, деякі стилістичні правки, зокрема, незначні скорочення чи, навпаки, лаконічні доповнення, що уточнювали або роз'яснювали оповідь. Деякі вставки чи зміни, як припускаємо, міг внести сам автор, наприклад, виправляючи посилання на використані джерела. Крім того, авторські зміни стосувалися систематизації чуд, тобто

поділу міракул на окремі групи. Розбудова внутрішньої структури книги мала на меті, серед іншого, полегшити орієнтування читачеві, чому сприяло й використання графічних засобів вираження – заголовків, великих літер, виливних прикрас тощо.

Ключові слова: міракули, Йоаникій Галятовський, «Небо нове», самоповтори, видання, історія книги.

Спадщина Йоаникія Галятовського, одного з найбільш плідних і репрезентативних українських авторів другої половини XVII ст., незмінно привертала увагу дослідників, починаючи від Миколи Сумцова, Павла Попова, Сергія Шевченка, Івана Огієнка до наших сучасників. Утім, попри ґрунтовність вивчення цієї непересічної постаті, горизонт досліджень лишається відкритим для подальших студій, зокрема присвячених окремим працям, що вийшли з-під його пера. Ця розвідка стосується історії видання богородичних чуд, або ж міракул¹, що його здійснив Галятовський спершу у ви-

¹ Міракули – це невеликі за обсягом оповідки з описом чуд, що сталися за посередництва святих, їхніх ікон чи інших предметів культу. Вони здобули особливу популярність в українському культурному просторі раннього Нового часу. Міракули виходили або окремими збірниками, або в складі інших творів, що відповідає еkleктичній природі української барокової книги. Серед прикладів таких видань, укладених українськими православними авторами, крім «Неба нового» Галятовського, можна назвати: «Teratourgema» Афанасія Кальнофойського (Київ, 1638) – про чуда у Києво-Печерській обителі; «Patergon sudow swiętych» (Київ, 1638) Іларіона Денисовича – про чуда за посередництва образу Куп'ятицької Богородиці; «Чуда Пресвятой и Преблагословенной Дѣвы Маріи» (Новгород-Сіверський, 1677) та «Руно орошенное» (перше видання – Чернігів, 1683 р.) Димитрія Туптала – з переказом чуд ікони Іллінської (Чернігівської) Богородиці; перелік чуд зі Святими Дарами – у книжці «Діалогізм духовный» Варлаама Голенковського (Київ, 1714). До вже згаданих збірників богородичних чуд, упорядкованих Галятовським, слід додати його ж «Скарбницу потребную» (Новгород-Сіверський, 1676), присвячену чудам Єлецької ікони Богоматері. Подібні практики збирання і видання міракул спостерігалися також в католицькому та унійному середовищі України.

Більшість збірників міракул пов'язано із вшануванням Богородиці та чудотворних марійних ікон. Зазвичай усні свідчення про чуда цих ікон спершу фіксували на письмі, групуючи у т. зв. «книгах чуд (Libri miraculorum), що їх провадили у православних, греко-католицьких та католицьких санктуаріях» (див.: Наталя Яковенко, «Дискурс описів одержимості в українській міракулістиці сімнадцятого–вісімнадцятого століть (між традицією,

гляді додатка до своїх проповідей у збірниках «Казаня приданьи до книги Ключ разумѣнія названої» 1660 р. та «Ключ разумѣнія» 1663 р., а потім у вигляді окремої книжки «Небо новое» (1665 р.). Мета цієї статті – простежити, як саме текст міракул зі збірки «Казаня приданьи» був інкорпорований до збірки «Небо новое» та окреслити характер змін, що їх вони зазнали у новому виданні. За матеріал для порівняння узято міракули з «Казань приданих» 1660 р. та з другого прижиттєвого (доповненого і відредагованого) перевидання «Неба нового» 1666 р.

Перше видання збірника проповідей Йоаникія Галятовського «Ключ разумѣнія» вийшло у світ з друкарні Києво-Печерської лаври 1659 р., а у 1660 р. там же було надруковано його своєрідне продовження – збірник «Казаня приданьи до книги Ключ разумѣнія названої» цього ж автора. «Казаня приданьи» охоплюють проповіді на дні пам'яті окремих святих (великомученика Георгія, Миколая Мирлікійського, апостолів Петра і Павла, пророка Іллі, Йоана Хрестителя, архистратига Михаїла та Антонія й Феодосія Печерських). Після блоку проповідей автор умістив гомілетичний трактат – «Науку короткую, албо способ зложеня казаня», а за ними «Чуда Пресвятой Богородици нѣкаторыи», а саме: 95 богородичних оповідань-міракул (у термінології автора – чуд). У збірці помилково пронумеровано 96 міракул (під час нумерування пропущено цифру 42), однак у львівському виданні «Ключа разумѣнія» 1663 р., яке поєднує обидва київські друки («Ключ» 1659 р. і «Казаня приданьи»), цю похибку виправлено.

«Чуда Пресвятой Богородици» з «Казань приданих» лягли в основу окремого видання богородичних міракул – книжки «Небо новое» Галятовського, що вперше побачила світ наприкінці 1665 р.

освіченістю і новою політикою Церкви),» в *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the antipodes: essays in honor of Marko Pavlyshyn*, ed. by Alessandro Achilli, Serhy Yekelchuk, and Dmytro Yesyenko (Boston: Academic Studies Press, 2020), 42). Саме ці Libri miraculorum найчастіше лягали в основу друкованих видань. За конфесійного протистояння у ранньомодерній Україні опубліковані збірники міракул слугували свого роду доказом більшої «благодатності «своїї» еклезіальної структури» (пор.: Наталя Яковенко, «“Битва за душу”: Конкуренція Богородичних чуд між уніатами та православними у 17 ст. (від Теодозія Боровика до Йоаникія Галятовського),» *Harvard Ukrainian Studies*, 32/33 (2): ЖНІВА: *Essays Presented in Honor of George G. Grabowicz on His Seventieth Birthday*) (2011–2014): 818).

у львівській друкарні Михайла Сльозки. Трохи раніше цього ж року Сльозка опублікував нове, третє видання «Ключа разумѣнія» Галятовського, перероблене і доповнене автором під час його перебування на Галичині. Таким чином, Галятовський паралельно працював над двома проектами – збірником проповідей та відокремленим від нього і розширеним комплексом оповідей про богородичні чуда. Друге видання «Неба нового», також із друкарні Михайла Сльозки, позначене на титульному аркуші датою 1665 р., однак дослідники вважають, що насправді воно побачило світ пізніше². Одним із перших, хто атрибутував цю книжку як окреме видання, був Степан Голубев³. Іван Огієнко, подаючи детальний бібліографічний опис видання, датував публікацію десь першим півріччям 1666 р.⁴; на таке ж датування пристають і сучасні дослідники⁵. Відмінності у змісті обох згаданих видань незначні, проте їх можна розрізнити, позаяк до другого видання було додано ще шість чуд, деякі оповідки перенесено до інших розділів та виправлено помилки⁶.

За перше видання «Неба» Галятовський заплатив Михайлові Сльозці чималу суму (500 талярів)⁷, що свідчить про важливість для нього цієї публікації. Оскільки ж друге, контрафактне видання «Неба» Сльозка, ймовірно, додрукував для власного продажу⁸, то це може засвідчити, що перший наклад швидко розійшовся серед читачів. У бібліографії подеколи трапляється помилкове судження,

² Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні* (Львів: Вища школа, 1981), 1: 77.

³ Степан Голубев, *Отзыв о сочинении В.О. Эйнгорна: Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*. Москва, 1899 (Санкт-Петербург: Тип. императорской Академии наук, 1902), 47–48.

⁴ Іван Огієнко, *Издания «Неба Нового» Иоанникия Галятовского: из истории старопечатных книг* (Киев, 1912), 24–54.

⁵ Татьяна Левченко-Комисаренко, Владимир Пидгайко, «Иоанникий (Галятовский, Голятовский)», в: *Православная энциклопедия*, 25, <https://www.pravenc.ru/text/577962.html>

⁶ Інна Чепіга, «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст., в Галятовський, Іоанікія. *Ключ розуміння*, відп. ред. В. В. Німчук (Київ: Наукова думка, 1985), 18.

⁷ Ярослав Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми* (Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002), 264.

⁸ Там само, 265.

ніби наступне видання «Неба» було здійснене 1677 р. у Чернігові⁹. Однак відомо, що на той час книги у Чернігові не видавалися, адже друкарня Лазаря Барановича почала діяти на території Троїцько-Іллінського монастиря лише з 1680 р. Можливо, за «Небо нове» було сприйнято новгород-сіверське видання «Чуда Пресвятой и Преплагословенной Дѣвы Маріи» 1677 р., укладене Дмитрієм Тупталом (таке припущення, зокрема, висуває Іван Огієнко¹⁰). Так само немає доказів існування буцімто виданого у Львові 1677 р. перекладу «Неба» польською мовою¹¹. Натомість 1699 р. збірка вийшла друком у Могильові в друкарні Максима Воцанки, де текст «Неба» зазнав редагування і деяких лексичних змін¹².

Інна Чепіга вважає, що міракули «Неба нового» відповідали естетичним смакам тогочасної читацької аудиторії, охочої до таємничого і незвичайного¹³ - такого, що викликає емоційну реакцію зачудування, страху, зворушення. Настанова на особливу емотивність була дійсно притаманна творчості доби Бароко, а отже – й українському письменству другої половини XVII ст. Коло читачів, на яких орієнтувався Галятовський, – це не тільки духівництво, а й світська публіка. Автор підкреслює це як у заголовку до чуд із «Казань приданих», так і в передмові до читача, що нею відкривається «Небо нове». Так, у «Казаннях» він лише стисло адресує оповідки про чуда «казнодѣом для прудшого и латвѣйшого знайдена матеріи на празник богородичен, христіаном всѣм вѣрным на ползу и утѣху душевную з разных авторов зобранныи» (арк. 134 КП)¹⁴. Натомість у передмові до «Неба нового» авторські «рекомендації» детальніші:

---

⁹ Karol Estreicher, *Bibliografia polska* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1899), 17: 14; Чепіга, «"Ключ розуміння",» 18.

¹⁰ Огієнко, *Издания Неба Нового*, 56–58.

¹¹ Наталя Яковенко, *У пошуках Нового неба: життя і тексти Йоанікія Галятовського* (Київ : Лаурис; Критика, 2017), 66.

¹² Чепіга, «"Ключ розуміння",» 19; Левченко-Комисаренко, Пидгайко, «Иоанникий (Галятовский, Голятовский)».

¹³ Чепіга, «"Ключ розуміння",» 21.

¹⁴ Тут і далі номер аркуша буде наведено у круглих дужках після цитати та позначено абрєвіатурою «КП» за виданням: Йоанікія Галятовський, *Казаня приданих до книги Ключ разумѣнія названої* (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1660). Титла в цитатах розкриватимуться, правопис спрощуватиметься, а пунктуацію унормовано.

Галятовський окреслює потенційне коло своїх читачів – священників, монахів, мирян, дає поради духівництву, де й коли доцільно використовувати наведені в книжці міракули (перелік проповідей, у які можна інкорпорувати зібрані ним чуда, значно збільшено):

Тыи чуда... могут священники в церкви чытати, на утрени, для науки людем и на похвалу Пресвятой Богородици, на праздник Богородичен, могут чытати и законники в церкви того ж часу, могут чытати и в трапезѣ под час обѣду, албо вечери, з тых чудов могут и казнодѣи помоч мѣти, до казаня на праздники богородични, на иншыи свята и неделѣ, и на погребѣ, и на оказыи розныи беручи их, и апплѣкуючи до своеи мовы, що знайдуется в моих казанях многих, тыми чудами могут всѣ християне православныи вѣру свою спирати, и всѣм людем невѣрным геретыком, жыдом и поганом отпор давати, и сами ся в добрых учынках будовати, и дѣдичами царствія небесного зостати (арк. 7 ненум. НН)¹⁵.

Прикметно, що обґрунтовуючи користь від читання збірки мирянами, автор посилається на потребу бути готовими до дискусій з іновірцями; посилення полемічного дискурсу можна завважити також у проповідях Галятовського з третього, переробленого і доповненого видання «Ключа разумѣнія» 1665 р. Разом із тим, розширення читацької аудиторії коштом мирян демонструє функціональне «масштабування» творчих інтенцій Галятовського, а саме: перехід від ужитковості опису чуд як матеріалу для укладання проповідей до міракул як лектури для персонального читання.

Усі чуда, описані в «Небі новому», розподілено на 29 груп, що творять своєрідні розділи. Це, найімовірніше, мало на меті спростити орієнтування у книжці для читачів. Засади розподілу визначити важко – різні групи виокремлено на підставі різних критеріїв: за предметом, за посередництва якого здійснилося чудо (пояс, перстень, ім'я Богородиці); за об'єктами, що спізнали чудо (поміж грішниками, поміж язичниками, поміж тими, хто молиться до Богородиці тощо); за часом (різні періоди життя Марії). Кілька розділів виділяються серед інших конкретною тематикою: їх присвячено чудам, що сталися за посередництва шанованих православними богородичних ікон – Печерської, Куп'ятицької, Іверської.

¹⁵ Тут і далі номер аркуша будемо наводити у круглих дужках після цитати та позначати абрєвіатурою «НН» за виданням: Йоаникій Галятовський, *Небо новое* (Львів: Друкарня Сльозки, [1666]).

Наталя Яковенко пояснює хаотичність у доборі та представленні чуд тим, що «героями оповідок... були не особи, що його (чудо – О. М.) спізнали, а Мати Божа як джерело певного типу ласк», отож авторові йшлося про «якогого повніше представлення “функцій” Діви Марії як посередниці між Богом і людьми, а позаяк ці “функції” оприявнювалися у різних життєвих ситуаціях та колізіях, то “логічне” структурування самих колізій відіграло другорядну роль»¹⁶.

Орієнтування на зручність сприйняття для потенційного читача можна побачити не лише у спробах упорядкувати міракули за окремими категоріями, а й на рівні дизайну сторінок за допомогою різних графічних елементів. Наприклад, якщо чуда в «Казанях приданих» розміщено одне за одним без проміжку між рядками, то кожна групу міракул у «Небѣ новому» відділено гравірованими заставками, частина з яких складена з виливних прикрас. Назви «тематичних» груп набрано великими літерами, так само як і слово «чудо» з порядковим номером, а перше слово першого чуда у кожній групі прикрашене ініціалом. Ймовірно, видавці «Неба», готуючи текст до друку й залучаючи різні графічні засоби увиразнення для того, щоб візуально відокремити групи чуд одна від одної, спиралися на задум самого автора щодо їх розподілу та каталогізації.

Загалом друге доповнене видання «Неба нового» містить 457 міракул. Нижче у таблиці 1 наведено їх поділ за розділами та вказано, які міракули з «Казань приданих» було запозичено автором під час укладання «Неба». У крайньому правому стовпчику, крім номерів використаних чуд з «Казань приданих», вказано номер відповідних їм міракул з кожного розділу «Неба нового»¹⁷ (їх позначено абрєвіатурою НН).

---

¹⁶ Яковенко, *У пошуках*, 405.

¹⁷ Нумерація міракул у «Казанях приданих» наскрізна, а в «Небѣ новому» окрема для кожного розділу збірки.

Таблиця 1

Міракули в «Небѣ новому»			Міракули в «Казанях приданых»
№ розділу	Назва розділу	Кількість міракул	
1.	Чуда Богородиці між сивіллами	12	немає
2.	Чуда часу зачаття і Різдва Богородиці	3	немає
3.	Чуда Богородиці часу її мешкання у храмі Соломоновому	5	немає
4.	Чуда Богородиці під час Різдва Христового	6	немає
5.	Чуда Богородиці під час втечі до Єгипту	11	20-е чудо – 8-е чудо НН; 21-е чудо – 9-е чудо НН
6.	Чуда Богородиці у її житті	7	немає
7.	Чуда Богородиці часу її Успіння	11	немає
8.	Чуда Богородиці через її ім'я	8	3-є чудо – 1-е чудо НН; 31-е чудо – 2-е чудо НН; 19-е чудо – 8-е чудо НН

9.	Чуда від шат і пояса Богородиці	6	5-е чудо – 2-е чудо НН
10.	Чуда від персня Богородиці	5	немає
11.	Чуда від джерела Богородиці	16	немає
12.	Чуда на війні	8	32-е чудо – 2-е чудо НН; 41-е чудо – 3-є чудо НН; 43-є чудо (помилково 44-є) -5-є чудо НН; 18-є чудо – 6-є чудо НН
13.	Чуда над грішниками	10	немає
14.	Чуда над тими, що зберегли дівоцтво	11	48-є чудо (помилково 49-є) – 3-є чудо НН, 25-є чудо – 7-є чудо НН
15.	Чуда над тими, хто молиться до Богородиці	32	23-є чудо – 7-є чудо НН; 42-є чудо (помилково 43-є) – 8-є чудо НН
16.	Чуда над невмілими	6	немає
17.	Чуда над хворими	17	4-є чудо – 1-є чудо НН; 8-є чудо – 2-є чудо НН; 17-є чудо – 3-є чудо НН
18.	Чуда над померлими	10	немає
19.	Чуда поміж язичниками	19	13-є чудо – 7-є чудо НН; 10-є чудо – 8-є чудо НН; 44-є чудо (помилково 45-є) – 18-є чудо НН

20.	Чуда поміж євреїв	8	9-е чудо – 1-е чудо НН; 39-е чудо – 5-е чудо НН
21.	Чуда поміж єретиків	19	немає
22.	Чуда поміж злих духів	10	36-е чудо – 8-е чудо НН
23.	Чуда від богородичних образів	60	38-е чудо – 13-е чудо НН; 1-е чудо – 14-е чудо НН; 22-е чудо – 15-е чудо НН; 51-е чудо (помилково 52-е) – 16-е чудо НН; 40-е чудо – 18-е чудо НН; 54-е чудо (помилково 55-е) – 22-е чудо НН; 6-е чудо – 36-е чудо НН; 49-е чудо (помилково 50-е) – 44-е чудо НН
24.	Чуда Богородиці в її церквах	30	14-е чудо – 1-е чудо НН; 15-е чудо – 2-е чудо НН; 24-е чудо – 3-е чудо НН; 46-е чудо (помилково 47-е) – 16-е чудо НН; 47-е чудо (помилково 48-е) – 17-е чудо НН; 12-е чудо – 24-е чудо НН; 30-е чудо – 25-е чудо НН; 53-е чудо (помилково 54-е) – 28-е чудо НН
25.	Чуда Богородиці поміж монахами («законниками»)	30	7-е чудо – 1-е чудо НН; 35-е чудо – 2-е чудо НН; 52-е чудо (помилково 53-е) – 9-е чудо НН; 2-е чудо – 14-е чудо НН; 27-е чудо – 17-е чудо НН
26.	Чуда Богородиці Іверської	17	немає

27.	Чуда Богородиці Печерської	40	<p>Поєднання чуд 55-го, 56-го, 57-го, 58-го, 59-го і 63-го (помилково 56-го, 57-го, 58-го, 59-го, 60-го і 64-го) – 1-е чудо НН; 60-е чудо (помилково 61-е) – 2-е чудо НН; 61-е чудо (помилково 62-е) – 3-є чудо НН; 62-е чудо (помилково 63-є) – 4-е чудо НН; 64-е чудо (помилково 65-е) – 5-е чудо НН; 65-е чудо (помилково 66-е) – 6-е чудо НН; 66-е чудо (помилково 67-е) – 7-е чудо НН; 67-е чудо (помилково 68-е) – 8-е чудо НН; 68-е чудо (помилково 69-е) – 9-е чудо НН; 69-е чудо (помилково 70-е) – 10-е чудо НН; 70-е чудо (помилково 71-е) – 11-е чудо НН; 71-е чудо (помилково 72-е) – 12-е чудо НН; 72-е чудо (помилково 73-є) – 13-є чудо НН; 73-є чудо (помилково 74-е) – 14-е чудо НН; 74-е чудо (помилково 75-е) – 15-е чудо НН; 75-е чудо (помилково 76-е) – 16-е чудо НН; 76-е чудо (помилково 77-е) – 17-е чудо НН; 77-е чудо (помилково 78-е) – 18-е чудо НН; 78-е чудо (помилково 79-е) – 19-е чудо НН; 79-е чудо (помилково 80-е) – 20-е чудо НН; 80-е чудо (помилково 81-е) – 21-е чудо НН; 81-е чудо (помилково 82-е) – 22-е чудо НН; 82-е чудо (помилково 83-є) – 23-є чудо НН; 83-є чудо (помилково 84-е) – 24-е чудо НН; 84-е чудо (помилково 85-е) – 25-е чудо НН; 85-е чудо (помилково 86-е) – 26-е чудо НН</p>
-----	-------------------------------	----	--

28.	Чуда Богородиці Куп'ятицької	16	86-е чудо (помилково 87-е) – 1-е чудо НН; 87-е чудо (помилково 88-е) – 2-е чудо НН; 88-е чудо (помилково 89-е) – 3-е чудо НН; 89-е чудо (помилково 90-е) – 4-е чудо НН; 90-е чудо (помилково 91-е) – 5-е чудо НН; 91-е чудо (помилково 90-е) – 6-е чудо НН; 92-е чудо (помилково 93-е) – 7-е чудо НН; 93-е чудо (помилково 94-е) – 8-е чудо НН; 94-е чудо (помилково 95-е) – 9-е чудо НН; 95-е чудо (помилково 96-е) – 10-е чудо НН
29.	Чуда різні на різних місяцях	24	11-е чудо – 6-е чудо НН; 45-е чудо (помилково 46-е) – 8-е чудо НН

Як зазначають дослідники, останній розділ міг укладатися нашвидкуруч, коли книгу вже готували до друку і не було можливості розподілити додані міракули серед уже визначених категорій¹⁸. Однак цьому припущенню суперечить те, що принаймні два чуда із цієї групи попередньо були відомі автору, адже він використав їх у збірці «Казань приданых»; крім того, у другому виданні «Неба» цей розділ було навіть розширено двома чудами, що їх перенесли з іншого розділу¹⁹, а отже, автор мав змогу розформувати його, однак не зробив цього.

Дані, наведені в таблиці 1, показують, що серед 457 міракул у «Небъ новому» 375 були новими, а 82 повторено з «Казань приданых» (81 чудо повторюється кожне як окремий міракул, а ще 1, у розділі, присвяченому іконі Печерської Богородиці, сформовано шляхом об'єднання 6 міракул з «Казань приданых»). Відповідно, з-поміж 95 міракул «Казань приданых» 87 увійшли до складу «Неба» – або поодинці (81 чудо), або в поєднанні (6 чуд), а ще вісім

¹⁸ Яковенко, *У пошуках*, 404.

¹⁹ Див. про це: Огиенко, *Издания Неба Нового*, 45–46.

міракул не було повторено в новій книзі: у «Казанях» це номери 16, 26, 28, 29, 33, 34, 37, 50 (50-й помилково пронумерований як 51). У відсотковому відношенні 375 нових чуд у «Небі» охоплюють 82% загальної кількості оповідей, а це означає, що «Небо нове» являє собою окремих твір, при написанні якого автор використав власні попередні тексти, що входили до збірки в «Ключі разумѣнія».

Тенденція використовувати в нових книгах фрагменти власних, попередньо виданих творів притаманна письменницькій манері Галятовського. Наприклад, працюючи над полемічним трактатом «Месія правдивый» (1669 р.), він повторював пасажі з проповідей «Ключа разумѣнія», причому деякі було дописано спеціально для третього видання збірника²⁰. Фрагменти з казань Галятовського можна знайти і в іншому творі автора – трактаті «Души людей умерлых» (1687 р.)²¹, а оповідь з «Неба нового» про голову, що просила розгрішення (третє чудо з розділу про чуда над померлими, арк. 48 зв.), повторено у трактаті «Грѣхи розмаитіи» 1685 р.²². Це свідчить про схильність Галятовського до самоцитування, використання частин уже готових текстів для написання нових творів, навіть відмінних від попередніх за жанром й призначенням.

Втім, така особливість творчої манери Галятовського була загальною суголосною парадигмою письменства ранньомодерної України. Авторське начало, хоч і набагато яскравіше виражене, ніж за Середньовіччя, все ж потребувало опертя на авторитет попередників, тож запозичення фрагментів тексту з інших авторів сприймалося за норму, а тим більш не були кривою самоповтори на кшталт тих, на які натрапляємо в книжках Галятовського. Подібний, сказати би по-сучасному, «самоплагіат» можна завважити, приміром, у проповідях Стефана Яворського, що показали спостереження Максима Яременка: молодший сучасник Галятовського, Яворський дослівно повторював фрагменти власних казань у пізніших пропо-

---

²⁰ Ольга Максимчук, «Інтертекстуальні кореляції у творчості Йоанникія Галятовського: самоповтори у «Месії правдивому» 1669 р.,» *Сіверянський літопис* 5 (2023): 126–138.

²¹ Николай Сумцов, *Обзор содержания проповедей Иоанникия Голятовского* (Харьков, 1913), 8.

²² Див. про це: Павел Попов, «Грѣхи розмаитіи», *малоизвестное сочинение Иоанникия Галятовского* (Киев: М. Т. Мейндер, 1915), 51.

відях як з нагоди того самого свята, так і при інших празниках²³. На те, що деякі вірші вихованця Києво-Могилянської колегії Симеона Полоцького майже дослівно відтворюють окремі тези з його проповідей, звернула увагу Маргарита Корзо²⁴.

Текстологічний аналіз продемонстрував, що міракули, раніше опубліковані у «Казанях приданых», зазнавали у складі «Неба нового» незначних змін, деякі з яких, очевидно, видавничі. Серед таких коректив трапляються як орфографічні виправлення, заміни словоформ, стилістичні редагування, що, найімовірніше, були зроблені друкарями, які готували книжку до видання, так і сліди роботи самого автора над текстом – наприклад, фактографічні правки у джерелах, якими користувався Ґалятовський. До авторської роботи над текстом можна також зарахувати невеликі за обсягом доповнення у міракулах, що в цілому не вплинули на їх зміст.

Отже, до першої групи «редакторських» правок належить заміна слів тотожними чи близькими за значенням. Приміром, у чуді 3 з розділу про чудеса над невмілими, чуді 16 та чуді 28 з розділу про чудеса в церквах змінено богородичний епітет: Діву Марію замість «Пречистої» названо «Пресвятою» (арк. 44, 87, 90 НН; у «Казанях приданых» див., відповідно, арк. 136 зв., арк. 140 та 141 КП). У чуді 36 з розділу про богородичні образи церковнослов'янське «подле» (арк. 135 КП) замінено книжним українським «ведле» (арк. 73 зв. НН). В іншому випадку, навпаки, низку українізмів замінили церковнослов'янськими: так, у чуді 17 з розділу про чуда поміж монахами замість «той паней» подано «той владичици», замість «повный гумна» – «полны гумна», замість «одомкнути» – «отворити», замість «молитвами своїми» – «своїм предстательством» (арк. 96 зв. НН; арк. 137 зв. КП). Так само у чуді 25 з розділу про чуда у Києво-Печерській лаврі український варіант імені «Катерина»

---

²³ Максим Яременко, «Джерела проповідей Стефана Яворського 1690-х рр.» доповідь на науковому семінарі «Проблеми освіти й освіченості в домодерній Україні» 31 січня 2024 р., Національний університет «Києво-Могилянська академія», <https://www.youtube.com/watch?v=fRV9smkzqIA>

²⁴ Маргарита Корзо, «Вертоград многоцветный» как мнемотехническое и гомилетическое пособие», доповідь у рамках циклу лекцій «Книжники и книжность в допетровское время» 14 лютого 2024 р., Державна публічна історична бібліотека Росії, https://www.youtube.com/watch?v=S8n_BbR03l0&t=3483s

(арк. 146 зв. КП) змінено на «Єкатерина» (арк. 116 НН). У кількох випадках маємо зміну порядку слів у реченні, тобто суто стилістичні правки, які не впливають на його зміст. Трапляються також виправлення очевидних обдруківок: наприклад, у фразі «...которое тѣло в церкви от них на честь Пречистой Дѣвѣ збудованой было погребеное» (чудо 17, арк. 87 зв. НН) початкове «о дних» (чудо 47, помилково 48, арк. 140 зв. КП) замінене на «от них».

Суто стилістичну функцію мають виправлення деяких скорочень та пропуску слів, як-от сполучника и, частки то, прислівника гды тощо. Такі правки, очевидно, вносили ті, хто готував видання до друку, так само, як і скорочення деяких речень, наприклад, замість «...Же для сына своего **такую радость мает**²⁵, отказала она, же не для сына своего так великую славу одержала, але для того же приказаня Божіи заховала...» (арк. 135 КП) – «...Же для сына своего так великую славу одержала, отказала она, же не для сына, але для того же приказаня Божіи заховала» (арк. 43 зв. НН). Натомість як редакторськими, так і авторськими могли бути скорочення у випадку, коли декілька міракул із «Казань» були об'єднані в одну оповідь у «Небѣ новому» як дотичні тієї самої події, зокрема – спорудження Успенського храму Києво-Печерської лаври (чудо 1 з відповідного розділу, де поєднано чуда 55–59, 63 КП, помилково пронумерованих як 56–60, 64). Тут прибрано деякі повтори, зрозумілі з контексту чи з попереднього тексту. Приклади такого переформатування наведено у таблиці 2:

Таблиця 2

«Казаня приданыи»	«Небо новое»
<p>«Пречистая Дѣва Богородица в Цариградѣ дала муляром мощи святых мученик Артемия, Полієвкта, Леонтія... и казала им тыи мощи положить з фундаментами церкви своєї, которую мѣли в Кієвѣ в монастыри Печерском мурувати. Там же в Цариградѣ Пресвятая Богородица в Влахернах муляром показала преподобных отец Антонія и Федосія Печерских...» (арк. 142)</p>	<p>«В той же час Пречистая Дѣва дала муляром мощи святых мученик Артемия, Полієвкта, Леонтія... и казала им тыи мощи положить з фундаментами церкви своєї, и показала им преподобних отец Антонія и Феодосія Печерских...» (арк. 107 зв.)</p>

²⁵ Тут і далі виділення жирним шрифтом у цитатах мої.

Найімовірніше, авторськими були й деякі зміни у маргінальних посиланнях на джерела, використаних Галятовським. Працюючи над своїми творами, о. Йоаникій, очевидно, послуговувався виписками з книг, які він читав у різні часи свого життя. Культурі читання ранньомодерної доби була притаманна практика конспектування, коментування й фіксації окремих нотаток із прочитаних текстів²⁶. Про особливості роботи Галятовського з джерелами, доступ до них і техніку фіксації нотаток розмірковує Наталя Яковенко²⁷. Галятовський був добре начитаним і в богословській літературі, і в інших працях, звідки він брав приклади (exempla) для написання власних творів. Дослідниця вважає, що виписки з прочитаних книжок Галятовський робив постійно і системно, ймовірно, користуючись власним методом, пов'язаним із «навичкам “мистецтва вибирання” із прочитаного (ars exserpendi)»²⁸, що були поширені в тодішній європейській освіті. Зважаючи на обдруківки при зазначенні джерел у працях Галятовського, Наталя Яковенко доходить висновку, що виписки, «найімовірніше, робилися поспіхом, тож або він сам... плутався у них, або в нього був нерозбірливий почерк, і тоді провинна за ляпсуси й обдруківки лягає на неуважних чи менш освічених друкарів»²⁹. Тож можна припустити, що, готуючи до друку «Небо новое», Галятовський звряв раніше зроблені виписки, що їх було використано при описі чуд у «Казанях приданых», а відтак він у свої примітки деякі поправки. Наприклад, у чуді 28 з розділу про чуда Богородиці у церквах на берегах аркуша зазначено джерело – 52-га книга праці Никифора³⁰ «Про відречення від світу» (арк. 90 НН), хоч у «Казанях приданых» у відповідному чуді 53 (помилково 54) вказано 22-гу книгу того самого твору (арк. 141 КП). У чуді 24

---

²⁶ Більше про це див. у працях Енн Блер, на яку вказує у своїй студії «У пошуках Нового неба» Наталя Яковенко: Ann Blair, «The rise of note-taking in Early Modern Europe,» *Intellectual History Review* 20 (3) (2010): 303–316; Ann Blair, «Reading strategies for coping with information overload, ca.1550–1700,» *Journal of the History of Ideas* 64 (1) (2003): 11–28.

²⁷ Яковенко, *У пошуках*, 99–108.

²⁸ Там само, 98–99.

²⁹ Там само, 99.

³⁰ Наталя Яковенко зазначає, що тут ідеться про трактат Никифора Каліста Ксанфоупа «Ecclesiasticae historiae libri decem et octo»: Яковенко, *У пошуках*, 648.

цього ж розділу датою чуда на полях вказано 842 рік з посиланням на «Аннали» Баронія (арк. 89 зв. НН), тоді як у відповідному чуді з «Казань приданых» подано іншу дату – 846 рік (чудо 12, арк. 136 КП). Таке саме виправлення бачимо у 6-му чуді з останнього розділу «Неба нового», де рік 544 (чудо 11 з «Казань приданых», арк. 135 КП) виправлено на 545-й рік (арк. 130 НН).

Деякі правки на маргінесах, скоріш за все, зробили працівники друкарні, а не автор, як-от: заміну повторюваного у різних міракулах посилання на те саме джерело (в житті святого Алімпія, в житті святого Феодосія) на позначки «Там же», «Там же иншыи чуда наступуючыи» (арк. 109 зв., арк. 111 зв. НН). Натомість найімовірніше авторськими або ж погодженими із автором були вставки слів чи окремих фраз, що мали або деталізувати оповідь, або зробити виклад логічнішим. Наприклад, у чуді 8 з розділу про чуда поміж духами, де розповідається, як нечистий дух хотів скинути дівицю Євфимію з будівлі, до тексту відповідного чуда 36 з «Казань приданых» (арк. 138 КП) додано означення: з будинку «високого», тобто небезпечного при падінні (арк. 66 НН). У чуді 8 з останнього розділу «Неба нового» у розповідь про святотатство візантійського імператора, що взяв із церкви Св. Софії корону Богородиці та поклав на власну голову, вставлено топографічне уточнення: «в Константинополю» (арк. 130 зв. НН), відсутнє в тексті чуда 45 «Казань приданых» (помилково 46, арк. 140 КП). Ще об'ємніше доповнення міститься у чуді 8 з розділу про чудеса імені Марії, де оповідається, як пророк заздалегідь провістив пришествя Христа:

Таблиця 3

«Казаня придананы»	«Небо новое»
«В Константинополю нашли гроб каменный, в котором была бляха золотая з написом: Христос уродится от Дѣвицы Маріи и вѣрюю в него (пророк то был якийсь еще пред пристям Христовым)» (арк. 136 зв.)	«В Константинополю нашли гроб каменный, в котором человѣк умерлый держал в руцѣ бляху золотую з написом: Христос уродится от Дѣвицы Маріи, и вѣрюю в него (пророк то был якийсь еще пред пристям Христовым, который за справою Духа Святого написал тыи слова)» (арк. 17 зв.)

Найбільший вставний фрагмент уміщено наприкінці збірки міракул. У «Казанях приданых» підсумкові рядки після міракул

не виокремлено візуально, натомість у тексті «Неба» до них додано заголовок «Конец чудов Пресвятой Богородици», за яким іде такий пасаж:

Таблиця 4

«Казаня приданыи»	«Небо новое»
«Чинячи конец Євангелію своєму о Христѣ, святыи Євангелист Іоан мовит: Суть же и ина многа, яже сотвори Ісус...» (арк. 149).	«Мовил Бог до Авраама патріархи старозаконнаго: Возри на небо и сочти звѣзды, аще возможеши, и глагола ему: Тако будет сѣмя твоє. И мы гды зхочем одушевленное небо наше Пречистую Дѣву Богородицу видѣти и зраховати чуда си, которыи ся звѣздами называют, неподобная бысмо зраховали, зачым як святыи Євангелист Іоан чинячи конец Євангелію своєму о Христѣ, мовит: Суть же и инна многа, яже сътвори Ісус...» (арк. 136–136 зв.).

Як бачимо, розширений прикінцевий текст містить апеляцію до образу неба, вкритого зірками, що уособлює Богородицю і є наскрізною метафорою книги, відображеною в її назві та передмові, а також в оформленні титульного аркуша. Додана автором, ця частина твору мала забезпечити цілісність структури видання, зокрема завдяки звертанню Галятовського до центрального образу книжки.

***

У підсумку констатуємо, що перенесені з «Казань приданих» до «Неба нового» міракули зазнавали невеликих – авторських чи редакторських – змін: вставок, скорочень, стилістичних або фактографічних правок. Певною мірою цьому сприяла особлива лаконічна манера в описі чуд, які не потребували додаткового скорочення чи навпаки розширення. Галятовський не переписував оповіді заново і не використовував їх фрагменти (як у випадку із залученням уривків казань до тексту «Месії правдивого»), а переносив тексти чуд до нової збірки майже незмінними. Такі самоповтори трапляються і в інших його творах різних років та жанрів. Утім, подібне використання фрагментів із власних творів при написанні нових текстів було притаманне і його сучасникам, наприклад, Стефанові Яворському та Симеонові Полоцькому. Разом із тим, значна кількість виявлених самоповторів, систематичність вдавання до подібних

практик робить Галятовського чи не найбільш репрезентативним у цьому плані українським автором другої половини XVII ст.

Помітною зміною, що її запровадив Галятовський у «Небѣ новому» порівняно зі своїм попереднім зібранням міракул, стала їхня систематизація. Очевидно, цього запотребувало суттєве збільшення кількості описуваних чуд, що підштовхнуло автора до впорядкування їх у певну цілісність. Такого роду «систематизація» накопиченого матеріалу була суголосною бароковому енциклопедизму, характерному для цієї доби. Укладання компендіумів знань, прагнення до всеохопності на рівні окремих книжок, творів та збірників, загалом визначає тенденції Бароко у тогочасній європейській культурі, представником якої був Йоаникій Галятовський. Його творчість являє собою її органічну частину, тож потребує подальшого вивчення з перспективи загальноєвропейського контексту.

Bibliography

Blair, Ann. «Reading strategies for coping with information overload, ca. 1550–1700.» *Journal of the History of Ideas* 64(1) (2003): 11–28.

Blair, Ann. «The rise of note-taking in Early Modern Europe.» *Intellectual History Review* 20(3) (2010): 303–316.

Chepiha, Inna. «*Kliuch rozuminnia* Ioanykiia Haliatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st.» In Haliatovskyi, Ioanykii. *Kliuch rozuminnia*, ed. V. V. Nimchuk, 5–52. Kyiv: Naukova dumka, 1985.

Estreicher, Karol. *Bibliografia polska*. Vol. 17. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1899.

Golubev, Stepan. *Otzyv o sochinenii V.O. Ejnngorna: Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snosheniya malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseya Mihajlovicha*. Moskva, 1899. Sankt-Peteburg: Tip. Imperatorskoj Akademii nauk, 1902.

Isaievych, Yaroslav. *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2002.

Korzo, Margarita. «*Vertograd mnogocvetnyj* kak mnemotekhnicheskoe i gomileticheskoe posobie», filmed February 2024, video, 1:04:32. https://www.youtube.com/watch?v=S8n_BbR03l0&t=3483s

Levchenko-Komisarenko, Tat'yana; Pidgajko, Vladimir. «Ioannikij (Galyatovskij, Golyatovskij).» In: *Pravoslavnaia enciklopediia*. Vol. 25. <https://www.pravenc.ru/text/577962.html>

Maksymchuk, Olha. «Intertekstualni koreliatsii u tvorchosti Yoanykiiia Galiatovskoho: samopovtory u “Mesii pravdyvomu” 1669 r.» *Siverianskyi litopys* 5 (2023): 126–138.

Ogienko, Ivan. *Izdaniia «Neba Novogo» Ioannikiia Galyatovskogo: iz istorii starocheatnykh knig*. Kiev, 1912.

Popov, Pavel. «Grehi rozmaidii», *maloizvestnoe sochinenie Ioannikiia Galyatovskogo*. Kiev: M. T. Mejnander, 1915.

Sumcov, Nikolaj. *Obzor sodержaniia propovedej Ioannikiia Golyatovskogo*. Har'kov, 1913.

Yakovenko, Natalia. «Bytva za dushi: Konkurentsiiia Bohorodychnykh chud mizh uniiatamy ta pravoslavnymy u 17 st. (vid Teodoziia Borovyka do Yoanykiiia Haliatovskoho).» *Harvard Ukrainian Studies* 32/33 (2: *Zhnyva: Essays Presented in Honor of George G. Grabowicz on His Seventieth Birthday*) (2011–2014): 807–825.

Yakovenko, Natalia. «Dyskurs opysiv oderzhymosti v ukrainskii mirakulistytsi simnadtsiatoho–visimnadtsiatoho stolit (mizh tradytsiieiu, osvichenistiu i novoiu politykoiu Tserkvy).» In *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the antipodes: essays in honor of Marko Pavlyshyn*, ed. by Alessandro Achilli, Serhy Yekelchuk, and Dmytro Yesypenko, 41–55. Boston: Academic Studies Press, 2020.

Yakovenko, Natalia. *U poshukakh Novoho neba: zhyttia i teksty Yoanykiiia Galiatovskoho*. Kyiv: Laurus; Krytyka, 2017.

Yaremenko, Maksym. *Dzherela propovidei Stefana Yavorskoho 1690-kh rr.*, filmed February 2024, video, 19:39. <https://www.youtube.com/watch?v=fRV9smkzqIA>

Zapasko, Yakym, Isaievych, Yaroslav. *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. Vol. 1. Lviv: Vyshcha shkola, 1981.

Abstract

Marian Miracles in *Kazania prydanıe do knyhy Kliuch razuminiia* and *Nebo novoie* by Yoanikiy Halyatovsky: a Diachronic Aspect

This paper traces the publication history of *The Miracles of the Mother of God*, compiled by Yoanykiy Galyatovskyi (†1688) and printed in the editions of *Kazania prydanıe do knyhy Kliuch razuminiia* (Kyiv, 1660) and *Nebo novoie* (first published in Lviv, 1665), focusing on diachronic aspects such as editing, authorial changes, and publisher's amendments.

Nebo novoie, a collection of Marian miracle tales, belongs to the *Miracula* genre, which gained popularity in early modern Ukraine. This edition is based on the miracles Galyatovskyi included at the end of *Kazania prydanıe* under the title «Some Wonders of the Blessed Virgin Mary», which originally numbered 95 miracles, with 8 omitted from the later collection.

The volume of *Nebo novoie* significantly surpasses that of previously published texts; among the 457 miracles in its second edition, over 80 percent are new narrative units. Thus, *Nebo novoie* stands as an original publication in which Galyatovskyi incorporates elements of his earlier work. This self-repetition is characteristic of Galyatovskyi's style but can also be observed in the works of his contemporaries who attended Kyiv-Mohyla College.

Textual analysis shows that the miracles from *Kazania prydanıe*, reprinted in *Nebo novoie*, underwent minor edits that did not affect their overall scope or content. These changes could have been made either by the author himself or by the typographers during the book's preparation for publication. The printers' revisions likely included orthographic adjustments and minor stylistic edits, resulting in slight textual shortening or, conversely, small additions to the narratives.

It is assumed that certain insertions or updates, such as references to sources, were made by the author himself. Moreover, Galyatovskyi is thought to have made more substantial modifications, specifically in the systematic organization of the miracles, grouping them into chapters according to established criteria. This structural development was likely intended to enhance readers' navigation within the book, aided using graphic elements such as headings, capital letters, and decorative inlays

Thus, the research highlights the evolution of the author's work over time. In *Nebo novoie*, Galyatovskyi revisits and refines previously published narrative units (miracles), with particular attention to their organization and presentation.

Keywords: miracles, Yoanykiy Galyatovskyi, *Nebo novoie*, self-repetition, edition, book history.

Київська Академія 21 (2024): 187–200.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.187-200
<http://ka.ukma.edu.ua>

Роман Кисельов

Про риторику «Hortulus Tullianus»

Багато філологічних курсів українських колегіумів XVII–XVIII ст. залишаються неатрибутованими або ж описаними недостатньо точно. Дані для їх атрибуції варто шукати і в тексті, і в матеріальних ознаках рукописів. Аналіз риторичних настанов «Hortulus Tullianus», які вважали киево-могилянським курсом риторики XVII ст., дав підстави атрибутувати пам'ятку інакше. Вибір тем, персонажів і реалій для риторичних прикладів переконують, що лекції справді написані й використані в українському культурному просторі. Про це свідчить розгляд теми Непорочного Зачаття Діви Марії, згадки про Дніпро, увага до життя св. Миколи Святоші, образів св. ап. Андрія та св. кн. Володимира. Однак деякі приклади в тексті описують пізню фазу Північної війни. Вкупі з відсутністю згадки про гетьмана Івана Мазепу цей факт свідчить, що текст створено між 1709 і 1721 рр. Обсяг тексту, дата початку лекцій (весна), водяні знаки манускрипту та деякі інші дані переконують у тому, що «Hortulus Tullianus» – риторичний додаток до курсу поетики, який, найімовірніше, походить із середини 1710-х рр. і належить до спадщини Чернігівського колегіуму.

Окремим сюжетом є пізніше використання цих лекцій у Переяславському колегіумі. Курс риторики Михайла Ісаевича 1740/1741 н. р. майже повністю відтворює матеріали «Hortulus Tullianus». Утім, у Переяславі ці невеликі за обсягом риторичні настанови таки стали річним курсом. Можливо, переяславський викладач доповнював основний виклад прикладами промов і додатками, що не ввійшли до рукопису і були запропоновані для запису окремо. Наприкінці статті подано детальний зміст пам'ятки «Hortulus Tullianus».

Ключові слова: курси риторики, Києво-Могилянська академія, Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум, «Hortulus Tullianus», епідейктичне / демонстративне красномовство.

Філологічні курси українських колегіумів XVII–XVIII ст. цінні не тільки тим, що містять актуальну теорію з дисциплін поетики й риторики, а й завдяки величезній кількості вміщених там художніх зразків, тобто авторських і анонімних творів художньої літератури. Втім, багато таких пам'яток наукової і художньої спадщини досі не були предметом ретельного вивчення і через це лишаються неатрибутованими або ж описаними недостатньо точно чи, подекуди, хибно. Серед таких – риторичний курс «*Hortulus Tullianus varietate florum in omni genere dicendi civili oratori amaenissimus, in fine veris ad usum et fructum Rossiaco orthodoxis oratoribus expertus ac explicatus. Anno, quo in concluso horto Maria explicatus est Flos Divinus. Die 2do Aprilis*» («Тулліанівський садок, різноманітням цвіту в кожному роді виголювання для світського оратора вельми привабливий, наприкінці весни для вжитку й пожитку русько-православних ораторів доглянутий і впорядкований. Року, якого в замкненому саду Марії розпустився цвіт божественний¹. Дня 2 квітня»). Він зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 307, од. зб. 511/1714П.

У каталозі Володимира Литвинова пам'ятка описана під № 28 як киево-могилянський курс риторики XVII ст.² Спробуймо подивитися, чи немає в цьому рукописі ознак, які б підтвердили чи спростували таку атрибуцію або дозволили запропонувати точніші дані.

На титулі сказано, що курс адресований православним учням. Московське походження можна виключити вже на тій підставі, що для ілюстрації одного з різновидів композиційної організації промови тут детально описано структуру проповіді, яка доводить, що Діва Марія була непорочно зачата («*propositio in conceptam immaculate Mariam*»³). Для ранньоновочасного київського християнства таке уявлення було цілком прийнятним⁴, натомість ледве

¹ Далі мав би бути вказаний рік, але його немає.

² Ярослава Стратий, Владимир Литвинов, Виктор Андрушко, *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии* (Київ: Наукова думка, 1982), 39–40.

³ *Hortulus Tullianus...*, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 307, од. зб. 511/1714П, арк. 61.

⁴ Наталя Яковенко, *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галатівського* (Київ: Критика; Laurus, 2017), 293–301.

чи можна припустити, аби щось подібне озвучували як навчальну тему в Москві⁵, хай навіть привезені з Києва викладачі. До того ж, у підрозділі про дві частини періоду – протасис і аподосис – є згадка про Дніпро, коли автор каже, що складну алегорію (*allegoria erudita*) можна застосовувати прославляючи не тільки людей, але й різноманітні реалії, зокрема річки, «наприклад Бористен»⁶. У частині, присвяченій священному красномовству, пояснюючи, як можна достосувати до проповіді історії з житій святих, автор вибирає для прикладу житіє св. Миколи Святоші (пом. 1143), який був киево-печерським монахом і сином чернігівського князя. Для похвали чесноти смирення він радить згадати, як святий князь виконував у монастирі роботу посудомийника, водоноса і сторожа⁷. У цій-таки частині в іншому контексті він звертається до постатей св. ап. Андрія та св. кн. Володимира⁸, що перебувають в осерді культурного світу київського християнства. Отже, маємо достатньо ознак, які свідчать, що курс був прочитаний в Україні.

Елементом, який задає широкі, але чіткі хронологічні межі, є згадка війни зі шведами в розділі про другорядні обставини (*adjuncta*) як матеріал для змістового наповнення промови. Автор перелічує різноманітні військові реалії та ознаки, які можна залучити у зв'язку з тим, що «руси воюють зі шведом» («*Rossi pugnant cum Suaeos*»⁹). Північна війна тривала у 1700–1721 р., а Московська держава вступила в неї у серпні 1700 р. Оскільки курс, згідно з даними титулу, розпочатий у квітні, і це повторено в передмові («*in declivio*

---

⁵ Гостре несприйняття уявлень про Непорочне Зачаття Богородиці в Московській державі ще в другій половині XVII ст. було однією з проблем для друку й розповсюдження праць українських авторів: Peter Rolland, «“Nieskoro prawi monsztuk do tych trąb otrzymacie”: On Lazar Baranovych’s “Truby sloves propovidnykh” and their Non-publication in Moscow,» *Journal of Ukrainian Studies* 17 (1–2) (1992): 207.

⁶ *Hortulus Tullianus...*, арк. 28.

⁷ *Ibid.*, арк. 58 зв.

⁸ *Ibid.*, арк. 60. Про могилянську традицію редукції культу святих князів до особи св. кн. Володимира – особистого патрона митр. Петра Могили – пише Наталія Сінкевич: Nataliia Sinkevych, «Saints and Heroes: Ukrainian Hagiographical Narratives of the First Half of the 17th Century between Rome, Constantinople and Moscow,» *Textus et Studia* 4 (2020): 18.

⁹ *Hortulus Tullianus...*, арк. 19.

veris»¹⁰ – «на схилку весни»), а тривати міг, згідно з тодішніми традиціями організації навчання, щонайпізніше до кінця червня – початку липня, то датування його 1700 р. можна відразу виключити. Отже, про XVII ст. однозначно не йдеться. Дальший розвиток теми російсько-шведської війни дозволяє ще суттєво посунути нижню межу датування тексту: «Руси воюють поруч із самим найсвітлішим царем [«ipso serenissimo caesare commilitante»] і за підтримки інших царств; небеса допомагають зброї <...> Тут також мають значення перешкоди, чи то речі, які відводять від праці, відвертають русів від війни [«Rossos a bello retrahunt»]: витрати; спорожніла скарбниця [«exhaustum aerarium»]; часті поразки; великі небезпеки; безнастанні поневіряння; війна, що так сильно затяглася [«bellum tam longe protractum»]¹¹. Тут варто зважити не тільки на слова про затяжну війну і втому від неї, а й на те, що автор згадує російського царя, який у той час вкрай рідко з'являвся у прикладах і зразкових промовах українських курсів риторики. Московські правителі і державні інституції в другій половині XVII – на поч. XVIII ст., поза якимись окремими цільовими заходами (наприклад, у посв'ятах до книжок чи вітальних промовах у зв'язку з візитами в Гетьманщину), не грали жодних ролей в українському культурному просторі. Водночас, доволі розлого пишучи про поточну війну, автор не згадує гетьмана. Якщо припустити, що курс створено ще за гетьманування Івана Мазепи, то треба зважати, що очільник Гетьманщини, навпаки, був центральною і всюдисущою постаттю в системі риторичних зразків у навчальних курсах, і уявити, що в подібному контексті його не згадали випадково, просто неможливо. Отже, курс укладено щонайраніше після гетьманової угоди зі шведами, і це дає змогу звузити межі датування до 1709–1721 рр. У цей час в Україні існували два православні навчальні заклади, в яких викладали риторичку, – Києво-Могилянська академія та Чернігівський колегіум.

Внутрішньозмістові дані для атрибуції на цьому, схоже, вичерпуються. Тож варто звернути увагу також на конвой пам'ятки в межах рукописного кодексу і на зовнішні ознаки рукопису. Курс зберігся в конволюті з двома курсами риторики з Чернігівського колегіуму та деякими іншими матеріалами. Склад рукопису такий:

¹⁰ Ibid., арк. 2.

¹¹ Ibid., арк. 19 зв.

- 1) «Remedium na nog bolenie» (польською). Арк. I.
- 2) Вірші церковнослов'янською і латинською мовами, зокрема вірш Стефана Яворського «Possessoris horum librorum luctuosum libris vale». Арк. II–III.
- 3) Риторика «Hortulus Tullianus...». Арк. 1–63 зв.
- 4) Промова «Oratio gratulatoria Nativitatis Christi» (кирилична). Арк. 64–64 зв.
- 5) Збірник висловів «Partis lingua¹² Latinae seu elegantes et copiosae phrases cum vocabulorum tum sententiarum variarum¹³, usui rhetorum per alphabetum expositae». Арк. 65–93 зв.
- 6) Промова «Oratio gratulatoria Nativitatis Christi» (кирилична, інакша, ніж № 4). Арк. 94–94 зв.
- 7) Курс риторики «Reginae hortus eloquentiae...», Чернігів, 1717/1718 н. р. Арк. 1–188.
- 8) Курс риторики «Informator artis oratoriae...», Чернігів, 1718/1719 н. р. Арк. 190–307.
- 9) Вірші та пісні (польською, латинською, церковнослов'янською) і промова на Великдень (польською). Арк. 307–308 зв.

Отже, у конволюті, крім «Hortulus Tullianus», є два датовані риторичні курси – «Сад цариці красномовства» (№ 7, який детально описала Ольга Циганок¹⁴) та «Наставник ораторського мистецтва» (№ 8, його опис теж опублікований¹⁵), в яких указано, що вони прочитані в Чернігівському колегіумі в 1717 і 1718 рр. Тим самим почерком, що й «Hortulus Tullianus» (найхарактерніший показник тут – велика літера «R»), написана збірка сентенцій «Partis lingua[e] Latinae seu elegantes et copiosae phrases...» (№ 5), а також вірші, принаймні відомий вірш Стефана Яворського «Власника цих книг слізне з книгами прощання» (№ 2). Ця поезія була вміщена в каталозі бібліотеки митрополита, який він власноручно склав 1721 р.¹⁶ Звісно, вірш міг бути записаний й пізніше, ніж «Hortulus

¹² Мабуть, помилково замість *linguae*.

¹³ Для граматичної зв'язності тут бракує слова, можливо, *indice*.

¹⁴ Ольга Циганок, «Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Reginae hortus eloquentiae... (1717/18 н.р.)»,» *Сіверянський літопис* 1 (2016): 52–56.

¹⁵ Ольга Циганок, «Про курс риторики Чернігівського колегіуму «Informator...» [Інформатор...] (1718)», *Сіверянський літопис* 3 (2016): 33–36.

¹⁶ Сергей Маслов, «Библиотека Стефана Яворского», *Чтения в*

Tullianus». Дві ж згадані чернігівські риторики записані іншим (але обидві тим самим) почерком.

Отже, цілком виключити можливість належності пам'ятки «Hortulus Tullianus» до киево-могилянської спадщини, звичайно, не можна, але жодних вагомих підстав, щоб уважати матеріал саме київським, наразі немає. Натомість його наявність серед чернігівських матеріалів спонукає припускати, що й цей текст походить із тамтешнього колегіуму.

На папері лекцій «Hortulus Tullianus» і наступної збірки сентенцій використано філігрань «герб Амстердама». У доступних мені альбомах філіграней саме її не виявилось. Проте максимально подібний водяний знак, який, імовірно, походить із тієї самої папірні, був використаний у документі 1714 р. (№ 77 в альбомі Лауцявичуса)¹⁷, що відповідає приблизному датуванню курсу.

Також треба сказати, що пам'ятка не є повнорозмірним курсом риторики. У Києво-Могилянському, Чернігівському та всіх інших колегіумах, які працювали на основі єзуїтської навчальної програми «Ratio studiorum», існувала практика вступного викладу навчальних відомостей наступного класу наприкінці навчального року. Тобто перед завершенням поетичного класу студенти отримували підставові знання з риторики, а наприкінці риторичного – з діалектики (там, де викладали філософію). Іще Микола Петров відзначав, що вступні відомості з риторики у складі поетик часом помилково вважають власне курсами риторики¹⁸. І обсяг курсу (63 арк., тоді як повноцінний курс зазвичай має 200–250 рукописних аркушів формату 4), і, особливо, час його початку (квітень), переконливо свідчать, що «Hortulus Tullianus», дарма що має окремий титул, є фрагментом курсу поетики. Хоча зміст цього додатку не зовсім традиційний. Частіше до риторичної частини поетики включали якісь окремі вибрані теми, наприклад, учення про період, хрію та листи¹⁹. Натомість «Hortulus Tullianus» є стислим викладом цілої

Историческом обществе Нестора Летописца XXIV (1914): 135.

¹⁷ Edmundas Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV—XVIII a. T. 2. Atlasas* (Vilnius: Leidykla «Mintis», 1967), 20; *Idem.*, t. 1, 175.

¹⁸ Николай Петров, «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году,» *Труды Киевской духовной академии* 3 (1868): 469.

¹⁹ Там само.

риторичної теорії, із мінімальною кількістю практичних зразків. Крім учення про період, автор, згідно з класичною структурою повнорозмірних курсів, подає вчення про змістове наповнення промови (*inventio*), композицію (*dispositio*) та художні елементи (*elocutio*). Далі він розглядає основні жанри епідейктичного/демонстративного красномовства і навіть додає підрозділ про священне красномовство (проповідь), який не завжди можна знайти і в річних курсах риторики. Вірогідно, автор вибрав цей шлях, щоб зробити роботу в наступному риторичному класі якнайбільш практичною. Адже трапляються курси риторики, де теорія обмежується інструкціями щодо складання промов визначених жанрів із чітко окресленими темами. Такий курс, приміром, прочитав у 1702/1703 н. р. в Києво-Могилянській академії Іларіон Ярошевицький²⁰. Викладач риторики міг дозволити собі такий підхід, якщо основні теоретичні відомості вже були викладені в попередньому класі.

Фактичних підстав, аби робити якісь припущення про особу автора й викладача риторичного курсу-додатку «*Hortulus Tullianus*» поки немає. Його ім'я ніде не зазначене, а брак точного датування теж не дає нагоди для обґрунтованих припущень. Але принаймні можна стверджувати, що це напевно український курс, створений у проміжку 1709–1721 рр. Найімовірніше він походить із середини 1710-х рр. і належить до спадщини Чернігівського колегіуму. Також можна з певністю сказати, що лекції прочитано в поетичному класі, а отже, вони є структурним складником якогось курсу поетики – власне риторичним додатком до нього.

Згодом, у 1740/1741 н. р., викладач Переяславського колегіуму Михайло Ісаєвич прочитав курс із майже ідентичною назвою («*Hortus Tullianus varietate florum in omni genere dicendi oratori amoenissimus, ad usum et fructum Rossiaco-orthodoxis rhetoribus in collegio Pereasła-Berłowiano reclusus ac explicatus...*»). Його опис є в публікації Ольги Циганок²¹. Зіставивши два рукописи, легко побачити, що переяславська риторика – це той самий (імовірно,

²⁰ Паріон Ярошевицький, *Oriens illustrissimus Iasinscianaе Cynthiae... Anno... 1703*, ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА 419П.

²¹ Ольга Циганок, «Про риторику Михайла Ісаєвича “*Hortus Tullianus...*” [Тулівий Сад] (Переяславський колегіум, 1740/41 навч. р.),» *Переяславські Сквородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка: зб. наук. праць* 4 (2017): 130–132.

чернігівський) «Hortulus Tullianus», хоча в ньому місцями змінено порядок підрозділів або два підрозділи об'єднано в один, що подекуди пов'язане зі скороченням тексту. У місцевих вимірах Переяслава первісний садок (hortulus) став називатися садом (hortus), і хоч матеріалу від цього більше не стало, переяславському викладачеві таки вдалося читати цей невеликий за обсягом набір лекцій цілий рік (згідно з титулом, курс розпочато 5 жовтня; наприкінці ж підтвержено, що він був річним²²). Звичайно, основний виклад у Переяславі міг бути суттєво доповнений прикладами промов і додатками, яких немає в записі основного викладу.

Поза зазначеними відмінностями в розташуванні підрозділів дві пам'ятки майже повністю збігаються: у переяславському курсі я не виявив лише 8 і 9 цвіту (flos) II частини старшої версії (див. зміст нижче). Для з'ясування ступеня тотожності текстів я послівно звірив два контрольні уривки: у старшому тексті це «цвіт» 2-ий («De argumentis») першої частини та «листок» (folium) 2-ий («De genere dicendi, seu stylo oratorio») другого «цвіту» третьої частини. Відмінності полягають у кількох випадках використання різних, але синонімічних слів (напр., «ad propositionem hanc statuendam quaerenda est causa»²³ / «ad propositionem hanc stabiliendam quaerenda est causa»²⁴; «sublimis Maenelaus»²⁵ / «subtilis Menelaus»²⁶) та кількох мінімальних поширеннях фраз (напр., «Argumentum est ratio probans aliquam enunciationem...»²⁷ / «Argumentum est ratio probans et confirmans aliquam enunciationem...»²⁸; «horum generum placet in eadem exempla adferre»²⁹ / «horum generum dicendi placet in eadem re exempla adferre»³⁰). Такого типу розбіжності, гадаю, могли виникнути завдяки мікроінтерпретації чи імпровізованому редагуванню тексту вже під час його диктування в Переяславі. Є також відмін-

²² Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, IP НБУВ, ф. 1, од. зб. 5465, арк. 44 зв.

²³ *Hortulus Tullianus...*, арк. 12 зв.

²⁴ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 15.

²⁵ *Hortulus Tullianus...*, арк. 36

²⁶ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 212.

²⁷ *Hortulus Tullianus...*, арк. 12 зв.

²⁸ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 15.

²⁹ *Hortulus Tullianus...*, арк. 36.

³⁰ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 212.

ності, зумовлені неправильним записом студента: «Argumenta dividuntur et vocantur alia intrinseca, sive insita, alia extrinseca, sive remota, quando abominationem sortiuntur ex locis illis, ex quibus eruuntur»³¹ / «Argumenta dividuntur et vocantur alia intrinseca, sive insita, alia extrinseca, sive remota, quam denominationem sorciuntur ex locis illis, ex quibus eruuntur»³². Тут точнішим виявився переяславський студент, текст у його відтворенні можна перекласти так: «Аргументи поділяють, даючи їм назви, на внутрішні, або внутрішньо зумовлені, та зовнішні, чи віддалені, а відповідне найменування вони дістають згідно з джерелами, із яких отримані». Можливий чернігівський студент натомість ужив замість *denominatio* («найменування») недоречно в контексті *abominatio* («гидота»).

Згадані вище змістові маркери «Тулліанівського садка» збережено і в переяславському «саду». Це пояснення щодо проповіді про Непорочне Зачаття Богородиці³³, згадки про Бористен³⁴, св. кн. Миколу Святошу³⁵, св. ап. Андрія і св. кн. Володимира³⁶. Приклад із сюжетом про Північну війну в переяславському курсі також є³⁷, однак саме тут викладач зробив помітні змістові зміни: зникли згадки про безпосередню участь царя в бойових діях та про всі негативні обставини війни, включно з браком у «росів» бажання брати в ній участь. Очевидно, за царювання іншого монарха акцентувати на заслугах давнішого було недоречно, а оповідь про вже віддалену в часі згадувану війну теж вимагала інших підходів.

Передмова також у своїй основі збережена. Читаючи риторичний додаток із квітня, ймовірний чернігівський лектор зробив весну центральним образом передмови і почав так: «Весну на її схилку задумав я представити вашим очам, шляхетні та щирі душею слухачі красномовства. Із тим, власне, наміром, із тією неодмінною метою і бажанням, щоб ви на відчиненому вході до прегарного Туллієвого саду могли не самі лиш квіти збирати, не листочки тільки лічити, а

³¹ *Hortulus Tullianus...*, арк. 13.

³² Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 15 зв.

³³ *Ibid.*, арк. 43.

³⁴ *Ibid.*, арк. 26 зв.

³⁵ *Ibid.*, арк. 40 зв.

³⁶ *Ibid.*, арк. 42 зв.

³⁷ *Ibid.*, арк. 22.

його правдивий зрілий плід спромоглися дістати» («Ver in declivio veris vestris explicandum proposui oculis, nobiles et ingenui eloquentiae auditores. Eo tamen fine, illa votorum praefixâ metâ, ut recluso ad amaenissimum Tullii hortum in introitu, non ipsos legere flores, non sola numerare possitis folia, verum etiam maturum huiusce percipere fructum valeatis»³⁸). Щоб упровадити тему весни в жовтні, переяславський викладач Михайло Ісаєвич робить невігадливий хід: «Хоч нині похмура осінь, якнайпогіднішу весну задумав я представити вашим очам, високошляхетні та найприятніші садівничі красномовства» («Turbidò licet autumnò, placidissimum ver explicandum vestris proposui oculis, praenobiles ac humanissimi eloquentiae cultores»³⁹). Далі він майже без змін використовує готову передмову, але в двох місцях додає згадки про Переяславського єпископа Арсенія Берла (?–1744) та його турботу про колегіум.

Загалом, рівень особистого творчого внеску викладачів вищих курсів (поетики, риторики, філософії) в підготовку навчальних матеріалів міг бути різним, і часом – мінімальним, не тільки в Переяславі, а й у значно статуснішій Київській академії⁴⁰: рівень інтелектуальних зусиль викладача був зумовлений радше його власним інтересом до дисципліни, досвідом і наявністю вільного часу, а не стандартами навчального закладу. Відтворюючи історичну картину роботи тогочасних колегіумів, мусимо це враховувати.

Насамкінець подаю зміст пам'ятки «Hortulus Tullianus» [Чернігів, 1710-і рр.]:

[Титул]. Арк. 1.

[Порожня сторінка] . Арк. 1 зв.

Praefatio. Арк. 2–2 зв.

Primus in intro[i]tu ad Tullianum hortum gradus, seu prima praeliminaris quaestio, de natura, divisione et fine rhetorices. Арк. 3–4.

³⁸ *Hortulus Tullianus...*, арк. 2.

³⁹ Mykhailo Isaievych, *Hortus Tullianus...*, арк. 2.

⁴⁰ Про використання чужих курсів філософії у викладацькій практиці Академії див.: Микола Симчич, «Порівняльний аналіз філософських курсів Теофана Прокоповича і Георгія Кониського на прикладі розділу «Про нескінченність»,» *Sententiae* 38 (1) (2019): 122–133; Микола Федяй, «Філософський курс Стефана Калиновського 1729–1731 років у світлі його викладацької практики: джерела і (не)оригінальність»,» *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–29.

- Gradus 2. Quaestio de commate. Арк. 4–5 зв.
Gradus 3. Quaestio de membro. Арк. 5 зв.–7.
Gradus 4. Quaestio de proprie dictis periodis. Арк. 7–8.
Gradus 5. Quaestio de improprie dictis periodis. Арк. 8 зв.–10 зв.
HORTI TULLII PARS PRIMA, EXPLICANS INVENTIONEM.
Арк. 11–22 зв.
Flos 1. De propositione. Арк. 11–12 зв.
Flos 2. De argumentis. Арк. 12 зв.–13.
Flos 3. De definitione. Арк. 13–14 зв.
Flos 4. De enumeratione. Арк. 14 зв.–15 зв.
Flos 5. De notatione. Арк. 15 зв.–16.
Flos 6. De coniugatis. Арк. 16.
Flos 7. De genere et forma. Арк. 16–16 зв.
Flos 8. De antecedentibus et consequentibus. Арк. 16 зв.–17 зв.
Flos 9. De contrariis et repugnantibus. Арк. 17 зв.–18.
Flos 10. De similitudine et dissimilitudine. Арк. 18–18 зв.
Flos 11. De adiu[n]ctis. Арк. 19–20.
Flos 12. De causis et effectis. Арк. 20–21.
Flos 13. De comparatione seu comparatis. Арк. 21–21 зв.
Flos 14⁴¹. De locis extrinsecis. Арк. 21 зв.–22 зв.
TULLIANI HORTI PARS SECUNDA, DISPOSITIONEM RERUM
INVENTARUM EXPLICANS. Арк. 23–35.
Flos 1. De chria. Арк. 24–26 зв.
Flos 2. De prothasi et apodosi. Арк. 26 зв.–28.
Flos 3. De dispositione per partes con[t]rarias et sententias. Арк. 28–
28 зв.
Flos 4. De dispositione per puncta varia et explicationem oratoriam.
Арк. 28 зв.–29 зв.
Flos 5. Explicans dispositionem orationis per exemplum, epicherema
et soritem. Арк. 29 зв.–30.
Flos 6. Explicans dilemma et inductionem. Арк. 30–31.
Flos 7. Explicans enthimema et syllogismum perfectum. Арк. 31–33.
Flos 8. De exordio et aliis partibus communibus. Арк. 33 зв.–34.
Flos 9 et ultimus. De dispositione. Арк. 34–35.
HORTI TULLIANI PARS TERTIA. DE ELOCUTIONE. Арк. 35–
63 зв.

---

⁴¹ 14: в оригіналі помилково 12.

- Flos 1. De elegantia elocutionis. Арк. 35–37 зв.
 Folium 1. De genere dicendi, seu stylo oratorio. Арк. 35 зв.–36 зв.
 Folium 2. De stylo oratorio. Арк. 36 зв.–37 зв.
 Flos 2. De compositione elocutionis. Арк. 37 зв.–38.
 Flos 3. De dignitate elocutionis. Арк. 38–44 зв.
 Folium 1. De ornatu elocutionis per sententias. Арк. 38–39.
 Folium 2. De ornatu elocutionis per eruditiones. Арк. 39–40.
 Folium 3. De ornatu elocutionis per tropos et figuras. Арк. 40–41.
 Folium 4. De ornatu elocutionis per acumen orationum. Арк. 41–44 зв.
 Pars 1. De elocutione⁴² scholastica. Арк. 44 зв.–48 зв.
 Fructus 1. De encomio. Арк. 44 зв.–45 зв.
 Fructus 2. De panegyrico. Арк. 45 зв.–46 зв.
 Fructus 3. De praefationibus. Арк. 46 зв.–48.
 Fructus 4. De dedicationibus⁴³. Арк. 48–48 зв.
 Pars 2. De eloquentia officiosa. Арк. 48 зв.–57 зв.
 Fructus 1. De orationibus gratulatoriis. Арк. 48 зв.–54.
 Divisio 1. De orationibus gratulatoriis Natalis Christi. Арк. 48 зв.–50.
 Divisio 2. De orationibus gratulatoriis Novi Anni. Арк. 50–50 зв.
 Divisio 3. De orationibus gratulatoriis Paschatis. Арк. 50 зв.–51 зв.
 Divisio 4. De orationibus genethliacis, seu nataliciis. Арк. 51 зв.–52 зв.
 Divisio 5. De oratione honoris et victoriae. Арк. 52 зв.–54.
 Fructus 2. De orationibus salutatoriis. Арк. 54–55.
 Fructus 3. De orationibus epithalamicis. Арк. 55–57 зв.
 Fructus 4. De oratione petitoria et gratiarum actoria in communi et aliis. Арк. 57 зв.
 Pars 3. De oratione sacra. Арк. 58–63 зв.
 Fructus 1. De quidditate et divisione eloquentiae. Арк. 58–60.
 Fructus 2. De modo contionis. Арк. 60–63 зв.

Bibliography

Fedai, Mykola. «Filosofskyi kurs Stefana Kalynovskoho 1729–1731 rokiv u svitli yoho vykladatskoi praktyky: dzherela i (ne)oryhinalnist.» *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–36.

⁴² Імовірно, помилково замість *eloquentia*.

⁴³ *dedicationibus*: в оригіналі – *dicationibus*.

Hortulus Tullianus..., Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 307, od. zb. 511/1714P.

Isaievych, Mykhailo. *Hortus Tullianus...*, Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 1, od. zb. 6465.

Laucevičius, Edmundas. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vol. 1–2. Vilnius: Leidykla «Mintis», 1967.

Maslov, Sergej. «Biblioteka Stefana Yavorskogo.» *Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopisca XXIV* (1914): 99–162.

Petrov, Nikolaj. «O slovesnyh naukah i literaturnyh zanyatiyah v Kievskoj akademii ot nachala ee do preobrazovaniya v 1819 godu.» *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 3 (1868): 425–525.

Rolland, Peter. «“Nieskoro prawi monsztuk do tych trąb otrzymacie”:
On Lazar Baranovyč’s “Truby sloves propovidnyx” and their Non-publication in Moscow.» *Journal of Ukrainian Studies* 17 (1–2) (1992): 205–216.

Sinkevych, Nataliia. «Saints and Heroes: Ukrainian Hagiographical Narratives of the First Half of the 17th Century between Rome, Constantinople and Moscow.» *Textus et Studia* 4 (2020): 7–26.

Stratij, Yaroslava, and Litvinov, Vladimir, and Andrushko, Viktor. *Opisanie kursov filosofii i ritoriki professorov Kievo-Mogilyanskoj akademii.* Kiev: Naukova dumka, 1982.

Symchych, Mykola. «Porivnialnyi analiz filosofskykh kursiv Teofana Prokopovycha i Georgiia Konyskoho na prykladi rozdilu “Pro neskinchennist”.» *Sententiae* 38:1 (2019): 122–136.

Tsyhanok, Olha. «Opys kursu rytoryky Chernihivskoho kolehiumu “Reginae hortus eloquentiae...” (1717/18 n. r.)» *Siverianskyi litopys* 1 (2016): 52–56.

Tsyhanok, Olha. «Pro kurs rytoryky Chernihivskoho kolehiumu “Informator...” [Informator...] (1718)» *Siverianskyi litopys* 3 (2016): 33–36.

Tsyhanok, Olha. «Pro rytoryku Mykhaila Isaievycha “Hortus Tullianus...” [Tuliievyy Sad] (Pereiaslavskyi kolehium, 1740/41 navch. r.)» *Pereiaslavski Skovorodynivski studii: filolohiia, filosofii, pedahohika: zbirnyk naukovykh prats* 4 (2017): 128–133.

Yakovenko, Natalia. *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho.* Kyiv: Krytyka, Laurus, 2017.

Yaroshevytskyi, Ilarion. *Oriens illustrissimus Iasinscianaе Cynthiae... Anno... 1703,* Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 301, od. zb. DA 419P.

Abstract**On the Rhetoric Manual *Hortulus Tullianus***

Many philological courses from 17th and 18th-century Ukrainian colleges remain unattributed or insufficiently explored. Sometimes, the content and material features of manuscripts provide data for their attribution. The analysis of the rhetorical manual *Hortulus Tullianus*, which was considered a 17th-century Kyiv-Mohyla rhetoric course, also gave grounds to attribute the record differently. The choice of topics, characters, and objects for the rhetorical examples indicates that the lectures were indeed written and used in the Ukrainian cultural space. This is evidenced by the detailed consideration of the Immaculate Conception of the Virgin Mary, the mention of the Dnipro River, attention to the life of St. Mykola Sviatosha, and the presence of images of St. Andrew the Apostle and St. Prince Volodymyr. However, some examples in the text describe the late phase of the Northern War. Combined with the absence of Hetman Ivan Mazepa's name, this fact suggests that the text was created between 1709 and 1721. The length of the text, the indicated period of the lectures' beginning (spring), watermarks, and some other data suggest that *Hortulus Tullianus* is a rhetorical supplement to the poetics course, most likely dating from the mid-1710s and belonging to the heritage of Chernihiv College.

The later use of these lectures at the College of Pereiaslav is a separate story. Mykhailo Isaievych's rhetoric course of the 1740/1741 academic year almost completely reproduced the materials of *Hortulus Tullianus*. However, in Pereiaslav, these short rhetorical instructions served as a year-long course. It is possible that the Pereiaslav lecturer supplemented the main presentation with examples of speeches and appendices that were not included in the body of the course and were offered for recording separately. The paper concludes with a detailed table of contents of *Hortulus Tullianus*.

Keywords: rhetoric courses, Kyiv-Mohyla Academy, Chernihiv College, Pereiaslav College, *Hortulus Tullianus*, epideictic / demonstrative eloquence.

Київська Академія 21 (2024): 201–238.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.201-238
<http://ka.ukma.edu.ua>

Андрій Стародуб

**«Nic się nie dzieje bez wiedzy i zgody Delegata»:
Чиновник Міністерства релігійних визнань
і народної освіти Зигмунт Загуровський
та Студіум православного богослов'я
Варшавського університету у 1929–1939 роках**

Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1939), де викладали також випускники Київської духовної академії, – один з унікальних «культурно-освітніх» феноменів міжвоєнної Польщі. Його історія вже була предметом низки спеціальних досліджень польських, українських та білоруських авторів. У більшості з них, прямо чи опосередковано, зроблено акцент на складності та заплутаності державно-церковних взаємин у Другій Речі Посполитій, а також на очевидному бажанні уряду максимально контролювати всі вияви «життєдіяльності» Православної Церкви. Функціонування у столичному університеті православного богословського факультету є одним із красномовних прикладів реалізації такої політики. Міністерство релігійних визнань та народної освіти здійснювало всебічний нагляд за навчанням та вихованням представників національних меншин, майбутніх православних богословів, не приховуючи своєї головної мети – підготовки кадрів, безсумнівно лояльних до польської держави, а в ідеалі – їх повної колонізації. У статті зроблено огляд діяльності Зигмунта Загуровського, чиновника міністерства, делегата міністра релігійних визнань до справ Інтернату для студентів Студіум. Протягом 1929–1939 рр. саме він був головним «державним контролером» православного факультету та намагався втілити в життя низку заходів «виховного» характеру, впевнено конкуруючи за вплив на навчальний заклад з його керівником – митрополитом Варшавським Діонісієм (Валединським). Звіти про роботу та листування делегата з міністерством містять величезну кількість інформації про повсякденне

життя студентів та викладачів Студіум, про суперечності між ними на національному ґрунті та реакцію на «цивілізаторські» зусилля чиновника й реалізовані ним заходи з «патріотичного» виховання. Утім, масштаб докладених Загуровським зусиль, спрямованих на виховання цієї групи студентів «у дусі польського патріотизму», слабо корелювався з підсумковими результатами.

Ключові слова: Студіум православного богослов'я Варшавського університету, Друга Річ Посполита, Польська Автокефальна Православна Церква, Міністерство релігійних визнань та народної освіти, богословська освіта, полонізація.

У спогадах випускника Студіум православного богослов'я Варшавського університету Афанасія (Мартоса) є побіжна згадка про особу на прізвище «Загуровський»: за твердженням автора, він був представником міністерства та «ректором державного інтернату для студентів богословського факультету», який опікувався справою «полонізації» в згаданому інтернаті (гуртожитку-бурсі)¹. Проте, як відомо, посади з такою назвою не існувало, хоча Мартос більш-менш правильно описав «функціональні обов'язки» чиновника. Інші ж мемуаристи взагалі не згадують це прізвище², як і автори численних наукових розвідок³, присвячених історії цього навчального закладу.

¹ Апанас (Мартос), архієпископ, *На ніве Христовай* (Нью Їрк – Менск – Варшава, 2005), 36. Афанасій (Мартос) (1904–1983) – випускник Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1930). З лютого 1935 р. працював вихователем та старшим вихователем у державному інтернаті при Студіум, у післявоєнний період – єпископ Російської Православної Церкви за кордоном.

² Див., наприклад, багато в чому засновані на власних спогадах роботи священика Миколая Ленчевського (1912–2003), випускника Студіум 1936 року: M. Lenczewski, ks., «*Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*,» *Rocznik Teologiczny ChAT XVI* (1–2) (1974): 53–126; його ж, *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939* (Warszawa, 1992).

³ А. Serednicki, «W kręgu współpracy uczonych polskich i ukraińskich w Warszawie (1925–1939): (z historii Studium Teologii Prawosławnej UW i Ukraińskiego Instytutu Naukowego),» *Rocznik Teologiczny* 36 (1994): 197–211; M. Bendza, «Metropolita Dionizy jako kierownik Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego,» *Rocznik Teologiczny ChAT* 1 (2000): 39–52; А. Портнов, «Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1939,)» *Український археографічний щорічник* 10/11 (2006): 386–397; його ж, *Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української*

На перший погляд це дивно – з огляду на дуже помітний «документальний слід», залишений Зиґмунтом Загуровським (Zygmunt Zagórowski) (1886–1944), делегатом (представником) міністра освіти при Інтернаті для студентів православного богослов'я Варшавського університету, у тій частині архіву Студіум, яка збереглася у фонді Міністерства релігійних визнань і народної освіти (МВРіНО) Другої Речі Посполитої. Цілком очевидно, що сучасників Загуровського, а згодом й істориків, ввела в оману підкреслена скромність посади, яку він обіймав. Його формальні повноваження були досить обмеженими (сказати б – опікунчими, а не керівними). Складно запідозрити, що цей непомітний чиновник міг бути кимось на кшталт «сірого кардинала» Студіум, який протягом цілого десятиліття (з кінця 1929 і аж до вересня 1939 р.) намагався всебічно контролювати життєдіяльність «протофакультету»⁴.

Власне, є підстави вважати, що сама посада «делегата» частково була спроектована «під Загуровського»⁵, та ще й за його безпосе-

---

еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) (Харків, 2008), 107–154; Н. Сомосюк, «Высшее богословское образование во Второй Речи Посполитой,» ў Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. (Гродна, 2008), 228–232; D. Sawicki, A. Baczyński, «Studium Teologii Prawosławnej UW – w służbie nauki i Kościoła,» w 200 lat teologii uniwersyteckiej w Warszawie (1919–1939), 131–160; ix же, «Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego i jego “teologiczni spadkobiercy,» Elpis 20 (2018): 231–252; J. Ostapczuk, J. Tofiluk, «Wyższe Prawosławne Szkolnictwo Teologiczne w Polsce – przeszłość i terażniejszość,» Rocznik Teologiczny ChAT 64(4) (2023): 744–766.

⁴ Студіум (факультет на етапі формування) православного богослов'я був підрозділом Варшавського університету в 1925–1939 рр. До навчання на ньому за 14 років приступило 589 студентів. Закінчили повний цикл навчання (чотири роки) та захистили дипломи 249 осіб. Найбільшу кількість магістерських праць було присвячено історії Церкви (83), канонічному праву (42), літургії та християнській археології (24) (M. Lenczewski, ks., *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939* (Warszawa, 1992), 77–78). Керівником Студіум був митрополит Варшавський Діонісій (Валединський). На Студіум, в різні періоди, викладала низка українських діячів (Іван Огієнко, Дмитро Дорошенко, В'ячеслав Заїкин), серед них – двоє вихованців Київської духовної академії (Олександр Лотоцький та Василь Біднов).

⁵ У вересні 1938 р., коли Міністерство визнань вирішило створити посаду делегата міністра при Православному ліцеї, заснованому митрополитом Діонісієм, з'ясувалося, що для неї неможливо автоматично забезпечити такі самі умови, зокрема щодо зарплати, на яких працював делегат Загуров-

редньої участі. Адже у перші роки існування Студіум (1925–1929) її не існувало, а весь контроль за поведінкою студентів покладався на церковну владу та адміністрацію університету. Поштовхом до появи цієї посади став конфлікт, що спалахнув на факультеті 1928 р. Тоді група студентів (76 осіб) підготувала і передала на розгляд митрополитові Діонісію (Валединському) та Колегії викладачів «Меморіал» зі скаргою на «ненормальність стосунків, що панують в Інтернаті для студентів православної теології – найбільше в плані морально-виховному, проте також і в плані матеріальному»⁶. Попри спроби митрополита «не виносити сміття з хати» та «зам'яти» цю історію, покаравши кількох «зачинщиків» (їх виселили з гуртожитку)⁷, справа набула широкого розголосу. Так, 29 січня 1929 р. з проханням «розібратись в ситуації» (зокрема, «відновити в правах покараних студентів та унормувати стосунки серед слухачів православного Студіум») депутат Сейму Павло Васиньчук звернувся до міністра визнань⁸. Відтак, 7 березня 1929 р. міністерство створило спеціальну комісію «для вивчення стану справ у православному інтернаті в Варшаві», головою якої призначили доктора Зигмунта Загуровського⁹.

Серед рекомендацій щодо виправлення виявлених недоліків, які досить оперативно підготувала ця комісія¹⁰, був такий пункт: «Слід

ський, оскільки ті базувались на певних «індивідуальних виключеннях» з правил та спеціальних узгодженнях з міністерством фінансів (Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (далі – AAN, MWRiOP), sygnatura 5984, kartka 22).

⁶ AAN MWRiOP, sygn. 1113, k. 556–558.

⁷ Перший Інтернат для студентів православної теології був розташований у винайнятих Варшавською митрополією приміщеннях на вулиці Белянській, буд. 9. Переїзд до збудованого за державні кошти Інтернату за адресою вулиця Кирила та Мефодія, буд. 4 (в безпосередній близькості від кафедрального собору Св. Марії Магдалини Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ)) відбувся на початку 1930 року. Ця будівля була спеціально спроектована як сучасний (за стандартами того часу) студентський гуртожиток. В ній, окрім житлових приміщень, була бібліотека, їдальня, актовий зал та каплиця з посвятою Св. Миколаю Мірлікійському.

⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 546–547.

⁹ Ibid., k. 567.

¹⁰ Звіт комісії з вивчення стосунків, що склались у Інтернаті для студентів Студіум православного богослов'я у Варшаві, датований 25 березня 1929

створити посаду постійного представника МВРiНО при керівництві Інтернатом. Це має бути оплачувана посада. Делегат міністерства міг би бути одночасно референтом для справ культури в Інтернаті. У такому разі це мав би бути педагог з вищою гуманітарною освітою, шанована людина як з огляду на свій статус у суспільстві, так і на професіоналізм»¹¹. Незалежно від того, чи вніс цей пункт до звіту комісії сам Загуровський, саме він якнайкраще відповідав згаданим «кваліфікаційним вимогам».

Доктор Загуровський дійсно був непересічним бюрократом, з високим освітнім рівнем та значним педагогічним досвідом. Ми можемо довідатися про нього більше, ніж про багатьох його колег з міністерства. Адже в архіві збереглася особова справа Зигмунта Загуровського¹², в якій є автобіографія, власноруч заповнені анкети, детальний послужний список та листування, що суттєво доповнює ті куці дані, які містяться у опублікованих довідниках періоду Другої Речі Посполитої¹³ та біографічних довідках післявоєнного часу¹⁴. Наприклад, з цих документів дізнаємося, що за материнською лінією він походив з родини Рейнфусів (ймовірно – німецького походження)¹⁵, що частково пояснює як вільне володіння німецькою мовою, так і сферу основних наукових зацікавлень – германістика, німецька література та філософія доби Романтизму. 20 січня 1914 р. Загуровський захистив у Львівському університеті докторську дисертацію з філософії¹⁶ на тему деяких аспектів філософських поглядів Фридриха Шлегеля. Відома також низка його літературознавчих студій про творчість Йогана Вольфганга Гете¹⁷, а в 1920-ті

року (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 501–538).

¹¹ Ibid., k. 537.

¹² Ibid., sygn. 6751.

¹³ S. Łoza, red., *Czy wiesz kto to jest?* (Warszawa, 1938), 828.

¹⁴ M. Pollak, oprac., «Zagórowski Zygmunt (1886–1944),» *Przegląd historyczno-oświatowy* 1 (1949): 416.

¹⁵ Про родину Загуровських детальніше див. в біографічному нарисі про його молодшого брата Юліана: Z. Szmidtko, «Julian Tytus Zagórowski (1890–1967). Przypomnienie wielkości,» *Górniki Polski. Zeszyty Naukowe Muzeum Górnictwa Węglowego* 1 (2007): 127–151.

¹⁶ «Z Uniwersytetu,» *Gazeta Lwowska* 17 (1914): 2.

¹⁷ Див., наприклад, розлогі вступні статті Загуровського до публікацій польських перекладів творів Гете, виданих у 1920-х рр.: Johann Wolfgang

– 1930-ті рр. він став автором публікацій на педагогічну тематику й навіть секретарем Термінологічної комісії, що готувала до друку «Морський словник» польською мовою¹⁸.

Перші десятиліття життя та кар'єри Загуровського були пов'язані з польсько-українським (лемківським) пограниччям. Народився він 8 травня 1886 р. в м. Новий Сонч, навчався в гімназіях у Тарнові та Ряшеві. Після закінчення філософських та філологічних студій у Краківському та Мюнхенському університетах викладав німецьку та польську мови у гімназіях Нового Сончу, Горлиці, Теребовля; з березня 1914 р. працював у Галицькій крайовій шкільній раді, а в травні 1918 р. став директором польської гімназії у Тернополі (зі збереженням посади шефа бюро Президії крайової шкільної ради)¹⁹.

В анкетах, які є в особовій справі у МВРіНО, де Загуровський почав працювати з 1 січня 1919 р.²⁰, він не згадував про володіння українською або російською мовами – тільки про «поверхове» знання французької та чеської. Однак з контексту його пізніших звітів про контакти з духовенством ПАПЦ та студентами Студіум випливає, що він цілком міг підтримувати розмову російською та добре розумів українську й білоруську, і навряд чи цього було досягнуто вже після переїзду до Варшави. Можна лише здогадатися, чому він приховав свій досвід роботи з національними меншинами «на Кресах». Можливо, Загуровський не вважав знання російської своєю перевагою, адже більшість чиновників міністерства теж нею володіли.

Свою кар'єру в міністерстві Загуровський розпочав у відділі середньої освіти, що відповідало його попередньому викладацькому та адміністративному досвіду. Тривалий час він був головним візитатором шкіл²¹ і підготував до публікації два випуски (за 1924

Goethe, *Cierpienia młodego Wertera*; przeł. F. Mirandola; oprac. Z. Zagórowski (Kraków, 1922); Johann Wolfgang Goethe, *Herman i Dorota*, przeł. J. Ludwik; oprac. Z. Zagórowski (Kraków, 1928).

¹⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 6751, k. 429.

¹⁹ Ibid., k. 129.

²⁰ Ibid., k. 137.

²¹ Перебуваючи на цій посаді, чиновник висловлював свої міркування не лише щодо освітньої, але й віросповідної політики. Зокрема, священик Серафим Железнякович цитує його доповідну записку міністрові визнать від 25 листопада 1924 р., в якій Загуровський (помилково названий в тексті «Под-

та 1926 рр.) довідника про працівників освіти та науки Другої Речі Посполитої²². У серпні 1926 р. він став керівником відділу середньої освіти²³, однак бюрократична робота, що потребувала постійної присутності у міністерстві, важко поєднувалася з викладацькою діяльністю. Адже Загуровському, як викладачеві Вищої школи журналістики та Вищої школи торгівлі²⁴, доводилося неодноразово просити дозволу міністра відлучатися з міністерства у робочі години²⁵. Не менш проблемним було узгодження лекцій та семінарів із поїздками по країні, що входило до його обов'язків як інспектора (візитатора) середніх шкіл. Такий робочий графік виразно «відривав від родини» (у подружжя Загуровських було троє дітей). Відповідно, він шукав варіант, що дозволяв би, зберігаючи високу позицію (з відповідним окладом) у МВРіНО, не бути «прив'язаним» до кабінету та залежним від раптових відряджень за межі Варшави. Всім цим параметрам якнайкраще відповідала новостворена посада «Delegata ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego do spraw Państwowego Internatu dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego».

Окремої посади «делегата» в штатному розписі міністерства тоді ще не було, тож, отримавши це призначення, Загуровський *de jure* став референтом відділу науки та вищої школи. Проте це була певна формальність, адже більшою мірою він залишався, як і було з 1926 р., підзвітним безпосередньо міністру. Що ж до його посадових повноважень та можливостей, то вони також були сут-

---

гурським») пропонував посилити полонізаційний тиск на православне населення Холмщини, особливо в тих повітах, де православні складали виразну меншість (Серафим Железнякович, протопресвітер, *История Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря: В 3 т.* (Варшава, 2009), 3: 23.

²² Zagórowski Z., zest., Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych (Warszawa –Lwów, 1926).

²³ «Ruch służbowy», *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej* 13 (1926): 378.

²⁴ У Вищій школі торгівлі, де він викладав німецьку мову, Загуровський пропрацював до кінця життя (загинув під час Варшавського повстання 1944 р.), серед іншого – й у період німецької окупації. Див.: «W 60-tą rocznicę Miejskiej Szkoły Handlowej 1941–1944», *Gazeta Głównej Szkoły Handlowej*, 15 października, 2001.

²⁵ AAN, MWRiOP, sygn. 6751, k. 207.

тево ширшими порівняно з приписами відповідних регламентів. Зокрема, у затверджених міністерством 12 липня 1929 р. «Організаційних приписах» (статуті) Інтернату²⁶ до компетенції делегата міністра було віднесено:

а) виконання та запровадження в життя розпоряджень міністра релігійних визнань та народної освіти в справах, що безпосередньо стосуються Інтернату;

б) сприяння інтелектуальному та культурному розвитку вихованців Інтернату, особливо організація лекцій на загальноосвітні теми, відвідування з вихованцями столичних закладів культури тощо;

с) контроль за роботою обслуговуючого (технічного) персоналу Інтернату;

д) турбота за підтриманням коректних стосунків між виховательським персоналом Інтернату та вихованцями;

е) надсилання міністрові щомісячних звітів про всі вияви внутрішнього життя Інтернату;

ф) виконання функцій директора Інтернату за його відсутності, хвороби або на час вакантності цієї посади – зі всіма належними повноваженнями директора «за винятком пункту б параграфу 8 цієї інструкції»²⁷.

Як бачимо, делегат отримував функції контролера, але майже без формалізованих інструментів для втілення в життя самостійних кадрових, господарчих та організаційних рішень. Все це залишалося в компетенції дирекції Інтернату – власне директора (якого, за узгодженням з міністерством, призначав митрополит), вихователів та, з правом дорадчого голосу, коменданта гуртожитку. Делегат до складу дирекції не входив²⁸, хоча й міг бути присутнім на її засіданнях, і це створювало простір для «різничитань» щодо його статусу.

18 березня 1930 р. в МВРiНО відбулася нарада²⁹, на якій обговорювався статус Інтернату в його стосунку до міністерства й те,

²⁶ Ibid., sygn. 1113, k. 295–300.

²⁷ Йшлося виключно про ті функції директора Інтернату, які той міг виконувати як православний священнослужитель.

²⁸ Загуровський був призначений на посаду 11 вересня 1929 р. (AAN, MWRiOP, sygn. 6751, k. 271), а почав брати участь у засіданнях дирекції Інтернату з 12 листопада 1929 р. (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 428).

²⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 411–413.

чи достатньо чітко в «Організаційних приписах» сформульовано повноваження делегата міністра. Щодо першого пункту консенсус знайшли швидко: вважати Інтернат закладом першої інстанції, який підлягає безпосередньо міністерству, але без автономного фінансування. Дискусія розгорнулася довкола введення представника міністерства до складу дирекції. Тут перемогла позиція Загуровського, який заявив, що це зайве, оскільки він і так може діяти як фактичний керівник. Він, зокрема, підкреслив: «Теоретично дирекція Інтернату проводить господарчу діяльність, а делегат лише наглядає за нею. До повноважень делегата належать завдання “цивілізаційні”, і лише за виняткових обставин, передбачених в Організаційних приписах, він виконує обов’язки директора Інтернату. На практиці ж усе відбувається наступним чином: нічого в Інтернаті не робиться без відома та схвалення Делегата»³⁰.

У підсумку, за результатами наради, було вирішено нічого в системі управління не змінювати, лише додатково акцентувати, що Інтернат – це державна інституція, в якій право остаточного рішення фактично з усіх питань, окрім релігійного виховання, залишається за міністерством. А отже, хоч основна функція делегата міністра залишилася тією самою, що й на початку («турбота про культурний й інтелектуальний розвиток вихованців»)³¹, стало ясно, що від нього, прямо чи опосередковано, буде залежати призначення та звільнення всього інтернатського персоналу.

Уже навесні 1930 р. Загуровський скористався з цієї можливості, напологши, щоб дирекція звільнила вахтера Давида Лещанюка та мийника посуду Олексія Кукулку (ще один працівник кухні, Никифор Тхоржевський, звільнився нібито «за власним бажанням»)³². Делегат мотивував це підозрою, хоч і бездоказовою, щодо причетності цих осіб до крадіжок в Інтернаті. Можна припустити, що в даному випадку йшлося про показову «стартову» демонстрацію своєї влади та перебирання контролю за технічним персоналом Інтернату. У подальшому Загуровський повністю «замкнув на себе» підбір вахтерів, сторожів, двірників та кухарок. У звітах міністерству він пояснював це необхідністю формування колективу, який

³⁰ Ibid., k. 443.

³¹ Ibid., k. 86.

³² Ibid., k. 317.

би щонайретельніше виконував свої посадові обов'язки та дбав про вихованців. Дешиця правди в цьому була – чиновник справді серйозно ставився до кваліфікаційного рівня підлеглих. Наприклад, він наполягав, щоб кухарки проходили курси підвищення кваліфікації та формували меню з врахуванням побажань студентів³³. Проте зі всією очевидністю прослідковуються і прозаїчніші мотиви.

По-перше, Загуровський хотів обмежити самостійність коменданта гуртожитку, Олександра Кравченка-Бережного, якого він звинуватив у створенні «господарчо-фінансової диктатури»³⁴ в закладі та приховуванні фінансової документації³⁵. Делегат визнавав, що не може довести змови коменданта з рештою працівників при здійсненні якихось «оборудок», але вважав за потрібне превентивно утруднювати йому формування «кола впливу» з-поміж технічних працівників. Загуровський також пильнував, щоб не виникало приятельських стосунків між технічним та виховним персоналом. Зокрема, на початку 1930-х він неодноразово скаржився на директора (архимандрита Саву (Советова)) за те, що той надто довіряє Кравченку-Бережному та «зблизився» з ним, зокрема – ходить до нього додому на обід³⁶. Показовою також є його реакція на тривалий конфлікт між комендантом та вихователем Павлом Зайцевим³⁷. Спочатку він стежив за його перебігом, не втручаючись³⁸, а коли суперники помирились, невдоволено зафіксував: «Суперечки раптово переросли в “гарячу дружбу”. Будь-яка нормальна співпраця персоналу Інтернату має спиратися на гармонію, але в цьому

³³ Ibid., k. 312, 336.

³⁴ Ibid., k. 387.

³⁵ Остаточно врегулювати систему фінансової звітності та контролю за здійснюваними закупками продуктів та товарів у Інтернаті вдалося аж через сім років. 20 квітня 1937 р. міністерство затвердило детальні правила щодо цього, вказавши, що навіть на найменші за обсягом закупівлі потрібна письмова згода делегата (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 109–112).

³⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 331.

³⁷ Зайцев Павло (1886–1965) – український громадсько-політичний і культурний діяч, шевченкознавець. У 1921–1941 рр. проживав у Варшаві, викладав на Студіум в 1927–1928 рр., з 1929 і до початку 1935 р. був вихователем Інтернату.

³⁸ Про причини конфлікту інформації у звітах немає. Кравченко-Бережний був українцем, який спілкувався російською та волів ідентифікувати себе як росіянин.

випадку, в цій конкретній гармонії, не видно інтересу Інтернату, оскільки цих осіб поєднує не спільність інтересів щодо виховного процесу, а тільки спільність їхніх власних інтересів»³⁹.

По-друге, Загурському потрібні були люди, яким би він довіряв та на яких міг би покластися, що ті не будуть «змовлятися» зі студентами, приховуючи випадки порушення правил проживання у гуртожитку. Особливо його турбувала ймовірна причетність техперсоналу до поширення серед вихованців алкоголю. В звітах та листах до міністерства делегат неодноразово висловлював підозри, що директор та вихователі дивляться на такі порушення, як мінімум, крізь пальці, а вахтери й прибиральники взагалі підторговують горілкою. Наприклад, описуючи заміську екскурсію вихованців Інтернату 19 червня 1930 р., він заявляє: вихователі, які їх супроводжували, або не помітили, або ж приховали інформацію про те, що частина студентів пила спиртне й поводила себе недостойно (бігали голими на березі річки, фотографувалися в «нескромних» позах тощо), і що нібито горілку їм приніс хтось із двірників чи прибиральників⁴⁰. У жовтні 1930 р. Загуровський повідомляв міністерство, що «оскільки ще не вдалося побороти випадки вживання алкоголю (в кімнатах студентів знайдено кілька порожніх пляшок з-під казенної горілки), я ухвалив рішення, що студент, про якого стане відомо, що він пиячив, втратить всі пільги з оплат за проживання, якщо він їх має»⁴¹. Окрім посилення контролю та покарань, делегат також ініціював створення в Інтернаті гуртка абстинентів, про нібито активну роботу якого неодноразово звітував⁴².

Утім, у деяких випадках закиди щодо «пияцтва» свідчили радше про невдоволення Загуровського «втратою дистанції» між вихователями та вихованцями. Наприклад, він звинуватив Павла Зайцева в тому, що той під час вечірки студентів-випускників Студіум «приватно прощався» з чотирма українцями (Остапчуком, Костянчуком, Зелінським та Огіцьким), при чому «не забракло, очевидно, алкогольних напоїв»⁴³. У іншому звіті він прямо зазначає, що Зайцев,

³⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 393–394.

⁴⁰ Ibid., k. 320, 322.

⁴¹ Ibid., k. 324.

⁴² Ibid., k. 405.

⁴³ Ibid., k. 369.

запросивши студентів до своєї кімнати (вихователь мешкав у Інтернаті), співав з ними українських пісень, «і дуже правдоподібно, що частував їх при цьому алкоголем»⁴⁴. Задля уникнення таких казусів він пропонував міністерству доповнити правила проживання заборонаю студентам відвідувати вихователів та викладачів у їхніх помешканнях.

Кістяком системи нагляду за студентами були технічні працівники⁴⁵, і власне на них було покладено обов'язок пильнувати, щоб до кімнат студентів не потрапляла «заборонена література». Це можна побачити на прикладі розслідування справи щодо газети «Українська думка», що її видавали в Берліні. Це видання, яке Загурський характеризував як «комуністичну агітку», зрідка надходило на адресу гуртожитку ще від часів його розташування на вул. Белянській, але до рук вихованців Інтернату буцімто ніколи не потрапляло. Принаймні, в цьому запевняв комендант Кравченко-Бережний, який контролював вхідну кореспонденцію закладу. За його словами, він сам чи помічник просто знищували газету, а оскільки до вихованців вона не потрапляла, то він не доповідав про це делегату: утім, зобов'язався надалі звітувати про такі інциденти⁴⁶.

Час від часу Загурський, разом із комендантом та кимось із техпрацівників, здійснювали негласні обшуки особистих речей студентів. Зокрема, навесні 1931 р., повідомляючи міністерству про реакцію мешканців Інтернату на затримання поліцією сина професора Івана Огієнка Анатолія (студента Варшавської політехніки) та випускника Студіум Новицького⁴⁷, делегат пише, що він принагідно «звернув увагу на вміст студентських шафок, що, зрештою, відбувається постійно», проте «заборонених друкованих матеріалів чи документів знайти не вдалося»⁴⁸. Судячи з усього, такі

⁴⁴ Ibid., к. 310.

⁴⁵ 25 травня 1930 р. Загурський запевняв міністерство, що перебуває «у постійному контакті з інтернатом як особисто, так і по телефону, приймаючи по кілька разів на день звіти про те, що трапилося протягом дня і переживаючи їх разом з мешканцями гуртожитку» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, к. 329).

⁴⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, к. 317.

⁴⁷ Про цей епізод див.: Г. Купріянович, «Варшавський період у житті та діяльності Івана Огієнка (1926–1940),» *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна)* VIII (2011): 97–98.

⁴⁸ AAN, MWRiOP, sygn.1113, к. 352.

заходи приносили свої плоди: студенти боялися приносити до своїх кімнат «крамольну літературу»: було задокументовано буквально одиничні випадки. До того ж, найвірогідніше, це траплялося ще й завдяки тому, що Загуровському так і не вдалося отримати контроль над деякими студентськими товариствами. Наприклад, як на «джерело» походження знайденого в гуртожитку у листопаді 1938 р. білоруського часопису «Рэха», що його видавали у Франції, делегат упевнено вказав на «Коло православних теологів»⁴⁹, акцентуючи увагу міністерства на тому, що це підтверджує його «давнє спостереження та переконання», буцімто в цьому товаристві читають та поширюють заборонені видання⁵⁰.

Документи свідчать, що допомога у таких справах делегатів від техпрацівників окремо винагороджувалася. Наприклад, 25 червня 1938 р. Загуровський просив міністерство видати премію в розмірі 180 злотих вахтереві Яну Мізері, позаяк той, «як колишній функціонер поліції»⁵¹, інформує про всі найдрібніші події в житті Інтернату, а надана ним інформація слугує мені часто за матеріал для загальної орієнтації в ситуації»⁵². Очевидно, що для системного підходу до організації контролю делегат вочевидь пробував створити мережу «конфідентів» і серед студентів. Мною не знайдено документів, які би це прямо підтверджували, проте на таку думку наштовхують кілька дисциплінарних справ, у яких Загуровський проявив нетипову для себе поблажливість. Наприклад, у листі до міністерства від 21 лютого 1938 р. є згадка про студента Ігоря Тоць-

---

⁴⁹ Про це наукове товариство детальніше див.: Lenczewski, *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim*, 32–33; Baczyński, Sawicki, «*Studium*,» 242.

⁵⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 235.

⁵¹ Делегат підтримував безпосередні контакти з правоохоронцями. Так, у жовтні 1930 р. він повідомляв, що налагодив взаємини з керівником XIV-го варшавського комісаріату (Інтернат був розташований в зоні відповідальності цього відділку) (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 326). Серед документів є також свідчення про отримання даних щодо студентів від інших осіб, у певний спосіб пов'язаних з правоохоронною системою. Так, 11 жовтня 1937 р. Загуровський повідомляв міністерство про отримання листа від Яна Гавліка (щодо якого припускав, що той є таємним інформатором поліції) з компрометуючою інформацією на студента Ісидора Нестерчука (AAN, MWRiOP, sygn. 1140, k. 102).

⁵² AAN, MWRiOP, sygn. 1122, k. 344.

кого⁵³, який сфальшував підпис професора Станіслава Арнольда в екзаменаційній відомості, за що був покараний тим, що залишився на повторне проходження курсу та втратив право на проживання в Інтернаті. Університет подав на нього до суду за шахрайство, тоді як Загуровський підкреслив, що вчинок Тоцького зроблено «з дурості, а не зі злого умислу», й що той є «одним із найбільш необхідних студентів у всьому Інтернаті». Остаточне рішення делегат залишає за міністерством, але з контексту випливає, що, на його думку, студента не треба виганяти з Інтернату. Судячи з усього, Загурський розраховував на Тоцького як на «найслабшу ланку» серед українських студентів, чії настрої прагнув «прозондувати».

Ще промовистіший випадок, і також з «контекстними натяками» щодо того, чому варто залишити в Інтернаті студента, чие прізвище в листуванні не згадується, стосується виявлення у одного з вихованців венеричної хвороби (сифілісу). В листі до МВРіОН від 14 жовтня 1938 р.⁵⁴ Загуровський повідомляв, що перевірів цю «делікатну» інформацію та впевнився, що хворий пролікувався і не становить «епідеміологічної» загрози. Як пише делегат, він не може прийняти рішення, як чинити в такому випадку, хоч вважає, що йдеться не про «проступок», а про «нешасний випадок», від якого не застраховано й решту студентів, а далі зауважує, що вважає цього студента «податливим матеріалом для подальшого докладання виховних зусиль».

Так само «прагматично» і з врахуванням нюансів щодо можливої «корисності» Загурський вибудовував взаємини не лише з технічним персоналом та студентами⁵⁵, а й із керівниками Інтернату та вихователями. Зокрема, критично оцінюючи директора, архимандрита Саву (Советова)⁵⁶ як адміністратора, він підкреслював,

⁵³ Idid., sygn.1125, k. 379.

⁵⁴ Idid., sygn. 1138, k. 50–51.

⁵⁵ У звітах він стверджував, що його стосунки зі студентами й вихователями «оперті на взаємній довірі та симпатії». Наприклад, на доказ цього він у 1930 р. оповідає, що «делегатія студентів-випускників (серед них два священики), покидаючи Інтернат, відвідала мене вдома, подякувала за опіку і без недомовок розповіла про свої враження від перебування в Інтернаті. Ставлення студентів до мене було ідеально коректним» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 381).

⁵⁶ Сава (Советов Георгій, 1898–1951) – церковний діяч, єпископ ПАПЦ

що той погано володіє польською, мало переймається виконанням своїх обов'язків у Інтернаті, бо зайнятий справами деінде, а «вся його енергія обертається навколо того, що відбувається в митрополії, особливо чи й коли він отримає єпископські свячення». Разом із тим він підкреслював, що той «засадничо потрібний, оскільки оберігає Інтернат від прямого впливу митрополита Діонісія і є для нас ніби “захисним щитом”, за яким можна здійснювати виховання у державно-патріотичному дусі»⁵⁷. Уже згадуваному вихователю Зайцеву делегат давав як позитивні, так і негативні характеристики (зокрема, що на нього «не завжди можна покластися» і що, «як людина світська, він недостатньо розуміє, що є допустимим та правильним для студентів-богословів»)⁵⁸. Водночас Загуровський зазначав, що Зайцев «з точки зору політичної прагне здаватись лояльним» і що «як представник української спільноти він нам потрібний»⁵⁹. За такою самою схемою він характеризує гармостера (головного вихователя) отця Миколая Сольського: Сольський, мовляв, боїться приймати будь-які самостійні рішення і не проявляє жодної ініціативи, проте його можна вважати корисним, оскільки той «пильнує справу відвідування богослужінь і заохочує до них молодь»⁶⁰.

Аналогічно до схеми спілкування з технічним персоналом, Загуровський спробував «замкнути на себе» призначення директора і вихователів. Тут його можливості були скромнішими, адже формальне право подавати кандидатів належало митрополитові. Проте реально все залежало від рішення міністра⁶¹, а той, як правило, покладався на оцінки та характеристики, отримані від делегата, чим той і користувався – нехай і не завжди міг «пролобіювати» свого кандидата. Наприклад, делегат критично відгукнувся

(з 1932 р.), директор Інтернату для студентів православної теології з 1929 по 1934 рр.

⁵⁷ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 368.

⁵⁸ Idid., k. 311.

⁵⁹ Idid., k. 369.

⁶⁰ Idid., k. 368.

⁶¹ За час перебування Загуровського на посаді делегата змінилось чотири міністри: Славомір Червінський (1929–1931), Януш Єнджеєвіч (1931–1934), Вацлав Єнджеєвіч (1934–1935), Войцех Алоїзій Свентославський (1935–1939).

про архимандрита Веніаміна (Новицького)⁶², якого митрополит Діонісій пропонував призначити головним вихователем Інтернату: за оцінкою Загурського, той «відповідно тих даних, що є у моєму розпорядженні, позбавлений енергійності та розуміння реального світу». Натомість він дав схвальний відгук та рекомендував на цю посаду священника Георгія Кореністова⁶³ – випускника Студіум та вихованця Інтернату, до якого, як читаємо в листі, «митрополит неприхильний». Щоправда, у підсумку ані Новицький, ані Кореністов роботи в Інтернаті не отримали.

На відміну від персоналу Інтернату, якому Загуровський давав жорсткі характеристики, він стосовно Діонісія (Валединського) виявляв чемну «політкоректність», і то попри конфліктні взаємини між ними. Митрополит був невдоволений новим статус-кво й наполягав, що Інтернат мусить бути під його, а не міністерства, контролем. Загуровський підкреслював, що власне з цієї причини владики демонстративно не відвідує гуртожиток, посилаючись на зайнятість та поганий стан здоров'я⁶⁴. Однак він не приховував, що фактичне «самоусунення» владики від поточних справ Інтернату його цілком влаштовує, а єдине, що викликає стурбованість – це спроби винесення предстоятелем ПАПЦ згаданих суперечностей у публічний простір. Так, у звіті від 26 вересня 1931 р. делегат повідомляв міністерство про неприпустимі, на його думку, пасажі з інтерв'ю Валединського варшавському російськомовному виданню «За свободу!». Діонісій, зокрема, заявив газетярм, що керівництво Інтернату знаходиться «в руках католиків», що не може не впливати на справу організації виховного процесу. Натомість, за твердженням Загуровського, це абсолютно не відповідало «реальному стану речей», адже «дирекція Інтернату повністю складається з вірних Православної церкви», і навіть серед технічного персоналу православні складають більшість⁶⁵.

---

⁶² Веніамін (Новицький) (1900–1976) – церковний діяч, архимандрит ПАПЦ (з 1934 р.), з 1941 р. – єпископ РПЦ.

⁶³ Георгій (Кореністов) (1900–1979) – церковний діяч, ієромонах (з 1924 р.), висвячений на єпископа УАПЦ формації 1942 р. У післявоєнний період – єпископ ПАПЦ.

⁶⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 308.

⁶⁵ Idid., k. 366.

У перші роки перебування на посаді делегат уникав прямого втручання до тієї сфери, яка, згідно з «Організаційними приписами» Інтернату, була прерогативою духовної влади, а саме – до релігійного виховання. Однак з часом він спробував, принаймні частково, встановити свій контроль і тут. 18 лютого 1938 р. він повідомив міністерство про те, що втрутився в справу мови проповідей, які виголошували студенти Студіум. Він підкреслював, що у Інтернаті є власна капличка, обладнана всім необхідним для проведення богослужінь, натомість, студенти ходять на літургії та виголошують проповіді в нижній частині кафедрального собору Св. Марії Магдалини, причому російською мовою⁶⁶. «Двоє студентів, Міхалковский та Савчук-Вавренюк, – писав Загуровський, – заявили, що не володіють російською настільки, щоб виголошувати нею проповіді, та хотіли виголосити їх польською», але викладач гомілетики, професор Володимир Кулаков⁶⁷, їм відмовив. Принагідно делегат поскаржився на те, що й директор Інтернату архимандрит Іларіон (Басдекас)⁶⁸ також ходить на богослужіння до митрополичого собору, а мав би служити в інтернатській каплиці, «яка для того й була створена»⁶⁹. Цей інцидент Загуровський використав також як привід нагадати міністерству про нагальну потребу виділити кошти на видання збірки проповідей польською мовою⁷⁰.

17 листопада 1938 р. Загуровський поставив питання про організацію сповідей студентів, що теж виходило за межі його по-

---

⁶⁶ На початку 1930-х рр. існувала практика почергового виголошення в інтернатській каплиці Св. Миколая проповідей польською, українською, російською та білоруською мовами. Фактично ж проповіді польською були лише по п'ятницях (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 315).

⁶⁷ Кулаков Володимир (1882–1969) – професор Студіум у 1930-х рр.

⁶⁸ Іларіон (Басдекас) (1878–1946?) – архимандрит Константинопольського патріархату. Викладав на Студіум у 1932–1939 рр., директор Інтернату з 1934 р. В звітах Загуровського немає розгорнутих характеристик архимандрита Іларіона – грека, клірика Вселенського патріархату, випускника Санкт-Петербурзької духовної академії та Афінського університету. Однак, коли на початку червня 1939 р. Басдекас звільнявся з роботи, делегат рекомендував міністерству подати клопотання про нагородження його державою нагородою за роботу в Інтернаті та за виконання повноважень апрокрисіарія (посла) Константинопольського патріарха в Польщі (AAN, MWRiOP, sygn. 1111, k. 41).

⁶⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 113–114.

⁷⁰ Idid., sygn. 1125, k. 387.

вноважень. Він висловив категоричне заперечення проти того, щоб духівником для вихованців Інтернату став призначений митрополитом схимонах з Почаївської Лаври Касіян (Корепанов), оскільки той не володів жодними іншими мовами, крім російської. З огляду на це делегат наполягав, аби студенти сповідалися у головного вихователя Інтернату, білоруса Афанасія (Мартоса)⁷¹, обґрунтовуючи свою позицію так: «Оскільки лише 9 з 78 вихованців, що становить 11,5%, подали свою національність як російську, вважаю фаворитизування цієї мови за безпідставне, оскільки вона не є мовою 88,5% вихованців»⁷². Митрополитові довелося піти на поступки і, фактично, легалізувати пропозицію делегата, згідно з якою сповідником більшості студентів ставав Мартос⁷³.

Загалом, Загуровський вважав, що його неформальна «юрисдикція» поширюється на всіх студентів Студіум⁷⁴, а не лише на тих, хто проживає в Інтернаті, й доклав чимало зусиль, щоб проживання у підконтрольному йому закладі та навчання на православному богословському факультеті збігалися. Такого балансу було досягнуто на початку 1934 р. Делегат у своєму звіті за перші чотири роки існуван-

---

⁷¹ Панотець Мартос зайняв цю посаду з 1 лютого 1935 р., після випробувального терміну, під час якого його роботу та особисті якості оцінював делегат. У цілому Загуровський характеризував його схвально, відзначивши, що той «має покликання до священницького служіння, відданий служінню Богу та Церкві», а також «є дуже коректним, пунктуальним та лояльним, до студентів ставиться спокійно і тактовно» (AAN, MWRiOP, sygn. 4264, k. 36).

⁷² AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 118.

⁷³ 8 грудня 1938 р. митрополит Діонісій надіслав листа до міністерства, в якому виклав своє бачення цієї ситуації. В ньому він наголосив, що найважливішою є «особа того, хто приймає сповідь, його духовний авторитет і сама постать богобоязного старця, що повчають без слів краще, ніж найвимовніші слова» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 125). Однак, врешті-решт, погодився на те, щоб студенти за бажанням сповідувалися у ієромонаха Афанасія.

⁷⁴ Загуровський неодноразово підкреслював необхідність спостереження не лише за студентами, але й за випускниками, зокрема, задля оцінки успішності «виховних й культурних впливів» та «виховання в польському державницькому дусі». У липні 1938 р. він пропонував міністерству закласти у бюджет кошти на проведення, до десятої річниці існування Інтернату, з'їзду його вихованців, під час якого заснувати Товариство колишніх вихованців. «Вважаю, що така обсервація православних священнослужителів, що їх виховав Інтернат, буде корисною з точки зору інтересів держави» – відзначав він (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 115–116).

ня Інтернату писав про це так: «Безсумнівним успіхом є те, що майже всі – 96% студентів – живуть в Інтернаті, тобто під безпосереднім впливом міністерства, причому вдалося зменшити саму кількість теологів до тієї, що відповідає [реальним] потребам Православної Церкви. Зупинено збільшення кількості кандидатів, які під криттям теології хотіли лише отримати університетський диплом, але не планували ставати священиками»⁷⁵. Однак те, що імпонувало представникові міністерства, не влаштовувало митрополита, тож він спробував створити альтернативу, підтримуючи коштом митрополії функціонування ще одного невеликого гуртожитку, розташованого у містечку Зельонка поблизу Варшави. На поселення в ньому могли розраховувати студенти, яким відмовили у наданні ліжко-місця в державному Інтернаті. Поява цього осередку вочевидь драгувала Загуровського, хоч у листах до міністерства він підкреслював, що «не збирає спеціально інформації, як складається життя студентів, котрі мешкають в Зельонці». Утім, 21 лютого 1938 р. делегат повідомляв, нібито «має враження, що вони позбавлені опіки та обмежені матеріально в допомозі, яку надає митрополит». Відштовхуючись від чуток про те, що 500 злотих на непідконтрольний йому Інтернат дав професор Микола Арсен'єв⁷⁶, делегат припускав, що той пожертвував не власні кошти, а гроші «від закордонних організацій, можливо – англіканських, яким, поза сумнівом, в негативному світлі представлено начебто поневіряння студентів, котрі прагнуть вивчати православну теологію в Польщі»⁷⁷. На думку Загуровського, саме існування митрополичого Інтернату «ставить під загрозу виховні цілі Інтернату державного». Він відзначив, що не сумнівається у тому, буцімто при призначенні на церковні посади перевагу надаватимуть саме вихованцям митрополичого, а не державного закладу. До того ж, на його думку, надмірне збільшення кількості духовенства з вищою освітою призведе до його «пауперизації» в майбутньому. З огляду на це він запропонував прописати як обов'язкову умову прийому на Студіум православної теології пункт, згідно з яким «кожний студент буде мешкати та виховуватись у державному Інтернаті»⁷⁸.

⁷⁵ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 270.

⁷⁶ Арсен'єв Микола (1888–1977) – російський релігійний філософ. Проживав у Кенігсберзі, періодично, протягом 1926–1938 рр., приїжджаючи до Варшави для читання лекційних курсів на Студіум православної теології.

⁷⁷ AAN, MWRiOP, sygn. 1125, k. 380–381.

⁷⁸ Idid., k.382.

Зберігся документ, який може засвідчити, що в замиському гуртожитку «під омофором» митрополита контроль та «порядки» дійсно були слабшими порівняно з режимом, що діяв у державному Інтернаті на вулиці Кирила і Мефодія 4⁷⁹. 26 листопада 1938 р. МВРіНО отримало, під грифом «таємно», повідомлення з канцелярії Волинського воєводства, де йшлося про перехоплений лист невстановленого студента до колишньої учениці Кременецької гімназії Зіни Осипівни такого змісту⁸⁰: «Люба, найдорожча Зіночко... Живу в Зеленці в гуртожитку для студентів православної теології. Є нас усіх 23, переважно українці – всі мурові. Маємо пару росіян – в більшості непевних, але ми з ними не маємо нічого спільного. Доїжджати потягом одинадцять кілометрів – їзди вийде 15 хвилин. Так що навіть з приємністю їдеться, а тим більше, що нераз буває цікаво, як населення реагує на те, що ми всі говоримо по-українському. Одного разу їхав якийсь інтелігент з нами, і коли потяг затримався на станції, він висів і на цілий голос: “Нех жие вольна Україна”. Ми були дуже здивовані: почути щось таке, головне «вільна» – це від них рідкість. Словом живеться мені добре як під поглядом матеріальним, так і моральним – чую себе свobodно і на правду задоволений, що не попав до головного Інтернату, де навіть говорити не можна на рідній мові»⁸¹.

Цей документ фіксує настрої та ситуацію станом на 1938 рік, коли Загуровський, в дусі реалізації загального курсу на «полонізацію» православ'я, різко обмежив можливість використання студентами рідних мов. Однак так було не завжди: на початку 1930-х він ставився до цього набагато ліберальніше. Наприклад, у 1930-му він пропонував, щоб студенти говорили між собою польською добровільно – в обрані ними самими дні тижня⁸², а в звіті від 20 лютого 1932 р. стверджував, що «студенти культивують вільно свої національні переконання. Їх розвиток під цим кутом зору навіть

---

⁷⁹ Наприклад, у державному Інтернаті фіксувалися не лише серйозні порушення дисципліни, але й такі дрібні, як повернення до гуртожитку ввечері на 15 хвилин пізніше обумовленого часу. Все це могло вплинути на рішення делегата щодо отримання студентом права поселення на наступний рік.

⁸⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 123.

⁸¹ Idid., k. 124.

⁸² Idid., k.317.

має підтримуватися за умови, що це відбувається на підґрунті державницьких переконань»⁸³.

Утім, на підставі описів самого Загуровського реконструювати реальну картину міжнаціональних взаємин у підконтрольному йому Інтернаті важко⁸⁴. Адже, уже на момент вступу на посаду, він був зацікавлений у демонстрації швидких успіхів у справі «паціфікації національних суперечок» та «зближенні кількох національностей на підґрунті польської державності»⁸⁵. Зокрема, у звіті за перший триместр 1930/1931 навчального року він всіляко підкреслював, що «мовне питання» не відіграє «значної ролі у внутрішньому житті, тоді як рік тому воно мало першорядне значення»⁸⁶, а в звіті за другий триместр того самого року вказував, що «подекуди блукають ще національні ознаки у вигляді “стрічечок на полах сюртука”, але вони вже не грають суттєвої ролі»⁸⁷.

Делегат по-своєму закривав очі на можливе національне підґрунтя деяких конфліктів, воліючи робити вигляд, що насправді йшлося лише про суперечності особистісного характеру чи взагалі якісь малозначні непорозуміння. Наприклад, описуючи сутичку між українцем-вихователем Зайцевим та студентом Зноском⁸⁸ (білорусом, що самоідентифікував себе як росіянин), він уникнув аналізу її суті – лише повідомив міністерство, що «довелося втрутитись в справу, оскільки виникло враження (необґрунтоване), нібито Зайцев неприхильно ставиться до росіян, вихованців Інтернату. Я ту

---

⁸³ Idid., k.404.

⁸⁴ Цікаво, що у звіті комісії для вивчення стосунків серед студентів Студіум (березень 1929 р.) стверджувалось, що значна частина студентів є «етнографічною масою», яка часто неспроможна чітко самовизначитись щодо своєї національної приналежності. Було також відзначено, що мовою для студентів, що походять з Волинської єпархії, є українська, для інших – російська, при чому остання, загалом, домінує. Польську мову майже не використовували, хоч студенти за нечисленими винятками володіли нею добре (проте суттєво гірше, аніж російською) (AAN, MWRiOP, sygn. 1113. k. 522).

⁸⁵ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 385.

⁸⁶ Там само, к. 341.

⁸⁷ Там само, к. 353.

⁸⁸ Зноско Олексій (1912–1994) – церковний письменник, перекладач та лексикограф, священик ПАПЦ (з 1936 р.). Закінчив Студіум у 1938 р.

справу вирішив без жодних негативних наслідків»⁸⁹. Так само немає подробиць і в описі низки інших сюжетів, пов'язаних із небажаним (з погляду делегата надмірним) підкресленням національних відмінностей між групами студентів. Наприклад, він лише принагідно фіксує, що «певною проблемою була справа приналежності кількох новоприйнятих студентів до “Української громади”⁹⁰. До кінця триместру двоє чи троє студенти носили шапочки, які були ознакою приналежності до того товариства», але він, Загуровський, «уже вирішив це питання»⁹¹. Насправді ж до описуваного в офіційних звітах «гармонійного співжиття» різних національних груп було дуже далеко. Зрештою, делегатові подеколи доводилося визнавати, що він елементарно не знає, як можна вплинути на «неконтактних» студентів, які не залишали «шпаринок» для отримання інформації про їхні «приховані» настрої⁹². У таких випадках він волів звертатися до представників державної влади та поліції. Наприклад, 7 липня 1936 р., за посередництва міністерства, Загурський надіслав до канцелярії волинського воєводи лист із грифом «таємно», в якому писав, що «два роки моїх спостережень за випускниками Кременецької семінарії 1934 р. підтверджують, що вони об'єднані стислим зв'язком, мають спільні зібрання та контакти. Припускаю, що ця група єднається на вузько національному ґрунті, але які в них політичні настрої чи течії – сказати не можу. Боюсь, що вони

---

⁸⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 342.

⁹⁰ Про українські студентські товариства в міжвоєнній Польщі, наймасовішим з яких була «Українська громада», див.: О. Гуменюк, «Культурно-освітня діяльність української студентської еміграції в Польщі в 1920–1939 рр.,» *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки* 21 (2013): 55–60.

⁹¹ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 343–344.

⁹² У звітах делегата окремих пунктом подавалася інформація про те, наскільки лояльними є студенти до польської держави. Але там рідко бувало щось конкретне, лише загальні міркування та запевнення, що він за цим пильнує. Наприклад, 20 лютого 1932 р. він писав: «Виявів нелояльності не помітив, хоч звертаю увагу на всі прояви студентського життя. Обережність та пильність є дуже обґрунтованими за умов, коли політична влада повідомляє про деяких, нині прийнятих до Інтернату, що вони політично заангажовані і неприхильно ставляться до польської держави (Севбо, Неслуховський, Голосов). Уважність з цієї перспективи є не лише бажаною, але й необхідною» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 405).

випустились із семінарії вже як переконані українські націоналісти. Не хочу розпочинати слідство на терені Інтернату, а оскільки вони поїхали на канікули додому, прошу владу перевірити контакти наступних студентів: Зосими Дубицького, Євгенія Червінського, Віктора Левицького, Івана Левчука, Івана Маслюка, Стефана Саланди, Порфирія Шкуропара, Ігоря Тоцького, Володимира Шиманського»⁹³.

Схожа ситуація складалася й зі студентами – російськими націоналістами: до цієї неформальної групи входили не лише етнічні росіяни, але й окремі особи білоруського та українського походження⁹⁴. З ними делегатові також не вдалося знайти спільної мови, про що свідчить його лист від 21 квітня 1938 р., де Загуровський категорично заперечує надання матеріальної допомоги священику Юхимові Лещинському. Той, як пише делегат, за переконаннями російський шовініст, а «його син, Миколай Лещинський, є лідером студентів, які стоять на ґрунті російського націоналізму і заважають студентам-полякам очолити “Коло православних теологів”»⁹⁵. Цього ж року він пропонував відмовити у праві поселення до Інтернату⁹⁶ трьом студентам-старшокурсникам (священикам Миколаю Гриню, Вацлаву Малашку, Володимиру Дорошкевичу) на тій підставі, що вони «російські націоналісти, які привносять негативну атмосферу та агітацію серед студентів»⁹⁷.

Поза всяким сумнівом, Загуровський протегував особам, які оголошували себе «православними поляками». Вони могли розраховувати на різні пільги та певні привілеї⁹⁸. Однак, попри систему

⁹³ AAN, MWRiOP, sygn. 1137, k. 154–155.

⁹⁴ Про особливості національної самоідентифікації студентів Студіум див.: А. Starodub, «National self-identification of students of the Faculty of Orthodox Theology at the University of Warsaw (late 1920s–1930s),» *Review of Nationalities* 11 (1) (2021): 147–157.

⁹⁵ AAN, MWRiOP, sygn. 1137, k. 175–176.

⁹⁶ Відсоток відмов у наданні гуртожитку був досить високим, і власне така практика була одним з інструментів контролю за поведінкою та лояльністю студентів, позаяк більшість серед них не мала коштів для самостійного винаймання житла у Варшаві. Найвищі шанси отримати відмову були в студентів-українців. Наприклад, в 1931/1932 н. р. відмовили у поселенні 36 з 81 українців (44% відмов), 15 з 43 росіян (35%), 5 з 20 білорусів (25%) (AAN, MWRiOP, sygn. 1124, k. 34).

⁹⁷ AAN, MWRiOP, sygn. 1125, k. 377.

⁹⁸ Наприклад, 19 січня 1939 р. делегат пропонував вибачити низку дис-

заохочень, успіхи у формуванні такої групи були доволі скромними. Показовою в цьому плані є справа з академічними обмінами. На думку Загуровського, право навчатися за кордоном мають тільки студенти-поляки, оскільки «направлення студентів українців, росіян і навіть білорусів шкідливе з точки зору польських державних інтересів»⁹⁹. Проте в жовтні 1938 р., коли виникла можливість відправити на навчання до Румунії двох студентів з молодших курсів, він зафіксував, що «серед студентів-першокурсників лише троє в анкетах вказали національність “поляк”. Ці особи вкрай неусталені в своїх національних переконаннях і з цієї причини непридатні для виїзду. Окрім того, втрата двох таких студентів взагалі позбавить мене можливості опиратися на будь-яких студентів першого року навчання, позаяк усі вони тоді складатимуть однорідну непольську групу»¹⁰⁰. Помітки в списках та особових справах студентів, які вважали (чи, принаймні, називали) себе поляками, свідчать, що Загуровський доволі реалістично оцінював, ким вони є насправді. Це своєрідно відбилося в резюме з рекомендаціями делегата про призначення випускників Студіум на посади вихователів до Православного ліцею (червень 1938 р.). Тут лише про одного з трьох претендентів, священика Миколая Дем'яновича, вказано, що той поляк. Натомість про двох інших – священиків Арсенія Воробєя та Олександра Рогозінського – зазначено, що один з них є «сполонізованим білорусом з Пінська», а другий – «сполонізованим українцем з Полісся»¹⁰¹. Те, що полонізація просувалася малоуспішно, Загуровський пояснював тим, що йому не дали можливості контролювати не лише вихованців та працівників Інтернату, але й увесь православний богословський факультет. Буквально від моменту призначення він не приховував таких амбіцій, наполягаючи, що без цього не зможе стовідсотково виконувати поставлені перед ним завдання.

циплінарних порушень студентів Ростиславу Ужинському, оскільки той «послугується виключно польською мовою та шукає шляхів зближення зі студентами-поляками» (AAN MWRiOP, sygn. 1143, k. 194). Документи частково підтверджують ремарку зі спогадів Мартоса про те, що «поляки-православні» частіше за інших «порушували дисципліну і поводитись виключно» (Апанас (Мартос), архієпископ, *На ніве Христовай*, 36).

⁹⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1112, k. 363.

¹⁰⁰ Ibid., k. 363.

¹⁰¹ Ibid., sygn. 1122, k. 331.

Мені не вдалося знайти текстів проекту реформи факультету, програми занять та нового Статуту для нього, що їх підготував Загуровський¹⁰² (він згадує про це в звітах, «з сумом констатуючи», що його проекти «так і не стали предметом обговорення та рішень міністерства»¹⁰³). Однак немає сумніву, що делегат витратив багато зусиль для того, щоб примусити професорів викладати польською. Вже в одному з перших звітів він писав: «Проблеми виховання виникатимуть так довго, як довго не буде змінено стосунків на самому Студіум. Не згадуючи вже про недоцільність лекцій зі слов'янської та української філології професора Огієнка, негативно впливає на вихованців сам факт, що на Студіум, яке існує в польському університеті, більшість професорів викладає іноземними мовами або польською, яку важно зрозуміти полякові. На мою думку, якнайшвидше та безапеляційно треба наполягати, щоб мовою викладання була польська як мова викладання в університеті та державна»¹⁰⁴. Враховуючи, що Студіум не мав власних аудиторій, а частина лекцій та семінарів відбувалася в приміщеннях Інтернату¹⁰⁵, делегат мав можливість особисто слідкувати за дотриманням цієї норми¹⁰⁶. Ймовірно, саме Загуровський найбільше доклався до того, щоб усунути від викладання на факультеті професора Івана Огієнка¹⁰⁷. Принаймні, він ставив собі в особливу заслугу те, що «як референт департаменту науки зумів перешкодити створенню семінару з української філології, який професор Огієнко мав намір

¹⁰² Час від часу Загуровського залучали в міністерстві до розробки нових програм навчання у вищій школі. Див. зокрема: «*W przeddzień reformy naszych magisteriów*,» *Przegląd Pedagogiczny* 9–10 (1939):152–155.

¹⁰³ AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 375.

¹⁰⁴ *Ibid.*, k. 361.

¹⁰⁵ Про викладання професорами у власних помешканнях згадується в мемуарах випускників. Окремі професори (Василь Біднов, Сергій Кисіль-Киселевський, Михайло Зизикін) проживали в Інтернаті (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 607).

¹⁰⁶ Щоправда, делегат в принципі намагався боротись з практикою «перенесень університетських занять на терен Інтернату» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 396).

¹⁰⁷ Як відзначає дослідник «варшавського» періоду життя та діяльності Огієнка Григорій Купріянович, обставини звільнення Огієнка з університету залишаються до кінця не з'ясованими. Див.: Купріянович, «Варшавський період,» 126.

проводити та призвести цим до внесення іноземної мови як мови навчання першокурсників»¹⁰⁸.

Попри стан «холодної війни» з керівником Студіум, митрополитом Діонісієм, Загуровський час від часу обговорював з ним не лише суто «гуртожитківські» справи, а й проблеми викладання. Відомо, наприклад, про обмін думками між ними щодо ситуації, яка склалася з одним із професорів, єпископом Александром (Зотосом)¹⁰⁹. Той не володів ані польською, ані російською, отож проводив заняття грекою та французькою мовами, що їх не розуміла більшість студентів¹¹⁰.

Не маючи впливу на формування програми навчання майбутніх православних богословів в університеті, делегат вирішив дієво «доповнювати» її шляхом організації позакласних занять під власною опікою. Зрештою, таке право було прописане і в його повноваженнях. Головним чином ішлося про лекції, спрямовані на «патріотичне виховання», які зазвичай читалися напередодні державних свят¹¹¹. Загуровським також було запроваджено практику щотижневої підготовки студентами рефератів польською мовою та їх виголошення й обговорення у його присутності. Тематика рефератів була досить різноманітною: від «історії окремих міст чи воєводств, звідки походять вихованці, оглядів звичаїв та народної обрядовості на Кресах» до проблем співвідношення віри та науки чи до потреби боротися з алкоголізмом¹¹². Делегат також уважно відслідковував «читацькі вподобання» студентів, фіксуючи те, які книги вони беруть у бібліотеці Студіум. Він констатував, що найпопулярнішими залишаються твори російської літератури, «яка більш запитана, аніж українська ... та створює конкуренцію польській»¹¹³.

¹⁰⁸ ААН, МWRiOP, sygn. 1113, к. 375.

¹⁰⁹ Александр (Зотос) (1871–1933) – єпископ Трахейський (Константинопольський патріархат). Викладав на Студіум у 1928–1931 рр., у цей же період виконував функції апокрисарія Вселенського патріарха у Польщі.

¹¹⁰ ААН, МWRiOP, sygn. 1113, к. 308.

¹¹¹ Наприклад, у 1930/1931 н. р. в актовій залі Інтернату відбулися лекції запрошених професорів університету, присвячені історії польської Конституції 3 травня 1791 р. та біографії Юзефа Пілсудського (ААН, МWRiOP, sygn. 1113, к. 316, 360).

¹¹² ААН, МWRiOP, sygn. 1113, к. 266.

¹¹³ Завдяки методичності делегата в зборі та систематизації інформації,

Для того, щоб це змінити, він роздавав завдання готувати реферати з аналізом польських літературних творів¹¹⁴. З наполегливістю вчителя молодших класів середньої школи, Загуровський спонукав студентів брати участь у різноманітних гуртках та конкурсах, відвідувати театри й музеї¹¹⁵, діяльно співпрацювати в «комітетах» Інтернату¹¹⁶. Коли з листопада 1936 р. стало виходило друковане (машинописне) видання Інтернату, він матеріально заохочував студентів дописувати до нього¹¹⁷.

ми можемо приблизно довідатись про те, яких конкретно авторів найбільше читали вихованці Інтернату. Зі світової літератури в бібліотеці найзапитанішими були твори Ремарка, Лондона, Тагора, Роллана, з польської – Гетеля, Оссендовського, Бандровського, Марчинського, Реймонта. Серед українських авторів найпопулярнішими були Лепкий, Левицький, Рудницький, Рильський, Коцюбинський, Олесь, а серед російських – Наживін, Романов, Чижиков, Краснов, Бунін, Купрін, Мережковський (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 396–397).

¹¹⁴ Іван Власовський зафіксував, ймовірно – зі слів когось із волинських студентів, наступний епізод: «Польські книжки з бібліотеки Інтернату мало читались студентами, на що звернув увагу і представник від міністерства (п. Загуровський), який казав студентам: “Якщо не читаєте, то хоч беріть, а то книги пилюкою припадають, що дуже кидається кожному у вічі”» (І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви у 4-х тт.* (Київ, 2008) (репринтне видання), IV (2): 111).

¹¹⁵ У третьому триместрі 1929/1930 н. р. а відбувся літературний конкурс серед студентів Інтернату. Перше місце зайняв студент Грицюк за баладу українською мовою «Вежа Бони», засновану на кременецьких переказах. Друге місце отримав студент Халімонов за вірші російською, а третє – студент Коровицький також за ліричні вірші, але українською мовою (всі отримали по 45 злотих винагороди) (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 319).

¹¹⁶ Зберігся список обов’язків, що їх мали виконувати вихованці Інтернату в 1938–1939 н. р. (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 122). Кожен студент входив до складу одного з семи комітетів (церковного, фінансового, юридичного, пресового, історичного, внутрішніх та зовнішніх справ).

¹¹⁷ Збереглися 4 випуски видання «Wiadomości bieżące. Komunikat wydawany przez wychowanków Studium Teologii Prawosławnej. Uniwersytet Józefa Piłsudskiego w Warszawie» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 132–135, 133–156, 157–181, 182–220). Тут уміщено детальну хроніку життя Інтернату, підготовані студентами огляди внутрішнього та міжнародного життя, тексти проповідей тощо. Загуровський був фактичним головним редактором та цензором цього видання. Періодично він просив міністерство про виділення невеликих грошових квот для стимулювання студентів, що готували матеріали для інтернатського «pisemka» (з часом воно отримало назву «*Nasza Myśl*»).

Поза такою різноплановою активністю, вплив Загуровського на навчальний процес та професуру Студіум (окрім питання мови викладання) був тривалий час обмеженим. Він суттєво посилювався лише в останні два-три роки існування факультету, коли почалося поступове заміщення викладацьких посад випускниками, а отже й вихованцями Інтернату. Прихильна чи негативна характеристика делегата могла вплинути на шанс отримати цю роботу. Більш того, саме Загуровський «візував» подані новою генерацією випускників плани наукової роботи та/чи підготовки дисертацій. Так, 25 липня 1938 р. саме він надіслав до міністерства звіти докторів теології Олександра Лапинського та Леоніда Касперського, а також магістра Дмитра Мартиновського¹¹⁸, які вже викладали на Студіум та отримували стипендії від міністерства. До сфери компетенції делегата також було віднесено питання міжнародної співпраці та обміну студентів. Студенти з-за кордону (з Болгарії, Сербії, Греції, Румунії)¹¹⁹ проживали в гуртожитку, отже за означенням потрапляли під його опіку. Окрім того, там же мешкали науковці з православних країн, що приїжджали на стажування до Варшавського університету. Так, 11 лютого 1938 р. Загуровський надіслав до міністерства клопотання про надання кімнати у гуртожитку для магістра теології георгіу Ціорану, пропонуючи або взагалі звільнити румунського гостя від оплат, або брати їх за пільговим тарифом, «оскільки його перебування корисне для пропаганди Польської Православної Церкви та польської держави»¹²⁰. У вересні–листопаді 1938 р. делегат вирішував питання про відрядження чотирьох вихованців Інтернату до Бухарестського університету, відібравши двох старшокурсників (Антонія Живка та Феодосія Флачинського¹²¹) й підготувавши для

¹¹⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 1112, k. 310.

¹¹⁹ Про міжнародну співпрацю Студіум див.: Ostapczuk, Tofiluk, «Wyższe Prawosławne,» 752–753; Baczycki, Sawicki, «Studium,» 241.

¹²⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 1129, k. 274.

¹²¹ Поза іншими нюансами, процес відбору кандидатів для участі в академічному обміні «засвітив» поінформованість Загуровського про потаємні сторони життя вихованців. Делегат натякнув на причину, з якої він вирішив відрядити до Бухареста саме Флачинського: щоб віддалити його від єпископа Антонія (Марценка) (1887–1954) (AAN, MWRiOP, sygn. 1131, k. 105). Єпископа Антонія підозрювали в гомосексуальних нахилах, однак це було «внутрішньою таємницею» у ПАПЦ.

міністерства калькуляцію витрат, пов'язаних із їхньою поїздкою¹²². Разом з ними на навчання до Румунії мали поїхати першокурсник священик Євген Єфимчук та Володимир Перепечаєв з другого курсу. Делегат визнавав, що ці два кандидати не є оптимальними, але серед наявного контингенту він не зміг знайти тих, хто суміщав би щирий польський патріотизм, дисциплінованість і потяг до отримання знань. Так чи так, але Загуровський сподівався, що цю «міні-групу» контролюватиме студент Живко, якого він характеризував як відповідального і, поза сумнівом, лояльного¹²³.

У переглянутих мною документах бракує подробиць щодо участі Загуровського в організації академічних обмінів з іншими країнами¹²⁴. Але вона, поза сумнівом, мала місце. Зокрема, делегат доклався до залучення навчання на Студіум студентів з Фінляндії¹²⁵ і навіть здійснив (у 1937 р.) поїздку до Гельсинкі, де Фінська Православна Церква нагородила його орденом «Агнца Божого»¹²⁶. Відбір вихованців Інтернату для поїздок за кордон став приводом для чергового загострення взаємин делегата з керівником Студіум, який мав право затвердити конкретні кандидатури чи висловитись проти них. 14 жовтня 1938 р. Загуровський попросив звільнити його «від обов'язку узгоджувати кандидатів з митрополитом, оскільки 1) формально, як делегат тільки до справ Інтернату, я не маю для цього повноважень; 2) узгодження кандидатів у таких випадках завжди було за міністерством; 3) митрополит розглядає всі пропозиції міністерства з точки зору отримання поступок в інших питаннях - взамін на згоду на пропозиції, що надходять від міністерства»¹²⁷.

---

¹²² AAN, MWRiOP, sygn. 1151, k. 282–283.

¹²³ Ibid., sygn. 1112, k. 365.

¹²⁴ У 1937 р., окрім Фінляндії (де він контактував також з представниками православних церков Латвії та Естонії), Загуровський виїздив у закордонні відрядження до Німеччини, Австрії та Чехословаччини, проте не як держслужбовець, а як викладач Вищої школи торгівлі, з метою провадження «студій з германістики» (AAN, MWRiOP, sygn. 6751, k. 51).

¹²⁵ Відомо про навчання на Студіум у 1938 р. фінського студента Аарі Сурака (AAN, MWRiOP, sygn. 1131, k. 379).

¹²⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 6751, k. 68.

¹²⁷ Ibid., sygn. 1112, k. 364.

На його думку, найоптимальніше було би доводити до відома Валединського готові рішення щодо спрямування студентів за кордон у формі наказів департаменту науки та вищої школи, тобто позбавити його права бодай якось впливати на цей аспект діяльності Студіум.

***

Огляд діяльності представника міністерства визнань та освіти при державному Інтернаті для студентів православного богословського факультету Варшавського університету дає підстави стверджувати, що саме Зигмунт Загуровський був найбільш поінформованою особою щодо всіх аспектів функціонування Студіум упродовж 1929–1939 рр. На перший погляд скромна посада опікуна «культурного та інтелектуального розвитку» без чітко визначених повноважень давала на практиці безпрецедентні можливості для контролю та впливу. Адже лише у розпорядженні делегата був унікальний масив ексклюзивної та різнопланової інформації про студентів та, частково, викладачів, який він, використовуючи різні методи, постійно поповнював. З кожним роком роботи, дякуючи розширенню цієї «бази особових даних», він ставав дедалі незаміннішим для очільників міністерства, які покладалися на його експертні оцінки та рекомендації. Паралельно він був послідовним у своїх намаганнях звузити рамки можливостей митрополита Діонісія, втручаючись навіть у ті сфери, де митрополит мав ексклюзивні права.

Навіть беручи до уваги специфіку джерел, на підставі яких можна оцінити ставлення самого Загуровського до своєї діяльності на цій посаді, можна припускати, що він щиро сприймав це як реалізацію «педагогічно-виховної»¹²⁸, «цивілізаторської» та «патріотичної» місії, котру він цілком успішно виконував¹²⁹. При цьому персональні

¹²⁸ «Які б не були труднощі та проблеми в житті Інтернату, проте як тільки я про них дізнавався, одразу намагався виправити та обдумати засоби для цього.... Терен праці в Інтернаті вдячний, хоч дуже важкий. Мушу віддавати весь запас енергії, розуму й такту, аби узгодити низку суперечностей в інтересах, подолати мережі інтриг, заплутаних навколо Інтернату, не образити нікого в релігійних почуттях, зберегти власні, здобути слухняність та повагу, втримати авторитет та отримати прихильність» – так описував засади своєї діяльності Загуровський у жовтні 1930 р. (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 327).

¹²⁹ У травні 1930 р. він писав: «Хоча, поза сумнівом, багато ще є праці

якості, прагнення та переконання делегата лише незначною мірою впливали на його роботу. Він був насамперед педантичним виконавцем базових установок державної політики¹³⁰, вносячи зміни в методи своєї діяльності суголосно з політичною кон'юнктурою¹³¹. Це відобразилося навіть на інтенсивності «документообігу» між Інтернатом та міністерством: за період 1938–1939 рр., тобто в часи максимального посилення «полонізаційного» тиску, він численніший, аніж за будь-який із попередніх років.

Представника міністерства аж ніяк не можна назвати «неупередженим фіксатором» подій життя Студіум. Багато що в його звітах є або видаванням бажаного за дійсне, або описом ситуації в такий спосіб, що сприяв кадровим перестановкам в Інтернаті чи отриманню додаткового фінансування. Разом з тим, на підставі не призначених для оприлюднення звітів та повідомлень делегата можна скласти більш детальні уявлення про специфіку повсякденного життя, внутрішні суперечності між різними групами студентів, взаємини студентів з викладачами тощо, аніж на підставі опублікованих офіційних «*sprawozdań*»¹³², де ці питання взагалі оминалися.

У будь-якому разі, можна впевнено стверджувати, що контроль за православними теологами був безпрецедентним і на порядок серйознішим, ніж за будь-якою іншою групою студентів Варшав-

---

в Інтернаті, але дозволю собі вважати, що Інтернат вже виконує нині своє завдання з підготовки лояльних православних священників, польських громадян з державницьким духом, вихованих на ґрунті західної культури» (AAN, MWRiOP, sygn. 1113, k. 344).

¹³⁰ У листопаді 1936 р. Загуровського було нагороджено Золотим Хрестом за заслуги, з формулюванням «за заслуги на державній службі» («*Zarządzenie o nadaniu Złotego Krzyża Zasługi*,» *Monitor Polski* 263 (1936):7).

¹³¹ Авторка дослідження історії взаємин польської держави та Православної Церкви у міжвоєнний період, Мірослава Папежинська-Турек, відзначала, що заходи з посилення контролю за Інтернатом вже в 1930 р. суттєво вплинули на порядки, що запанували в ньому (М. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939* (Warszawa, 1989), 292–293).

¹³² Звіти («*Sprawozdania z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*») за 1925–1937 рр. публікувались у виданні Студіум: ELPIS 1–2 (1932): I–LXII; 2 (1933): I–XXX; 2 (1934): I–XV; 2 (1935): I–XXXIV; 2 (1936): I–XXXV; 2 (1937): I–XXXVI).

ського університету міжвоєнного періоду¹³³. Складається враження, що Загуровський, який ніколи не мав справи з закладами духовної освіти, інтуїтивно відтворив систему того взірця, який панував у гуртожитках духовних семінарій та академій Російської імперії. Разом з тим, схоже (хоч про це й не згадується в документах), делегат брав за взірець дисциплінарні приписи гуртожитків інших двох теологічних факультетів Варшавського університету – католицького та протестантського (євангелістського)¹³⁴. Варто при цьому зауважити, що контроль за поведінкою та вихованням студентів у цих закладах був повністю в руках церковних структур¹³⁵, на що, власне, й міг взоруватися митрополит Діонісій, наполягаючи на пріоритетності свого права. Оскільки ж тільки до Інтернату для православних теологів було спрямовано державного чиновника, це, серед іншого, свідчило про недовіру до керівництва ПАПЦ.

Об'єктивно оцінити ефективність стимулів та покарань, які використовував Загуровський за десятиліття своєї роботи, неможливо. Всі його «прийоми шкільної педагогіки», застосовані до повнолітніх, давали сумнівні плоди, а посиленням дисциплінарних вимог він досягнув лише позірного упокорення та суто зовнішньої демонстрації лояльності вихованців. Кількість тих, хто щиро «полонізувався», була незначною¹³⁶ (що, до речі, одностайно визнають

---

¹³³ Правила проживання та поведінки в більшості гуртожитків були досить ліберальними. Дієвого контролю за приватним життям студентства просто не існувало. Див. детальне дослідження про навчання та повсякденне життя студентів Варшавського університету міжвоєнного періоду: P. Majewski, «Społeczność akademicka 1915–1939,» w *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945* (Warszawa, 2016), 51–324.

¹³⁴ Див. про ці факультети та їхніх студентів: Małgorzata Przeniosło, Marek Przeniosło. «Wydziały teologiczne na Uniwersytecie Warszawskim 1918–1939,» *Res Historica* 56 (2023): 368–410. Варто, втім, зауважити, що наявні в науковому обігу дані про умови проживання в гуртожитках та «повсякдення» майбутніх католицьких і протестантських богословів досить лапідарні.

¹³⁵ Про особливості функціонування гуртожитку студентів відділу католицької теології див.: W. Umiński, «Warszawski konwikt teologiczny pod zarządem księży misjonarzy (1918–1939),» *Nasza Przyszłość* 86 (1996): 541–574.

¹³⁶ Наприклад, як засвідчив Власовський, секретар Волинської духовної консисторії з 1934 по 1939 рр., у цій, найбільшій в ПАПЦ, єпархії не було «жодного священика, вихованого в “польському дусі” в Інтернаті для студентів-богословів та на Богословському відділі Варшавського університету, що

усі мемуаристи, зокрема й згадуваний Афанасій (Мартоc)). Утім, ми навряд чи довідаємося, наскільки усвідомлював/готовий був зізнатися собі в цьому «Szara Eminencja» Студіум православного богослов'я, доктор філософії Зигмунт Загуровський.

Bibliography

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1111: Seminaria i zakłady teologiczne – Studium Teologii Prawosławnej – Uniwersytet Warszawski – profesorowie (t. II).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1112: Seminaria i zakłady teologiczne – Studium Teologii Prawosławnej – Uniwersytet Warszawski – studenci–przyjęcia, egzaminy, stypendia, wymiana zagranicą, wykazy słuchaczy i absolwentów (t. III).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1113: Seminaria i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. I) – sprawy organizacyjne ogólne – statuty, regulamin, wydawnictwa, sprawozdanie delegata MWRiOP, protokoły posiedzeń Zarządu oraz sprawozdanie komisji do zbadania stosunków panujących w internacie.

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1122: Seminaria i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. X) – personel wychowawczy i pomocniczy – sprawy ogólne i zbiorowe, wykazy personalne, kontrakty, opinie, uposażenie, zapomogi.

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1124: Seminaria i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. XII) – sprawy wychowanków ogólne i zbiorowe

---

його можна було б назвати на пастирській праці в парафії “полонізатором Православ'я”. Натомість немало можу назвати тих з абсолювентів православного Богословського відділу молодішої генерації з титулом “магістра теології”, які на парафії ставали в ряди свідомого українського душпастирства» (Влаговський, *Нарис*, IV (2): 112).

– wykazy, przyjęcie i wydalenie, opłaty, sprawozdania o postępach w nauce itp. (cz. I).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1125: Seminarium i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. XIII) – sprawy wychowanków ogólne i zbiorowe – wykazy, przyjęcie i wydalenie, opłaty, sprawozdania o postępach w nauce itp. (cz. II).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1129: Seminarium i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. XIII) – sprawy wychowanków szczegółowe w ukł. alfabetycznym wg nazwisk, lit. C (cz. IV).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1137: Seminarium i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. XIII) – sprawy wychowanków szczegółowe w ukł. alfabetycznym wg nazwisk, lit. L (cz. XII).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1138: Seminarium i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. XIII) – sprawy wychowanków szczegółowe w ukł. alfabetycznym wg nazwisk, lit. J (cz. XIII).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1140: Seminarium i zakłady teologiczne – państwowy internat dla studentów teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego (t. XIII) – sprawy wychowanków szczegółowe w ukł. alfabetycznym wg nazwisk, lit. N (cz. XV).

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1159: Seminarium i zakłady teologiczne – Seminarium Duchowne w Krzemieńcu (t. I) – sprawy ogólne – organizacja, uprawnienia, programy nauczania, wizytacje.

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 4264: Akta osobowe – Martos Atanazy ks.

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 5984: Akta osobowe – Synradzki Tadeusz.

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 6751: Akta osobowe – dr Zagórowski Zygmunt.

Apanas (Martos), arkiepiskap. *Na nive Khrystovai*. Niu Erk – Mensk – Varshava: Biełaruski instytut navuki i mastactva, 2005.

Baczyński, Andrzej, Sawicki, Doroteusz. «Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego i jego “teologiczni spadkobiercy”» *Elpis* 20 (2018): 231–252.

Bendza, Marian. «Metropolita Dionizy jako kierownik Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego.» *Rocznik Teologiczny ChAT* 2000 (1): 39–52.

Humeniuk, Olena. «Kulturno-osvitnia diialnist ukrainskoi student-skoi emihratsii v Polshchi v 1920–1939 rr.» *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky* 21 (2013): 55–60.

Kupriianovych, Hryhorii. «Varshavskiyi period u zhytti ta diialnosti Ivana Ohiiienka (1926–1940).» *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk (seriia istorychna ta filolohichna)* VIII (2011): 92–135.

Lenczewski, Mikołaj, ks. *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1927–1939*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1992.

Lenczewski, Mikołaj, ks. «Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego.» *Rocznik Teologiczny ChAT XVI* (1–2) (1974): 53 – 126.

Łoza, Stanisław, red. *Czy wiesz kto to jest?* Warszawa: Wydawnictwo Głównej Księgarni Wojskowej, 1938.

Majewski, Piotr. «Społeczność akademicka 1915–1939.» In *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, 51–324 Warszawa: Wydawnictwa UW, 2016.

Ostapczuk, Jerzy, Tofiluk, Jerzy. «Wyższe Prawosławne Szkolnictwo Teologiczne w Polsce – przeszłość i terażniejszość.» *Rocznik Teologiczny ChAT* 64(4) (2023): 744–766.

Papierzyńska-Turek, Mirosława. *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.

Pollak, Michał, oprac. «Zagórowski Zygmunt (1886–1944).» *Przegląd historyczno-oświatowy* 1 (1949): 416.

Portnov, Andrii. *Nauka u vyhnanni: naukova i osvitnia diialnist ukrainskoi emihratsii v mizhvoiennii Polshchi (1919–1939)*. Kharkiv: KHIFT, 2008.

Portnov, Andrii. «Studium pravoslavnoho bohoslovnia Varshavskoho universytetu (1925–1939).» *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* 10/11 (2006): 386–397.

Przeniosło, Małgorzata, Przeniosło, Marek. «Wydziały teologiczne na Uniwersytecie Warszawskim 1918–1939.» *Res Historica* 56 (2023): 368–410.

«Ruch służbowy.» *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej* 13 (1926): 378.

Samosiuk, Nadezhda. «Vyshee bogoslovskoe obrazovanie vo Vtoroj Rechi Pospolitoj.» In *Hryscijanstva v gistorychnym lyose belaruskaga naroda: zb. navuk. art.*, 228–232. Grodna: HrDU im. YA. Kupaly, 2008.

Sawicki, Doroteusz, Baczyński, Andrzej. «Studium Teologii Prawosławnej UW – w służbie nauki i Kościoła.» *200 lat teologii uniwersyteckiej w Warszawie*, 131–160. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2017.

Serednicki, Antony. «W kręgu współpracy uczonych polskich i ukraińskich w Warszawie (1925–1939): (z historii Studium Teologii Prawosławnej UW i Ukraińskiego Instytutu Naukowego).» *Rocznik Teologiczny ChAT* 36 (1994): 197–211.

«Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za lata akademickie 1925–1932.» *Elpis* 1–2 (1932): I–LXII.

«Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok akademicki 1932–1933.» *Elpis* 2 (1933): I–XXX.

«Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok akademicki 1933–1934.» *Elpis* 2 (1934): I–XV.

«Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok akademicki 1934–1935.» *Elpis* 2 (1935): I–XXXIV.

«Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok akademicki 1935–1936.» *Elpis* 2 (1936): I–XXXV.

«Sprawozdanie z działalności Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego za rok akademicki 1936–1937.» *Elpis* 2 (1937): I–XXXVI.

Starodub, Andrii. «National self-identification of students of the Faculty of Orthodox Theology at the University of Warsaw (late 1920s–1930s).» *Review of Nationalities* 11 (1) (2021): 147–157.

Szmidtke, Zenon. «Julian Tytus Zagórowski (1890–1967). Przypomnienie wielkości.» *Górnik Polski. Zeszyty Naukowe Muzeum Górnictwa Węglowego* 1 (2007): 127–151.

Umiński, Wacław. «Warszawski konwikt teologiczny pod zarządkiem księży misjonarzy (1918–1939).» *Nasza Przeszłość* 86 (1996): 541–574.

Vlasovskiy, Ivan. *Narys istorii Ukrainkoï pravoslavnoi tserkvy*. Vol. 4, p. 2. Kyiv: Ukrainka Pravoslavna Tserkva Kyivskoho Patriarkhatu, 1998.

«W przeddzień reformy naszych magisteriów.» *Przegląd Pedagogiczny* 9–10 (1939): 152–155.

«W 60-tą rocznicę Miejskiej Szkoły Handlowej 1941–1944.» *Gazeta Głównej Szkoły Handlowej*, 15 października, 2001.

«Z Uniwersytetu.» *Gazeta Lwowska* 17 (1914): 2.

Zagrowski, Zygmunt, zest. *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*. Warszawa – Lwów: Książnica-Atlas, 1926.

«Zarządzenie o nadaniu Złotego Krzyża Zasługi.» *Monitor Polski* 263 (1936): 7.

Zheleznyakovich, Serafim, protopresviter. *Istoriya Yablochinskogo Svyato-Onufrievskogo monastyrya: V 3 t. T. 3: Yablochinskij monastir' v mezhoennyj, voennyj i poslevoennyj pereiod do nashih dnei. 1918–1962*. Varshava: Varshavskaja Pravoslavnaja Mitropolija, 2009.

Abstract

«Nothing can be done without informing and authorizing the Delegate». Zygmunt Zagórowski, an official of the Ministry of Confessions and Public Education, and the Studium of Orthodox Theology at the University of Warsaw in 1929–1939

The Studium of Orthodox Theology at the University of Warsaw (1925–1939), where graduates of the Kyiv Theological Academy also taught, was one of the unique cultural and educational phenomena of interwar Poland. Its history has already been the subject of a number of special studies by Polish, Ukrainian, and Belarusian authors. Most of them, directly or indirectly, emphasize the complexity and intricacy of church-state relations in the II Rzecz Pospolita. There was an obvious desire on the part of the government to control all forms of the Orthodox Church's «life» as much as possible. The functioning of an Orthodox theological faculty in the capital's university is one illustrative example of the implementation of this policy. The Ministry of Confessions and

Public Education comprehensively supervised the process of training Orthodox theologians. Its main goal was not concealed - to guarantee the formation of specialists from among the representatives of national minorities who were undoubtedly loyal to the Polish state. And ideally, their complete «polonization».

The article provides an overview of the activities of Zygmunt Zagórowski, an official of the ministry, a delegate of the minister of confessions recognition to the affairs of the Studium boarding school for students. During 1929–1939, he was the main «state controller» of the Orthodox faculty and tried to implement a number of «educational» measures. confidently «competing» for influence over the educational institution with its head, the Warsaw Metropolitan Dionizy (Valedynsky). The delegate's work reports and correspondence with the ministry contain a huge amount of information about the daily life of students and lecturers at the Studium, the existence of contradictions between them on national grounds, and their reaction to «civilizing» efforts and measures for «patriotic» education. It can be stated that, despite the official's intentions, rather modest results have been achieved in these areas (given the scale of the efforts made).

Keywords: Studium of Orthodox Theology of the University of Warsaw, Second Polish Republic, Polish Autocephalous Orthodox Church, Ministry of Confessions and Public Education, theological education, polonization.

II

Документи і матеріали

Київська Академія 21 (2024): 241–265.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.241-265
<http://ka.ukma.edu.ua>

Роман Кисельов

Промова Йоасафа Кроковського на смерть Інокентія Гізеля (1683)

Публікація містить надгробну промову, яку склав у 1683 р. Йоасаф Кроковський, у той час викладач риторики, на пошанування померлого архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. Твір включений до курсу риторики «*Peragium Tullianae eloquentiae...*», який був прочитаний у Києво-Могилянському колегіумі 1683/1684 н. р. Після вступної статті подано оригінальний текст польською мовою та український переклад із необхідними коментарями.

У курсі риторики орація Кроковського використана як ілюстративна в теоретичному підрозділі про риторичні фігури. У руслі традицій барокової художності, автор обирає наскрізний образ, який визначає послідовність викладу: тут цю роль виконує циферблат годинника як алегорія людського життя. Іншим орієнтиром образної системи твору й джерелом риторичної аргументації є емблема з зображенням рака, що тягне на собі світ, позичена, найімовірніше, з емблематичного збірника Йоахіма Камерарія «*Symbolum et emblematum centuriae quatuor*». Привертає увагу неперенасиченість польського тексту Кроковського латинськими вкрапленнями, що відображає його мовностилістичні вподобання, пов'язані з використанням польської мови.

Оскільки в життєписі архимандрита Києво-Печерської лаври й знаного діяча могилянського кола Інокентія Гізеля досі лишається чимало білих плям і гіпотетичної інформації, цей художній твір має значення також як джерело біографічних даних. Зокрема, це перший відомий текст, де названо частину місць навчання Гізеля. Твір також непрямо підтверджує факт віленського походження майбутнього архимандрита і містить вказівку на його дворазове викладання курсу філософії в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові слова: Йоасаф Кроковський, Інокентій Гізель, риторика, навчальні курси, Києво-Могилянський колегіум, ранньомодерна освіта, бароко, епідейктичне / демонстративне красномовство.

Пропонована до публікації промова використана для ілюстрування однієї з теоретичних тем у курсі риторики «*Penarium Tullianae eloquentiae...*» («Комора Тулліянівського красномовства...»). У 1683/1684 навчальному році його прочитав у Києво-Могилянському колегіумі Йоасаф Кроковський (р. н. невід. – 1718). Єдиний відомий дослідникам запис курсу, що належав бібліотеці Києво-Софійського собору, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 312, од. зб. 653/444С. Увесь текст записаний одним почерком, рукою студента Федора Кошаківського, що засвідчив у рукописі сам слухач після колофону (арк. 246 зв.): «*Theodorus Koszczakowski. Eiusdem rhetorices auditor. Manu propria*» («Федір Кошаківський. Слухач цієї риторики. Рукою власною»).

Текст орації міститься на арк. 40–46. У тому, що викладач був автором промови, сумніву не виникає, оскільки представляючи її у своєму курсі він говорить від першої особи («ми, співчуваючи нещастю цілої нашої Руси, склали цю бесіду...» тощо). Архимандрит Інокентій помер 18 листопада 1683 р., і текст відображає безпосередню реакцію на його відхід: у самій промові сказано, що сумна подія сталася «*w roku teraznieyszym*». Твір уміщено в першій половині річного курсу, а отже, він був продиктований студентам невдовзі після написання.

Місце Йоасафа Кроковського в історії української літератури досі вельми скромне, тож цей твір є не зайвим підтвердженням того, що й у царині художнього слова «його перо не було цілком бездіяльне»¹. Натомість одне з чільних місць Кроковського в суспільному й культурному житті свого часу незаперечне. Він був серед тих, хто відродив регулярне викладання вищих дисциплін у Києво-Могилянському колегіумі (далі – КМК) після Руїни: збереглися курси риторики та філософії його авторства, відомі також спроби Кроковського запровадити курс теології². Він був префектом

¹ Gary Marker, «Love One's Enemies: Ioasaf Krokov'skyi's Advice to Peter in 1702,» *Harvard Ukrainian Studies* 29 (1/4) (2007): 201.

² Максим Яременко, «Коли і хто вперше прочитав у Києво-Могилянському колегіумі повний богословський курс?» *Київська Академія* 16 (2019): 24.

і ректором колегіуму, ігуменом Київського Свято-Микільського пустинного і Київського Братського монастирів; у 1697 р. обраний архимандритом Києво-Печерської лаври, а в 1708 р. – Київським митрополитом. Відомий літературний доробок Йоасафа Кроковського дотепер обмежувався акафістом святей Варварі (де його авторство ймовірно) та передмовами до деяких лаврських видань, що з'являлися за його архимандритства. Найбільш помітна з передмов за підписом Кроковського вміщена в «Києво-Печерському Патерику» 1702 р.

Вплив на українську культуру творів, що вийшли з-під пера Інокентія Гізеля чи були написані колективно під його керівництвом, очевидний. Це, зокрема, перший систематичний виклад морального богослів'я в київській християнській традиції – «Миръ съ Богомъ человѣку» (Київ, 1669), історичний «Σύνοψις» (Київ, 1674), полемічний трактат «Prawdziwa wiara stara» (1671, підготований до видання в друкарні Києво-Печерської лаври, але так і залишений в рукописі³). При цьому в біографії непересічного діяча, який був викладачем філософії та ректором КМК, у різний час – ігуменом кількох монастирів, зрештою, з 1656 р. аж до смерті в 1683 – архимандритом Києво-Печерської лаври, забагато білих плям і гіпотетичної інформації. Найвні на сьогодні відомості й уявлення, що стосуються життєпису Інокентія Гізеля, були проаналізовані, відкориговані й доповнені в публікації Лариси Довгої⁴.

Пропонована орація – вже четвертий відомий риторичний твір, присвячений Гізелю. Усі ці тексти, як і окремі листи й інші писемні джерела, містять певну інформацію для відтворення життєпису й характеристики особи архимандрита. Антоній Радивиловський у посвяті Інокентію Гізелю, уміщеній до збірника проповідей «Огородокъ Маріи Богородицы» (Київ, 1676), згадує лише окремі факти діяльності архимандрита, переважно пов'язані з біографією самого автора «Огородка». Водночас тут, як і в решті присвячених Гізелеві творів, підкреслено особливу зосередженість архимандрита на підтримці бідних і наданні матеріальної допомоги й притулку

³ Олена Сирцова, «“Prawdziwa wiara stara” Інокентія Гізеля – непрочитаний богословсько-філософський трактат XVII століття», *Київська Академія* 5 (2008): 36.

⁴ Лариса Довга, «Передмова від упорядника», в Інокентій Гізель, *Вибрані твори у 3 томах*, упор. Л. Довга (Київ–Львів: «Свічадо», 2012), т. 1, кн. 1: 12–25.

тим, хто потрапив у скрутне становище внаслідок несприятливих суспільно-економічних обставин (наприклад, утратив майно і був вигнаний «з(ъ) добръ власныхъ» через напад ворогів, опинившись «в(ъ) Кіевской области» без засобів до існування⁵). Така однастайність джерел у наголошуванні підтримки ближніх як найпомітнішої чесноти очільника Лаври схиляє до думки, що характер похвал у цьому випадку не є формальним. «Слово на посвященіе висоце в Богу превелебного его милости ѿца Иннокентіа Гізела архимандриты Печерскаго» того ж таки Антонія Радивиловського, що збереглося в рукописній версії його «Огородка»⁶, також не щедра на факти з життя Гізеля: автор зосереджується переважно на моралістичних міркуваннях про відповідальну роль зверхника і про важливість субординації в монастирському житті й поза ним. Певно, найціннішим джерелом для біографії архимандрита є промова Дмитрія Ростовського на річне поминання Гізеля – «Пирамисъ, альбо столпъ во блаженной памяти преставлшагося висоцѣ въ Богу превелебнаго его милости господина отца Иннокентіа Гізела...»⁷ Тут, хоч і без особливої конкретизації, згадано освітню подорож героя промови та щаблі його викладацької і церковної діяльності.

На жаль, жодне з джерел, як і подана в цій публікації промова Йоасафа Кроковського, нічого не повідомляють про походження Гізеля та його дитячі роки. Однак починаючи короткий виклад біографії покійного з його юнацьких років, Кроковський чітко називає Вільно як перше місце вищого навчання майбутнього лаврського архимандрита, а вказані далі два польські міста з освітньої подорожі Гізеля відносять до чужих для юнака країв, хоч вони й належали до тієї самої держави, що й Вільно. Це непрямо свідчить, що саме Вільно було рідним містом архимандрита. Такий висновок збігається з версією Лариси Довгої, яка подала відомості про кількох віленських міщан із прізвиськом «Гізель»⁸. Пізніше, в

⁵ Антоній Радивиловський, *Огородокъ Маріи Богородици* (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676), [17].

⁶ Неповний текст уміщений у вид.: Михаил Марковский, *Неизданные проповеди Антония Радивиловского* ([Київ], б. г.), 17–20. Те саме в «Трудах Киевской Духовной академии» (1895 (№11): 17–20).

⁷ Уміщена у вид.: Федор Титов, *Проповеди святителя Дмитрия, митрополита Ростовского, на украинском наречии* ([Москва, 1909]), 108–134.

⁸ Довга, «Передмова від упорядника,» 15.

«Українському історичному журналі» (2017, № 4), о. Юрій Мицик опублікував документ 1680 р., що називає близьких віленських родичів Гізеля. Отже, давнє твердження Миколи Сумцова щодо пруського походження Інокентія Гізеля⁹ можна остаточно відкинути як позбавлене вагомих аргументів.

Припущення про те, що Гізель ніколи не навчався в КМК¹⁰, попри поширеність такої інформації в сучасних публікаціях, також знаходить підтвердження у промові Кроковського. Називаючи кілька міст, у яких майбутній архимандрит здобував освіту, автор, звичайно, не оминув би Києва. Думаю, що перший осередок Гізелевої освіти – «Віленська Паллада» – це радше Віленська єзуїтська академія. Навчання майбутнього архимандрита мало припадати на 1630-і роки, і в той час у Вільні діяла також православна братська школа. Однак сумнівно, що автор промови міг би вибрати йменування «Віленська Паллада» для закладу, який, судячи з історичного огляду Костянтина Харламповича, у цей період ще тільки намагався утвердити у своїй програмі вищі дисципліни (поетику, риторику та початки філософії)¹¹, а на час написання промови був і зовсім непомітним на тлі конкурентів. Далі, згідно з орацією, Гізель навчався в Каліші та Познані (детальніше див. у примітках до тексту). Як і Дмитрій Ростовський, що згадує в поминальній промові якийсь особливо віддалений пункт освітньої подорожі молодого Гізеля («через моря отправоваль дороги»¹²), Кроковський окремо вказує на перебування студента в якихось «*czudzych kraiach odległych*» і так само не уточнює, про яку країну йдеться.

Не цілком проясненим залишається й час монашого постригу Інокентія Гізеля. Згідно з хронологією промови, це сталося вже після його повернення з навчання до Києва. Але існує й думка про ранній перехід Гізеля в монаший чин (до подорожі на Захід), основною підставою для якої є свідчення Гавриїла Домецького, подане

---

⁹ Николай Сумцов, *Иннокентий Гизель* (Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1884), 1–2.

¹⁰ Довга, «Передмова від упорядника,» 19.

¹¹ Константин Харлампович, *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви* (Казань: Типографія Императорского университета, 1898), 329.

¹² Титов, *Проповеди святителя Дмитрия*, 125.

без покликань у праці Макарія Булгакова. Згідно з ним, Гізель був серед «монаховъ угодныхъ», яких Петро Могила відіслав навчатися¹³. Натомість Кроковський у пропонованому творі, образно розбивши життя героя промови на чотири чверті годинникового циферблата, відносить здобуття освіти до першої чверті, а вибір шляху «служіння Церкві» – до другої: «gdy iuz drugi mu natura nakręciła quadrans, na służbę Bogu y Cerkwie świętey podporę swoje obrocił zamysłu». Водночас те, що Гізель належав до числа студентів, яких Петро Могила відіслав навчатися до західних установ, промова радше підтверджує: «na mieysca Kiiowskie święte do błogoślawiącey siebie y naukom swoim iasnie w Bogu przeoswieconego iego mści Piotra Mohiły Rossiey naszej czulego niegdys pasterza pospieszył sie ręki» (див. також примітки до перекладу промови).

Згадка про те, що Гізелеве викладання філософії у КМК було «dworakim» («подвійним», «дворазовим»), підтверджує думку Миколи Петрова, який припускав, що о. Інокентій, будучи ректором колегіуму, прочитав не тільки дворічний курс філософії 1645–1647 рр., який зберігся у студентському записі¹⁴, а й наступний – 1647–1649 рр., списків якого на сьогодні не знайдено¹⁵. Отже, ця невелика промова є не лише цікавим художнім текстом, а й містить доволі цінні свідчення стосовно життя Інокентія Гізеля.

У системі традиційних жанрів і тем прозового красномовства надгробна промова входить до похоронного циклу (orationes funebres). До цієї тематичної групи традиційно належать також подячна промова до гостей на похороні, прозові епітафії та елогії. З огляду на подібність настрою та змісту, до тієї самої групи варто віднести й поминальну промову. У курсі риторики «Peragium Tullianae eloquentiae...» орація Кроковського використана як ілюстративна в теоретичному підрозділі про риторичні фігури. Представляючи текст, сам автор вказує на наявність у ньому таких фігур думки (figurae sententiarum), як риторичний вигук (exclamatio), апострофа

¹³ Макарій (Булгаков) митрополит, *История русской церкви* (Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903), т. 11, кн. 2: 409.

¹⁴ Опис див.: Микола Симчич, *Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії: компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст.* (Вінниця: О. Власюк, 2009), 178–179.

¹⁵ Николай Петров, *Киевская академия во второй половине XVII века* (Київ: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895), 23.

(apostrophe) та період (periodus, детальніше див. у примітках до перекладу). Загалом же промова Йоасафа Кроковського вельми багата на художні прийоми й засоби, які варті окремого дослідження.

Багато курсів риторики визначають такі класичні композиційні частини надгробної промови, як оплакування, похвалу померлому та втішання¹⁶. Безперечно, у промові Кроковського всі ці елементи є. Почавши з висловлення жалю за померлим, автор наголошує на вагомості цієї втрати для всієї України й залучає ширшу суспільну й культурну проблематику. Нам пощастило в тому, що похвалу новопреставленому архимандритові Кроковський вибудовує не «за певними родами чеснот»¹⁷, що теж було звичайною практикою, а «природним способом за поодинокими періодами віку»¹⁸, тобто за біографією. Наскрізним образом, який допомагає художньо оздобити такий виклад, є циферблат годинника як алегорія людського життя: «Хто був назвав світ годинником, а волю Божу таким собі годинникарем, смерть же – того годинника циферблатом, життя людське – хвилиною, саму, нарешті, людину – годиною, ні в чому від статечного розуміння не відбіг». Іншим орієнтиром образної системи твору й джерелом риторичної аргументації є емблема із зображенням рака, що тягне на собі світ, і написом «Sic praeterit figura huius mundi» (детальніше див. у примітках до тексту). Головними аргументами втішання, яким закінчується промова, є сподівання на небесні нагороди для покійного архимандрита, а також надія на обрання гідного наступника.

Варто коротко сказати й про характер мови цього тексту. Йоасаф Кроковський, як і пізніше Теофан Прокопович¹⁹, належав до небагатьох викладачів риторики в КМК, які в питаннях мовного узусу не орієнтувалися на суспільні смаки, а радше критикували їх. Як автор курсу, він приділяє чимало місця проблемі макаронізації польської мови: зокрема, дає історичні відомості про змішування мов в Античності, пояснює етимологію самого терміна «макаронічний» (за

---

¹⁶ Ольга Циганок, *Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці* (Вінниця: ПП «ТД “Едельвейс і К”», 2014), 107.

¹⁷ Теофан Прокопович, «Про риторичне мистецтво,» у *Філософські твори*, уклад. М. Д. Рогович, В. М. Нічик (Київ: Наукова думка, 1979), 1: 398.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, 243–246.

його версією – від італ. *mascherone* у значенні «дурень»), гостро критикує сучасну для нього моду на польсько-латинське макаронічне мовлення й каже, що такі тексти заслужено називають «*łataną polszczyzną*»²⁰. Могілянський викладач пропонує для порівняння три промови на ту саму тему (ушавлення подвигу річпосполитського воїна – героя Смоленської війни 1632–1634 рр.): у першій із них домішано чимало неадаптованих латинських слів і виразів, у другій іншомовні елементи дістають польські закінчення, а третя промова є чисто польською. Після останнього тексту Кроковський робить однозначний висновок: «Із цього зразка очевидно, що ми можемо повноцінно й вишукано висловлювати ідеї «*sensus animi*» чистою польською мовою»²¹. Із цілого курсу видно, що викладач риторики й майбутній митрополит Київський має особливий сентимент до польської мови. Представляючи взірцеві промови, він називає її то «рідною мовою» (*lingua nativa*²²), то «вітчизняним діалектом» (*idioma patrium*²³). Зважаючи на такі погляди автора, не дивно, що в запропонованій польській орації латинських вкраплень нетипово мало. Утім, і Кроковському не вдалося цілком відсторонитися від звичаю своїх сучасників: хоч більшість латинських виразів тут є цитатами чи алюзіями й виглядають стилістично виправданими, усе-таки зрідка, очевидно, під впливом загальної практики, він теж вставляє в промову якийсь радше випадковий латинізм. Для зручності граматично не адаптовані латинські слова й вирази в опублікованому оригінальному тексті виокремлені письмовою.

Текст промови відтворений без графічних замінів чи орфографічних виправлень. (Тут варто нагадати, що оригінал відображає орфографію студента, а не викладача.) Кілька внесених кон'єктур мають покликання на оригінальні версії: у більшості ж випадків міркування про можливі помилкові написання подано в примітках.

Промову виявлено й опрацьовано в межах підготовки антології з робочою назвою «Український оратор: твори демонстративного красномовства в курсах риторики Києво-Могілянської академії». Проект здійснюється за підтримки ґранту фундації «У-Культура».

---

²⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 312, од. зб. 653/444 С, арк. 230.

²¹ Там само, 233.

²² Там само, 230 зв.

²³ Там само, 4.

***

Figuratam nobis formantibus elocutionem insperatus // [40 v] perillustis ac reverendissimi in Christo patris Innocentii Giziel abbatis Laurae Pecziariensis obitus, verba et²⁴ conceptus, dum in flebiles mutavit periodos, totius Rossiae nostrae condolentes infortunio, hunc formavimus discursum, à flebili incipiendo exclamatione et miseranda apostrophe.

(Sensus lamentabilis seu funebris)²⁵

Azaliže to nas nizkich ziemianow wysokie traktuiecie nieba? Iakież to na nas iako na wierutnych winowaycow niewoli wkładacie iarzmo? Iż żeszczescie²⁶ żadnemu thronowi krolewskiemu ani purpurze senatorskiej takiego z kancellariey swoiey nie wydały paszportu, abyscie go naprzod krolem abo senatorem niżeli człowiekiem swiату подаć miały? Naprzod się z płaczem y lamentem, aniżeli z weselem koźdemu poznać roskazuiecie, iakoby wprzod mizerią swiata tego y swoiey smiertelnosci nam opłakiwać należało: aniżeli się ztąd cieszyć że z nim throny y berła w iego crepundiach że mu na panowanie swoje wzięły *primordia*. Lecz ganić zaiste tego processu, który sobie nieba uchwialiły, żaden nie może, kiedy wszyscy swiatowey musimy radzi y nieradzi podlegać odmienności, // [41] o którym to nie wczoraysza iest piosnka, że statecznym w swym zostaię niestatku, nie pytay krasomowce tego, choćby go z swięcą Diogenes szukał, który by mu z głowy tę iego imprezę choć naywyborneyszą wybić trafił oracyą, z niestatku się rodził dokonywa niestatkem. Chciał go ieden snać na przyiazni omylony wykształtować symbolista, y sobie y komus; coż czyni? W krągłym maluie kształćcie figurę *sphaericam* miasto rumaka siodła raka przy takowym hemystichion, *sic hodie vertitur orbis iter*²⁷.

²⁴ *ferebat verba et*

²⁵ Текст у дужках дописано на полі.

²⁶ Імовірно, помилк. зам. *żeście*.

²⁷ Поданий текст є фрагментом популярного двовірша, що трапляється в джерелах у поєднанні з зображенням чи без: «Miraris sancti dorso consurgere mundum? / Desine: sic hodie vertitur orbis iter» («Ти дивиуєшся, що світ стоїть на спині рака? Не дивиуйся: Отак нині розвертається дорога світу»). Найімовірніше, джерелом емблеми є одне з багатьох видань збірки вченого та діяча Реформації Йоахима Камерарія (1500–1574) «Symbolum et emblematum centuriae quatuor» (уперше видана в чотирьох окремих книгах з 1593 по

Niechay kto chce iako²⁸ chce, to symbolum bierze, ia rozumiem, że to kunszt niestatku *sic praeterit figura huius mundi*²⁹, ktoż iest kto by się na faworach swiatowych nie zawiodł, nikomu ieszcze iako stoi kreditu nie dotrzymał, rozumie czasem nieważny człowiek, że do niego z swoim bierze się applawzem y szczęściem pochlebnym, a on tym razniey umyka się wspak, y gdy być przyiacielem zda się, to iest w ten czas w głowe nieprzyiazny, *dum lactat, mactat*. Doznał na sobie tego nie ieden iak dawniejszych tak niniejszych czasow. Ale doznała naybarzieszy na sobie nasza małorossiyska ziemia (niech przez dawne nie poyde przykłady:) w tych nieszczęsnych kilkudziesiąt lat, którą sztuczny swiat przed tym odmięnym karmiac szczęściem, y swoią pochlebną oney iakoby faworyzując // [41 v] postawką, wślawił ią był między innemi narodami posadziwszy na Kiiowskich gorach swoim urodzeniem y znaczną sławą całemu swiatu zaleconych Mohiłow przydawszy im na pomoc znacznych y mądrych a całosć Cerkwi świętey Wschodniey promuiących bez liczby prałatow, przed ktorych to mądrosci swiatłem y same tłukące się dotychczas przy zachodnich kraiach³⁰ musiały umykać nietoperze: lecz im barzieszy niestateczny w swoiey statecznosci swiat nam się faworyzować zdał, tym się prędy od nas na grzbiecie rakowym siedzący umykać poczoł, kiedy nabywszy inszey fantazyey y uwasniony nie tylko na wielką Małey Rossiey naszey zadney przed tym nie znaiącą makuły sławę, ale y nas samych wiary świętey broniących pasterzow iakoby drapiezską porwawszy się ręką od nas po iednemu poprzenosił. A nawet w tym iuż nieszczęsnym tysięcznym szesćsetnym osmdziesiątym trzecim roku³¹

1604 pp. (Jan Papy, «Joachim Camerarius's Symbolorum et Emblematum Centuria Quatuor: From Natural Sciences to Moral Contemplation,» In *Mundus Emblematicus: Studies in Neo-Latin Emblem Books* (Brepols Publishers, 2003), 203.) У майнцькому виданні 1668 р. емблема з ідентичним текстом вміщена на с. 108 останньої книги. Збірка Камерарія була добре відома діячам могилянського кола: її примірник був і в бібліотеці Теофана Прокоповича (Дмитро Чижевський, *Український літературний барок. Нариси* (Прага, 1944), 3: 8). Поза цим джерелом, описане зображення з майже тотожним текстом («Hodie sic vertitur orbis») є, зокрема, в англломовному збірнику «A Collection of Emblemes, Ancient and Moderne» (London, 1635, p. 219) з віршами поета Джорджа Візера (1588–1667).

²⁸ Закреслено з (*iakoż*).

²⁹ Дещо змінена цитата з 1 Кор. 7:31 (*praeterit enim figura huius mundi*).

³⁰ Виправлено з *krainach*. Далі закреслено: *nie to*.

³¹ На полі запис: 1683 / 18 9bris.

prawie ostatniego y horyzontu kiiowskiego czulego pasterza nauk wyzwoionych promotora, ubogich ludziew łaskawego patrona y dobrodzieia, iasnie w Bogu przewielebnego jego msci oycy Innocentego Giziela świętey łaury Pieczarskiej archimandryte, z nieszczęśliwą nas wszystkich utratą zabrał. O nieszczęsna nie tylko nas samych, // [42] ale y całej Oyczyny utrato! O niewypowiedziany [smutek]³² samego ż nieszczęścia przypadku, kiedysmy takiego pozbyli pasterza, ktorego cnot znacznych głosno brzmiące za żywota po różnych swiata krainach, gdy się roznosiło echo, teraz iuż sam śmierci zapadł [dźwięk]³³ ogromnie w ludzkich gruchnoł uszach. A iako więc kiedy zegar iuż swą wybiia godzinę na ten czas wszystkie koła, wszystkie instrumenta z pendem y ogromnym obrotem do wibiiania oney przystępuią godziny, tak nasz iasnie w Bogu przewielebny N: Pasterz iako materialny przez podobieństwo zegar w świętey łaurze Pieczarskiej przez wiele lat inne życia swego ku ozdobie y podporze Cerkwi swiętey wybiwszy minuty ostatnią *decima octava Nowembris*³⁴ w roku terazniejszym gdy wybił godzinę, wszystkie koła wszystkie instrumenta to iest tak iego staraniu ławry świętey polecona bracia, iako iego dobrodzieystwem żyjący klienci z trzoskiem lamentem y wielkim planktu okrzykiem runać musieli. Ktożkolwiek swiat zegarem, a wołą Bożką zegarmistrzem iakim, śmierć zas tego zegaru indexem, żywot ludzki minutą, samego na ostatek człowieka godziną nazwał nic politycznemu nie uiol rozsądkowi. W tym zegarze głosnie niedawnego czasu w ławrze świętey Pieczarskiej // [42 v] ostatnią wybiła godzinę, rozległ się ten głos po całej Rossiey, Moskwie, Litwie, na ostatek y całej Koronie Polskiej, aby wszyscy tak wielkiej iaktury społnemi dopomagali trenami. Brzmi w uszach waszych wysoce w Bogu przewielebni, wielebni całego consistorium katedry Kiiowskiej Oycowie, y pozostali w ławrze świętey Pieczarskiej bracia: brzmi w uszach waszych collegium Kiiowskiego przezacna młodzi, dochodzi was ten głos z oycowskiej ręki odbieraiących iałmużny ubogie sieroty. Ze się swiat nazwał zegarem nie dziw, bo iako zegarowi nie ustaiąc nim się sprężyna zerwie zwyczajna iest ustawicznym dokoła obchodzić obrotem, tak człowiekowi w tym kole z obrotnym obracać się codzięna iest swiatem, według niektorego

³² Для граматичної зв'язности бракує слова. Можливо, студент його пропустив у записі.

³³ Можливо, студент пропустив слово. Додано для граматичної зв'язности.

³⁴ На полі запис: 18: 9bris: / 1683 / R: P: Innocentius obiit: Giziel archimandrita Pieczariensis Kiiowiensis

zdania *bona huius mundi instabilia sunt, et rotarum more cum ipso saeculo voluntur*³⁵. Owo na tym feretrum kędy y krolewskie berła, y pasterskie infuły swego maiestatu dokonywaią grandecę, dzisia iasnie w Bogu przewielebny iego m̄sc Ociec N: I: P: archimandrita świętey ławry Pieczarskiey wystawiony? Gdzie iuż po głośną³⁶ brzmiącym zegarz[a]³⁷ swego dzwięku, wszystkie wschody zachody niestatecznego odprawiwszy swiata, swoy tesz wykonywa przyrodzonym // [43] życia ludzkiego biegu zachod. Zegar na godziny, a godziny³⁸ na kwatery cztery, quatery zas na minut szesćdziesiąt dzielić się zwykły, ma tesz swoy podział ten materiałny swiat iako zegar iaki, gdzie człowiek godziną będący wiek swoy na cztery rozdziela quadrase, w ktorich lata iego iako nieiakiie biegą minuty: odbiera pierwszą quaterę młodosć, wtorą bierze wiek męzki, starosć dokonywa trzeciej a smierć przy czwartey gdzie iuż Bozki owy woła dekret, *mitte falcem acutam etc: quia venit hora*³⁹[.] kosę na człowieka wyostrza. Nie wszystkim szczęście pozwoliło czterma quaterami tę wybiić godziny, ktos w żywocie macierzynskim ledwie kilka minutek pierwszej przepędził quatery, aż wołaią *venit hora*. Lubo ieszcze y ieden niedoskonale wykonany quadrans[.]⁴⁰ komus natura pierwszym pofolgowała quadransem, ale do drugiego ani zayrzeć nie pozwoliła, w samym iego wieku kwitnącym wszystkie zepsowała koła, aby gą w tey ogołociła chwili, gdzie mu nayżycziwszą stawić się obiecowala. Komus dwiema quaterami dobrze służyło szczęście, ale coż? Gdy mu trzeciy w szedziwym wieku quadrans miał wszystkie powetować czasy, // [43 v] wesole mu życia wybiić obiecował progressy; aż w samey naylepszey

³⁵ Трохи в інакшому вигляді ця цитата згадана в праці єзуїта Корнелія а Лapidе (1567–1637) «Коментарі до Приповістей Соломона»: «Bona huius saeculi instabilia sunt, et rotarum in morem cum ipso saeculo voluntur» (Cornelius a Lapide, *Commentaria in Salomonis Proverbia* (Antverpiae: Apud Jacobum Meursium, 1671), 52). Тут богослов покликається на твір Амвросія Медіоланського «De Abraham». Утім, у виданні згаданого твору Амвросія в серії «Patrologia Latina» цитованого тексту немає (див.: Ambrosius Mediolanensis, sanctus, «De Abraham libri duo,» in *Opera omnia* (Parisiis: Apud Garnier fratres et J.-P. Migne successores, 1882), 1, part 1: 441–522).

³⁶ Замість *głośno*.

³⁷ Нрзб., виправлення.

³⁸ *a godziny* написано двічі.

³⁹ Контамінація Апок. 14:18 («mitte falcem tuam acutam») і 14:15 («mitte falcem tuam et mete quia venit hora»).

⁴⁰ В оригіналі розділового знака немає.

nadziei wszystkie iego przecina zamysły: y tak nie dziw że ledwie komu na dobry dzień heynał spiewać mianą, śmierć poprzedzi requiem.

Iasnie w Bogu przewielebnemu iego m̃sci oycu archimandricie Pieczarskiemu pasterzowi naszemu parki łaskawemi się stawiły, kiedy mu wszystkie cztery quateru porządny obrotom wyprawiły. Dziecinne na strone opuściwszy lata, ieżeli przypomniemy przezacną młodosć iego, tę Wilenska Pallas na swoim poczowszy pielęgować łonie, y cudzym praesentowała kraiom, które za⁴¹ wszelkich cnot nieoszacowany brały sobie przykład y wzor do nabycia wysokiey mądrosci, do przyiemney każdemu ludzkosci. Zaprawde wesoły tego quadransu po Poznaniach Kaliszach y cudzych kraiach odległych wyszedł dźwięk, gdzie mu miasto minut same dopomagały cnoty, y koło nauk prace *immarcescibilem* iako *scientiae alumno* po różnych akademiach wziąć *lawream*, aby ten, który w pracach znacznych swoje zanurzał lata, znaczną od cnoty aż pod niebiosa wyniesion był sławą. Albowiem kto się na tę od cnoty y mądrosci nie wzbogaci skrzydła, zapewnie wysoko nie wzleci, a iesli się na swieckiey chwały będzie unosił skrzydłach, prętko y znikomie z // [44] wielką swoją upadnie szczęścia zgubą: y prędy na nizkiey osiędzie bilicy, niż na wspańiałe iakiego dostoięstwa podleci cedry, a częstokroć niezwykły lotem gdy się hardziey wzgorę wzbizać zechce, niespodzianie na twardey opoce sławę czasem rostrąci. Pierwszą tedy quaterę pięknie na zegarze swiata tego wybiwszy, gdy iuż drugi mu natura nakręciła quadrans, na służbę Bogu y Cerkwie świętey podporę swoje obrocił zamysły, a na mieysca Kiiowskie święte do błogosławiący⁴² siebie y naukom swoim iasnie w Bogu przeoswieconego iego m̃sci Piotra Mohiły Rossiey naszej czulego niegdys pasterza pospieszył sie ręki, y niegdzie indziey *suae acquisitae scientiae*⁴³ zurzył⁴⁴ *spargere lucem*, tylko na wysokich gorach Kiiowskich, które przedtym takie na sobie piestowały *luminaria*, którą nauką swoją całemu tak swieciły swiatu, iż przed nimi niezbedne lowy zachodnie swoim musiały tępieć wzrokiem; a ponieważ nie⁴⁵ ich sposobnoscı było w wierze świętey wschodniey iako słońcu upatrować makuł, musiały

⁴¹ Мабуть, помилково замість *ze*.

⁴² Виправлено з *благославioneу*.

⁴³ Перед словом закреслено *sapientiae*.

⁴⁴ Тобто *зуzył*.

⁴⁵ *nie*: дописано над рядком.

mizernie⁴⁶ z swoim wstydem ciemnych szukać kątów. Szczęśliwie iego tego to wtorego quadransa były minuty, kiedy ię w collegium Kiiwo Mohilaeanskim iakoby na polu iakim porządnie uszykowawszy na uczeniu // [44 v] w szkołach ze znaczną przepędził pracą, a wielką mądrością ostalowawszy nie tylko wdzięcznym dźwiękiem że ich na kaznodziejskich katedrach ludzkie powabiał y uweselił serca, a mądrych filozofiey dworakim⁴⁷ czytaniem, iako wdzięczną resonancją wielu do Cerkwie świętey potrzebnych y mądrych pociągnął synow i owszem przeciwnych Cerkwie świętey dissidentow tych minut swoich straszny y przeciwko nich odważnym animuszem ustalowanych odstraszał głosem, kiedy ich nieraz swemi mądrymi do poznania prawdy wiodącemi pokonywał argumentami. Lecz gdyż iuż wtory wybiiał quadrans, trzeci y znacniejszą Rossiey naszej zaczął wydawać resonancją, kiedy się to na kiiowskim rektorstwie, to na świętego Mikołaiia Pustynnego ihumenstwie swoim miłym y przyjemnym zaleciwszy głosem, szczęśliwie przez dwadziescia y osm lat w świętey łaurze Pieczarskiey, po tak znacznych pracach archimandrycką uczczony godnością odprawował minuty, a wiek swoy uczciwą ozdobiwszy siwizną, iaką z młodu wyssał pobożność, do takiej innym był przykładem y powodem iako czuły mieysca świętego pasterz; iak wielkim ubogich nauk wyzwolonych był patronem, iak łaskawym ubogich // [45] ludziey y nędznych żebrakow był dobrodzieiem, owo zgoła nieskruczona ręką iakie opuszczonym wdowom rozdawał iałmużny, lub płacziwym głosem wy:

Ktorych odzienia macie się równaią.
 Obiad z plew: wodę z potoku czerpaią.
 Prawcie: obficie kto was opatrował,
 A iako ociec we wszystkim ratował,
 Innocenty Giziel? Patron ubogich
 Ociec żebrakow y ułomnonogich.
 Kto zubożałych doszczętu hoynością
 Znacznie wzbogacił swą szczodrobliwoscią,
 Innocenty Giziel; w świętych przyławkach
 Sławny kto usiadł y w onych obławkach?

⁴⁶ Пізніше виправлено на *mizerne*, іншим чорнилом.

⁴⁷ Можливо, за аналогією до *wieloraki*, *pięćioraki*. Імовірно виглядає також відчитання *dwoiakim*. Один із варіантів літери «г» у рукописі майже збігається з написанням «і» та відрізняється лише відсутністю надрядкової крапки. У цьому випадку крапки немає.

Z ktorých na nasze Bog pogląda sprawy,
Y tam gosciniac swym otwiera prawy.
O kiem tam więcy rosprawa się dzieie?
Gwiazdam gdzie są utykanę knieie
Czyie iałmużny tamto zawitaia
Gdzie swą odpłatę z zyskiem odbieraią⁴⁸

Lecz gdy iuż ten zegar w roku tysiäcznym szesćsetnym osmdziesiäty m trzecim, decima octava 9bris ostatniä miał wybiac godzinę, nie requiem lecz heynał spiewac // [45 v] nam lub dla żalu y⁴⁹ płaczącym rozkazal: poniewaz często nadwerezony revolucią musial do nieba się przeniesc zeby tam niebieskiego zegarmistrza naprawiony rękä, na samä wiecznosć przez swiętobliwie swoje tu na ziemi zasługi y cnoty za poczesny do piersey Bozkich dostal się pektoralik. Tegoż iuż mu nie zayzrecz szczęscia ale owszem nasz mityguiac žal z pamiećiey naszych wypuszczac nie mamy, a tak znaczney swey utraty chiba iuż z samych niebios wyglädac musiemy nadgrody, tymi słowy iuż ostatniemi swego *alloquendo* pasterza. Iasnie przewielebny a iuż teraz zeszy w Bogu mści Oycze Innocenty Gizielu przeszly archimandrito swiętey ławry Pieczarskiey ostatnie nam gdy iako pasterz swoim owieczkom, iako patron zyczliwym klientom oddaiesz *vale*? A iako požädany gosć niebu za twoim przybyciem mo-wisz *salve* w naszey Rossiey twoim *superstes* maiäcy zostawać imieniem, przy twoiey w niebie goscinie racz iey takä w żalu ziednac otuchę, by po przeniesieniu twoim od nas, iako głosno brzmiäcego sławä zegarza nasze smutne naenię szczodrobliwosć Bozka chcäca pocieszyć inny zegar swoiä nastroiła rękä. Po wzięciu ciebie z swiętey łaury Pieczarskiey, iako mile nam y iey swiečącego słońca iakiemu // [46] swoy wschod szczęśliwie zacząc pozwoliła successorowi, ktory by tobie podobnä zaiasniawszy w naszey Rossiey swiatłosćä tę osuszyl nam lez potoki, ktore obficie teraz nad twoim załosnym *profudimus* grobowcem. Dixi.

⁴⁸ На полі частково зрізаний запис: *Carmina Polonika de perillustr[i] archimand[ri]ta Pieczarie[nsi] Innocentio Giziel.* Нижче дописано: *Obiit anno 1683 18 9bris.*

⁴⁹ Сполучник «у» перекреслено.

Ілюстрація зі збірника Йоахіма Камерарія «*Symbolum et emblematum centuriae quatuor*» (Майнц, 1668)

Для створення промови із застосуванням фігур нам // [40 зв.] (послужили) слова й розмисли у зв'язку з несподіваною смертю високопревелебного і преподобного в Христі отця Інокентія Гізеля, ігумена лаври Печерської. Ми, співчуваючи нещастю цілої нашої Руси, склали цю бесіду почавши зі слізних вигуків та гіркої апострофи⁵⁰, перш ніж перейти до оплакувальних періодів⁵¹

⁵⁰ Апострофа – риторичне звертання до слухачів, конкретної особи (іноді відсутньої), реалії чи уявного образу (у цьому випадку – до «високих небес»), що має на меті посилити емоційний вплив промови.

⁵¹ Згідно з сучасною риторичною теорією, періодом вважають «розгорнуте складне речення, складові частини якого цілеспрямовано впорядковані та ієрархізовані, утворюючи завершену інтонаційну та значеннєву послідовність» (Mirosław Korolko, *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny* (Warszawa: Wiedza powszechna, 1990), 122). Однак у ранньомодерній теорії період не обов'язково мав формально бути одним реченням. Головною ознакою періоду була його змістова та інтонаційна автономність у тексті. Пор. визначення з друкованого почаївського підручника 1764 р. для василіянських шкіл: «це коротке і завершене висловлювання (oratio), яке на різні способи дістає вираження в певних частинах, або членах, що є взаємозалежні й ніби скріплені якоюсь зв'язкою» (*Epitome praeceptorum rhetoricum* (Poczajoviae, 1764), 82.)

(У зв'язку з голосінням або похороном)⁵²

Ви ж маєте нас за низьких землян, високі небеса? Яке ж ви на нас, як на справдешніх винуватців неволі, накладаєте ярмо? Ви ж таки жодному тронові королівському ані багрянниці сенаторській такого з канцелярії своєї не видали паспорта, щоб когось насамперед королем або сенатором, а не людиною, мали світові подати! Спершу з плачем та риданням, а не з веселощами, кожному наказуєте запізнатися, так мовби спочатку нам годилося оплакувати мізерність цього світу і своєї смертності, а не тішитися з того, що в когось серед цяцьок є трони та берла, які кладуть початок його пануванню. Та справді ганити це заведення, яке собі небеса встановили, жоден не може, бо ж усі ми рад чи не рад мусимо підлягати мінливості світу, // [41] про який не вчорашня існує пісня, що він лишається сталим у своїй несталості. Не напитуй того красномовця, хоч би його Діоген зі свічею шукав, який би йому з голови той задум хоч би найвибагливішою спромігся вибити орацією: з несталости вродився – в несталості доходить кінця. Хотів був його зобразити для себе і для інших один символіст, що, певно, розчарувався у дружбі: що ж він робить? Малює в колі сферичну фігуру, і не лошак нею осідланий, а рак, при такому піввіршеві: «Отак нині розвертається дорога світу»⁵³.

Хай собі хто як хоче сприймає той символ, а я так розумію, що то подоба несталости: «Отак проминає образ цього світу»⁵⁴. Хто ж є такий, що не був би принадами світу ошуканий? Скільки стоїть, він ще нікому вірності не дотримав. Думає часом дрібний чоловік, що світ до нього тулиться зі своїм захватом і улесливим щастям, а той щоразу жвавніше задкує, і коли видається другом, є в той час геть неприязний: «і живить, і нищить». Пізнав те на собі не один як за давніших часів, так і за теперішніх. Але найбільше пізнала те на собі наша малоруська земля, щоб не вдаватися до давніх прикладів, за ті кількадесят нещасних літ. Оманливий світ, годуючи її перед тим мінливим щастям і нібито сприяючи їй своєю підслесливою // поставою [41 зв.], уславив був її поміж іншими народами, посадивши на Київських горах знаменитих у цілому світові їхнім

⁵² Див. примітку до оригіналу.

⁵³ Див. примітку до оригіналу.

⁵⁴ Те саме.

походженням і значною славою Могил, долучивши їм на підмогу поважних і мудрих та пильних у турботі про цілість святої Східної Церкви численних архиєреїв, перед світлом мудрости яких мусили щезати й ті кажани, що товклися доти по західних краях. Та що більше несталий у своїй сталості світ здавався до нас прихильним, то швидше він від нас, на раковому хребті сидючи, почав задкувати, коли набувши іншої гадки й најжачившись не тільки на велику нічим не заплямовану славу нашої Малої Руси, але й на нас самих, ніби сягаючи злодійською рукою, пастирів-оборонців святої віри по-одному від нас попереносив.

Навіть уже й цього нещасного тисяча шістсот вісімдесят третього року мало не останнього чулого пастиря горизонту київського, вільних наук поборника, вбогих людей ласкавого патрона й добродія, ясно в Бозі превелебного його милість отця Інокентія Гізеля, святої лаври Печерської архимандрита, з нещасливою для нас усіх утратою він забрав. О, нещасна не тільки для нас самих, // [42] але й для цілої Вітчизни утрата! О, невимовний (смуток) цієї нещасливої події! Адже ми позбулися пастиря, якого великих цнот гучноголоса луна ширилася по різних країнах світу, а нині вже тільки сам (звук) смерти запав, прогримівши потужно в людських вухах. Коли бо годинник уже вибиває свою годину, то всі коліщатка, всі деталі з поривом і потужним обертанням беруться вибивати оту годину. Так наш ясно в Бозі превелебний ім'ярек пастир, який, подібно до матеріального годинника, у святій лаврі Печерській упродовж багатьох літ свого життя на оздобу й підпору Церкви святої вибивав інші хвилини, коли останню вісімнадцятого листопада цього року вибив годину, всі коліщатка, всі деталі, тобто так довірена його старанню братія святої Лаври, як і підопічні, що жили з його добродійства, з замішанням, риданням і великим жалібним окриком мусили зриватися з місця. Хто був назвав світ годинником, а волю Божу таким собі годинникарем, смерть же – того годинника циферблатом, життя людське – хвилиною, саму, нарешті, людину – годиною, – ні в чому він від статечного розуміння не відбіг. Голосно в тому годинникові нещодавно в лаврі святій Печерській // [42 зв.] пробилася остання година: розійшовся той звук по цілій Русі, Москві, Литві, нарешті й по цілій Короні Польській, аби всі допомагали спільними тренами в такій великій утраті. Стоїть він у ваших вухах, високо в Бозі превелебні й велебні цілої консисторії Київської катедри отці й позостали в лаврі святій Печерській браття.

Стоїть у ваших вухах, високодостойна молоде Київського колегіуму. Доходить до вас той звук, убогі сироти, що дістаєте милостиню з батьківської руки. Не диво, що світ названо годинником, бо як для годинника є звичайним безнастанно робити оберти, аж доки не урветься пружина, так і чоловікові на повсякдень випадає крутитися в цьому колі разом зі світом, що також крутиться; згідно з таким висловом: «Добра цього світу непевні, і крутяться вони, як ті колеса, разом із самим часом»⁵⁵.

Онде на тих марах, де й королівські берла, і пастирські митри довершують свого маєстату високість, нині виставлений ясно в Бозі превелебний його милість отець найясніший пан архимандрит святої лаври Печерської. Де вже по голоснім звукові свого годинника, відправивши всі сходи-заходи несталого світу, звершує також і свій // [43] перебігу людського життя природний захід. Годинник звично ділиться на години, а години на чотири чверті, а чверті на шістьдесят хвилин. На кшталт якогось годинника, має свій поділ і матеріальний світ, де чоловік, будши годиною, ділить свій вік на чотири чверті, в яких біжать його роки, наче ті хвилини: першу чверть забирає молодість, другу бере вік мужа, старість довершує третю, а смерть (надходить) при четвертій, коли вже гримить той Божий декрет «пришли серп гострий, бо прийшла година»⁵⁶, і гострить на людину косу. Не всім випало щастя вибивати ті години чотирма чвертями: хтось у животі материнському ледве кілька хвилин першої чверті провів – аж волають «прийшла година», дарма що це лише перша, недосконало відбута чверть. Комусь природа в першій чверті попустила, але до другої не дозволила й зазирнути: у самому квітучому його віці попусувала всі коліщатка, щоб лишити такого ні з чим у тій хвилі, коли заповідала бути для нього найзичливішою. Комусь у двох чвертях добре служило щастя, але що ж? Коли йому третя в поважному вікові чверть мала надгородити всі часи, // [43 зв.] веселе поступовання життя обіцяла йому відбивати – раптом у найліпшій надії вона обтинає всі його задуми. Отож і не диво, що кому-небудь замість очікуваного на добрий день гейналу⁵⁷ смерть швидше підсуне реквієм.

---

⁵⁵ Те саме.

⁵⁶ Те саме.

⁵⁷ Гейнал – релігійна мелодія/пісня, яку виконують із церковної або ратушної вежі чи у військовому таборі, традиційно – перед сходом сонця.

До ясно в Бозі превелебного його милости отця архимандрита Печерського, пастиря нашого, парки поставилися ласкаво, коли йому всі чотири чверті належним обертом спорядили. Якщо ми, дитинні літа опустивши, пригадаємо його високодостойну молодість, то Віленська Паллада⁵⁸, почавши її плекання на своєму лоні, потім передала її чужим краям, які з усіх (його) чеснот брали собі неоціненний приклад і взірць до набуття високої мудрости, до приємної кожному людяности. Направду веселий тієї чверті по Познаннях⁵⁹, Калішах⁶⁰ і віддалених чужих краях⁶¹ вийшов звук, де йому, як ученому вихованцеві, замість хвилин самі чесноти й праця коло наук по різних академіях допомагали дістати нев'янучі лаври; так щоб той, хто в праці великій свої збавляв літа, був піднесений аж під небеса великою славою чесноти. Адже хто не збагатиться на ті крила від чесноти й мудрости, напевно високо не злетить, а якщо підноситиметься на крилах світської похвали, то швидко й безслідно впаде // [44] з великою втратою на щасті. І радше на низькій усядеться билині, аніж залетить на величні кедри якоїсь гідности, а часто, не звикши до льоту, коли заходиться гордовитіше бігти догори, несподівано потрощить славу на твердій скелі.

Першу тоді чверть гарно на годинникові цього світу відбивши, коли природа вже другу четвертину йому накрутила, він на службу Богові й на підпору Церкві святій обернув свої замисли і поспішив на святі київські місця, до руки ясно в Бозі преосвященного його милости Петра Могили, чулого пастиря нашої Руси, яка колись благословила його самого і його науки⁶². І ніде інде взявся розсівати

⁵⁸ Ідеться про перше місце вищого навчання Інокентія Гізеля. Найімовірніше, це Віленська академія – єзуїтський навчальний заклад, заснований 1579 р. на базі Віленського єзуїтського колегіуму (з 1570 р.).

⁵⁹ У Познані Інокентій Гізель міг здобувати освіту в єпископальному Колегіумі Любранського (Collegium Lubranscianum, діяв з 1519 р.) та/або Познанському єзуїтському колегіумі (заснований 1572 р.).

⁶⁰ Каліський єзуїтський колегіум (Collegium Karnkovianum, м. Каліш у Польщі), де, згідно з промовою, навчався Гізель, був заснований 1583 р.

⁶¹ Є й інші свідчення про навчання Інокентія Гізеля в західноєвропейських країнах, однак достеменних відомостей про те, де саме ще навчався майбутній печерський архимандрит, поки немає.

⁶² Очевидно, тут ідеться про те, що Інокентій Гізель був одним із тих, кого Петро Могила благословив на освітні мандри, прагнучи створити в Києві осередок православної освіти. Щоправда, теоретично, це речення

світло свого набутого знання, як тільки на високих горах Київських, що перед тим плекали на собі світила, котрі своєю наукою так сяяли цілому світові, що перед ними незугарні західні леви мусили тратити свій зір. А оскільки дошукатися плям у святій східній вірі, наче в сонці, їм було не до снаги, мусили вони, присоромлені, жалюгідно шукати темних кутків. Щасливі були його хвилини тієї другої чверті, коли він, поважно вишикувавши їх у Києво-Могилянському колегіумі, наче на полі якому, навчав // [44 зв.] у школах із великою працею. А великою мудрістю осталивши, не тільки їх удячним звуком на казnodійських катедрах вабив і звеселяв серця, а дворазовим читанням мудрої філософії⁶³, як удячним гомоном, потягнув до Церкви святої багатьох потрібних і мудрих синів, але також і супротивних Церкви святої борителів страшним гуком тих своїх осталених хвилин і відважним проти них духом відстрашував, коли не раз долав їх своїми мудрими аргументами, що провадять до пізнання правди.

Та коли вже друга пробила чверть, третя почала видавати нашій Русі значніший гомін, коли то на київському ректорстві⁶⁴, то на ігуменстві святого Миколая Пустинного⁶⁵ здобувши прихильність своїм милим і приемним голосом, він двадцять вісім років у святій лаврі Печерській, після таких значних праць ушанований становищем архимандрита, щасливо давав раду хвилинам, а вік свій оздобивши поважною сивиною, яку побожність ізмолоду виссав, такої був прикладом і приводом і для інших як чулий місця святого пастир. Яким великим патроном убогих вільних наук він був! Яким ласкавим був добродієм убогих // [45] людей і злиденних жебраків! А які ж тільки милостині нестримною рукою він роздавав упослідженим удовам! Чи ви, повним плачу голосом...

можна тлумачити й інакше, адже слово *niegdyś* «колись» можна пов'язати як зі словом *blagosławięcy* (тобто «руки, що колись благословила»), так і зі словом *pasterza* (тобто *niegdyś pasterza* «покійного пастиря» або «колись пастиря»). Хоча перший варіант виглядає значно ймовірнішим.

⁶³ Ідеться про два дворічні курси філософії, які прочитав Гізель у КМК: 1645–1647 та 1647–1649 рр. Нині відомий тільки один список курсу 1645–1647 рр., що мав назву «Opus totius philosophiae».

⁶⁴ Ректором КМК Інокентій Гізель був, імовірно, в 1645–1650 рр.

⁶⁵ Інокентій Гізель був ігуменом Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря з 1652 р.

У кого одяг мов стоптана шмата,
 З полови обід, вода з річки взята,
 Скажіть: у кому ви мали опіку
 Хто вас, як батько, рятував довіку?
 Інокентій Гізель! Патрон убогих,
 Батько жебраків і кульгавоногих.
 Хто вас, дощенту обдертих бідою,
 Вельми підтримав щедрістю рясною?
 Інокентій Гізель! Хто у святині
 Сів був достойно, у святій руїні?
 Де Бог на наші діла поглядає
 І добру дорогу своїм відкриває.
 Про кого мова в безмежнім просторі,
 Де сітками виловлюють зорі?
 Чиї там нині милостині бачать,
 Де щедра завжди за датки й віддача?

Та коли вже той годинник у році тисяча шістсот вісімдесят третьому вісімнадцятого листопада мав пробити останню годину, не реквієм він, а гейнал наказав нам співати // [45 зв.], хоч ми були й заплакані від жалю: адже він, надломлений частим обертанням, мусив перенестися до неба, щоб там, рукою годинникаря небесного полагоджений, цілу вічність через свої святоблिवі тут на землі заслуги й чесноти за почесний до грудей Божих годинничок слугував. Не заздрячи йому в тому щасті, але полегшуючи наш біль, з пам'ятей наших випускати (його) не маємо, а такої великої своєї утрати хіба вже з самих небес мусимо виглядати покриття, звертаючись цими останніми вже словами до свого пастиря:

Ясно превелебний, а тепер уже спочилий в Бозі милостивий отче Інокентію Гізелю, колишній архимандрите святої лаври Печерської! Як пастир своїм вівцям і як патрон своїм зичливим підопічним ти віддаєш останнє «прощайте». Але як жаданий гість неба, стоячи в вишніх, зі своїм прибуттям ти говориш «вітаю», маючи лишитися в нашій Русі своїм іменем. На твоїй у небі гостині зволь їй таке в жалю здобути сподівання, аби щедрота Божа, бажаючи потішити нашу смутну жалобу після перенесення від нас тебе, як гучного своєю славою годинника, інший годинник налаштувала своєю рукою. Аби після взяття тебе зі святої лаври Печерської, милого нам і їй своїм світлом сонця, // [46] вона дозволила щасливо почати свій схід яко-

мусь наступникові, котрий би, заяснівши тобі подібною світлістю в нашій Русі, осушив нам ці потоки сліз, які ми нині рясно пролили над твоїм скорбним гробом. (Кінець.)

Bibliography

Ambrosius Mediolanensis, sanctus. «De Abraham libri duo.» In *Opera omnia*. Vol. 1, part 1: 441–522. Parisiis: Apud Garnier fratres et J.-P. Migne successores, 1882.

Camerarius, Joachim. *Symbolorum et Emblematum Centuria Quatuor*. Moguntiae: sumpt. L. Bourgeat, typ. C. Kuchleri, 1668.

Chyzhevskiy, Dmytro. *Ukrainskyi literaturnyi barok. Narysy*. Part 3. Prague: Vydannia ukrainskoho istorychno-filologichnoho tovarystva v Prazi, 1944.

Cornelius a Lapide. *Commentaria in Salomonis Proverbia*. Antverpiae: Apud Jacobum Meursium, 1671.

Dovha, Larysa. «Peredmovva vid uporiadnyka.» In Inokentii Gizel, *Vybrani tvory u 3 tomakh*, comp. by L. Dovha. Vol. 1, b 1: 9–41. Kyiv–Lviv: «Svichado».

Epitome praeceptorum rhetoricum... in... usum juventutis scholarum O. S. M. facta. Poczajoviae, 1764.

Harlampovich, Konstantin. *Zapadnorusskie pravoslavnye shkoly XVI i nachala XVII veka, otnoshenie ih k inoslavnyim, religioznoe obuchenie v nih i zaslugi ih v dele zashchity pravoslavnoj very i cerkvi*. Kazan': Tipolitografiya Imperatorskogo universiteta, 1898.

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 312, od. zb. 653/444 S.

Korolko, Mirosław. *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wiedza powszechna, 1990.

Makarij (Bulgakov), mitropolit. *Istoriya russkoj cerkvi*. Vol. 11, b. 2. Sankt-Peterburg: Tovarishchestvo R. Golike i A. Vil'borg, 1903.

Marker, Gary. «Love One's Enemies: Ioasaf Krokovs'kyi's Advice to Peter in 1702.» *Harvard Ukrainian Studies* 29 (1/4) (2007): 193–223.

Markovskij, Mihail. *Neizdannye propovedi Antoniya Radivilovskogo*. [Kiev], s. a.

Papy, Jan. «Joachim Camerarius's Symbolorum et Emblematum Centuria Quatuor: From Natural Sciences to Moral Contemplation.»

In *Mundus Emblematicus: Studies in Neo-Latin Emblem Books*, 201–234. Brepols Publishers, 2003.

Petrov, Nikolaj. *Kievskaya akademiya vo vtoroj polovine XVII veka*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novickogo, 1895.

Prokopovych, Feofan. «Pro rytorychne mystetstvo.» In *Filosofski tvory*, comp. by M. Rohovych, V. Nychyk. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1979.

Radyvylovskiy, Antonii. *Ohorodok Marii Bohorodycy*. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry, 1676.

Sumcov, Nikolaj. *Innokentij Gizel'*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novickogo, 1884.

Symchych, Mykola. *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii: komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII – pershoi polovyny XVIII st.* Vinnytsia: O. Vlasiuk, 2009.

Syrtsova, Olena. «“Prawdziwa wiara stara” Inokentiiia Gizelia – neprochytanyi bohoslovsko-filosofskiyi traktat XVII stolittia.» *Kyivska Akademiia* 5 (2008): 25–41.

Titov, Fedor. *Propovedi svyatitelya Dimitriya, mitropolita Rostovskogo, na ukrainskom narechii*. [Moskva, 1909].

Tsyhanok, Olha. *Funeralne pysmenstvo v ukrainskykh poetykakh ta rytorykakh XVII–XVIII st.: teoriia ta vzirtsia*. Vinnytsia: PP «TD “Edelweis i K”», 2014.

Wither, George. *A Collection of Emblemes, Ancient and Moderne*. London: Printed by A. M., 1635.

Yaremenko, Maksym. «Koly i khto vpershe prochytav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi povnyi bohoslovskiyi kurs?» *Kyivska Akademiia* 16 (2019): 11–30.

Abstract

Joasaf Krokovskyi's Oration on the Demise of Inokentii Gizel (1683)

The publication features a funeral oration composed in 1683 by Joasaf Krokovskyi, then a professor of rhetoric, in honor of Inokentii Gizel, the deceased archimandrite of the Kyiv Cave Monastery. The work is included in the rhetoric course «Penarium Tullianae eloquentiae...», which

was delivered at the Kyiv-Mohyla College during the 1683/1684 academic year. The introductory article is followed by the original text in Polish and its Ukrainian translation, accompanied by necessary comments.

In the rhetoric course, Krokovskyi's oration is used as an illustrative sample in the theoretical unit on rhetorical figures. In line with the traditions of Baroque literature, the author selects a recurring image that determines the sequence of the presentation: here, this role is played by the clock face as an allegory of human life. Another point shaping the work's figurative system and serving as a source of rhetorical argumentation is the emblem depicting a crayfish dragging the world on its back. Most likely, it was borrowed from Joachim Camerarius' emblematic collection «*Symbolum et emblematum centuriae quatuor*». It is noteworthy that Krokovskyi's Polish text is not overloaded with Latin inclusions, which reflects his linguistic and stylistic preferences related to the use of Polish.

Since the biography of the archimandrite of the Kyiv Cave Monastery and a prominent figure in the Mohylean circle, Inokentii Gizel, remains incomplete and includes hypothetical information, this oratorical piece is also important as a historical source. In particular, it is the first known text to name some of Gizel's places of study. The work also indirectly confirms the fact of Vilnius origin of the future archimandrite and contains an indication of his two terms as a philosophy lecturer at the Kyiv-Mohyla College.

Keywords: Joasaf Krokovskyi, Inokentii Gizel, rhetoric, courses, Kyiv-Mohyla College, early modern education, Baroque, epideictic / demonstrative eloquence.

Київська Академія 21 (2024): 266–295.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.266-295
<http://ka.ukma.edu.ua>

*Лариса Довга
Оксана Суховій*

Проповідь митрополита Варлаама Ясинського «На Воскресіння Христове та Благовіщення Діви Матері»

Проповіді митрополита Київського, Галицького і всієї Руси, талановитого оратора й мислителя XVII ст. Варлаама Ясинського досі не знайомі широкій аудиторії, оскільки вони збереглися в єдиному рукописному примірнику. У цій статті пропонується для ознайомлення уперше метаграфований¹ та описаний текст казання «На Воскресіння Христове та Благовіщення Діви Матері», цікавий як за змістом, так і з погляду ораторської майстерности та філософських поглядів автора. У проповіді міститься інформація, яка дозволяє датувати укладання збірки, адже досі її хронологію визначали лише приблизно. Окреслено мовні особливості проповіді, зокрема вказано на тенденції до фіксації на письмі українських мовних рис – попри панівну церковнослов'янську книжну традицію, яскраво оприявлену в публікованому казанні. Описано особливості передачі звуків живого мовлення, окремі граматичні явища, стилістичні засоби.

Ключові слова: Варлаам Ясинський, ранньомодерна українська культура, Києво-Могилянська академія, українська філософія, староукраїнська мова, проповідь, рукопис, орфографія.

---

¹ Метаграфування та зв'язку тексту проповіді Варлаама Ясинського «На Воскресіння Христове та Благовіщення Діви Матері» виконала Оксана Суховій у рамках навчально-дослідної програми УКУ «Київське християнство та унійна традиція».

Проповідь² митрополита Київського, Галицького і всієї Руси Варлаама Ясинського³ (1627–1707), запропоновану в публікації, взято з рукописної збірки, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського за шифром ДА 226Л (арк. 40–46 зв.). Встановлення авторства цього рукопису та загальний опис пам'ятки здійснили свого часу Микола Петров⁴ та Олександр Лебедев⁵, зокрема власне Петров атрибутував збірку Варлаамові Ясинському. Проповідь «На Вокресіння Христове та Благовіщення Діви Матері» досі не тільки не публікувалась, але й не була введена до наукового обігу, а тим часом ознайомлення з нею показує важливість її вивчення відразу в кількох аспектах. Цю проповідь, як і решту текстів рукопису, не датовано, однак час її виголошення можна встановити з великим відсотком вірогідності, адже Великдень і Благовіщення за життя Ясинського збігалися тільки двічі – 1695 та 1706 року. У 1706 р. митрополит уже був людиною доволі похилого віку (він помер у 1707 р.), тож постає питання, чи міг він ще писати та виголошувати проповіді? До того ж, текст проповіді наведено майже на початку, а не наприкінці рукописного кодексу. Це схиляє до датування її березнем 1695 р.

На жаль, не лише проповідницька спадщина Варлаама Ясинського, але і його біографія та багаторічна діяльність на користь

---

² У цитатах тексту проповіді, наведених у цій статті, в круглих дужках подаються сторінки за рукописною пам'яткою.

³ Варлаам Ясинський (1627–1707), митрополит Київський, Галицький і всієї Руси (1690–1707), професор, ректор, згодом протектор Києво-Могилянської академії, штатний проповідник Києво-Печерської лаври (1673–1680) та її архимандрит (1684–1690). Вірогідно, спершу він навчався в Києво-Могилянському колегіумі (у Лазаря Барановича), а згодом продовжив навчання за кордоном. В енциклопедичних біографіях Ясинського вказується, що він отримав ступінь доктора філософії у Краківському університеті; втім, документів, які б це підтверджували, поки що не віднайдено. Повернувшись до Києва, він присвятив себе розбудові Київської православної митрополії та відновленню і розвитку Києво-Могилянської академії, намагаючись осучаснити навчальні програми та залучити до викладання найкращі кадри.

⁴ Николай Петров, «Новооткрытый Киевский проповедник второй половины XVII века», *Труды Киевской духовной академии* 5 (1892): 93–126.

⁵ Александр Лебедев, *Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии* (Саратов: Электротипография «Волга», 1916), 1: 86–89.

розвитку Києво-Могилянської академії, зміцнення Київської православної митрополії та формування в Києві (і ширше – на теренах Гетьманату) спільноти інтелектуалів, досі мало відомі дослідникам. Тимчасом Ясинський був не тільки одним із найцікавіших українських мислителів XVII ст., а й чи не єдиним після Петра Могили київським митрополитом, чиє шляхетне походження, фінансова спроможність, добра освіта, особистий авторитет і зв'язки дозволяли реалізовувати масштабні церковні та освітні проекти. Часто згадують «духовних дітей та онуків» Петра Могили, але забувають, що практично всі видатні представники «київської вчености» кінця XVII – початку XVIII ст. були учнями або «вихованцями» Варлаама Ясинського. Про ефективність його праці опосередковано свідчить велика кількість панегіриків та схвальних відгуків на адресу київського митрополита з боку його сучасників як старшого покоління (наприклад, Лазаря Барановича), так і учнів (зокрема, Стефана Яворського, Йоасафа Кроковського, Іоана Величковського та інших). Панегірики та присвяти, адресовані Ясинському, заслуговують на окрему розвідку, а тут згадаємо лише декілька найвідоміших: Лазар Баранович, видаючи в друкарні Києво-Печерської лаври свою збірку поезій «Lutnia Apollinowa», називає в передмові Варлаама Ясинського «нашим руським Аполлоном» та просить, аби той «побесідував із Аполлоном польським» (тобто перечитав рукопис і подав свої зауваження)⁶; Стефан Яворський оприлюднив аж три панегірики Варлааму Ясинському⁷, а Іоан Величковський присвятив йому збірку поезій «Млеко».

Як щойно мовилося, праць, присвячених Варлааму Ясинському, напозір мало: це кілька статей та принагідних згадок у монографіях із загальним оглядом української історії та культури⁸.

---

⁶ [Лазар Баранович], *Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е издание* (Чернигов: Типография Ильинского монастыря, 1865), 76.

⁷ Панегірики, присвячені Варлааму Ясинському, що їх було написано Стефаном Яворським, докладно проаналізував професор Якуб Недзведзь, який підготував їх до видання в рамках міжнародного дослідницького проекту, підтриманого Польським Національним Науковим Центром (NCN), Opus 13 UMO-2017/25/W/HS2/00932. Публікація очікується 2025 р.

⁸ Ось вибрана бібліографія праць, у яких ідеться про життя і творчість Варлаама Ясинського: Giovanna Brogi Berkoff, «Lomiletica di Varlaam Jasynskij fra retorica e teologia. Alcuni esempi inediti,» *Russica romana* 8 (2001): 19–25;

Зенон Когут, «Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу,» в його ж, Коріння ідентичності. *Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (Київ: Критика, 2004), 133–166; Ryszard Łuźny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII wieku* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1966), 11; Володимир Перетц, «Матеріали до історії української літературної мови. Зі збірника П. Ф. Сімсона № 2, XVI ст.,» *Записки НТШ* 67/5 (1905): 1–32; Владимир Перетц, *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков* (Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962); Николай Петров, «Новооткрытый киевский проповедник второй половины XVII века,» *Труды Киевской духовной академии* 5 (1892): 93–126; Микола Симчич, *Philosophia Rationalis у Києво-Могилянській академії: компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст.* (Вінниця: О. Власюк, 2009); Оксана Суховій, «Роль митрополита Варлаама Ясинського в історії і культурі України,» *Людина. Культура. Духовність* 2 (1996): 33–39; її ж, «Темпоральна фразеологія у казаннях Варлаама Ясинського (семантика і джерела живлення),» в *Українська мова і література в Київському університеті* (Київ: ВЦ «Просвіта», 1999), 108–113; її ж, «Особливості стилістичного використання фразеологізмів у збірнику кінця XVII ст. Варлаама Ясинського,» *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Збірник наукових праць* 1 (2000): 101–106; її ж, «Урочисто-святочні казання митрополита Варлаама Ясинського,» в *Chreścijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci. Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza* (Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001), 6: 533–553; її ж, «Людина як суспільна істота у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі рукописних казань кінця XVII ст. Варлаама Ясинського),» в *Sborník příspěvků 1. Olomoucké symposium ukrajinistů «Ukrajnista na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury»* (Olomouc: Vydala Univerzita Palackého v Olomouci, 2001), 66–73; її ж, «Фразеологія культово-релігійної сфери (на матеріалі казань Варлаама Ясинського),» *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Збірник наукових праць* 2 (2001): 71–78; її ж, «Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського.» (Дисертація... канд. філол. наук, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2002); її ж, «Оним как компонент фразеологических единиц в проповедях 17 века Варлаама Ясинского,» в *Имята и фразеологизата. Имена и фразеология* (Скопје, 2018), 265–270; її ж, «Рукописне казання Варлаама Ясинського про відпущення гріхів,» *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки* 51 (2020): 122–131; її ж, «Графіко-орфографічні особливості рукописної збірки казань Варлаама Ясинського,» *Ucrainica IX: současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury: sborník příspěvků 1* (2020): 121–125; Зоя Хижняк, «Ясинський, чернече ім'я Варлаам,» в *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання* (Київ: ВД «КМ Академія», 2001), 617–619.

Щоправда, нині є надія на покращення ситуації: до вивчення постаті Ясинського звернулися молоді історики, зокрема Дмитро Опанасенко, чие дослідження (ще не опубліковане, але оприлюднене в публічному обговоренні) виглядає достатньо переконливим⁹.

Детально аналізувати специфіку риторичного мовлення Варлаама Ясинського, мабуть, нині передчасно: для узагальнюючих висновків мало трьох опублікованих та кількох щойно метаграфованих проповідей з-поміж понад півсотні вміщених до рукописної збірки. Спираючись на проповідь, яка публікується, можна сказати, що Ясинський звертається як до традиції «позитивно-контроверсійної» теології, котру викладали в Краківському університеті¹⁰, так і до барокового концептизму, але при тому, схоже, не уникає риторичних прийомів, засвоєних у Києво-Могилянському колегіумі з лекцій Лазаря Барановича (риторика), а може, і Теодосія Василевича-Баєвського (поетика)¹¹.

Комунікативна модель, застосована Варлаамом Ясинським у проповіді «На Воскресіння Христове та Благовіщення Діви Матері», доволі стримана: він усього кілька разів звертається до «благочестивих слухачів», аби заохотити їх до слухання, але радше

---

⁹ Йдеться про курсову роботу «Діяльність Варлаама Ясинського у 1673–1690 рр.», яку Дмитро Опанасенко захистив на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» у 2024 р. (науковий керівник – професор Максим Яременко).

¹⁰ Див., наприклад: Bronisław Natoński SJ, *Humanizm Jezuitski i teologia politywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i pismienictwo* (Kraków, W-wo WAM, 2003).

¹¹ На жаль, поки що ми не можемо з певністю сказати, які саме настанови давав своїм слухачам Лазар Баранович. Його власні проповіді, написані та опубліковані церковнослов'янською мовою, хоч і сповнені бароковими мовними візерунками, не передбачають звернення до слухача. Досі не зрозуміло, чи взагалі їх у такому вигляді виголошували, чи це був текст винятково для читання. Натомість ані курс поетики Теодосія Василевича-Баєвського, ані курс риторики Лазаря Барановича, які могли би пролити світло на те, як викладали ці предмети в Могилянському колегіумі середини XVII ст., ще не опрацьовані, хоча обидва в студентському записі збереглися. Вони поєднані в одному зшитку, який зберігається в колекції Іркутської бібліотеки, оцифрований та є у відкритому доступі. Зараз дослідженням цього рукопису та перекладом окремих його фрагментів займається д-р Роман Кисельов у рамках дослідницької програми, яку фінансує проєкт УКультура.

не спонукаючи розмірковувати, а навпаки – намагаючись здивувати несподіваними концептами та порівняннями і розтлумачуючи неочевидні метафори. Мабуть, найбільш несподіваним є образ Христа, який наступного дня після Воскресіння «повертається» в лоно матері – Діви Марії, і знаходить там собі престол та спочинок («*Приступѣм смѣле шукаймо Его не во гробѣ зъ Марією, Воста нѣстъ зде, но во чревь Маріинѣ, зде по трудахъ своихъ крестныхъ,*») *яко въ власномъ покойю,*») *ωпочиваетъ. Се покой мой во вѣкъ вѣка зде вселюста яко изволих и.*» (43 зв.)). Проповідник описує процес «вічного» Воскресіння Христа не як такий, що його просто згадують/актуалізують під час святкування Великодня, а як такий, що відбувається фізично знову й знову. І так само, знову й знову, відбувається Його воплощення в день Благовіщення: Ісус щороку повертається в лоно Матері, помирає на хресті й воскресає, «ще не народившись», а народжується уже після Воскресіння. У цьому і є головний парадокс, який, коли його трактувати не тільки «літерально», а й «морально», дає людині шанс повернутися до благочестивого життя і спасіння:

Мѣем вѣ денѣ ннѣшній двоѣкую знаменитую тайну и воскресеніе и блѣговѣщеніе,») *албо воплощеніе Сѣа Бжѣіа, Если прето вчера кто несовершенно всталъ зъ Сыномъ Бжѣимъ отъ гроба грѣха и смерти: тепер вѣ денѣ радостного блѣговѣщеніа,*») *албо зачатіа Сѣа Бжѣіа,*») *радостный денѣ сѣсеніа своего зачати можетъ* (45 зв.).

Проповідь побудовано на засадах нанизування все нових і нових концептів, пов'язаних із темою рідкісного поєднання двох великих празників – Воскресіння Христового, яке відбулося напередодні, та Благовіщення, яке того року випало на день Світлого Понеділка. Текст казання густо наповнено цитуванням Святого Письма (як Старого, так і Нового Завіту), а також зверненнями до авторитетних християнських авторів (як східних, так і західних). У проповіді немає суто дидактичної настанови, притаманної, наприклад, гоміліям Антонія Радивиловського чи Йоаникія Галятовського: тут Ясинський ближчий до свого учителя Лазаря Барановича, аніж до проповідників молодшої генерації (втім, не всі проповіді Ясинського є такими). Хоч тема гріховності та «звільнення від гріха» тут імпліцитно присутня, вона не виступає основною, а швидше покликана слугувати однією з граней головного парадоксу, сенс якого наголошено в проповіді: воскрес – і знову

воплотився, пішов «на мить» до Бога Отця – і знову повернувся до Матері, здолав смерть і пекло – і повернувся у лоно Діви Марії, аби спочити. Діва Марія не просто вільна від гріха (від нього її звільнив сам Христос): Мати Божа - це і місяць, що відбиває світло Його сонця, і прихисток, де Він може спочити, і «гріб», з якого Він може вийти, не порушивши жодної печаті, Вона водночас і причина, і засіб, і результат Його діяння. Показово, що в проповіді немає згадки про Непорочне зачаття Діви Марії – концепту, який був дуже популярним серед богословів православної Київської митрополії.

Трохи несподіваними в цій проповіді видаються відсилки до філософської традиції, які, втім, мають небагато спільного з філософським ученням, як-от:

Наука филозофската ест^с, же может^с тотъ же единъ члѣвкъ, не силою и способом члѣвскимъ, але чрезъ моцъ силу и чудо бозкое [чрезъ раздѣленіе и раздвоеніе себе самага] единого того ж часу, и тутъ^с, > наприклад^с, > в^с црѣкве нашой, и у гроба Господня в^с Иерслимѣ притомнымъ быти: Чудо сіе самъ Снъ Бжій [...] на себѣ выполняючи,^с > в^с ден^с ннѣшній и воскресеніе^с, > и зачатіе свое в^с едио совокупляет^с, > такъ бѣ и тутъ з нами на Земли и на нбси з^с Отцемъ своимъ нераздѣл^сно пребываючи (41).

Важко сказати, навіщо проповідник звертається тут до аргументів «від філософії»: чи для того, аби переконати слухачів у слушності викладання філософії в Києво-Могилянській академії і в тому, що це вчення не суперечить богословським істинам (чи й справді наприкінці XVII ст. в цьому ще належало кого переконувати?), чи тому, що апеляція до філософії як до «справжнього» знання уже стала в українському інтелектуальному дискурсі (у т.ч. у проповідництві) своєрідним правилом доброго тону, без якого не мислився якісний текст, особливо ж тоді, коли виникала потреба пояснити, як узгоджується «чудо» з повсякденними життєвими практиками.

Ще один характерний мотив, який пронизує проповідь, – це прагнення довести, що Христос є і правдивим Богом, і справжньою людиною, що Він діє самостійно (лише Бог володіє абсолютною свободою вчинків), згідно з власною волею, і має власну сферу відповідальності, адже Він сам, за власним бажанням (хоч і за допомоги Духа Святого) воплотився, народився від Марії і помер на хресті, тобто корився Отцю не тому, що мусив, а тому, що хотів, і воскрес та вознісся до Отця й знову повернувся у лоно Матері.

Поки що не вдалося знайти західного відповідника, звідки Варлаам Ясинський міг запозичити фабулу проповіді «На Воскресіння Христове та Благовіщення Діви Матері»: це завдання додаткових пошуків у майбутньому. Врешті, цілком можливо, що йшлося про його власний концепт. Утім, точний відповідник є в українському проповідництві – у казанні Стефана Яворського на той-таки день Благовіщення, що збігається зі Світлим Понеділком: цю проповідь Яворський мав би виголосити 25 березня 1695 р. в Софійському соборі у присутності митрополита¹² (на той час Варлаама Ясинського). Це насуває багато питань, на які покищо немає відповіді. Схоже, обидві проповіді було написано одночасно й виголошено (якщо виголошено?) в один і той самий день, можливо, навіть у тому самому храмі (якщо, наприклад, у Софії на великі празники служили дві літургії на різних престолах). Як постали два майже ідентичні тексти? Хто «придумав» фабулу проповіді? Як і навіщо Ясинський та Яворський узгодили її між собою? Де ще, окрім Софії, міг правити літургію та проголошувати проповідь Ясинський (якщо припустити, що в Софії правили одну літургію, а проповідував у той день саме Стефан Яворський)? До щойно озвучених додається іще низка питань, які оприявнилися завдяки віднайденню в рукописних збірках двох проповідей «На Воскресіння Христове та Благовіщення...», а саме: як комунікували між собою київські ерархи різних поколінь, як вони писали тексти проповідей та чи обговорювали й узгоджували між собою фабули, хто при цьому міг бути ініціатором? Врешті, як відбувалися святкові богослуження у храмах Київської митрополії XVII ст.? На ці питання нині немає відповіді не лише тому, що матеріалів для їх вивчення мало, а й тому, що дослідники їх перед собою досі не ставили. Адже українське ранньомодерне проповідництво, особливо його рукописна спадщина, все ще залишається майже не опублікованим, отож не впровадженим до наукового обігу. Сподіваємось, що публікація як цієї проповіді Варлаама Ясинського, так і суголосної проповіді Стефана Яворського спонукатиме науковців до пошуку відповідей на поставлені питання.

¹² Проповідь рукописна, метаграфована та підготовлена до публікації Тетяною Кузик і Максимом Яременком у межах міжнародного дослідницького проєкту, підтриманого Національним науковим центром Республіки Польща (NCN), Opus 13 UMO-2017/25/B/HS2/00932. Публікація очікується 2025 р.

***

Мова казань Варлаама Ясинського, як і решти проповідників XVII ст.¹³, відзначається «гібридністю»: в одних проповідях, і навіть в окремих їх частинах, бачимо тяжіння до церковнослов'янської традиції згідно з тогочасними граматиками, в доборі лексики тощо, натомість у других церковнослов'янські елементи майже відсутні, й цілком виразно проступають живомовні риси у фонетиці та граматиці; українські слова сусідять із притаманними добі запозиченнями з польської мови; казання носять прикмети типової барокової проповіді¹⁴.

Принципи метаграфування тексту викладено в інших статтях¹⁵, а тут окреслимо лише мовні риси, характерні для проповіді, що публікується (в інших гоміліях Ясинського можна завважити

¹³ Пор.: Іоаникій Галятовський, *Ключ розуміння*, підгот. до вид. І. П. Чепіга; відп. ред. В. В. Німчук (Київ: Видавництво «Наукова думка», 1985); Антоній Радивилівський, *Барокові проповіді XVII століття*, підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків Оксана Ніка, Юлія Олешко (Київ: Видавництво «Освіта України», 2019).

¹⁴ Оксана Зелінська, *Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки* (Київ: Видавництво «Видавничий дім Дмитра Бураго», 2013).

¹⁵ Див., зокрема: Лариса Довга, Оксана Суховій, «Три дні й три ночі від того дня минуло» – проповідь Варлаама Ясинського на Воскресіння Христове,» *Sententiae* 45 (1) (2025) (в друці). У публікації збережено всі глоси, титла та авторські правки, включно із закресленнями та підкресленнями. Цитати в рукописі зі Святого Письма, філософських творів тощо виділено підкресленням; непослідовно підкреслено розділові знаки після тексту; на полях навпроти відповідних рядків зазначено джерело (кирилицею або латиницею), однак звірка з першоджерелами засвідчила неточності в зазначенні глав чи зачинів). Іноді покликання чи глоси виявляються обрізаними – вірогідно, сторінки рукопису рівняли. Максимально збережено авторську пунктуацію, водночас у ламаних дужках подано необхідні для логічного синтагматичного членування тексту розділові знаки, напр.: <,>; нарядкові літери внесено в рядок курсивом; оскільки текст належить до пам'яток одноєрового характеру, то ь і ь подано відповідно до особливостей української фонетико-фонологічної системи, яка на час написання проповідей Варлаама Ясинського уже склалася; збережено літери грецького алфавіту; літеру Ѡ передано через у, на позначення [е] та [йе] відповідно до написання в рукописі вжито літеру є. Велику літеру вжито на початку речення та у власних назвах відповідно до сучасного правопису, а також у тих випадках, коли авторська велика літера вказує на особливий акцент на певному понятті, тобто поняття виступає концептом.

й істотні відмінності, але це завдання окремого дослідження). Видається важливим виокремити фіксацію на письмі українських мовних ознак – попри панівну церковнослов'янську книжну традицію, яскраво виражену саме в опублікованому тут казанні.

Українські живомовні лексичні, фонетичні та граматичні риси (афікси, словотвірні моделі) засвідчено такими слововжитками:

слухачу, мѣла, мовачи, жидове, порушивши (40), *щоденною, мовмо* (40 зв.), *знову, наприклад, розв'язуєт, притомным* (41), *прикро, хтѣла* (42 зв.), *страчу, здаються, знайшла, у Панны* (43 зв.), *бавитѣя, Новомѣстачи, излѣтѣвши, працюютоє* (44), *радощами, гадка, стосоватиста* (45), *сенсь лѣтеральный* (45 зв.), *звыкль, проквитнулъ* (46 зв.) тощо.

Окремі з цих рис варто розглянути докладніше. Літеру **Ѣ** ужито послідовно для традиційної передачі етимологічного ***ѣ**, якому відповідає український звук [i]: *крѣпок, совѣтників; бѣсѣдуєт, хтѣль* (40). Водночас у словах *умѣраєт* (41), *собѣраєшь, істѣкающую* (46) літеру **Ѣ** ужито незакономірно, і це свідчить, що **Ѣ** ужито винятково для передачі звука [i]. Натомість у словах *узриши* (40) < *зѣрѣти* [ЕСУМ 2, 280]¹⁶, *проквитнулъ* (46 зв.) завважено написання літери **и**, що засвідчує вимову **Ѣ** як [i]. В окремих словах зафіксовано написання нового **Ѣ**: *стѣмнадцатой* < *седмь* (46 зв.), сполучник *нѣжъ* (40) [ЕСУМ 4, 97]. Живомовна риса злиття ***і** та ***у** в українській фонемі /и/, незважаючи на тенденцію до збереження традиційного написання відповідно до походження звуків (*силы, абы, быти* (40), *свѣтило, звѣзды* (41), *вырекль* (43 зв.) та ін.), виявляється у поплутанні графем **и(і)** та **ы**: *виросль* (46 зв.), *видати* (40), *розмаитими, вилучаючи* (40 зв.), *вѣки* (41), *взивала, вискочил* (42) тощо.

У тексті метаграфованого казання переважно зберігаються етимологічні ***о**, ***е** в закритому складі: *ножъ, камен* (40), *премудрост* (41), *жидовската* (41 зв.), хоч в інших проповідях подеколи фіксується й живомовна риса переходу їх в [i]: *килка* (77), як варіант – в [и] (діалектна форма): *тылко* (73 зв.).

Традиційну початкову церковнослов'янську звукосполуку **ра** < ***ort** (коренева та у складі префікса) вжито поряд із живомовною

¹⁶ Тут і далі ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: У 7 т., редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.* (Київ: Видавництво «Наукова думка», 1983–2012).

ро-, пор.: *розмаитими*, (40 зв.), *розвтазуєть*, *рождєнным* (41), *прировнанно* (44), *розумгьют^с*, (41 зв.), *розумгьнѧ* (42 зв.), *виросль* (46 зв.), і *равно*, (41 зв.), *разбойниковъ* (46 зв.). Відповідно, неповноголосі форми *стражію*, *властєлинъ* (40), *в^с чревъ* (40), *владіючій*, *пред вгьки*, *главу* (41) та інші вжито паралельно з повноголосими: *приворочает^с*, *пороху* (41 зв.), *молодшій* (45) тощо.

Написання іменників із колишніми напруженими зредукowanими, після занепаду яких відбулося асимілятивне подовження попереднього приголосного в позиції після голосного (сер. роду на ***јѡ** в різних відмінкових формах та на ***ї** в **орудному відмінку однини**), фіксується по-різному: або переважно за традиційним правописом: *востаніи*, *Писаніѧ*, *знаменієм*, *видгьнієм* (40); або з відображенням звукових змін у живому мовленні: *без нарушенѧ* (40), *розумгьнѧ* (42 зв.), *ргьчу* (43 зв.), *от ула* (44), поздоровлене (46 зв.) та ін., причому давню флексію **є** в називному відмінку однини тут збережено.

Текст засвідчує українську фонетичну рису переходу [e] в [o] після шиплячих перед наступним твердим приголосним (а за аналогією й у решті позицій): *нашом*, *нашой* (41), *грядучого*, *приходѧчого* (42), *зашєдшого* (43), *согрѣшившой*, *горгьчост^с* (43 зв.), *пчоль*, *їдучого* (45); ці випадки сусідують із збереженням [e] з ***є** та ***ь**: *нашего* (41 зв.), *вчєра* (42), *омывишєй*, (43 зв.), *пчєла* (44), що слід вважати даниною писемній традиції.

Автор розрізняє звуки [г] та [r], вживаючи для передачі [r] або диграф **кг**: *некгдыс* (43 зв.), *кгды* (45), *срокгого* (45 зв.), або літеру **г**: *фгьгурованнаѧ* (43 зв.).

Проповідник активно, хоч і непослідовно, використовує форму **двоїни**: *обгь нозгь* (41 зв.); *порвалгь рукама*, *в^с устнѣхъ* (45), а занепад двоїни відображено в заміні її формами множини: *двѣ натуры* (40), *з^с устѣ* (45 зв.).

Український формотвірний тип присутній і в ступенюванні прикметників та прислівників: *найболшійи*, *найскоргьй* (42 зв.), *найбарзгьй* (43), *прєнайдорожшюю*, *крѣпчайшого над встѣхъ* (45 зв.), *горшой и лютгьйшой над лѧ* (46).

У творенні всіх дієприслівників, за винятком прямих цитат зі Святого Письма, засвідчено українські словотвірні моделі або теперішнього часу: *переводѧчи* (40), *мовѧчи*, *нє вилучаючи* (40 зв.), *виполнѧючи*, *прєбываючи*, *будучи*, *хотѧчи* (41), *оручи*, *сгьючи* (41

зв.), або минулого часу: *тавивишиста, не порушивши, представши* (40), *излетѣвши* (44) тощо. Водночас дієприкметники теперішнього часу паритетно мають як українські суфікси *уч/-юч* або *-ач/-яч*: *отстоячи* (40), *владіючий* (41 зв.), *грядучого, жєлаючий* (42), так і суфікси старослов'янського походження: *будуцаго* (40), *імуцаго* (40 зв.). У рукописі присутні й давні форми активних дієприкметників минулого часу, які не збереглися в українській мові: *познавшата* (40), *прилучившихста, послужившей, рєкшей* (40 зв.), *поставившого* (41 зв.), *исползнувши* (42).

У дієсловах минулого часу чоловічого роду (з походження – дієприкметниках у складі колишнього перфекта) послідовно збережено **-ль**: *могль, достигль, хтгль, удержаль* (40), хоч іноді Варлаам Ясинський вживає й сучасні українські форми, наприклад: *воскрєс* (40).

Слова прикметникового типу (жіночого і середнього роду та множини) традиційно вжито тільки в повній неусіченій формі: *бєзбожнии, подобную, противнии, бозкую, отстоячи, познавшата* (40), хоч в інших проповідях Ясинського можна натрапити й на сучасні форми на зразок *теперєшина* (80 зв.).

Показові в рукописі сполучники, більшість серед яких – уже не церковнослов'янськими, а виразно українські або типові для XVII ст. запозичення з польської мови:

а) **сурядні**: єднальні: *і* (40); розділові: *албо* (46); протиставні: *а* (43 зв.), *але* (40), *прєто* (43 зв.), *но* (43);

б) **підрядні**: означальні: *котроє* (40 зв.), *жє* (40 зв.); з'ясувальні: *абы* (40), *жє* (40 зв.), *іжє* (45); обставинні (часу: *ажє, прєждє дажє* (40), *кєды* (43 зв.); місця: *гдѣ* (42); мети: *абы, для того жє* (40), *абым* (42 зв.); причини: *бо, іако* (40 зв.), *такъ що* (41 зв.), *ібо* (43); *порівняльні*: *нѣжє* (40), *іако* (40 зв.), *іакъбы* (41), *нѣбы* (40 зв.), *аки* (42); умови: *єсли* (41); міри і ступеня: *жє* (42)).

Українські риси засвідчують вказівна частка *ото* (42), редуцплікована частка *тото* (40; 45 зв.).

Окреслимо кілька стилістичних прийомів, до яких удається проповідник для посилення впливу на слухача. Саме слухача, а не читача – проповідь написано для виголошення перед мирянами: апеляцію до адресата підкреслено повторенням словосполучення *блгчтивый слухачу* (40; 41; 43 зв.; 45 зв.) та неодноразовим уживанням 1-ої особи множини наказового способу як заклик

до дії: мовмо (40 зв.), *не боймося, приступѣм, шукаймо* (43 зв.), *читаймо* (44 зв.): у такий спосіб проповідник активізує увагу слухача та ніби закликає його в співавторі.

Варлаам Ясинський часто досягає бажаного стилістичного ефекту завдяки ампліфікації – поширенню вислову однотипними мовними одиницями: *будучи ветхим денѣми и состарѣлым лѣтами* (41); *Чудо сіє самѣ Снѣ Бжїй, котрого сила єстѣ необименна, премудростѣ несказанна, бжѣество неописанно* (41). Для надання вислову додаткової експресії він в одному реченні «нанизує» цілі ряди антонімів¹⁷: *зѣ добрости злостѣ*, *зѣ здорова и силѣ зухвалую смѣлостѣ*, *зѣ долгого живота грѣховѣ множество, зѣ пенкности тѣла похотѣ тѣлесную, зѣ власти и богатствѣ гординю, зѣ самага милосердіа Бжѣого вѣ грѣхах трвалостѣ*, *зѣ цвѣтовѣ трутизну, зѣ меду горкую желчь, зѣ самой солодокости бозкой смертѣ вѣчную собѣраєм* (46).

Один із улюблених прийомів проповідника – порівняння, які здебільшого стосуються Сина Божого, наприклад: *Снѣ Бжїй невидимо и невредимо*, *яко Слонце кришталѣ*, *гробный проникнулѣ каменѣ* (40 зв.); *входит ннѣ во утробу Матере своєа*, *хотѣчи вѣ ней родитиса, и нѣбы вторый финиѣ зѣ смертного порошу своєго обновитиса* (41–41 зв.); *ннѣ знову*, *аки скорый еленѣ*, *желаючий мысленных водѣ и источниковѣ сієсеніа нашего, кѣ источнику запечатлѣнному Дѣи Маріи приходитѣ* (42). Порівняння в казанні часто набувають розлогої форми, реалізуючись як паралелізм, тобто «обростають» новими деталями (пор. порівняння утроби Діви Марії з гробом Христовим (44 зв.)).

Тут окреслено лише частину мовних прикмет пам'ятки, оскільки в кожному окремому казанні можна віднайти свої особливості, а вичерпну мовну характеристику проповідей Варлаама Ясинського уможливить тільки метаграфування та публікація усіх текстів збірки; це завдання на перспективу.

¹⁷ Явище антонімії як мовного засобу реалізації бароковості в гомілійних творах описала Оксана Зелінська: «Контрастні предмети, явища чи поняття сприймаються значно гостріше, виразніше, ніж неконтрастні»; «Семантично опозиційні лексеми дають змогу відобразити протилежні грані людського життя, існування добра і зла, необхідність кожній людині постійно робити вибір у житті» (Зелінська, *Українська барокова проповідь*, 251–262).

***

(40) На воскресеніє Хр[с]во, и блговѣщеніє Дѣи Матере.
Сохранивъ цѣла знаменіа Хрсте воскресъ еси ѿт гроба,
ключа Дѣица невредивый в' рождествѣ Твоем. Пѣсн' ѿ. Стих
ѿ. Канона Воскресенского.¹⁸

І в' ннѣшнем преславном зачатїи своем, и в' побѣдоносном тридневном востанїи чуденъ совѣтникъ, Бгъ крѣпок, Властелинъ, Княз' Міра, Сѣтць будущаго вѣка, єдинъ тотъ же Хс Снъ Бжїй яко вчера без нарушенїа печатїй гробных воскрес ѿт гроба. Такъ и в' ден' ннѣшний в' безсѣменноє двическое чрево без' нарушенїа дѣвства печати вомѣщається. блгчстивый слухачу.

Тото Бжїа премудрости крѣпости и силы: вложат' в' гробъ каменный Сна Бжїа без'божнїи жидове, знаменїем печатлѣют, стражію ѿт всѣх сторонъ окружают'. Ажъ Снъ Бжїй<,> ни єдиной не порушивши печати<,> неисповѣдимим бозким своим промыслом, гробный камен' проходит', в' єдином мгновенїи ѿка, *стаєт'* на нбси и на Земли, тутъ с' Клеѡпою ѿ страсти своей бесѣдует' в' дорозѣ, тутъ в' Іерслимѣ совокупленним єдинадєсати апслои представши дверми затворенными мовит<:> Мірѣ вамь.¹⁹ А и в' днѣ ннѣшний подобную тридневному своему востанїю показует' тайну. Кто бо ѿт вѣка могль поняти, абы Дѣа мѣла зачати Сна Бжїа, двѣ натуры барзо противнїи<:> бозкую и члвчскую, далгїй нѣжъ Нбо и Земля, Свѣтъ и Тма, Воздух и Море ѿт себе ѿтстоачїи<,> в' єдином чревѣ вомѣстити Бга и члвка вкупѣ видати свѣту: І для того ж Симеѡнъ праведный<,> переводячи книгу Ісаїи пррка<,> кгды сих словес достигль. Се Два во²⁰ чревѣ прїймет' и родит' Сна.²¹ Усумнѣвшиса<,> невозможно правѣ быти<,> абы Два<,> не познавшая мужа<,> родити мѣла Сна<,> прїим ножь<,> хтѣль загладити тїи слова, ажъ агль Гспднѣ<,> гавившиса єму<,> *удержалъ*²² // 40 зв. руку его<,> мовачи<:> не невѣруй написанным,

¹⁸ Канон на Воскрєсїннѣ Христовє, Пїснѣ 6, Стих 2; цитування дослївне.

¹⁹ Йоан 20:19–21.

²⁰ Навпроти рядка на правому полї зазначено: гл 3.

²¹ Цит. з Ісаїя, 7:14. В Острозькій Бїблїї «во чревѣ зачнетъ...», а не «во чревѣ прїймет...».

²² У правому нижньому кутї аркуша чорним чорнилом позначено: 37, а трохи далї: 6.

i[x] же событие сам узриши, не імаши бо видѣти смерти, > прежде даже не узриши імущаго родитиса²³ *от чѣтыа Дѣи Хрѣста Гспдня*. А іако Симеонъ праведный не хтѣлъ тим словам пррчским ѿ воплощеніа Сѣна Бжїа *от Дѣи* дла іхъ великой трудности увѣрити: Такъ и срѣца аплскаа > любо далеко барзѣи видѣніем самага Гсда на Земли²⁴, Сѣна Бжїа в члвчкой натурѣ, щоденною наукою Писанїа Сѣго, розмаитими чудесы и знаменїи просвѣщеннаа не могли увѣрити о Его живоносном востанїи: Егда бо возвращеся *от* гроба жены възвѣстиша вса сіа единадесати и всѣмъ прочїимъ гавишася пред ними іако лжа глы ихъ и не вѣроваху имъ.²⁵ Мовит ч Писанїе Евглское. Але добрый доводъ тридневного востанїа Сѣна Бжїа *от* мертвых без ч нарушена гробных печатїй, нѣшная воплощенїа тайна: І знову нѣшней воплощенїа тайны без ч нарушена дѣвства печати > тридневное Сѣна Бжїа *от* гроба востанїе, ѿбоих бовѣм сихъ чудесъ єдинъ єст ч источникъ бжество в члвчствѣ, котрое іако вчера справило тоє, же Сѣн Бжїи невидимо и невреждимо > іако Слонце кришталъ > гробный проникнулъ каменъ: Такъ и в ден нѣшний тоє ж справуетъ, же невидимо и невреждимо в дѣвическую входит утробу: Мовмо ж ѿ сих ѿбоих удивителных тайнахъ > ѿ воплощенїи и воскресенїи Сѣна Бжїа в єдинъ сєй нарочитый ден прилучившихся, не вилучаючи єднакъ *от* нѣшных брєнных похвалъ наших и преблгословенной Дѣи Марїи > іако ѿбоимъ сим тайнамъ вѣрно послужившей и рекшей аглу > посланнику Бжїю > Сє раба Гспдня.²⁶ //

(41) Если свѣтило дне Слонце нѣсное єдного того ж дна на горизонтѣ нашом и входитъ и заходитъ, іакъбы родитиса и умѣраетъ: Если єдина таа ж звѣзда пред всходом Слонца денницею, при заходѣ вечерницею называетсѣ, если и інаа свѣтила ноцнаа > Луна и звѣзды > в ночи сіають > в ден *от*

²³ Навпроти рядка на лівому полі зазначено: Никифор Книг: а ГЛ ВІ. Можливо, йдеться про працю св. Никифора (758–828), патріарха Константинопольського.

²⁴ Слова «на Землі» дописано на лівому полі

²⁵ На лівому полі дописано: Лук зач рві. Парафраз на: Лука 24:9–11 (зачало 112). В Острозькій Біблії цей фрагмент звучить так: «И възращеся от гроба възвѣстиша вся сіа єдиномунадесяте, и всѣм прочим. Бѣша же Магдалины Марїа, и Иоанна, и Марїа Іаковля, и прочая сними, яже гла[гола]ху къ ап[осто]ломъ сіа. И явишася предъ ними іако лжа г[лаго]ли ихъ и не вѣроваху имъ».

²⁶ Лука 1:38.

очесь наших сходѣт[†]: Що ж за дивь⟨,⟩ же на крузѣ сем земном Мысленное Слонце Хс̄ Сн̄ Бж̄ій вчера ѿт гроба плотстѣ восіалъ, нн̄ знову под спудом двѣческого чрева крієтѣся, вчера преславно всталъ ѿт мертвых⟨,⟩ нн̄ знову зачинаєтѣся⟨,⟩ бл̄гч: слух: Наука філософская ест[†], же может[†] тотъ же единь члвкъ, не силою и способом члвчскимъ, але чрезъ моць силу и чудо бозкое²⁷ единого того ж часу, и тутъ⟨,⟩ наприклад⟨,⟩ в[†] цр̄кве нашей, и у гроба Гспдна в[†] Іерслимѣ притомнымъ быти: Чудо сіє самъ Сн̄ Бж̄ій, котрого сила ест[†] неѡбименна, премудрост[†] несказанна, бж̄ество неѡписанно на себѣ виполняючи⟨,⟩ в[†] ден[†] нн̄шній и воскресеніє⟨,⟩ и зачатіє свое в[†] единого совокупляет[†]⟨,⟩ такъ бы и тутъ з нами на Земли и на н̄си з[†] С̄тцемъ своимъ нераздѣлно перебуваючи²⁸: І дла того ж⟨,⟩ если некгдыє за рѣчь дивную почиталъ себѣ быти сіи слова Хр̄вы Никодим⟨,⟩ княз[†] и учителъ жидовскій. Аще кто не родитѣся свышше не может[†] видѣти цр̄ствіа Бж̄іа: и знову. Аще кто не родитѣся водою и д̄хом не может[†] вніти в[†] цр̄ствіе Бж̄іє.²⁹ На що⟨,⟩ усумнѣвшисья⟨,⟩ ѡтповидѣлъ: Како может[†] члвкъ родитися старъ сый. Еда может[†] второе вніти во утробу матерє своеа и родитися.³⁰

Сіє удивленіє Никодимово розв'язуєт[†] в[†] ден[†] нн̄шній самъ Хс̄ Сн̄ Бж̄ій, котрый⟨,⟩ будучи ветхим ден[†]ми и состарѣлымъ лѣтами, бо предъ вѣки ѿт Бга С̄тца на н̄си рожденнымъ, а в[†] ден[†] многоболѣзненнихъ своихъ страстій кровію и водою на крстѣ ѡбновленнымъ, входитъ нн̄ во утробу Матерє своеа⟨,⟩ хотѣчи в[†] ней родитися, и н̄бы вторий финизь з[†] смертного³¹ // **41 зв.** пороку своего ѡбновитися: А такъ що небл̄годарная матер⟨,⟩

²⁷ Над рядком позначено: +; на лівому полі перпендикулярно до тексту дописано: + чрезъ раздѣленіє и раздвоєніє себе самага,

²⁸ Над рядком позначено: +; на правому полі перпендикулярно до тексту дописано: + ввесъ бѣ в[†] нижнихъ и вышнихъ никакоже ѡтступи неѡписанное слово.

²⁹ На правому полі зазначено: Іоанъ зач[†] й. Цит.: Іоанъ 3:3–5, Зачало 8.

³⁰ Іоанъ 3:3–5. Цитата відповідає тексту Острозької Біблії, але поділена на два фрагменти. Весь фрагмент має такий вигляд: «аще не кто родитѣся свыше, не можетъ видѣти Ц[а]рствіа Б[о]жїа. Г[лаго]ла к нему Никодимъ. како можетъ чл[ові]къ родитѣся старъ сын; еда мо[же]ть (второе вніти въ оутробу матерє своеа), и родитѣся; отвѣща І[су]с. аминь аминь гл[агол]ю тебѣ, аще (кто не) родитѣся водою и д[у]хом, не можетъ вніти в Ц[а]рствіе Б[о]жїе».

³¹ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 6.

Свѣтаго жидовскаго, отала была Сѣну Бжїю в ден Его страданїи, тоє истиннѣйшаѣ Матер Дѣва Марїа в ден нѣшнїи Ему приворочаєт, животь Его в смерт была прѣмѣнила, нѣ Дѣва Матер смерт Его в живот прѣмѣнаєт, плот Его на мѣлкїи и дробнїи части немилостивными розгами подерши, и остатнюю крове Его каплю на крѣст з пречистой Его плоти была источила, нѣ плот и кровь Его от плоти и крове своей дѣической дарует: Вѣнец црскїи и діадиму з главы Его снемши и самага о Землю была ударила, нѣ знову вѣнец знаменитый от плоти члвчской на главу и всего Его вкладаєт. Дщєрїа Сїонїа изыйдѣте и видѣте црїа Соломона в вѣнцы имѣ же вѣнча его мѣи в ден женитвы его, и в дн веселїа срдца его³², мовит облюбеница црковѣ бжественнаѣ: Що учителя стїи такѣ о преславном Его³³ востанїи, такѣ и о нѣшнемъ плотском Его зачатїи розумѣют.

А Іоанѣ стїи³⁴ видѣль негдѣс ~~Іоанѣ стїи бгословѣ~~³⁵ в отпращенїи единого а҃гла десную ногу на морѣ, а шуюю на земли поставившого. Сѣн то Бжїи, морем и землею равно владїючїи, котрый вчєра на земли з Марїєю при гробѣ бесѣдоваль: тепер на морѣ в Марїи обѣ нозѣ, бжєство и чєловѣчєство, поставлаєт.

Видѣль и прркъ стїи Іезекїил удивителнїи хєрувимы, чєтири лица їмушїи, єдино лице члвчє, лице другое тєлчє, третєє лице лвово, и лице четвєртєє орлєє: образъ то нѣшнєго Мыслєнного нашєго Хєрувима Сѣна Бжїа, котрый в днѣ страданїа своєго мѣль лице тєлчє, пречистымъ лицємъ своимъ и всѣмъ тѣломъ, яко тєлецъ послушливъ, до смертїи землю для спсєнїа нашєго оручи, и добримъ сѣменємъ власною кровїю своєю сѣючи: мѣт в ден востанїа своєго лице лвово для знаменитой // (42) своєй крѣпости и силы, аки лєвъ, от колѣна Юдова побѣдившїи некрѣпкую смертїи и ада силу: Днѣ нѣшнєго носит лице члвчє чрєзъ прїятїє плоти члвчской, подобєнъ во всємъ, кромѣ грѣха, сѣну члвчу. Будєт и высокопарнымъ орломъ при вознесєнїи своємъ, плот

³² На лївому полї зазначєно: пѣс пѣс гл: г. Пїснѣ Пїсєнь 3:10-11. Цитата дослївно вїдповїдає текстѣ Острозької Бїблїї

³³ Над закреслєним словом дописано: Сѣна Бжїа.

³⁴ Слова дописанї темнїшим чорнилєм перед рядком.

³⁵ Над закреслєним текстом дописано: в отпращенїи.

нашу³⁶ наддер високо вознесши до превисочайшого престола Отца своего нбсного. И для того же премудрый Соломонъ ѿ немъ мовит³⁷: Трїє ми сут не возможны разумѣти Слѣда орла паряща по воздуху.³⁸ То естъ Сна Бжїа в денъ вознесенїа⟨,⟩ яко орла⟨,⟩ со плотию на нбса градучого.³⁹ Пути змѣа ползяща на камени: И нѣбы змѣа⟨,⟩ без слѣда изъ гробного камене Ха исползнувша. И стезя корабля пловуща по морю. и пути мужа во юности его.⁴⁰ И яко корабль безъ дороги самага Дха Прстаго легким диханїемъ до мысленного моря Дви Марїи безъ нарушенїа дѣвства печати, в днь ннѣшній, приходачого, и⁴¹ совершенный мужа разум в самой своей юности, в ннѣшнемъ плотскомъ зачатїи вкупѣ заразъ зъ преблгословенною дшею своею прїимуючого.

Що⁴² же тепер можешъ ѿ немъ мовити⟨,⟩ ѿлюбенице нбснаа, котраа днь и ночь жениха твоего, по градѣ, торжищам и улицам Іерслимским прилѣжно шукаючи⟨,⟩ тощю звивала еси. Возмѣсти ми егоже возлюби дша моя гдѣ пасеши и гдѣ ѿпочиваеши в полуднѣ.⁴³ Даремнїи твои труды, неїзслѣдимїи сут путїе Его; ѿто недавно был на горѣ Голгофской, потомъ спустился в ровъ и долину смерти, вчѣра вискочил на холмъ нбсный⟨,⟩ ннѣ знову⟨,⟩ аки скорый еленъ, желаючи мысленныхъ водъ и источниковъ сїсенїа нашего, к источнику запечатлѣнному Дви Марїи приходитъ: Брата гласъ моего се тако прїїде скача на горы и прескача на холмы⁴⁴ подобенъ братъ мой сєрнѣ или младу еленѣ на горахъ Вефилскихъ.⁴⁵

³⁶ Слово дописано над рядком над закресленим: члвчкую.

³⁷ На правому полі зазначено: прит: гл: д. Приповістки Соломона 30:18–19.

³⁸ Цей та два наступні фрагменти взято з Приповістки Соломона 30:18–19. В Острозькій Біблії цей фрагмент звучить так: трїє (ми суть невозможни) разумѣти, и четвертаго (же) не свѣдѣ. слѣда орля паряща (по воздуху), и пути смїа (ползяща) по камени, и стезя корабля пловуща (по морю), и пути мужа въ юности (его).

³⁹ Темнішим чорнилом щ виправлено на ч.

⁴⁰ Завершення цитати з Приповістки Соломона 30:19.

⁴¹ Над словом дописано: +

⁴² На лівому полі зазначено: +

⁴³ Парафраз з Пісня Пісень 3:1–3.

⁴⁴ На правому полі зазначено: пѣс пѣс: гл: в. Цитата точно відповідає текстові Острозької Біблії: Пісня Пісень 2:9.

⁴⁵ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 38.

(42 зв.) Такъ ест[†] стислаа любовъ Сѣна Бжїїа и Дѣи Матере, же любо Еуглисти стѣи ѿ том не вспоминают[†]⟨,⟩ подлугъ многих⟨,⟩ еднакъ⟨,⟩ учителей розумѣна. Скоро по востанїи своем найпершей явилъса возлюбленной матере своей⟨,⟩ абы котраа при страданїи Его найболшии дшєю и срдцем приняла болѣзни и страсти, таа ж найскорѣй ѿт Сѣна своего всяким веселїем и радостїю была обрадованна. А и в[†] ден[†] нѣшній⟨,⟩ заледво що вчера побываль у предвѣчного Готца своего на нѣси⟨,⟩ заразъ знову на Землю к[†] воз[†]любленной матере своей поворочает[†], великую к[†] ней являючи сыновскую свою любовь и милост[†].

Читаю у црїа и пррка Дѣда сіи слова. Удержаль еси руку десную мою⁴⁶, и со совѣтомъ твоим наставиль ма еси и со славою прїалъ ма еси но что ми ест[†] на нѣси и ѿт тебе что восхотѣхъ на Земли? Сѣнь то Бжїй нашим по члвчску способом до Готца своего нбсного мовит[†]: Готче мой⟨,⟩ то самаа істинна, же кгда смерт[†] горкаа в[†]ден[†] лютых моих страстїй на тѣло мое нашедши, хтѣла ма в[†] ровъ ада такъ низринуть, абым уже болшъ нѣкгда ѿтол не выходиль, Ты в[†] ден[†] таковых болѣзній моих⟨,⟩ услышавши гласа молитвенного возлюбленного Сѣна Твоего, даль еси мнѣ руку помощи, не даль еси преподобному Твоему видѣти істлѣнїа, удержаль еси руку мою⁴⁷, іако ѿтць албо матер дїта свое за руку ѿт паденїа удержует[†], ѿт всегдашней смерти. І со совѣтомъ твоим наставиль ма еси⁴⁸, іако был совѣтъ Твой предвѣчный мнѣ рожденну⁴⁹ [пригвожденну] быти и погребенну⟨,⟩ тако и ізволиль ма еси рожденна⁵⁰ [пригвожденна] и погребенна знову ѿтуду возставити, и со славою прїати вчера к[†] Тебѣ градучого. Но что ми ест[†] на нѣси⁵¹. Прикро ми тут на нѣси без[†] возлюбленной матере моеї⟨,⟩ скорбно и без[†] сыновъ члвчких: Ты⟨,⟩ Готче мой⟨,⟩ пребуди zde з[†] премногими // (43) з[†] премногими лики аглскими, азъ же іако члвкъ сего хочу, да ма

⁴⁶ На лівому полі навпроти рядка позначено: *ψл: ов̄*. Цитата точно відповідає текстові Острозької Біблії: Псалми Давидові 72:23–24.

⁴⁷ Псалми Давидові 72:23.

⁴⁸ Псалми Давидові 72:24.

⁴⁹ Над закресленим словом темнішим чорнилом дописано: *пригвожденну*; обидва слова винесено на ліве поле навпроти рядка, друге з них підкреслено.

⁵⁰ Над закресленим словом темнішим чорнилом дописано: *пригвожденна*; слово додатково винесено на ліве поле навпроти рядка і підкреслено.

⁵¹ Псалми Давидові 72:25.

отпустиши на Землю со члвкн⟨,⟩ а найбарзѣй з[†] возлюбленною матерію *моєю* перебувати, сіа бо непрестанно ко мнѣ взывает[†].⁵² Да лобзеши ма от лобзаніа усть твоих, іако блга сєсца твоа паче вина и воніа мира твоего паче всѣх аромать.⁵³ Кто даст[†] ти брате мой ссуша сєсца матерє моєа обрѣтох ти внѣ цѣлую и к[†] тому не унижат мене⁵⁴. На котрый любезный голос мушу добротне склонитис. Не противень СѸтць волѣ любимого снѧ своего, дает[†] таковому слушному желанію сыновскому мѣсто, а в[†] томъ з[†]ступует[†] с[†] нѣсь на Землю вчера з[†] подземных странъ на нѣо вступившій Снѣ Бжій и не вомѣстимый нѣом и Землею в[†] двическое вомѣщает[†] сѧ чрево.⁵⁵ утрѣбу. СѸ слушне⟨,⟩ Дво Мти⟨,⟩ можешь в[†] днѣ ннѣшній з[†] Соломоновой *облюбеницею*, отозватис, Черна єсм[†] азъ и добра дщери Іерслимскіа, не зрите мене⁵⁶ іако азъ єсм[†] учерменна іако призри ма слонце⁵⁷. Черна мѣ была при крстѣ *стѣпачи*, в[†] днѣ зашедшого от очію моєю в[†] сѣн[†] смертную Сына и Свѣта моего, но ннѣ свѣтозарным его восходом знову єсм[†] добра и красна: Черна єсм[†] и тепер подлугъ виденіа позвѣрховного злых и болѣзненных ѡчес члвчских, іако видят[†] чрево мое ѡтагченно: но красна внутрь дѣховною добротою подлугъ вѣри добрѣ вѣрующих, іако от Дѣа Сѣа сѣме Слово Бжее во чревѣ моем зачинаю. Черну ма розумѣт[†] быти Іосифь⟨,⟩ обручникъ мой⟨,⟩ хотачи ма втай отпустити, и⟨,⟩ іако другую Агарь⟨,⟩ извѣргти из[†] дому своего, но от агла может[†] познати⟨,⟩ іако красна єсм[†], ібо мысленный свѣтъ Слонца правды Снѧ Бжіа и моего просвѣти ма: Не зрите мене іако азъ єсм[†] учерменна іако призри ма слонце, для того *ж* то Слонца внійшла под сію заслону малженства⟨,⟩ Бгъ хочет[†] укритисѧ пред людми под сєю заслоною: Слонце недавно⁵⁸ // 43 зв. в[†] гробѣ пребывало, ннѣ во чревѣ моем свѣтит[†], при нем іа уроды и ѡздобы моєй не страчу, страчу у дщерій вавилонских, у

⁵² Над словом позначено: +; на правому полі перпендикулярно до тексту дописано: + іаи ми брате зракъ твой и слышанъ сотвори гласъ твой, іако глас твой сладок и образъ твой красенъ.

⁵³ Пісня Пісень 1:2. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁵⁴ Пісня Пісень 8:12. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁵⁵ Слово дописано на лівому полі перед закресленим словом «утрѣбу».

⁵⁶ Навпроти рядка на правому полі зазначено: гл а.

⁵⁷ Пісня Пісень 1:5–6. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁵⁸ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 39.

Арія Несторія⁵⁹, а не у дщерій сіѡнскихъ, у сихъ есмѣ красна⟨,⟩ тако красны наметы Соломоновы, котрії любо сут ѡт кожи скотовъ мертвенныхъ красными еднакъ здаються. Такъ и ѡ⟨,⟩ любо есмѣ наддер погорженна и уничиженна⟨,⟩ и вѣ таковомъ еднакъ смиреніи моемъ Бгѣ на високихъ живый на ма призирает⟨.⟩ Се есмѣ раба Гспдна и ѡт ннѣ блажатѣ ма вси роди⁶⁰. Сѡ доброе было смиреніе Маріи⁶¹, прежде согрѣшившой, потомъ при ногахъ Хрѣвыхъ сѣдшей и слезами іхъ ѡмывшей, но лучшее Маріи Дѣи Матере нѣчимъ не согрѣшившей⟨,⟩ смирившей же са до зѣла⟨.⟩ Се раба Гспдна⁶².

Не бойся Маріамъ⁶³⟨,⟩ мовитѣ агль Гспднь кѣ Дѣи Маріи. Кто згубитѣ, той *правѣ* боитѣ са, ты смиреніемъ своимъ знайшла блгдтѣ и ласку самаго Бга⟨,⟩ боатися прето тебѣ не треба, дѣло бозкое⟨,⟩ а не члвчское, кгда находишь того, котрого вса трепещут и боатся. Не боймося и мы⟨,⟩ блгчстивый слушачу⟨.⟩ Слонце лва премѣнуло⟨,⟩ Снѣ Бжій⟨,⟩ лютую тако левъ смертѣ поправши и свою и нашу⟨,⟩ стаѣтѣ Господою у Панны, не ѡной нѣсной между звѣзды поличенной, но у нашей на Земли, а найбарзѣй на сѣмъ мѣстѣ живучой Дѣи Маріи: Збавителя пріймуѣтѣ жена, жена іменемъ Марфа, но самую рѣчу Маріа, не онаа сестра Марфина⟨,⟩ но чрезъ Марфину сестру фѣгурованнаа Маріа⟨.⟩

Если ѡчи наши бласкъ ѡтражалъ ѡт того справедливости Слонца, теперъ тоѣ Слонце злученно естѣ зѣ Луною⟨,⟩ смиреніемъ своимъ горячостѣ его ѡхоложающейю⟨.⟩ Приступѣмъ смѣле шукаймо Его не во гробѣ зѣ Марією, Воста нѣстѣ зде⁶⁴, но во чревѣ Маріинѣ, зде по трудахъ своихъ крестныхъ⟨,⟩ тако вѣ власномъ покойю⟨,⟩ ѡпочиваетѣ. Се покой мой во вѣкъ вѣка здѣ вселюся тако изволихъ и⁶⁵ Албо барзѣй. и тутъ не устаѣтѣ ѡт дѣла своего, Снѣ Бжій, Сѡтць мой доселѣ дѣлаѣтѣ и азѣ дѣлаю. І если нектдыс самъ вырекль. Мнѣ подобаетѣ // (44) дѣлати дѣла пославшого ма дондеже днѣ естѣ: То когда *ж* болшій днѣ можетѣ быти, тако

⁵⁹ На лівому полі зазначено: гл а.

⁶⁰ Парафраз до Лука 1:48.

⁶¹ На лівому полі зазначено: Магд. Ідеться про Марію Магдалину

⁶² Лука 1:38. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁶³ Лука 1:30. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁶⁴ Парафраз до Матвій 28:6; Лука 24:6.

⁶⁵ На лівому полі зазначено: No.

нїшній великї днї, котрого црковь бжественна⟨,⟩ всю седмицу в' єдинь днї совокупивши⟨,⟩ радостно звивает': Сей днї егоже сотвори Гспдь возрадуємся и возвеселимся вон'⁶⁶. Сего прето великого дне при востанїи своем начинает' спсєніє наше во чревѣ Дѣи Матере назидати. Днес спсєнію нашему начатокъ и вѣчныя тайны явленіє⁶⁷. І добрый онъ воистинну дѣлател, бо⟨,⟩ изшедши из' гроба на дѣло свое *от* утра, во єдину *от* суботь зѣло рано. бавит'ся на дѣланїи своем до вечера: Егда прїїде кончина лѣту посла Бгъ Сна своего єдинородного раждаемого *от* жены.⁶⁸ Дѣло Его сіє *єст*, абы спсєніє наше было буйнїйшее и плодовитшее *от* єдной части Земля на другую, *от* каменистой землѣ гробной на блгоплодовитшую Землю во чрево Дѣи Матере. Древо живота вѣчного себе самаго переносит'. *Ико ж* добрый плод *от* древа сего произыдет'⟨,⟩ бо власною кровїю на крстѣ ѡкроп'ленно, в' самый ден' оживленїа своего на живом коренѣ Іесєѡвом Дѣи Бци щепит'ся. В' Новомѣсачїи древа щепити звыкли: Новомѣсачїємъ днї сей слушне могу назвати, бо з' зашедшим *от* ѡчію нашею на крѣтъ Слонцемъ Словом Бжїимъ, и добра⟨,⟩ іако Луна⟨,⟩ Дѣа Матер многими скорбми ѡбетшавши, при свѣтозарномъ Его всходѣ стает' знову на Новомѣсачїи новых дхѡвных радостїй, и новую щепь Сна Бжїа во чрево свое прїїмует'.

Пчела то дхѡвнаа Снѣ Бжїй⟨,⟩ *от* ула своего⟨,⟩ з' гробного камене⟨,⟩ вчера из'летѣвши⟨,⟩ в' дн' нїшній блговѣщенїа Бгородична знову в' домъ свой⟨,⟩ во чрево Дѣи Матере⟨,⟩ з' сладкою спсєніа нашего корыстю поворочает'. Такъ ѡ том⁶⁹ Амвросїй стый мовит'.⁷⁰ Годно єст' дѣвство⟨,⟩ абы пчелам было прировнанно⟨,⟩ такъ pracowитое⟨,⟩ чистое и воздержное. Росою насыщает'ся пчела⟨,⟩ совокупленїа не дознавши⟨,⟩ воскъ и медъ складаєт' уст'нами, и *от* сих плодъ производит'. *Що ж* может'

⁶⁶ Псалми Давидовї 117:24. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁶⁷ Парафраз із Тропаря на Благовїщення Пресвятої Богородиці.

⁶⁸ На правому полі зазначено: *зач сѣ*. Послання до Галатїв апостола Павла 4:4, зачало 209. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁶⁹ Слова «ѡ том» наведено темнішим чорнилом, але з огляду на складність їх прочитання на лівому полі зазначено: +, а в лівому нижньому куті під текстом дописано: + ѡ том.

⁷⁰ На правому полі зазначено: Книг а: ѡ дѣвствѣ.

быти подобнѣйшого на похвалу бл҃гоплодовитой чистоты⁷¹ // (44 зв.) твоѣй⟨,⟩ Дво Мѣти, котраа росу бл҃гдти бжой ѿт сего цвѣта, азъ есмь цвѣтъ полный и крин^у удо́лный⁷² устнами и срѣдцемъ собѣраешь, и ѿт неѣ слово усть ѿтчїихъ, смиреннымъ твоимъ словомъ Се раба Гспднѣ⁷³, во чрево твоѣ прїѣмуешь и воскъ плоти и крове двической даешь свѣту ѿт свѣта⟨,⟩ нетлѣнному Слову Бжїю, абы ѿт него свѣча бжѣствомъ и члвчствомъ⟨,⟩ вкупѣ Бгъ и члвкъ⟨,⟩ во роди родовъ горящаа была соофруженна.

А Августинь блженный чрево двическое до гроба Хрсва, и гробъ Хрѣвъ до чрева двического прировнивает⁷⁴.⁷⁴ І слушне бо ѿко гробъ Хрсвъ былъ новоизсѣченъ⟨,⟩ в^у немъ же николиже никтоже положенъ бѣ.⁷⁵ Такъ и чрево двическое⟨,⟩ кромѣ единого Снѣ Бжїа⟨,⟩ никому іному не было вомѣстилищемъ. Гробъ Хрсвъ удержаль тѣло Снѣ Бжїа чрез^у три днѣ без^у істлѣнїа: І чрево двическое чрез^у сїи три днѣ в^у зачатїи⟨,⟩ в^у рождествѣ и по рождествѣ Снѣ Бжїа пребывает^у нетлѣнно: Гробъ Хрсвъ былъ в^у вертоградъ⟨,⟩ полномъ розмаитыхъ зелїй и цвѣтовъ: І чрево двическое ест^у мысленнымъ раемъ и живимъ вертоградомъ, в^у котромъ ѿт корене Іессеѡва цвѣтъ Хс̄ происходит^у: Гробъ Хрѣвъ былъ полный ароматного бл҃гоуханїа; І чрево двическое преисполненно ест^у бл҃годатныхъ даровъ и ласкъ Дх̄а Прстаго. Гробъ Хрѣвъ, *былъ запечатлѣнный и ѿт всѣхъ странъ былъ о́круженный*, і чрево двическое двѣствомъ в^у рождествѣ⁷⁶ запечатлѣнно, мѣет^у при себѣ тїаща щитовъ, и всѣ стрѣлы сильныхъ Израїлевыхъ⟨,⟩ на бран^у готовыхъ. І для того же не дивь, же Снѣ Бжїї⟨,⟩ вставши ѿт гроба⟨,⟩ вступает^у зараз до чрева, абы при страданїи своемъ раздранную мысленной цркве, *завѣсу, то ест^у*⁷⁷ пречистой дшїѣ ѿт тѣла раздѣленной знову моглъ докупити

⁷¹ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 40, а трохи далі: 6.

⁷² Парафраз на Пісня Пісень 2:1.

⁷³ Лука 1:38.

⁷⁴ На лівому полі зазначено: Aug: de B. virg.

⁷⁵ На лівому полі зазначено: Іоан зач з̄в̄.

⁷⁶ Виправлено з: двѣствомъ и рождествомъ.

⁷⁷ Після слів, дописаних над рядком, дописано: +; на лівому полі перпендикулярно до тексту дописано: + раздѣленную во гробѣ пречистую свою дшю ѿт тѣла, во чревѣ Дѣви Матере знову моглъ, соединити шити, и совокупити.

спити завѣсу. Прето ж⁷⁸ в мѣсто сих словесъ Радуйся противная в тожде собравшаа, радуйся дѣвство и рождество,⁷⁹ такъ к Дѣи Маріи читаймо: Радуйся воплощеніе и воскресеніе сочетавшаа. Радуйся утробо бжественного воплощенія и воскресенія⁸⁰. //

(45) Предложили некгды гадку Самсонъ другом своим: Исповѣждте ми правѣ сію трудност' < > Що то ѿт гадущого изыйде гадомое, и ѿт крѣпкого изыйде сладост' < ? > І не могли ему сего гаданія до трех днѣи ѿтповѣсти: Ест' и інаа ннѣшних вѣковъ наших гадка. Кто правѣ не уродилъся а уже вискочил < ? > І розумѣют тоє ѿ Іоаннѣ стом предитечи, котрый < > еще не уродившися, за пришествіем к' себѣ Дѣи Маріи и Сна Бжїа взыгралъся радощами во чревѣ матернем: А га тепер новую могу предложити гадку, Кто першей умер и воскресъ < > анѣжели зачал и родилъся, І всѣ можем снадно ѿтповѣсти, іжъ Хс Снѣ Бжїй < > в днѣ патка плотію на крстѣ умерши, вчера всталъ ѿт гроба, а ннѣ знову зачинається. Но и першаа Самсонова гадка может' тут слушне стосоватися. Рѣчь такъ ста мѣла: Хотячи некгды мужъ крѣпокъ и силенъ Самсонъ понати себѣ єдину ѿт дщерїй филистимских за жену, побужает до таковой дороги родителя и матер свою < > мовячи. Жену видѣх⁸¹ в Фамнафѣ ѿт дщерїй филистимл, и ннѣ поймѣте ю мнѣ в жену ибо та ми угодна ест' пред ѿчима моима.⁸² Запускається в дорогу родител и matka з сыном своим Самсоном, зближаются до мѣста филистимского Фамнафи, аж Самсонъ < > іако в лѣтах молодшїй, и в силах черствѣйшїй, ѿоставивши родители за собою < > виправитъся скорѣй пред ними в дорогу и трафит на лва

⁷⁸ Над закресленим текстом дописано: А так,

⁷⁹ На лівому полі зазначено: Ікос а.

⁸⁰ Три фрагменти, які тут починаються словом «радуйся» – це парафраз ікосів з Акафісту Благовіщенню Пресвятої Богородиці. Вказане посилання «ікос 1» не відповідає дійсності, в тексті Акафіста це ікос 8.

⁸¹ На правому полі зазначено: Судїи Ізр: гл. дї.

⁸² Цитата з Книги Суддів Ізраїльських 14:2–3. Цитату скорочено. Повна цитата з Острозької Біблії така: «жену видѣхъ въ тамнатѣ от дщерїи [филистимль], и ннѣ поймѣте [ю мнѣ] въ жену. И рече ему отецъ его и мати его еда нѣсть [дщери от братїя твоеа] и от всѣхъ людїи моихъ же ны, яко ты (хощеши) пояти жену от (дщерїи) иноплеменникъ необрѣзанныхъ. И рече Самсонъ къ отцу своему, ту (ми поими) яко [та] ми угодна естъ пред очима моима».

рыкаючого, тоєю жь противко *себѣ*⁸³ дорогою з' гнѣвом ідучого: Що ж мѣль на тот час чинити Самсонъ з' лвом, противъ себѣ идучим, мѣль бы уступити, то левъ, идучи просто дорогою, стрѣтилъ бы родители его, и яко гнѣвливыи и голодный, смертію їхъ поразилъ бы: Схоронаючи прето родителей своих так горкой смертїю, порвалъ крѣпко рукама оного лютого звѣря, вдарилъ ѿ землю, и убивши, трупа ѿподал ѿт дороги ѿткінул, абы родители его *нашедши не видѣли*: Потом, кгда поворочал з' родителми и женою в' домъ свой, з'вернувши з' дороги на оное мѣсто до трупа лвового, увидѣлъ в' устнѣхъ его рои пчоль // (45 зв.) и медъ, и изаль ѿт усть лвових на руку свою мед, и ідаше іадыи, и даст' ѿтцу и матерє своей, и іадаху. І тото была гадка Самсонова⁸⁵: СѸт іадомого изыиде іадомое, и ѿт крѣпкого изыиде сладост'.⁸⁶ Но можем сей сенсъ лѣтералный дна нѣшнего на іный моралный премѣнити. Самсонъ, крѣпокъ и силень муж, презнаает' намъ крѣпчайшого над всѣхъ снѡвъ члвчских Сна Бжїа, вчера крѣпкіа врата адовы всесилным своим бжѣством побѣдившого, нѣ же самага себе любовію снѡвъ члвчских побѣждаючого, и во мірь сей плотию приходячого. Сей, хотіачи законом члвчства єдною дорогою ѿт Адама Авраама и іних идучою з' матерію своєю и нами, чрез прїатїє ѡблюбєници своей плоти члвкой в' свѣтѣ сѣм ходити: Впред возлюбленной матери своей з' силным лвом, грѣхом первородным, стрѣтитиса не допустил, но всѣми ласками Дѣа Стаго в' зачатїи єи опередивши⁸⁷, и до конца лва срокового грѣх первородный в' ней убивши, іаковым способом вчера востанїє свое ѿт гроба, а тепер зачатїє свое ѿт Дѣа Ста ѿправует'. Дѣло сєє ѿт матерє своей утаил: іако сама ѿ том мовит'. Како сє буде ідѣже мужа не знаю⁸⁸. Трупа оного спросности грѣховной з' дороги ѿткінуль, учинилъ

⁸³ Слово дописано над рядком над закресленим «нему».

⁸⁴ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 41, а трохи далі: 6.

⁸⁵ Весь фрагмент від «Запускається в' дорогу...» і до цього місця – це парафраз на Книги Суддів Ізраїльських 14:8–14.

⁸⁶ Цитата з Книги Суддів Ізраїльських 14:14. В Острозькій Біблії вона звучить так: «от ядушаго (ядомое изыиде) и от крѣпкаго изыиде сладкость».

⁸⁷ Апеляція до концепту Непорочного зачаття Богоматері.

⁸⁸ Лука 1:34. Відповідає тексту Острозької Біблії.

нам простую ѿ Земли до нбсь дорогу, кровію своєю и водою на крстѣ ѿмыль и ѿчистил, медь зѣ усть виналь, плотѣ и кровь свою пренайдорожшую<,> прежде ни видому<,> ни іадомую<,> во снѣд⁸⁹ намъ предалъ: І такъ ѿт іадушаго происходит іадомое. Ѿт поадающей и пожирающей вса прежде смерти, происходит іадомое<,> плотѣ Сѣна Бжїа всѣми нами іадомаа, смертнующую же силу поадашаа. І ѿт крѣпкого сладостѣ. Ѿт крѣпкой руки Хрвои<,> побѣдившей смертѣ<,> плотѣ и діавола, сладостѣ живота вѣчного. Аминѣ глїю вамъ<,> Идый мою плот и пїай мою кровь иматѣ животь вѣчный.⁹⁰

Добраа се рѣчь<,> блгчтивый слухачу<,> же Снѣ Бжїй зѣ так великой // (46) горести, горшой и лютѣйшой над лва грѣховной смерти, знаменитую живота вѣчного випровадил сладостѣ. Абы противным способом зѣ доброты злостѣ<,> зѣ здоровья и силъ зухвалую смѣлостѣ, зѣ долгого живота грѣховъ множество, зѣ пенкности тѣла похотѣ тѣлесную, зѣ власти и богатствъ гординю, зѣ самага милосердіа Бжого вѣ грѣхах трвалостѣ, зѣ цвѣтовъ трутизну, зѣ меду горкую желчь, зѣ самой солодкости бозкой смертѣ вѣчную собѣраем. Мѣем вѣ днѣ ннѣшній двоакою знаменитую тайну и воскресеніе и блговѣщеніе<,> албо воплощеніе Сѣна Бжїа, Если прето вчера кто несовершенно всталъ зѣ Сыном Бжїимъ ѿт гроба грѣха и смерти: тепер вѣ денѣ радостного блговѣщеніа<,> албо зачатїа Сѣна Бжїа<,> радостный денѣ спсєніа своего зачати можетѣ<,> Блговѣстуй Земле радост велїю, пойте нбса славу Бжїю⁹¹. Мѣем тепер и двоакою сладостѣ. Ввес естѣ желаніе, вовес сладостѣ<,> сладчайшїй мой Іс<,> ѿт гроба воскресшїй, всегда сладка, всегда блга и возлюбленнаа Его Дѣва Матер<,> сладостѣ<,> ѿт ѿблаковъ нбсных істѣкающую<,> во чрево свое прїимуючаа: Сею двоакою сладостю всакою горестѣ грѣха ѿт дшїи и тѣла прогнавши. Прїйдѣте пиво пїем новое⁹² не ѿт камене неплодна чудодѣмо<,> но нетлѣнїа істочникъ изѣ гроба во чрево Марїино ѿдожденна Хрста, ѿ них же утверждаемса⁹³, поюще іхъ іако Бга и

⁸⁹ Над рядком зазначено: +; на лівому полі дописано: + и питіе.

⁹⁰ Іоан 6:54. Відповідає тексту Острозької Біблії.

⁹¹ Ірмос на Благовіщення Пресвятої Богородиці, глас 1.

⁹² На правому полі зазначено: Пѣс г: стих а.

⁹³ Парафраз на Канон Пасхи, глас 1, пісня 3, ірмос.

Бѣу во вѣки Аминь⁹⁴.

(46 зв.) Блженный Анзелмъ в^с Книзѣ Чудъ в^с главѣ сѣмнадцатой ѿ єдном пелгримѣ пишет^с, котрый часто за живота своего сее а҃гльское поздоровлене⟨;⟩ Бѣе Дво⟨;⟩ радуйсѧ⟨;⟩ ѿбрадованнаѧ⟨;⟩ Гспдъ с^с тобою, до Прстой Дви звыкль был мовити: Сѣй ѿт разбойниковъ забитым и погребенным кгда был в^с дорозѣ, дивнаѧ рѣчь, посух, котрый бывало в^с руках носит⟨;⟩ на мѣстѣ забуйства его заткненнй в^с дерево виросль, кореніе в^с уста убієнного пустивши, з^с листвієм и вѣтвієм пространным, на котрых листках ѧкъ бы живо написаннй были сіи слова. Радуйсѧ⟨;⟩ ѿбрадованнаѧ⟨;⟩ Гспдъ с^с тобою. Если же посух сухой⟨;⟩ ѿт сих словъ а҃гльских к^с Дви Маріи дна нѣшнего принесенных⟨;⟩ проквитнуль и в^с знаменитое древо виросль: ꙗко же члвкъ грѣшникъ, силою сих же словъ не возрастет^с в^с древо Бгу пріємное, и не процвѣтетъ ласками и блгдтми бжіими.

Bibliography

[Baranovich, Lazar]. *Pis'ma preosvyashchennogo Lazarya Baranovi-cha s primechaniyami. 2-e izdanie*. Chernigov: Tipografiya I'inskogo monastyrya, 1865.

Brogi Berkoff, Giovanna. «Lomiletica di Varlaam Jasyns'kyj fra retorica e teologia. Alcuni esempi inediti.» *Russica romana* 8 (2001): 19–25.

⁹⁴ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 48, а трохи далі: 6.

Dovha, Larysa, Sukhovii, Oksana. «Try dni y try nochi vid toho dnia mynulo» – propovid Varlaama Yasynskoho na Voskresinnia Khrystove.» *Sententiae* 45 (1) (2005) (forthcoming).

Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy, ed. by O. S. Melnychuk and others. Vol. 1–7. Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1983–2012.

Haliatovskiy, Ioanykii. *Kliuch rozuminnia*, compls. I. P. Chepiha, V. V. Nimchuk. Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1985.

Khyzhniak, Zoia. «Yasynskiy, cherneche imia Varlaam.» In *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: entsyklopedychnye vydannia*, 617–619. Kyiv: VD «KM Akademiia», 2001.

Kohut, Zenon. «Pytannia rosiisko-ukrainskoi yednosty ta ukrainskoi okremishnosity v ukrainskii dumtsi i kulturi rannomodernoho chasu.» In Kohut, Zenon. *Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy*, 133–166. Kyiv: Krytyka, 2004.

Lebedev, Aleksandr. *Rukopisi cerkovno-arheologicheskago muzeya Imperatorskoj Kievskoj Duhovnoj Akademii*. Vol. 1. Saratov: Elektropografiya «Volga», 1916.

Łużny, Ryszard. *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII wieku*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1966.

Natoński, Bronisław, SJ. *Humanizm Jezuitski i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i pismienictwo*. Kraków, W-wo WAM, 2003.

Peretc, Vladimir. *Issledovaniya i materialy po istorii starinnoj ukrainskoj literatury XVI–XVIII vekov*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1962.

Peretts, Volodymyr. «Materialy do istorii ukrainskoi literaturnoi movy. Zi zbirnyka P. F. Simsona № 2, XVI st.» *Zapysky NTSh* 67/5 (1905): 1–32.

Petrov, Nikolaj. «Novootkrytyj Kievskij propovednik vtoroj poloviny XVII veka.» *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 5 (1892): 93–126.

Radyvylovskiy Antonii, Barokovi propovidi XVII stolittia, compls. Oksana Nika, Yuliia Oleshko. Kyiv: Vydavnytstvo «Osvita Ukrainy», 2019.

Sukhovii, Oksana. «Frazeolohiia kultovo-relihiinoi sfery (na materiali kazan Varlaama Yasynskoho).» *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka: Zbirnyk naukovykh prats* 2 (2001): 71–78.

Sukhovii, Oksana. «Frazeolohiia oratorsko-propovidnytskoi prozy Varlaama Yasynskoho.» Diss... kand. filol. nauk, KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2002.

Sukhovii, Oksana. «Hrafiko-orfohrafichni osoblyvosti rukopysnoi zbirky kazan Varlaama Yasynskoho.» *Ucrainica IX: současná ukrajínistika: problémy jazyka, literatury a kultury: sborník příspěvků 1* (2020): 121–125.

Sukhovii, Oksana. «Liudyna yak suspilna istota u frazeolohii propovidnytskoho zhanru (na materialy rukopysnykh kazan kintsia XVII st. Varlama Yasynskoho).» In *Sborník příspěvků 1. Olomoucké symposium ukrajínistů «Ukrajínistika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury»*, 66–73. Olomouc: Vydala Univerzita Palackého v Olomouci, 2001.

Sukhovii, Oksana. «Osoblyvosti stylistychnoho vykorystannia frazeolohizmiv u zbirnyku kintsia XVII st. Varlaama Yasynskoho.» *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka: Zbirnyk naukovykh prats 1* (2000): 101–106.

Sukhovii, Oksana. «Rol mytropolyta Varlaama Yasynskoho v istorii i kulturi Ukrainy.» *Liudyna. Kultura. Dukhovnist 2* (1996): 33–39.

Sukhovii, Oksana. «Rukopysne kazannia Varlaama Yasynskoho pro vidpushchennia hrihiv.» *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Filolohichni nauky 51* (2020): 122–131.

Sukhovii, Oksana. «Temporalna frazeolohiia u kazanniakh Varlaama Yasynskoho (semantyka i dzherela zhyvlennia).» In *Ukrainska mova i literatura v Kyivskomu universyteti*, 108–113. Kyiv: VTs «Pros-vita», 1999.

Sukhovii, Oksana. «Urochysto-sviatochni kazannia mytropolyta Varlaama Yasynskoho.» In *Chreścijańskie świąta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci. Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza. 6: 533–553*. Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001.

Suhovij, Oksana. «Onim kak komponent frazeologicheskikh edinic v propovedyakh 17 veka Varlaama Yasynskoho.» In *Imińata i frazeologijata. Imena i frazeologiya*, 265–270. Skopje, 2018.

Symchych, M. *Philosophia Rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii: komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII – pershoi polovyny XVIII st.* Vinnytsia: O. Vlasiuk, 2009.

Zelinska, Oksana. *Ukrainska barokova propovid: movnyi svit i kulturni vytoky*. Kyiv: Vydavnytstvo «Vydavnychyi dim Dmytra Buraho», 2013.

Abstract

Barlaam Yasynskyi's Sermon «On the Resurrection of Christ and the Annunciation of the Virgin Mary»

The sermons of Barlaam Yasynskyi, the Metropolitan of Kyiv, Galicia, and All Rus, a talented orator and thinker of the 17th century, are still unknown to a wide audience, as they exist in a single manuscript version. In this article, we propose to familiarize ourselves with the first metagraphed and described text of the sermon «On the Resurrection of Christ and the Annunciation of the Virgin Mary», which is interesting in terms of content, presentation, oratory skills, and philosophical views of the author. The sermon contains information that allows us to date the compilation of the collection, since until now the chronology has been determined only approximately. In the article accompanying the publication of the source, the authors suggest that the sermon itself should be dated March 25, 1695. The accompanying article also analyzes the linguistic features of the sermon, in particular, the tendency to record Ukrainian linguistic features in writing, despite the dominant Church Slavonic book tradition, which is clearly expressed in the sermon published here. The authors describe the peculiarities of the transmission of the sounds of live speech, certain grammatical phenomena, and stylistic devices.

Keywords: Barlaam Yasynskyi, early modern Ukrainian culture, Kyiv Mohyla academy, Ukrainian philosophy Old Ukrainian language, sermon, manuscript, graphic and orthographic system.

Київська Академія 21 (2024): 296–311.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.296-311
<http://ka.ukma.edu.ua>

Максим Яременко

Подвійне затемнення, празник Благовіщення та сестриниця Мазепи «Марціанна»¹

Мета цієї публікації – ввести до наукового обігу невідому досі інформацію із проповіді 1699 р. київського казнодії Стефана Яворського, яка стосується племінниці Івана Мазепи Маріанни Вітославської. Завдяки згадкам Яворського можемо встановити дату та обставини постригу Маріанни у черниці, а відтак переглянути існуючі в історіографії припущення про долю Вітославської. Публікації фрагменту проповіді передую невеликий вступ із поясненням контексту згадок про Вітославську, а також нагадуванням припущень дослідників стосовно її біографії.

Ключові слова: Річ Посполита, Гетьманщина, Київ, шляхта, проповідництво, Маріанна Вітославська, Іван Мазепа, Стефан Яворський.

Празник Благовіщення у Києво-Печерському жіночому монастирі у 1699 р. був особливо урочистим. І не тільки тому, що відзначали одне з дванадесятих, себто найбільших, православних свят. Того дня в обителі ще мав відбутися постриг у чернецтво помітної пані. Мабуть, саме тому туди завітав для виголошення проповіді знаний казнодія Стефан Яворський, на той час ігумен розташованого поблизу Пустинно-Миколаївського монастиря.

Проповідницька спадщина київського періоду життя Стефана Яворського (а це понад 40 автографів-чернеток 1690-х рр.) – окрема велика тема, аналіз якої не належить до завдань цієї джерельної

---

¹ Цю розвідку підготовано в рамках проекту «Polskie wzorce literackie i kulturowe w Rosji na przełomie XVII i XVIII wieku: przypadek Stefana Jaworskiego», підтриманого Національним Науковим Центром (Польща, OPUS, UMO-2017/25/B/HS2/00932).

публікації. Лише зауважу, що віднедавна її вивчення активізувалося, а наступного року заплановано критичне видання частини казань українського інтелектуала. Натомість коротко зупинюся на змісті проповіді на Благовіщення, аби краще зрозуміти контекст згадки про Маріанну Вітославську, яка, власне, й цікавить мене насамперед.

Благовіщення (25 березня) 1699 р. припадало на суботу, за два тижні до Великодня. Євангельською темою проповіді були слова «Сила вышнього осѣнитъ тя»² (Лк. 1:35) – ті, якими ангел Гавриїл благовістив Марії народження Сина Божого. Проте увагу Яворського привертало й інше питання, до якого він у казаннях цього року звертався не раз³, а саме: сонячне та місячне затемнення. Місячне відбулося зовсім недавно – на другому тижні Великого посту (припадав на 27 люте – 5 березня), а сонячне очікувалося на надвечір'я Воздвиження Чесного Хреста 13 вересня. У проповіді на Благовіщення звучали достатньо апокаліптичні нотки:

Скутки зас и дѣйствія того двоякого затменія о! Бодай толко в мѣнуціях читати, не дай Бжѣ в самой истиннѣ дозвавати. Глады, грады, тусы, потопы, огнь, меч, нашествіе иноплеменикъ, междусобныхъ брани, тяжкіе болѣзни, наглые смѣрти, всѣми тыми плягами, сего рочное двоякое затменьѣ хлостати нас обѣцуѣт и устрашаѣт. Южѣ то бачу приближаются времена кончини вѣка сего, о которыхъ Хс̄ С:н: предвозвѣстил въ Евангелій: будутъ мовитъ знаменія въ слнці и лунѣ, и на земли туга велика, издыхающимъ члкомъ ѿт страха и чаянія грядущихъ на вселенную⁴.

Складно сказати, чи Яворський справді готувався до кінця світу у 1699 р., але temu затемнень він використав як концепт для компонування власних аргументів і побудови сюжетів та алегорій. У казанні на Благовіщення він прирівняв ангела до астролога, який сповіщає, що сонячну світлість Богородиці покриє якесь затемнення та осинить заслона. Це сила Всевишнього осіняє «мысленное наше свѣтило красну яко луну» Діву Марію, і це затемнення «мысленной луны»-Богоматері сповіщає «не печалныѣ и вредоносныѣ, але мило-

² Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 834, оп. 2, спр. 1592, арк. 391–391 зв.

³ Див., наприклад, його проповідь на празник Воздвиження Чесного Хреста Господнього 14 вересня 1699 р. (РДІА, ф. 834, оп. 2, спр. 1592, арк. 224–229 зв.).

⁴ Там само, арк. 391 зв.

стивые и всякія ползы и утѣхи преисполненные знаки и skutки»⁵. Навколо пояснення згаданих «знаків» Яворський і вибудовує свою проповідь. Щоправда, далі він до «затемнення» Богородиці, як еквіваленту місячного затьмарення, додає ще одне (відповідник сонячного) – «затемнення» Христа людською утробою: «Другое затменьє Слнца Предвѣ & єдинородного Сна Бжїя, который при ннѣшнем блговѣщенїи, въ утробѣ П:Д:МБ: яко въ одшевленном пѣѣ, тмится и померкаеть, грубым тѣла нашего члчкого покрытый облаком»⁶. Як наголошує проповідник, наслідки різних видів затемнення протилежні: від затьмарення сонця та місяця – «скорбѣ и печал», а «в небесных мѣнуцїях ѿт затменья радост и утѣха»⁷.

У проповіді Яворський згадує про постриг у черниці доньки «волинського підвояводи» Маріанни Вітославської. Про це сказано на титульному аркуші («Pro solemni festivitate Beate Virginis Annuntiate, in Monasterio Monialium Pieczariensi, ingrediente pro tunc sub umbram Religiosam, magnifica Virgine Marcianna Witoslawska Subpalatini Wolhynensis filia»⁸), а також спеціально наголошено наприкінці казання – перед епілогом казнодія звертається до самої Маріанни.

Стефан називає Вітославську тією, що належить до наймудріших дів. Тут він нав'язує до щойно сказаного у проповіді, адже перед цим фрагментом Яворський якраз міркує про п'ятьох євангельських нерозумних («юродивих») дів і твердить, що їх названо юродивими за те, що не мали осінення Святого Духа: «Пре то жѣ не маючи Дха Стго дѣвство осѣняющаго, заробили бѣднїи на той тытул же их Евангелїе юродивыми нарицаеть»⁹. Маріанна ж – «премудрѣйша дѣва», бо вирушає вже сьогодні назустріч небесному Женихові Ісусу Христу. Стефан має на увазі чернечий постриг, принесення Жениху нев'янучого цвіту дівочої чистоти та цноти, а також наслідування Богородиці («мѣти за зерцало и приклад самую дѣвственну похвалу П:Дву В.Бцу»¹⁰). Діва Марія теж, ніби, іночим облаченням, осіняється Святим Духом. Зрештою, Маріанна доєднується до ангелів,

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 392.

⁷ Там само.

⁸ Там само, арк. 391.

⁹ Там само, арк. 398.

¹⁰ Там само, арк. 398 зв.

адже всі, хто стають монахами, є ангелами. Яворський також звично вихваляє походження дівчини, найбільше зупиняючись на заслугах її дядька-гетьмана:

Приходишь *от* великой твоей парентелѣ, *от* многословутого блго-родства, власнѣ якъ аглѣ с нбси. По лѣнѣй *от*ческой Марціанна Вітославска подвоеводзанка волынска. По лѣнѣй матерней Марціанна Мазепянка сестреница рожеона оного славного Мазепы вожда [...] ¹¹.

Постриг племінниці Івана Мазепи відомий історикам. Ще Микола Костомаров у своїх працях 1880-х рр. «Мазепа» та «Мазепинці» подав основні відомості про неї, які вряди-годи повторюють і сьогодні. Так, спираючись на лист Пилипа Орлика Варлааму Ясинському, Костомаров розповідає, що мати Мазепи, ігуменя Марія Магдалина, незадовго до своєї смерті передала онуці, панні Маріанні, таємне листування гетьмана. Тут же вказано, що Маріанна була донькою Мазепиної сестри Олександри від другого шлюбу з «якимось Вітуславським». У вересні 1712 р. її, вже черницю Марту, разом з іншими мазепинцями вислали в Москву, а далі в Горицький жіночий монастир на р. Шексні ¹². На початку ХХ ст. цю інформацію доповнив Костянтин Харлампович. У монографії про український вплив на російське церковне життя, у розділі про монахів і настоятелів, він, посилаючись на архівні джерела, згадує, що в Олександрівській Успенській обителі Володимирської єпархії від 1715 р. перебувала колишня намісниця Глухівського монастиря, племінниця Мазепи Марта. До цього, у 1713 р., її було заслано в «угорську» обитель на Біле Озеро, звідки Марта втекла ¹³.

Дослідники досі зазвичай повторюють інформацію Костомарова й тих, хто його використав, без змін ¹⁴, або додають дані Харлампо-

---

¹¹ Там само.

¹² Николай Костомаров, «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». *Исторические монографии и исследования* (Москва: «Чарли», 1995), 450, 590, 770.

¹³ Константин Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь* (Казань, 1914), I:11. Вірогідно, автор неправильно відчитав назву монастиря: замість «Горицького» – «угорський».

¹⁴ Наприклад: Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью Йорк – Париж – Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Собід України (ООЧСУ) – Ліги Визволення України, 1960), 21; Володимир Кривошея, *Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк* (Київ: Стилос, 2002), 100–101.

вича чи власні міркування. Наприклад, Василь Біднов припускає, що племінниця Мазепи в 1707 р. ще не була черницею, оскільки її згадано як Маріанну, а не як Марту¹⁵. За твердженням Сергія Павленка, вона переїхала до Києва разом із матір'ю наприкінці 1694 р. та постриглася, аби врятуватися від заслання до Сибіру¹⁶ (отже, не раніше 1708 р., коли Мазепа виступив проти Петра I). Водночас у сучасній історіографії можна натрапити на дивне ігнорування другого шлюбу Мазепиної сестри Олександри із Вітославським, як-от у Тетяни Таїрової-Яковлевої¹⁷ (хоч про нього згадано і в старих, і в нових генеалогічних схемах та дослідженнях Мазепиною роду¹⁸). У таких працях, зрозуміло, не йдеться й про Маріанну-Марту.

Як було зазначено, припускають, що Маріанна приїхала до Києва разом із матір'ю у 1694 чи близько 1694 р.¹⁹ після розлучення Олександри із третім чоловіком Яном Войнаровським. Невдовзі Олександра померла. Точний рік її смерті, 1695-й, вказав Сергій Павленко на підставі короткої інформації із судової книги Козельця²⁰: «Того жь року [1695 – М. Я.] панъ Войнеровская (!), сестра рожаемая его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися въ иноческий чинъ пречестною госпожою Марѳою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменѳею печерскою»²¹. Час смерті матері Маріанни можна встановити навіть точніше. У листі до Івана Мазепи від 7 жовтня

¹⁵ Василь Біднов, «Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи,» в *Мазепа. Збірник* (Варшава, 1938), I: 51–52.

¹⁶ Сергій Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004), 84.

¹⁷ Тут вказано, що після смерті «першого чоловіка» Олександра вийшла заміж за Яна Войнаровського (Татьяна Таирова-Яковлева, *Мазепа* (Москва: Молодая гвардия, 2007), 13.)

¹⁸ Окрім згаданих праць, див., наприклад, добре відомий дослідникам козацтва розпис: Вадим Модзалевский, *Малороссийский родословник* (Київ: Типо-Литографія «С.В. Кульженко», 1912), 3:289.

¹⁹ Кривошея, *Генеалогія*, 101.

²⁰ Сергій Павленко, *Іван Мазепа. Догетьманський період* (Київ: «Мистецтво», 2020), 63.

²¹ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко (упор.), «3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (Частина 17),» *Сіверянський літопис* 6 (2019): 85 (№ 8). Ця джерельна згадка відома дослідникам із 1930-х рр., проте її тоді не було використано в контексті біографії Олександри (див.: Михайло Возняк, «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця,» *Записки НТШ СЛІІІ* (1935): 63.

1695 р. київський суддя Ян Войнаровський зазначає, що його серце переповнене жалем через смерть дружини і просить відпустити до нього з Гетьманщини дітей гетьманової сестри (себто покійної Олександри). Натомість у написаних раніше березневих листах про те саме до Мазепи від сановників Речі Посполитої, зокрема в зверненні, датованому 23-м березнем 1695 р., Олександрю ще не названо покійною²². Тож у цьому проміжку – між кінцем березня та початком жовтня 1695 р. – слід припускати, вона й померла.

Причини переїзду матері Маріанни Вігославської до Гетьманщини пояснюють більш-менш в унісон релігійним тиском з боку її чоловіка-католика. Епізод прибуття Олександри Войнаровської до Києва Тетяна Таїрова-Яковлева згадує у контексті політики Мазепи щодо Правобережної України, а саму цю політику пояснює широким спектром причин – від козацьких уявлень про свої традиційні зони впливу аж до побожності гетьмана як «убежденного защитника православия» та до його честолюбних намірів посилити свій вплив на Правобережжя²³. Така «універсальність» мотивів, звісно, не виключає їхньої резонності, проте навряд чи може висвітлити стосунки гетьмана із сестрою на тому рівні, якого хотілось би допитливому досліднику. Тож доки конкретних пояснень бракує, обмежується нагадуванням лаконічного переліку переважно відомих раніше пояснень переїзду Олександри, наведених Таїровою-Яковлевою.

Олександра Войнаровська, покинувши чоловіка-католика, переїхала до Гетьманщини з метою постригу в черниці разом із сином Андрієм та оселилася в одному із двох монастирів (у Київському Вознесенському чи Глухівському), де настоятелькою була її та гетьманова мати Марія Магдалина. Мазепа підтримав такий крок, тож звернення до нього чоловіка з проханням повернути дружину, підтримані великими гетьманами литовським і коронним, а також польним литовським залишилися без наслідків. Зрештою, сама Олександра невдовзі померла²⁴. У науково-популярній книжці про

---

²² Иван Белляев (сообщ.), «Письма к гетману Мазепе об его сестре, госпоже Войнаровской,» *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских* 5 (1848): 67–70.

²³ Татьяна Таирова-Яковлева, *Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»* (Москва–Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2011), 151–157.

²⁴ Там само, 157.

Мазепу Тетяна Таїрова-Яковлева менше дотримується наукової нейтральності у доборі лексики. Тож тут ясновельможний – це «ярко выраженный пример воинствующего украинского православия, в самом лучшем смысле этого слова»²⁵, а його сестра буцімто однозначно покинула свого другого чоловіка Яна Войнаровського «из-за религиозных разногласий (он был католиком) и удалилась в Печерский монастырь к матери»²⁶. Олександра нібито вирішила залишити чоловіка-католика та постригтися в Києві під час приїздів до матері і брата у 1690 та 1691 рр. (вдруге вона майже рік жила в Батурині, куди прибула із прийомними доньками та Андрієм Войнаровським). За авторкою, Мазепа схвалив рішення сестри стати черницею та опікуватися племінниками (про племінниць вона не згадує)²⁷.

Цю сімейну «драму» Таїрова-Яковлева ставить на високій сцені етнічно-конфесійного конфлікту – як протистояння ревного православного гетьмана «полякам» (авторка за старою, ще російською імперською традицією, називає «поляками» всіх діячів Речі Посполитої, навіть якщо йшлося про магнатів Великого князівства Литовського, й вочевидь трактує поняття «поляк» за синонімічне «римо-католику», інакше не було б потреби наголошувати на православності ясновельможного)²⁸. Зауважмо, що в XIX ст. Микола Костомаров був обережнішим, добираючи слова для пояснення причин переїзду Олександри до Києва. Її перші відвідини матері у 1690 чи 1691 р. він лаконічно пояснює «разладом» із чоловіком Войнаровським, а про конфесійну незгоду в родині згадує лише тоді, коли оповідає про прохання Олександри до гетьмана взимку 1694 р., аби той дозволив їй прийняти постриг: тут вона пояснює небажання жити з чоловіком нібито через примус перейти в римо-католицизм²⁹.

Правдоподібність переїзду Олександри до Гетьманщини через міжконфесійне протистояння дещо підважує той факт, що її дру-

---

²⁵ Таїрова-Яковлева, *Мазепа*, 12.

²⁶ Там само, 13.

²⁷ Там само, 107.

²⁸ Там само, 107–108.

²⁹ Костомаров, «Руїна», 450–451.

гий чоловік, вірогідно, теж був католиком. Як на мене, доцільно взяти до уваги й інакше пояснення – твердження самого гетьмана. Його навів Микола Костомаров, розповідаючи про донос на Івана Мазепу в 1690 р., де, серед іншого, йшлося про продаж гетьманом подолян та волинян у турецьку неволю, розграбування церков та придбання для своєї сестри маєтностей у Речі Посполитій. Мазепа, виправдовуючись у квітні того ж року перед царським посланцем, буцімто говорив, що його не люблять, бо підозрюють у симпатіях до «поляків», а до того ж у Речі Посполитій живе його сестриця (Костомаров вважав, що йдеться про сестру, ототожнюючи слова «сестриця» та «сестра»)³⁰. Тож переселення найближчої рідні до Гетьманщини можна вважати цілеспрямованою акцією з метою відвести від себе згадані підозри. І, звісно ж, це давало змогу сформуванню надійне коло підтримки. А жінкок-родичок, тим більш черниць, гетьман вірогідно використовував як посередниць при виконанні секретних доручень.

Що нового додає проповідь Стефана Яворського до нашої обізнаності про племінницю Івана Мазепи? По-перше, у ній вказано, що Маріанна – дівиця, тож, очевидно, вона не була заміжною. По-друге, згадано уряд її батька – не «якогось Вітуславського», як писали раніше дослідники, а волинського підвоєводи («subpalatini Wolhynensis filia», «підвоєводзанка волинська»). Така згадка, теоретично, цілком узгоджується із найсучаснішими розвідками про волинське походження роду Мазеп та сталі інтереси на Волині тих його представників, що й далі там мешкали³¹. По-третє, дізнаємося,

³⁰ Там само, 437–442.

³¹ Ретельне (і найповніше на сьогодні) дослідження Ігоря Тесленка можливих коренів роду гетьмана у XVI – першій половині XVII ст., яке базується на аналізі писемних, сфрагістичних та геральдичних джерел, дало змогу авторові припустити, що дрібношляхетський клан Мазеп походив із Волині (Ігор Тесленко, «До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена,» *Записки НТШ CCLXXV* (2022): 330–360). Таку думку підтримує й Наталія Білоус на підставі документів кінця 1660-х рр. (Наталія Білоус, «Невідомі сторінки біографії Івана Мазепи у світлі даних луцьких гродських книг 1668–1670 років,» в *Збірник матеріалів круглого столу «Іван Мазеп та просторово-часовий колорит його доби»* (Київ, 2024) (у друці)). Я пишу про теоретичне підтвердження цих висновків у згадці київської проповіді 1699 р., бо Ігор Тесленко у приватній розмові повідомив мені, що батько Маріанни насправді був брацлавським, а не волинським підвоєводою (ця інформація має з'явитися

що Маріанна стала черницею не через загрозу російського переслідування після виступу Івана Мазепи проти Петра I, а значно раніше – 25 березня 1699 р.

Залишається без відповіді питання, чому в датованому 1721-м роком листі Пилипа Орлика до Стефана Яворського Маріанну станом на 1708 р. згадано під світським ім'ям³². Думаю, це можна пояснити постригом дівчини на той час лише в рясофор зі збереженням світського імені, а його пізнішу заміну – після прийняття малої схими³³. Адже навіть в універсалі від 12 січня 1708 р., яким Мазепа підтверджував право Вітославської на ліс під с. Крехаївом, черницю названо Маріанною: «превелебная в Богу ей милост панна Маріанна Вѣтославская, милая сестреница наша, інокія монастира девичого свято Вознесенского Печерского Кіевского»³⁴. Постриг у схиму міг відбутися через якийсь час після смерті її баби-ігумені для того, аби після неї посісти настоятельство. Пригадаймо, що Костянтин Харлампович згадує Марту як глухівську намісницю, тобто помічницю ігумені в управлінні підлеглої їй жіночої обителі.

у його наступних працях із генеалогії роду Мазеп). Принагідно щиро дякую Наталії Білоус та Ігорю Тесленку за те, що поділилися результатами ще не опублікованих досліджень.

³² «[...] моей племенницѣ паннѣ Маріаннѣ [...]»: «Письмо Орлика к Стефану Яворскому», *Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник* 10 (1862): 15.

³³ Саме у чині «малагѡ образа, еже есть мантиа» вказується, що постриженець бере нове ім'я. Натомість «Чинъ бываемый на ѡдѣланіе расы и камилавки» не містить такого зобов'язання (див.: *Требник митрополита Петра Могили 1646 р.* [репринтне видання], ч. 2 (Київ: ІВЦ УПЦ, 1996), ѡча-цѣ [891–920]).

³⁴ Цей універсал друкували кілька разів. Цитую за: *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)*, упор. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич (Київ–Львів: НТШ, 2006), II: 400 (№ 350). У редакційному заголовку упорядники помилково називають Маріанну сестрою гетьмана. У пізнішому збірнику документів коментар упорядників правильно вказує, що монахиня була племінницею Мазепи, й додано, що вона «на схилі життя прийняла чернечий постриг під іменем Марти» (*Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док., упор. Ю.А. Мицик, С.В. Сохань, Т.В. Міцан, І.Л. Синяк, Я.В. Затилко* (Київ, 2011), 95 (№ 48), 452).

Текст проповіді на Благовіщення дає змогу частково реконструювати присутніх на постригу Маріанни осіб. По завершенні вступної частини проповіді казnodія не звертається до архиерея (тобто Варлаама Ясинського), як це зазвичай робив, прохаючи благословення (наприклад, «за твоимъ архипастыру мой многопоспѣшествующимъ блсвеніемъ, под которое покорне главу мою схиляю»³⁵). Брак звернення до владики означає, що його участь у празничному богослужінні і постризі не передбачалася. Зате з тексту казання бачимо, що в цей день до монастиря очікувано завітала козацька старшина, принаймні Яворський звертається до козаків. Розвиваючи тему «осінення», Стефан нагадує історію прибуття до Александра Великого посланця від Дарія. Той, лякаючи супротивника, сказав Александрові, що завтра вранці воїни перського царя затьмарять сонце своїми стрілами, на що полководець відповів: тоді їм буде зручніше битися «под тым стрѣль осяненіемъ, под тоєю хмурою»³⁶. Яворський, підкресливши, що історики та панегіристи вихваляють цю відповідь Александра Македонського, далі говорить: для нас такі сміливці – не дивина, вони можуть бути й серед присутніх тут у церкві «молойців»:

Але простѣте ми гисторики и панегиристи, у вас то повинна такий безбязненный штвѣтъ слышати; а у нас що козакъ, що сердечный юнакъ, то готовеніокъ мужественно штвѣтовати. Знаю таких многих неустрашонных молодцовъ, але не вспомяну іменъ их устнама моима, могут и ту в церквѣ быти, же когда бы им кто на войнѣ будучим возвѣстил тую повину, же утро хмура стрѣль татарскихъ покрыет и помрачит сѣнце: знаю запевне же одозвалибся: выгоднѣй под тым осяненіем под тоєю хмурою будет битися. Вѣншую тебѣ Россіе так мужественных сѣновъ, которых перса твоими сут твердыми адамантовыми непоколѣблемыми мурами. Вѣншую и вам сердечные молодцы, так мужественнаго безбязненного сердца. Выгодна вам битва под осяненіем стрѣль татарских але далеко выгоднѣйша, непоровнане безпечнѣйша, под осяненіемъ ннѣшным Бѣгородичиным которым Дѣхъ Ст: покрывает П:Бѣу Сила Вышняго &³⁷.

Така апеляція до козаків у контексті війни Священної Ліги з Османською імперією та участі козацьких загонів упродовж 1690-х рр. у

³⁵ РДА, ф. 834, оп. 2, спр. 1592, арк. 1022 (із проповіді 1695 р.).

³⁶ Там само, арк. 394 зв.

³⁷ Там само, арк. 395. Підкреслено в оригіналі.

щорічних походах у Крим та Північне Причорномор'я³⁸ виглядала цілком доречною. Звернення до «молойців» також мало би означати, що представники козацької старшини перебували у храмі. А от відсутність прямих звернень до Мазепи вказує, що гетьмана на пострізі не було. Це підтверджують і видані в Батурині від його імені універсали від 18 та 28 березня³⁹ – у цей час він перебував тут, а не в Києві.

***

Нижче публікую той фрагмент проповіді Стефана Яворського у Києво-Печерському монастирі на Благовіщення 1699 р., в якому казnodія звертається до Маріанни Вігославської. В оригіналі цю частину виділено невеликим відступом від попереднього тексту і горизонтальною лінією від наступного короткого «Epilogus». При відтворенні тексту збережено більшість відсутніх у сучасній абетці літер, окрім йотованого «а» (переданого як «я»). Як «і» передано всі варіанти написання «і»-десяткового. Збережено латинську графему літери «п». Виносні літери та паєрки (на позначення «ъ», «ь», «й») відтворено курсивом у рядку.

Титла, оригінальні скорочення, розділові знаки та поділ на абзаци збережено. Закінчення аркушів позначено знаком «//». Великі літери поставлено за наближеними до сучасного українського правопису правилами. Авторські підкреслення в оригіналі чи виділення прописними літерами фрагментів тексту збережено. Дописки внесено до тексту, а всі особливості написання прокоментовано у підрядкових примітках. Коментарів для пояснення фрагментів, що вказують на певні літургійні особливості чи відсилають до біблійних книг, не подаю – вони цілком прозорі для дослідників.

«[...] А ту южъ до тебе слово моє оборочаю, не межъ юродивыми але межъ премудрѣйшими двами ннѣ⁴⁰ сочисляема блгороднѣйша

³⁸ Див. перелік цих походів: Тарас Чухліб, «Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму в 1687–1699 рр.» *Чорноморська минувшина* 10 (2015): 10–15.

³⁹ *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)*, упор. Іван Бутич (Київ–Львів: НТШ, 2002), 320–321 (№ 280, 281); *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)*, упор. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич (Київ–Львів: НТШ, 2006), II: 229–230 (№ 186).

⁴⁰ Дописано над рядком.

двіце Марціанно Вѣтославска подвоеводзанка волинска мудрою двою тебе нареши достойно и праведно, бо нѣмъ во скоромъ часѣ даст Бѣгъ заспѣвають СЕ ЖЕНИХЪ грядет въ полунощи; ты яко премудрѣйша два, южъ ото нѣи исходии щасливе въ стрѣтеніе Ху Жениху нбсному. Але з яким же уготованіем в тую запускаешься дорогу? З уготованьем власнѣ мудрой двѣ⁴¹ належитым, а Жениху нбсному угодным. А яко жъ может быти уготованіе угоднѣйшее въ стрѣтеніе Ху Жениху нб: яко приносити неувядаемый цвѣтъ чистоты, тому который *ест* цвѣтъ селный и крынѣ удалный, который яко агнецъ⁴² между панѣнскими ліловыми цвѣтами любимую себѣ избирает пажит которому множество паніен в горном Сіонѣ послѣдуютъ.⁴³ А що жъ может быти вдячнѣйшее, яко приносити блговонное цнот панѣнских миро тому которого *ест* імя мироизліянно? Приносити в сердечной лампѣ неугасающий любви Бжїя огонь, тому который *ест* огонь поядающий? Приносити доброволную пицету тому который обнища нам дѣля да мы ницетою его обличимся? Приносити послушаніе тому который послушливѣ быв даже до смерти? Приносити⁴⁴ терпеніе тому которого нѣи видим крестомъ обременнаго єдино терпенія удивителище? //

Блгую избрала єси МРІЕ.⁴⁵

Такое такое власнѣ подобаєт уготованіе мудрым двѣм, которые хотят стрѣсти Ха Жениха нб: и з Ним внийти на браки нбсныя.

Але найбарзѣй мудрым двѣмъ подобаєт мѣти за зєрцало и приклад самую дѣвственну похвалу П:Дву В.Бѣу. Стрѣчаєт она нѣи яко премудрѣйшая Два, и приимует єдинородного Сна Бж: яко Жениха нбснаго въ пречистую утробу свою, яко въ чертогъ прекрасный. Що жъ за приготованье на воспрїятіе такъ великого гостя? Ото першъ осѣненіемъ Стго Дха нѣбы иноческим заслоняєтся покрывалом, сила вышняго & а потым пришелца нбнаго въ полату пречистыя утробы своя воспрїимует. То такое и твое уготованіе блгороднѣйшая двіце въ стрѣтеніе Ха нбнаго⁴⁶. Покрывало іночєскаго смиренїя,

⁴¹ «мудрой двѣ» виправлено з «мудрым двѣм».

⁴² «яко агнецъ» дописано над рядком.

⁴³ «которому множество паніен в горном Сіонѣ послѣдуютъ.» дописано на лівому полі.

⁴⁴ Дописано над рядком.

⁴⁵ Речення дописано на верхньому полі аркуша дещо світлішим чорнилом.

⁴⁶ «въ стрѣтеніе Ха нбнаго» дописано над рядком.

под котрым яко скинія под херувимским осѣненієм, яко луна под хмурнымъ облаком, яко перла под морскими волнами сокрываючися⁴⁷, выдатнѣйшим блистанієм свѣтлѣши при законныхъ умбрах⁴⁸. На похвалу Бгородичину стаєт⁴⁹ з нба архаггль Гавріил. А на похвалу твою стаєт ту в очахъ наших аггелъ оный апокал: которого с:10. видит Іоанъ ст: видѣхъ аггла сходяща въ нбсе оболченна въ облакъ, стой аггле чому лице оболкомъ покрываєшь що за тайну в томъ покритю изявляєшь?⁵⁰ Такими сун агглами всѣ которые колвекъ доброволне сим свѣтом погордивши, всѣ свѣтлости сегосвѣтныи свѣтлост блгородія, свѣтлост фортуни, свѣтлост гоноровъ, свѣтлост достатковъ злата, сребра, каменей многоцѣнныхъ иноческим габитомъ якъ оболкомъ яким покрывають.

Межъ такими агглами и тебе блгороднѣйша дзве нѣ смотрніе Бжїе сочисляєть.⁵¹ Приходишь ѡт великой твоей парентель, ѡт многословутого блгородства, власнѣ якъ аггль с⁵² нбси. По лѣнѣй ѡтчєскоу Марціанна Вігославска подвоеводзанка волынска. По лѣнѣй матернєй Марціанна Мазєпянка сестреница рожеоная⁵³ оного славного Мазєпы вожда⁵⁴ непреодолѣннаго Войскъ Запорозскихъ которому свѣтъ удивляєтся врази трепещут, предъ котрым не толко бѣссурманє, але и самыє стѣны и грады бѣсурманскіє упадають, которого імя єст и будєт ѡт востокъ слнца до запад славно и препрославленно яко грома враговъ. Россій защитителя, хвалы Бжєи ревнителя, цєрквєй украсителя и фундатора, всѣмъ бѣдным неистошимаго⁵⁵ богатства⁵⁶. Сѹт такъ высокого блгородства, влас-

⁴⁷ Дописано над рядком.

⁴⁸ «при законныхъ умбрах» дописано над рядком.

⁴⁹ Далі закрєслєно «ар» (очевидно, недописанє «архангєл/архаггль») і «тут».

⁵⁰ «стой аггле чому лице оболкомъ покрываєшь що за тайну в томъ покритю изявляєшь?» дописано над закрєслєним «дуга на главѣ его, лице его яко слнце нозѣ его яко столпы огненны».

⁵¹ Рєчєннє дописано над закрєслєним «Що жѣ ѡ тебѣ имам глати блгороднѣйша двїцє в іночєский образ нѣ преобразуєма?».

⁵² Виправлєно з «ѡт».

⁵³ Дописано над рядком.

⁵⁴ Літєри «в» та «ж» виплавлєно з інших букв.

⁵⁵ Виправлєно з «неистошимає».

⁵⁶ «яко грома враговъ. Россій защитителя, хвалы Бжєи ревнителя, цєрквєй украсителя и фундатора, всѣмъ бѣдным неистошимаго богатства» дописано

нѣ якъ з нѣа агѣль апокалипсический нѣ в очах наших являшися. Покрываетъ лице свое земный нашъ агѣле грубым іноческаго покрывала оболочком хотячи уподобитися Хрсту и Бѣи бо ежели⁵⁷ самъ нѣ единородный Сѣ Бжій велика совѣта агѣль грубым тѣла члчского покрывается оболочком, ежели⁵⁸ сама вышшая агѣль Пр Дѣа под осѣненіемъ Ст Дѣа нѣбы под яким застает покрывалом.⁵⁹ Слушни было и тебѣ яко премудрѣйшой Дѣвѣ послѣдовати стопам Хвым и Бгородичинымъ. //

Глянте жъ ССл мой якъ щасливый знакъ и прогностикъ ѿт нѣшнього осѣнення и затемнення мысленной луны Бѣи всѣмъ нам иночествующим, а найбарзѣй тебѣ блгороднѣйшая двѣце избранному іночествующих лику нѣ сочисляема. [...]

РДА, ф. 834, оп. 2, спр.1592, арк. 398–399. Автограф.

Bibliography

Bellyaev, Ivan, comp. «Pis'ma k getmanu Mazepa ob ego sestre, gospozhe Vojnarovskoj.» *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostej Rossijskih* 5 (1848): 67–70.

Bidnov, Vasyl. «Mariia Mahdalyna, maty hetmana Mazepy.» In *Mazepa. Zbirnyk*. I: 35–52. Varshava, 1938.

Bilous, Nataliia. «Nevidomi storinky biohrafii Ivana Mazepy u svitli danykh lutskykh grodskykh knyh 1668–1670 rokiv.» In *Zbirnyk materialiv kruhloho stolu «Ivan Mazep ta prostorovo-chasovyi koloryt yoho doby»*. Kyiv, 2024 (forthcoming).

вертикально на лівому полі.

⁵⁷ Фрагмент «Покрываетъ лице свое земный нашъ агѣле грубым іноческаго покрывала оболочком хотячи уподобитися Хрсту и Бѣи бо ежели» виправлено із «А чому жъ земный нашъ агѣле грубым іноческаго покрывала оболочком так ясносвѣтную твою покрываетъ особу? Так власнѣ треба СС. Елико великъ еси толико смирайся.»

⁵⁸ Дописано над рядком.

⁵⁹ Далі закреслено «Овожь и нам всѣмъ иночествующим, а именно тебѣ блгород & двѣце, образъ дається да послѣдуєши стопам Хвым и Бгородичинымъ.» (літеру «і» в слові «іменно» виправлено, вірогідно – з «я»).

Chukhlib, Taras. «Ivan Mazepa yak polkovodets: viiskovi pokhody do Khadzhybeiu, Pivnichnoho Prychornomia ta Krymu v 1687–1699 rr.» *Chornomorska mynuvshyna* 10 (2015): 3–16.

Dokumentalna spadshchyna Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkoho monastyria u Kyievi XVI–XVIII st. z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Zb. dok., comp. by Yu. A. Mytsyk, S. V. Sokhan, T. V. Mitsan, I. L. Syniak, Ya. V. Zatyliuk. Kyiv, 2011.

Harlampovich, Konstantin. *Malorossijskoe vliyanie na velikoruskuyu cerkovnuyu zhizn'*. Kazan', 1914.

Kostomarov, Nikolaj. «Ruina», «Mazepa», «Mazepincy». *Isoricheskie monografii i issledovaniya*. Moskva: «CHARli», 1995.

Kryvosheia, Volodymyr. *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Bilotserkivskyi polk*. Kyiv: Stylos, 2002.

Modzalevskij, Vadim. *Malorossijskij rodoslovník*. Vol. 3. Kiev: Tipografija «S. V. Kul'zhenko», 1912.

Mytsyk, Yurii, and Tarasenko, Inna, comps. «Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (Chastyna 17).» *Siverianskyi litopys* 6 (2019): 72–98.

Ohloblyn, Oleksander. *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu York–Paryzh – Toronto: Vydannia Orhanizatsii Oborony Chotyrok Sobid Ukrainy (OOChSU) – Ligy Vyzvolennia Ukrainy, 1960.

Pavlenko, Serhii. *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky*. Kyiv: Vydavnychy dim «KM Akademia», 2004.

Pavleno, Serhii. *Ivan Mazepa. Dohetmanskyi period*. Kyiv: «Mystetstvo», 2020.

«Pis'mo Orlika k Stefanu Yavorskomu.» *Osnova. YUzhno-russkij literaturno-uchenyj vestnik* 10 (1862): 1–28.

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv, f. 834, op. 2, d. 1592.

Tairova-Yakovleva, Tat'yana. *Ivan Mazepa i Rossijskaya imperiya. Istoriya «predatel'stva»*. Moskva–Sankt-Peterburg: Centropoligraf, 2011.

Tairova-Yakovleva, Tat'yana. *Mazepa*. Moskva: Mlodaya gvardiya, 2007.

Teslenko, Ihor. «Do pytannia pro rodovid Mazep: stari skhemy, novi imena.» *Zapysky NTSh CCLXXV* (2022): 330–367.

Trebnyk mytropolity Petra Mohyly 1646 r. [reprintne vydannia]. P. 2. Kyiv: IVTs UPTs, 1996.

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709), comp. by Ivan Butych, Viacheslav Rynsevych. Kyiv–Lviv: NTSh, 2006.

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709), comp. by Ivan Butych. Kyiv–Lviv: NTSh, 2002.

Vozniak, Mykhailo. «Khто zh avtor t. zv. Litopysu Samovydtisia.» *Zapysky NTSh CLIII* (1935): 1–81.

Abstract

Double Eclipse, Feast of the Annunciation and Mazepa's Niece «Marianna»

The purpose of this publication is to introduce unknown information from the sermon of 1699 of the Kyiv pricher Stefan Yavorskyi, which concerns Ivan Mazepa's niece Marianna Vitoslavska. Thanks to Yavorskyi's mentions, we can establish the date and circumstances of Marianna's taking the veil, and therefore revise the assumptions about the fate of Vitoslavska that proposed in historiography. The publication of the fragment of the sermon is preceded by a short introduction, designed to explain the context of the mention of Vitoslavska, as well as to recall the researchers' assumptions regarding her biography.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanate, Kyiv, nobility, preaching, Marianna Vitoslavska, Ivan Mazepa, Stefan Yavorskyi.

Київська Академія 21 (2024): 312–355.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.312-355
<http://ka.ukma.edu.ua>

Тарас Шманько
Аліція Новак

Діарій єпископа Максиміліяна Рилла

Пропонується публікація невеликого фрагмента з шеститомного Діарія унійного єрарха Максиміліяна Рилла (1715–1793). Текст відчитано зі збереженого латинськомовного рукопису і перекладено українською мовою. У вступному слові подано коротку інформацію про життя й діяльність автора, спочатку монаха-василіянина, згодом єпископа холмського і перемишльського, на тлі суспільно-церковного контексту другої половини XVIII століття. Завдяки збереженому Діарію довідуємося про багато фактографічних даних, які автор збирав, фіксував та доповнював власними коментарями, а також документував копіями різноманітних листів зі своєї епістолярної спадщини. Чи не вперше можемо доволі детально прослідкувати процес становлення молодого унійного священика відразу після навчання у Римі та поступове сходження по звивистих сходах церковної кар'єри, які йому довелося долати, виконуючи непрості доручення. У Діарії також заторкнуто чимало невідомих досі аспектів діяльності Чину василіян і подано особистісні характеристики багатьох ченців у монастирях Київської унійної митрополії. Особливо цінними є інформації, що стосуються унійних єпископів та митрополитів, із більшістю яких Рилло тісно співпрацював чи провадив ділове листування. Подеколи нарапляємо в тексті на згадки про контакти унійного духовенства з римо-католицькими єпископами чи монашими орденами, причому вони зазвичай не стосуються полеміки, непорозумінь чи конфліктів, як можна було б очікувати, а навпаки, декотрі з них засвідчують співпрацю й навіть дружні стосунки. Запроваджуючи в науковий обіг Діарій Максиміліяна Рилла, автори публікації мають на меті заохотити дослідників не лише до вивчення діяльності цього єпископа, а й до активнішого звертання до персональних щоденників духовенства – надзвичайно багатого джерела з історії Церкви.

Ключові слова: Київська митрополія, Максиміліян Рилло, Щоденник, Чин святого Василя Великого.

Щоденники чи діарії люди намагалися вести регулярно, записуючи все, що привертало їхню увагу, зазвичай без автоцензури і не надто дбаючи про те, щоб записи не потрапили в чужі руки. Переважно тут фіксували реалії, котрі автор спостерігав тут і тепер, нерідко безвідносно до ширшого контексту, який на той час міг бути йому й невідомий. Занотовуючи деталі, дотичні власного життя чи життя інших осіб, власник діарія на момент запису подеколи бував недостатньо поінформований стосовно тла описуваних подій чи обставин, тому діаріям нерідко притаманна заангажованість та фрагментарність в описі тих реалій, що потрапляли в поле його зору. Часом автори поверталися до своїх записів, виправляючи чи уточнюючи раніше невідомі їм обставини, або описуючи наслідки, які мала та чи та подія або вчинок. Попри такі особливості, діарії цінні передусім тим, що фіксують персональну авторську оптику, не затьмарену зовнішніми впливами і не надто деформовану ustalеними шаблонами, хоч, звісно, у кожному діарії трапляються партії тексту, написані під впливом зовнішніх чинників чи емоційного стану автора.

Через певні обставини людина часом припиняла вести щоденник, тому деякі діарії дійшли до нас фрагментарно, особливо написані два-три століття тому, але деякі фіксують перебіг усього життя автора – достоту до самого завершення. Такі тексти дозволяють вивчати не лише перипетії його особистого життєвого шляху, а й еволюцію авторських поглядів на різноманітні явища відповідного часу, на моральні, релігійні та емоційні переживання автора. Літературознавці жанрово диференціюють такі тексти, наголошуючи на різниці між щоденниками та мемуарами, проте деякі з них можуть поєднувати в собі обидва жанри.

У цій публікації буде представлено діарій єпископа Київської унійної митрополії XVIII ст. Максиміліяна Рилла (1719–1793) – «*Diarium quotidianum*» у шести томах, який можна назвати своєрідним літописом Василянського чину середини XVIII ст., а водночас літописом власної єпископської діяльності владики Максиміліяна спочатку в Холмській, а далі в Перемишльській єпархіях другої половини цього століття. Завдяки введенню до нього численних

копій листів та інших важливих документів, Дарій єп. Рилла постає як свого роду персональний архів автора. Втім, найціннішою в ньому є авторська оповідь про події, свідком яких він був та справи якими сам активно займався усе життя. Упродовж кількох століть в Унійній Церкві діяло багато непересічних осіб – єпископів, священників, монахів, що залишили по собі помітний слід, особливо коли йдеться про знакові події, активна причетність до яких винесла їх на сторінки церковної історії. Про декого з них сьогодні повідомляється лише кількома рядками в енциклопедичних довідниках, часом навіть без точних дат народження та смерті. Що ж до Максиміліяна Рилла, спочатку монаха-василіянина, згодом єпископа Унійної Церкви, то, попри непересічну активність і причетність до важливих справ, його довго сприймали як другорядну постать на тлі відоміших співбратів-василіян чи єрархів. Свого часу його особистість дочекалася невеликої біографічної розвідки о. Івана Хоми, але, мабуть через латинську мову і малий наклад, ця праця недостатньо відома читачам¹.

Про дату і місце народження Максиміліяна Рилла не збереглося документальних свідчень: згідно з твердженням декого з біографів, він народився у 1715-му або 1719-му році. Місцем його народження вважають с. Рилівку біля Вільна, за іншою версією – якась місцевість під Бобруйськом²; батьки майбутнього єпископа Єронім, шляхтич гербу Венява, і мати Анна Мечніковська були римо-католиками³. З тексту Діарія дізнаємося, що батько помер у 1740 р.⁴, а мати далі мешкала в Головчицях Мозирського повіту⁵. В Діарії згадано про брата і двох сестер⁶, яких автор іноді відвідував. У ватиканських

¹ Ivan Choma, *Maximilianus Rylo episcopus Chelmensis et Peremyliensis (1759–1793)* (Roma, 1953). Згадана публікація є частиною докторської дисертації автора.

² Ibid., 1; Dorota Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku* (Siedlce: Wydawnictwo Werset, 2013), 345. Maria Pidlypczak-Majerowicz, «Рыло Максиміліан» w *Polski Słownik Biograficzny* (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1992), 33: 502.

³ Choma, *Maximilianus Rylo*, 1–2.

⁴ Національний Музей ім. Андрея Шептицького у Львові, Ркл-114 (далі – Діарій, 1), арк. 8.

⁵ Там само.

⁶ Діарій, 1, арк. 2 зв., 8.

архівах є інформація про навчання Рилла, його монаші обіти та священничі свячення у 1742 р., однак у Діарії, що розпочинається власне 1742 р., про це не згадано⁷.

Після завершення навчання⁸, складання чергових монаших обітів і священничого рукоположення о. Максиміліян отримав призначення на проповідництво у м. Вітебську, в місцевій василянській церкві, а згодом став вікарієм у відомому монастирі Пресвятої Тройці у Вільні. Освіченого, доброчесного й активного священика настоятелі стали залучати до важливих служінь як у самому Василянському чині, так і загалом у справах Церкви. Завдяки цьому в його Діарії є свідчення про багато різноманітних подій, про які він був або добре поінформований, або сам брав у них участь. Стрімка церковна кар'єра швидко привела о. Максиміліяна у Варшаву, де його призначили прокуратором Литовської провінції ЧСВВ. Співпрацюючи з апостольською нунціатурою, він займався не лише справами свого монашого чину, а й виконував доручення Полоцького архієпископа Флоріяна Гребницького, адміністратора на той час вакантної Київської унійної митрополії.

За кілька років, у 1756 р., бачимо о. Рилла вже номінатом на Холмську єпископську катедру, позаяк він добре показав себе у різних царинах, чим завоював прихильність у церковних та світських колах, про що детально оповідається у Діарії. Через різні обставини єпископська хиротонія владики Максиміліяна відбулася не відразу, а тільки 1759 р. в Полоцьку⁹. Як холмський, а згодом (від 1784 р.) перемишльський єпископ, Рилло дуже діяльно керував довіреними йому єпархіями, зокрема організував в обох єпархіях семінарії для священиків, особисто візитував парафії, дбав про належне облаштування храмів тощо¹⁰. Після того, як він у 1762 р. отримав від Рима повноваження створити комісію для заснування унійних парафій на південно-східних теренах України, Максиміліян Рилло впродовж

⁷ Choma, *Maximilianus Rylo*, 2–3; Діарій, 1, арк. 1.

⁸ Дехто з дослідників вважає, що Рилло навчався в Колегії Урбаніанум при Конгрегації поширення віри в 1741–1743 рр., однак *Діарій* фіксує перебування о. Максиміліяна на території Речі Посполитої вже в 1742 р. Пор.: Wereda, *Biskupi*, 345.

⁹ Choma, *Maximilianus Rylo*, 6.

¹⁰ Задокументовано, що єп. Рилло між 1759–1762 рр. особисто провів візитації 547 храмів.

1764 р. реалізовував це завдання, що за тодішніх історичних обставин носило політичний сенс. Подорожуючи південно-східними околицями Київської унійної митрополії, він засновував там нові парафії та висвячував священників. Окрім церковних функцій, йому було доручено організувати топографічні виміри Брацлавського воєводства для створення карти, а також зібрати корисну для світської влади інформацію про переміщення московських військ¹¹.

Пізніше, у 1773 р., римська апостольська столиця, зважаючи на авторитет єп. Рилла і його компетенції, доручила йому ще складнішу місію – в умовах російської окупації провести візитацію унійних парафій Брацлавщини. Згідно з традиційним церковно-адміністративним поділом, ця територія належала до Львівської унійної єпархії, тому виник певний конфлікт інтересів, який Варшавська нунціатура залагодила, поймавши Максиміліана Рилла апостольським візитатором із повноваженнями діяти на території чужої єпархії. Це було важливо, оскільки Рилло не лише візитував існуючі церковні громади, але, як і під час своєї першої подорожі, висвячував парохів і засновував нові парафії¹². Друга подорож єп. Рилла завершилася драматично: московська влада у 1774 р. ув'язнила його на кілька місяців у монастирі кармелітів у Бердичеві. Утім, після втручання Віденського двору (а Холмська єпархія після першого поділу Речі Посполитої відійшла Габсбургській монархії), який на прохання Риму звернувся до цариці Катерини II, єп. Рилла звільнили¹³.

Після смерті в 1779 р. Лева Шептицького передбачалося, що єп. Рилло буде піднесений на вакантний престол унійного митрополита, однак плани змінилися, і йому запропонували Полоцьку архієпархію, на той час уже зайняту росіянами. Пам'ятаючи досвід арешту і маючи уявлення про становище Унійної Церкви під російською окупацією, Рилло довгий час зводив із згодою, тож з'явилися інші претенденти, і Катерина II номінувала на цю катедру Гераклія Лісовського¹⁴.

Помер єп. Максиміліан Рилло 22 листопада 1793 р. і був похований в крипті своєї Перемишльської катедрі. На завершення

¹¹ Wereda, *Biskupi*, 187. Pidłupczak-Majerowicz, «Ryłło Maksymilian», 502.

¹² Pidłupczak-Majerowicz, «Ryłło Maksymilian», 502.

¹³ Ibid.

¹⁴ Wereda, *Biskupi*, 72.

варто додати, що відомі нині біографічні дані єп. Рилла не завжди збігаються з інформаціями, які він подає в Діарії, тому вони потребують верифікації шляхом порівняння записів самого Рилла з іншими джерелами.

Збережений Діарій Максиміліяна Рилла охоплює 1742–1793 рр., тобто до смерті автора. Шеститомний рукопис зберігається в Національному Музеї ім. Андрея Шептицького у Львові. Кодекси формату in folio мають різний обсяг, їх написано різними почерками латинською мовою з незначними вкрапленнями по-польськи. В Діарії уміщено багато свідчень найширшого спектру церковного та суспільного життя: автор описує особливості діяльності свого монашого чину та різних церковних інституцій; згадує поіменно й характеризує багатьох тодішніх монахів, священників, єпископів і церковних урядовців різного рангу – як унійних, так і латинських; перелічує, а часом описує багатьох світських вельмож тодішньої Речі Посполитої, королівського двору тощо. В Діарії є численні інтерполяції: копії листування Рилла з церковними та світськими особами, а також копії листів інших людей, що до нього потрапляли. Чималу частину записів становлять довші чи коротші візитаційні акти унійних парафій та монастирів, часом із детальними статистичними даними.

Слід зауважити, що текст (наприклад, початок I тому) було, мабуть, переписано набагато пізніше від подій, про які там ідеться: схоже, це було зроблено на підставі давніших нотаток самого о. Рилла, оскільки в записах періодично натрапляємо на хронологічні неточності й плутанину. Надто конвенційний стиль і надмірне підкреслення церковної та світської титулатури осіб, згаданих у Діарії, теж, як видається, може свідчити, що текст зазнав редагування – не виключено, в передбаченні, що Діарій слугуватиме нащадкам як історичний документ.

Для цієї публікації з шеститомного Діарія обрано невеликий фрагмент першого тому – за період від березня по квітень 1747 р. На початку цього фрагмента ретроспективний виклад, зазвичай притаманний мемуарам, переходить у класичний щоденниковий наратив із детальним документуванням повсякденного життя. У попередніх записах 1742 р. й пізніших, аж до публікованого уривка, о. Рилло розповідає про події після завершення навчання в Римі, повернення до свого монастиря в Литву й призначення на різні

священничі служіння, а також про власні подорожі й стосунки зі співбратами василіянами, монастирське життя, ба навіть про деякі особливості міжконфесійних взаємин. Загалом ця розповідь дотримується послідовної хронології, хоч у деяких місцях, як уже зазначалося, є фактографічні неточності.

Згідно із записом у Діарії, наприкінці березня 1747 р. молодий монах Максиміліян Рилло отримав завдання виїхати до Варшави, де, серед іншого, йому доручили важливу місію – домогтися дотримання давньої практики вибору митрополита на вакантний престол із поданням для подальшої номінації, що її мав здійснити король Речі Посполитої й затвердити римський апостольський престол. Причиною, яка спонукала до цього, стали події після смерті митрополита Атанасія Шептицького наприкінці 1746 р. Як стверджує Рилло, ані отці василіяни, ані єпископи Унійної Церкви завчасно не повідомили нунціатуру і короля про намір обирати митрополита згідно з усталеним звичаєм, відтак через приватні старання декого з магнатів, а головню через бажання певних церковних кіл і деяких єпископів склалася ситуація, за якої митрополита могли призначити без подання від ЧСВВ і від унійних єрархів. Василіяни, з середовища яких здавна походили майже всі єпископи та митрополити, спохопилися й почали шукати способів, як виправити ситуацію.

Максиміліян Рилло, очевидно komponуючи свій Діарій із давніших нотаток, вирішив доповнити текст опису свого прибуття до Варшави 25 березня 1747 р.¹⁵ копіями кількох листів, що стосувалися найважливішої з доручених йому справ. Йдеться про лист Теодосія Коницького, провінціала ЧСВВ у Литві, та інших впливових василіян до тодішнього нунція у Варшаві Альберіко Аркінто¹⁶, листи до аудитора нунціатури, латинських єпископів, підканцлера Великого князівства Литовського Чорторійського та кількох інших магнатів при королівському дворі¹⁷. У листах, долучених до згаданого запису в Діарії, послідовно викладено позицію чернецтва та єрархів Унійної Церкви в справі призначення нового митрополита. Тим, кого впливові церковні середовища хотіли бачити своїм ми-

¹⁵ *Діарій*, 1, арк. 24.

¹⁶ Італ. Alberico Archinto, архієпископ, нунцій в Речі Посполитій у 1746–1754 рр.

¹⁷ *Діарій*, 1, арк. 26–27 зв.

трополитом, був Флоріян Гребницький, Полоцький архієпископ, натомість їхні опоненти хотіли поставити митрополитом Луцького єпископа Теодосія Рудницького, і навіть уже подбали про королівську номінацію для нього¹⁸.

Прибувши до Варшави, Рилло відразу розпочав бурхливу діяльність, став відвідувати церковних і світських достойників, провадити активне листування зі зверхниками ЧСВВ та деякими єпископами Унійної Церкви. На сторінках Діарія описано залаштункову боротьбу за митрополичий престол. Активність Рилла виявилася досить успішною, оскільки, за його словами, нунцій зайняв прихильну позицію і щодо виборів митрополита, і щодо кандидатури архієпископа Гребницького¹⁹. У Варшаві о. Максиміліян, як згадано в Діарії, спочатку мешкав у палаці унійних митрополитів, винаймаючи за 8 тинців на тиждень помешкання у приміщеннях, виділених супрасльським василіянам, котрі ще 1721 р. переселилися до Варшави²⁰. У березні того ж 1747 р. Полоцький архієпископ Флоріян Гребницький доручив о. Риллові опіку над цілим варшавським митрополичим палацом. Як відомо, згідно з ухвалою Замойського собору 1720 р., Полоцький архієпископ після смерті митрополита ставав адміністратором вакантної митрополії, тобто опікуном церковної власності аж до обрання нового митрополита²¹. Цікавою є інформація про спроби деяких магнатів орендувати загаданий палац і суперечку між претендентами на цю оренду²². Діарій Рилла містить чимало деталей з описом тогочасного побуту, соціальних стосунків та інших реалій. Наприклад, о. Максиміліян згадує про подарунки, які через нього передавали чиновникам нунціатури: шкури білого ведмедя, бочку меду тощо²³. Одну з деталей його побуту, змальовану в опублікованому фрагменті, ілюструє такий запис:

¹⁸ Діарій, 1, арк. 27 зв.–28.

¹⁹ Діарій, 1, арк. 28.

²⁰ Див. Діарій, 1, арк. 28. Будинок унійних митрополитів у Варшаві на вулиці Подвале (Podwale), 15 під час Другої світової війни було знищено, згодом відбудовано зі змінами у плануванні.

²¹ Ростислав Паранько, Ігор Скочиляс та Ірина Скочиляс, упор. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, кн. 1: Діяння та постанови (Львів: УКУ, 2021), 357.

²² Діарій, 1, арк. 28 зв., 29 зв., 30.

²³ Там само, арк. 29.

Трете квітня. Того дня я вирушив у Яблонну за дві ліги звідси. Я найняв віз та коней за 10 тинфів – це крім сплати за човен через Віслу, адже мусив переправитися через цю ріку²⁴.

В іншому місці Діарія згадуються книги, які належало придбати й відіслати до Вільна латинському єпископові Сапізі, що вказує на близькі стосунки василіян із римо-католицькими єрархами в Литві²⁵. В іншому записі о. Максиміліян стверджує, що почав вивчати французьку мову:

Спонукала мене до таких студій нагальна потреба, адже це була спільна мова для всіх придворних магнатів – тих, із ким я мусив вести перемовини про майбутню московитську комісію та інші справи. Хто володів цією мовою, той був магнатам якнаймиліший²⁶.

Згадані деталі перебування о. Рилла у Варшаві додають живих барв сухим реляціям про його канцелярські заняття і ділову кореспонденцію, які посідають так багато місця у Діарії цього періоду.

У Речі Посполитій XVIII ст. єпископів сприймали нарівні з державними достойниками, а багато хто мав неабиякий вплив на королівському дворі. Контакти Рилла з латинськими священиками та єпископами заслуговують на окрему увагу, зокрема ті, що не були безпосередньо пов'язані з його обов'язками при варшавській нунціатурі. Уже в перші дні свого перебування в Варшаві о. Максиміліян отримав запрошення на Великдень від впливового римо-католицького єрарха, Плоцького єпископа Антонія Себастьяна Дембовського, який перед прийняттям священства займав високі посади при королівському дворі, але не відцурався політичної діяльності й тоді, коли став єпископом: як про це пише Рилло далі, він був задіяний у справах комісії щодо православних Речі Посполитої²⁷.

Стосовно виборів нового унійного митрополита автор Діарія листувався не тільки з адміністратором митрополії, але й з латинським єпископом-коад'ютором у Вільні Йосифом Сапігою, що вказує на зацікавлення цією справою римо-католиків. Показово, що й небажаний претендент на митрополичий престол єп. Теодосій Рудницький доручав римо-католикові о. Вишинському, тодішньому прокураторові згромадження місіонерів, передавати

²⁴ Там само, арк. 28 зв.

²⁵ Там само, арк. 29.

²⁶ Там само, арк. 28 зв.

²⁷ Там само, арк. 29 зв.

листа Риллу²⁸. Про градус дискусії навколо призначення митрополита свідчить приклад, який наводить Рилло в Діарії: нібито князь Чорторійський, віцеканцлер Великого князівства Литовського, був обурений «анонімкою» на єпископа Рудницького, в якій того звинувачували, що він не згадує на літургії римського папу і благословив друк літургійної книги (в Почаєві), суперечної з католицьким духом²⁹.

Як читаємо в Діарії, окрім вибору нового митрополита, Рилло займався й поточними справами ЧСВВ, що їх треба було вирішити через нунціатуру, адже василіяни підлягали не юрисдикції місцевих єпископів, а безпосередньо Римові. Ішлося про суперечки й конфлікти у монастирях, які часом набували такого розмаху, що для їх залагодження доводилося залучати нунціатуру у Варшаві³⁰. Хоч після Замойського собору 1720 р., який нібито врегулював усі спірні міжобрядові питання, проминуло кілька десятиліть, однак латинники раз по раз звинувачували опонентів з Унійної Церкви в недостатній «католицькості», зокрема коли йшлося про латинізаційні нововведення в літургійних текстах, узаконені згаданим собором. Промовистою є згадка в Діарії про закиди аудитора нунціатури на адресу виданого у Почаєві літургійного тексту. Найімовірніше, йшлося про Требник 1741 р., однак цитовану в Діарії латинською мовою фразу з нього («Вічним провидінням оборони в правлінні патріархів, митрополитів, єпископів і короля, просимо Тебе, а Ти вислухай») важко ідентифікувати на 720 сторінках Требника, оскільки при перекладі з церковнослов'янської її, мабуть, дещо перекурили³¹.

В опублікованому фрагменті Діарія о. Максиміліян кілька разів згадує про комісію в справах православних, до якої він був причетний: очевидно, в наступних партіях тексту інформації про неї буде більше. Про неабияку заангажованість Рилла у цю справу свідчить його запис:

Сімнадцятого [квітня]. Цього дня я почав писати розправу чи радше інформацію для майбутньої комісії зі схизматиками, а тому відвідав громадську бібліотеку весвітлішого дому Залуських, яку нещодавно,

²⁸ Там само, арк. 29.

²⁹ Там само, арк. 28 зв.

³⁰ Там само, арк. 28–28 зв.

³¹ Там само, арк. 29.

а саме 1745 року, звів для загального вжитку всіх учених Н[...]³² Залуський, референдарій королівства Польщі. Там я відшукав книжки, що прислужилися моїй розправі³³.

Як бачимо з подальших записів, Рилло, серед іншого, опікувався проектом відкриття у Боруні³⁴ василіянської школи для «шляхетної молоді», яка через недоступність освіти «залишається занедбаною». Зокрема, він виклопотав через князя Чорторийського королівський привілей 1746 р. василіянам Литовської провінції на відкриття цієї школи³⁵.

Хоч в опублікованому нижче уривку міститься небагато інформації про богослужбові практики єп. Рилла, однак відомо, що він дбав про літургійне життя Унійної Церкви, на той час златинізоване настільки, що подеколи було важко відрізнити унійний храм від костела латинників. Ще Антон Петрушевич звернув увагу на те, що в Діарії згадано лист Рилла до нунція у Варшаві від 22 лютого 1776 р. стосовно виправлення Літургикона – із вказівкою на неоднорідність його видань надрукованих раніше, які використовують в унійних храмах, і на потребу впорядкувати богослуження³⁶. Звертався він також свого часу й до нунціатури з приводу введення григоріанського календаря³⁷.

Увесь текст Діарія написаний на канві літургійного року, тому в ньому періодично натрапляємо на згадки про церковні празники та участь єпископа у богослуженнях. Утім, вони дуже лаконічні й зазвичай зводяться до константацій: «Друге квітня. Була неділя, яку присвячено набоженству та благочестивим розвагам, адже все робимо на Божу честь», або «День дев'ятий. Була неділя, до полудня – звичне набоженство»³⁸. Тому, щоб уявити ставлення єп. Рилла до східного обряду, потрібні додаткові джерела. Дещо про це писав згаданий вище о. Іван Хома у своїй докторській дисертації,

³² Н[...]: нерозбірливо; йдеться про Юзефа Анджея Залуського.

³³ *Діарій*, 1, арк. 30 зв.

³⁴ Тепер містечко в Ошмянському районі Гродненської області Республіки Білорусь. За часів єп. Рилла там діяв монастир ЧСВВ.

³⁵ *Діарій*, 1, арк. 30 зв.

³⁶ Там само, 4, арк. 67, 79. Антон Петрушевич, *Холмская епархия и святители её по 1866 год* (Львів, 1867), 144–145.

³⁷ Там само, 145.

³⁸ *Діарій*, 1, арк. 28 зв.

однак частина з розглядом літургійної проблематики, на жаль, не увійшла до його друкованої книги.

Врешті, не можна оминати такої важливої сторінки життя єп. Рилла, як коронація Холмської чудотворної ікони Богородиці 15 вересня 1765 р. Як активний промотор і організатор усієї акції, владика Максиміліян згодом видав друком власний опис цього пишного дійства³⁹. Діарій також свідчить про особливе благочестя автора стосовно св. Йосафата, збереженням чиїх мощей він активно займався, коли оприявнилася небезпека московської окупації у 1766 р.⁴⁰ Православні опоненти вважали Рилла латинізатором східного обряду, оскільки він придбав орган для унійного храму в Замості, а також обдаровував унійні церкви монстранціями для звершення латинізованих паралітургійних богослужень. Однак зважаючи на його походження від батьків латинників, навчання в Римі, перебування в монастирях василіян, які ширили латинізацію по всій Унійній Церкві, годі було очікувати від єп. Рилла пієтету перед східним літургійним благочестям, про яке тоді мало хто й згадував, адже на той час уже сформувалася нова літургійна ідентичність, синкретична за своєю формою та змістом.

***

Підсумовуючи можна констатувати, що Діарій єп. Максиміліяна Рилла є надзвичайно важливим джерелом з історії Унійної Церкви XVIII ст., оскільки тут міститься цілий пласт важливої інформації про діяльність церковних структур та їх взаємодію з державними установами й окремими впливовими магнатами Речі Посполитої в переддень її падіння. Щоденниковий характер цього джерела посприяв наведенню великого фактографічного матеріалу й цінних відомостей про багатьох осіб не лише з вищого духовенства, але й про тих, з ким єп. Максиміліян Рилло залагоджував якісь практичні справи, листувався, належав до спільного монашого чину чи чув про них упродовж довгих років свого служіння. Публікація фрагменту

---

³⁹ Maksymilian Ryłło, *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w Chełmskiej katedrze obrządku greckiego ... odprawiona roku 1765* (Berdyczów, 1780); Петрушевич, *Холмская епархия*, 94.

⁴⁰ Національний Музей ім. Андрея Шептицького у Львові, Ркл-115 (далі – Діарій, 2), арк. 272.

Діарія, можна сподіватися, посприє зацікавленню непересічною постаттю Максиміліяна Рилла і його діяльністю.

Фрагмент Діарія єп. Максиміліяна Рилла⁴¹

Том I, арк. 23 зв.–30 зв.

Рік Христовий 1746⁴²

[...]

|23 зв.|

[Березень]

За три дні до празника святого Казимира, чії мощі цими днями перенесено до срібного гробу значної вартості, до Вільна надійшло сповіщення про проведену в фільварку Черсвяті⁴³ провінційну консультацію. З неї мені надіслано послухний лист, щоб я вирушав до Варшави для просування на митрополита всесвітлішого архиєпископа Полоцького і для участі в комісії, організованій разом зі схизматиками. Отож передавши Віленський монастир, де я був вікарієм, у розпорядження велебного отця Білецького, і придбавши все потрібне для подорожі, я відбув у сам день празника святого Казимира⁴⁴. Я відспівав службу перед його мощами, бо у Вільні у наших є звичай щороку відспівувати вотивну службу. До Варшави я їхав через Ятвіськ; помінявши там коней, прибув до Варшави.

|24|

25 березня 1747 року.

Щойно зазначеного дня я прибув на Прагу, передмістя Варшави.

⁴¹ Переклад з латини Ростислава Паранька.

⁴² У рукописі помилкова дата – 1745 р., замість 1746 (див. арк. 21.). Тут, наприкінці тексту за 1746 р. (арк. 23 зв.), описано від їзд о. Рилла з Вільна до Варшави на нове служіння в день празника св. Казимира 4 березня, натомість наступний текст – вже за 1747 р. – починається з опису його прибуття до Варшави 25 березня того ж року. Очевидно, при переписуванні Діарія вкралася якась хронологічна помилка, бо записи за попередній 1746 р. завершуються 4 березня.

⁴³ Тепер Черствяди Ушачського району Вітебської області, Білорусь. Колись фільварок полоцьких василіян. Див. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1928 оп. 1 спр. 268, «Инвентарь фольв. Судилов, Гутов и Черсвяты полоцких монахов-базилиан».

⁴⁴ 4 березня.

Через Віслу переплив⁴⁵ із великими труднощами, адже ця щонайстрімкіша ріка через мінливу зиму до кінця не замерзла. Я винайняв покій у наших супрасльських ченців, які мають резиденцію в палаці всевітлішого митрополита і, полагодивши звичні справи щодо співмешкання, пішов до всевітлішого аудитора священної нунціатури.

26 числа я віддав йому листа до високопреосвященного нунція такого змісту.

«Всвітліший, високопреосвященний та ін.

Ми, молільники вашого високопреосвященства, виховані святою матір'ю Церквою для порання⁴⁶ Христового виноградника, перебуваючи під покровительством Вашого високопреосвященства й добре усвідомлюючи, що складатимемо звіт і за вже виконане, і за те, що буде виконано, заради ретельнішого та швидшого виконання рекомендуємо висунути відрядженого нами до Варшави велебного Максиміліяна Рила, колись питомця Колегіуму [Конгрегації] Поширення віри⁴⁷, а нині прокуратора справ. Вірний шанувальник своєї Матері, насичений із її персів належною вченістю та побожністю, він, щойно довідається від нас про те, що піде на подальше воздвиження Церкви, доповість Вашому високопреосвященству, і невинно від імені нас усіх благатиме про погодження всього, що вбачатиметься для цього сприятливим. Вашому високопреосвященству видно і те, що схизматики (аби ми, котрі перебуваємо в лоні святої Матері Церкви, не поширювали католицької віри на подальші території як великого князівства Литовського, так і королівства Польського) запропонували на вальному сеймі єдино заради звуження меж католицького вчення й завдяки московитському просуванню вставили у комісарський присуд, і те, що ледве зосталося |24 зв.| в силі, а саме, щоб у нашому посіданні залишилися численні монастирі, чи то фундовані для нас, об'єднаних зі святою Римською Церквою, чи то долучені до нас через добровільне приєднання, але за твердженням некатоліків начебто силоміць у них відібрані. Видно також, що після кончини всевітлішого Атанасія Шептицького, митрополита всієї Русі, ми

⁴⁵ Виправлено з «переправився».

⁴⁶ Виправлено з «возвищення».

⁴⁷ Мова про Конгрегацію поширення віри.

опинилися без потужного покровительства; це було б дрібницею, якби серця усіх утихомирилися й вони визнали себе підлеглими декретам нашого святішого апостольського владики та статутам Дубенської капітули, скріпленим його декретальною грамотою. На це ми сподівалися, та натомість горюємо через супротивне. Вражає нас чутка, що деякі з наших єпископів, знехтувавши давнім узвичаєнням, практикованим при обранні єпископів, і, не приймаючи Дубенської капітули, скріпленої декретальною грамотою святого престолу також і щодо цього пункту, та без відома чину (який звично виносить своє судження про вихованих у ньому) з усіх сил прагнуть наперекір законам запропонувати себе для представлення священній королівській величності. Дехто вже й вихваляється⁴⁸ перед магнатами та державними міністрами як королівства Польщі, так і Великого князівства Литовського, начебто їх з уклінними проханнями рекомендував чин, нам, однак, про таке цілковито не відомо. Не сміємо припускати й того, щоб на таке погодився наш велебніший генерал, щонайзаслуженіший отець, який присягнув непорушно дотримуватися конституцій Дубенської капітули, адже конституція цієї капітули (як видно із долученого тут витягу) прямо вказує: вибори митрополита мають проводити не лише єпископи й генерал, а й констульторії кожної провінції в повному складі; це докладніше Вашому високопреосвященству роз'яснить відряджений нами прокуратор. Не заперечуємо, що в сукупності Польської та нашої провінцій не бракує достойних своїми заслугами предстоятелів. І все ж, зваживши обдарування їх усіх, не бачимо когось старшого та заслуженішого за всесвітлішого Флоріяна Гребницького, архієпископа Полоцького: він один з-поміж усього сонму єпископів удостоївся того, що на Замойському соборі його затверджено адміністратором митрополії аж до подальшого розпорядження святого престолу. Згодом, після предовгого й сповненого трудів життєвого шляху, – адже він 70 років посеред схизм керував стадом, яке довірив йому святий престол, – коли він навідався до апостольських порогів [25] у справах власної Церкви, Бенедикт XIII, з огляду на його всебічно перевірену чесноту, долучив його до сонму своїх прибічних помічників. Отож якби й заблаглося нашій провінції (хай Бог боронить!) обставати за кимось всупереч де-

⁴⁸ Виправлено з «вихваляються».

кретам апостольського престолу, вона напевне просувала б не кого іншого, як всесвітлішого, високопреосвященного й велебнішого владику Флоріяна Гребницького, архієпископа Полоцького: він бо ще до того, як його взято на предстоятеля, здобув ступінь доктора філософії й богослов'я у Віленському питомництві й багато років віддавався проповідництву та місіям, а врешті-решт його було схвалено й узято до єпископського служіння. Особливе заступництво Вашого високопреосвященства потрібне для двох цілей. По-перше, якби в ході комісії за московитським сприянням замишлялося щось шкідливе для поширення католицької віри, цьому, завдяки прозорливості Вашого преосвященства, буде дано відсіч. По-друге, якби почав здійснюватися якийсь спротив апостольським ухвалам та непокора затвердженням законам, це буде приборкано й першість буде віддано заслуженішому. Заради допильнування цього та іншого упродовж очікуваних спорів у священному трибуналі посилаємо свого прокуратора, а щоб він легше знайшов ласку у Вашого високопреосвященства, нашим сукупним смиренным проханням рекомендуємо Вашому високопреосвященству дозволити йому доступ до себе та до своєї служби. Він поінформує Ваше преосвященство про стан уніатів та опише обставини, в яких ми перебуваємо, намагатиметься все обернути на воздвиження святої Церкви і укріпить нас в ласці Вашого високопреосвященства. А ми, запевняючи про свої молитви за щасливе довголіття Вашого високопреосвященства, зостаємося з поцілунком священних тороків.

26 лютого 1747 року в Черсвітах. Теодосій Коницький, провінціал Чину святого Василія Великого в Литві. Іраклій Лисянський, протоконсультор. Максиміліян Завадський, консультор. Юстин Чечковський, секретар. гедеон Бейнор, секретар велебнішого провінціала».

Схожого листа я доставив велебнішому аудиторіві священної нунціатури. Він був такого змісту.

«Всесвітліший і велебніший та ін.

Зібравшись вперше після скорботної кончини всесвітлішого владики Шептицького на нараду в справах нашої провінції, ми, щоб виявити глибшу пошану [25 зв.] як високопреосвященному владиці нунцієві, нашому заступникові, так і Вашому всесвітлішому преосвященству, а також мати змогу допильнувати поточні справи, що їх розглядають як у священній нунціатурі, так і при королів-

ському дворі, обрали прокуратором провінції велебного отця Максиміліяна Рила, якого щонайсмирніше представляємо Вашому всесвітлішому преосвященству й доручаємо щонайосібніший ласці та заступництву. Найголовніший клопіт усього нашого чину в тому, щоб за вакантного митрополичого престолу наш чин і кожного з нас зокрема не було ушкоджено в правах. Не перелічуємо давніших прав, які запевняють чинові голос у обранні митрополита, адже вони віддавна служили тільки нашій Литовській провінції під титулом згромадження Пресвятої Тройці, однак мовчати про новіші, встановлені на Дубенській капітулі, нам не дозволяє добре знана послухність святому престолу, очевидна справедливість і само належне сумління. Не сумніваємося в прекрасній обізнаності Вашого всесвітлішого преосвященства про те, що після ухвали щасливо правлячого верховного понтифіка встановити по всьому королівству Польщі єдине монаше згромадження василіян його блаженство через всесвітлішого Сорбеллоні, щонайдостойнішого апостольського нунція, проголосив проведення в Дубні капітули, а головувати на цій капітулі поставив вищезгаданого всесвітлішого митрополита; а щоб іще багатше уділити нам своєї вітцівської милостивості, задля сприяння нашим нарадам відрядив апостольським авторитетом послом владику єпископа Зенопольського. Не оминув цієї капітули своєю милостивою королівською завбачливістю й найясніший Август III, наш щасливо правлячий володар; адже преосвященна величність надіслав на ту ж таки капітулу своїх послів (щоб ми не постановили там чогось невгодного його величності) й зволив, щоб вони взяли у ній участь. Уповноважені на це посланництво публічним документом, що його видала більша канцелярія королівства, на наші засідання з'явилися всесвітліший Рудницький, єпископ Луцький нашого обряду, і всесвітліший Шешовський, офіціал латинського обряду і настоятель Луцької катедри. І от усі всесвітліші єпископи нашого обряду упродовж близько трьох тижнів завзято обговорювали справи єрархії та чину. Проведена з такою урочистістю капітула підготувала позитивний закон, який повторив та підтвердив давнє право обрання митрополита єпископами та василіянським чином через пряме голосування не лише генералів, [26] а й провінційних голів чину. Для того, щоб скріпити цю Дубенську капітулу вічною та непорушною міццю, на прохання єпископської колегії та на щонайсмирнен-

ніші благання нас усіх наш святіший владика папа Бенедикт XIV, щасливо правлячий католицькою Церквою, у своїй якнайвищій ласкавості зволив затвердити її апостольським авторитетом. Усе це цілком виразно видно з актів вищезгаданої капітули і з декретальної грамоти нашого святішого владика, яка починається словами «Серед численних». Опираючись на такий поважний закон, наша провінція ніколи й у думку не могла взяти, щоб чи то самі його автори, чи будь-хто інший повстав проти того-таки закону і, знехтувавши вибором або голосуванням єрархії й чину, спробував домогтися королівської номінації. Чи то помислимо про папське схвалення, чи про погодження наших законів королівською делегацією, чи, врешті-решт, одностайне голосування всіх всесвітліших єпископів за встановлення вищезгаданого закону переконували нас і переконуватимуть у його непорушній силі та неухильності його виконання й обов'язковому для всіх послуху святому престолові, як і твердість королівської згоди через делегацію та очевидна й прийнята всіма справедливість впроваджуваного. Нині ж до нас доходять аж ніяк не порожні чутки про порушення такого поважного закону, які недарма проймають нас страхом: ми ж бо чуємо, що дехто намагається уневажнити закон, отримавши королівську номінацію без попереднього обрання, а дехто з-поміж них ще й вихваляється опорою на рекомендацію всього чину. Якби, однак, хтось надав таку рекомендацію приватно, вона ніяк не допомогла би рекомендованому, а надавачеві мала би дуже нашкодити, адже виявилась би діаметрально протилежною схваленій апостольським престолом конституції Дубенської капітули. А втім, якби ченцям вільно було приватно рекомендувати на такий високий предстоятельський сан, то сама справедливість спонукала би нашу провінцію надати рекомендацію всесвітлішому владичі Флоріанові Гребницькому, архієпископові Полоцькому. Цей щонайдостойніший предстоятель шляхетного походження, споріднений із родинами великих магнатів держави, присвятив першоцвіт своєї юності Богові у чернецтві. Вишколений папським коштом у питомництві, він здобув ступінь з богослов'я у Віленській академії, і якнайзразковіше провів численні літа свого чернецтва у місіонерстві, проповідництві та лекторстві. Далі 25 років тому на прохання нашого чину і винятково з огляду на чесноти, вченість і заслуги його висунуто на архієпископство на престолі блаженного мученика Йоса-

фата. Істинний спадкоємець апостольського мученика, своєю апостольською ревністю в поширенні віри в Полоцькій архієпископії, раніше вплутаний у численні схизми, здобуттям на верненні його турботою до Христової обори численних цілих парафій разом з парохами та церкв⁴⁹, відвагою та вправністю в доланні труднощів у скрутних обставинах на більшу славу Божу та приріст католицької віри, дивовижною спроможністю і щонайглибшим благоговінням перед святим апостольським престолом та покорою його наказам він випромінював такі пахощі заслуг, що сам справедливий суддя заслуг – верховний понтифік – зволив зробити його своїм домашнім предстоятелем і піднести до помічництва при своєму папському престолі. До того ж (за всієї нашої щонайглибшої поваги, належної всесвітлішим архиєпископам нашого обряду) в єпископській колегії не знайдеться жодного, хто перевершив або перевищив би архиєпископа Полоцького чи то вченістю, чи то заслугами, чи то покликанням як до чернецтва, так і до єпископського служіння. Проте, оскільки попри нашу готовність, дотримання встановлених апостольським престолом законів забороняє нам прямо рекомендувати у нашому приватному проханні навіть заслуженого предстоятеля, то полишаємо всю цю справу на Боже провидіння та якнайвільніший розсуд святого апостольського престолу. Благаємо лише завбачливості та пильності високопреосвященного владики нунція, щоб у теперішніх буремних обставинах вакантної митрополії не було зламано те, що схвалив своєю вищезазначеною декретальною грамотою святіший Христовий вікарій на землі, і щоб бува не вийшло чогось супротивного папському авторитетові (йому ж бо кожен неодмінно має коритися). Щонайсмирненніше благаємо Ваше всесвітліше преосвященство ласкаво дати хід цим нашим проханням перед високопреосвященим владикою нунцієм, нашим покровителем. Цього закону, урочисто ухваленого на Дубенській капітулі, неперервно дотримувалося монаше згромадження, що його відновив у Русі блаженної пам'яті Урбан VIII. Навіть не згадуючи про давнину, можна й нещодавно це добачити в обранні владики Лева Кишки єпископами та василіянським чином у Новогрудку, а також владики Атанасія Шептицького, яке завдяки декретові священної Конгрегації поширення

---

⁴⁹ Виправлено з «церквами».

віри (із застереженням непорушності прав [василіянського] чину) лише того одного разу за дорученням преосвященного владики Паулація було здійснено тільки єпископами. Те, що наш чин не взяв участі в цьому обранні, аж ніяк не є перешкодою: це сталося силою декрету священної Конгрегації поширення віри, яка так розпорядилася лише того одного разу, ще до появи того закону, який ухвалено за сприяння всесвітліших послів його королівської величності й канонізовано папським повелінням. Нині ж, якщо наш чин не допустять до обрання, це завдасть відчутної шкоди папському авторитетові. Застосуй же, всесвітліший владику, за своїм звичаєм відважно твій щонайрозважливіший авторитет для збереження цього винятково необхідного для убезпечення католицької віри в Русі якнайпочеснішого для апостольського престолу номінування та аж ніяк не загрозливого для священної королівської величності обрання митрополита. Такий-бо звичай Вашого всесвітлішого преосвященства здобуде йому превелику заслугу перед Богом і святим апостольським престолом, а нас зобов'яже, щоб ми і щоденними молитвами за здоров'я та якнайшасливіші успіхи, і готовністю до будь-яких послуг довічно засвідчували своє зобов'язання, що з ним та з найсмиреннішою пошаною зостаємося і т. д., і т. д.»

[26 зв.] Далі йдуть підписи, як вище.

Прочитавши цього листа, всесвітліший аудитор вибухнув: «Цей лист – як гірчиця по обіді!» Він дуже нарікав на наших за нерішучість, що не сповістили раніше про ті права йому, а надто велебнішому генералові, якому він писав у цій справі, але не одержав жодної відповіді. Серед іншого він із подивом сказав, що між єпископами нашого обряду немає жодної одностайності: шукаючи свого, вони, навіть всупереч закону, сміли наполягати на королівському номінуванні, а виборами цілковито знехтувати. То, казав він, були всесвітліший Рудницький, єпископ Луцький, і всесвітліший Володкович, єпископ Холмський. Виявивши мені багато знаків приязні, він сказав, що високопреосвященний нунцій готовий докласти всіх старань для проведення виборів, і по секрету показав листа на цю тему, якого високопреосвященний нунцій надіслав йому з Дрездена. У цьому листі високопреосвященний нунцій виявляв свою волю на користь виборів, проте скаржився на наших, що не представили йому жодних прав. Після цих та інших розмов він мене відпустив.

Схожі листи я доставив і магнатам королівства, передусім всесвітлішому єпископові Плоцькому Себастьянові Дембовському⁵⁰ і превисокому князеві Чорторийському, віце-канцлерові Великого князівства Литовського. Перший лист такого змісту.

«Всесвітліший і т. д. Копія листа до всесвітлішого Дембовського, єпископа Плоцького.

Йогомось найясніший володар король ніколи не міг би успішніше забезпечити інтереси святої віри, аніж доручивши полагодити розбіжності, що постали між уніатами й неуніатами, найвищій увазі Вашої мості ясновельможного добродія; усьому ж бо польському світові відома апостольська горливість, єпископська чуйність і щонайвища сенаторська прозорливість Вашої мості ясновельможного пана добродія. А тому ми, уклінно вшановуючи й присягаючи неухильно виконати присуд вашої мості ясновельможного пана добродія щодо нашої появи з документами в листопаді перед священною Фемідою, водночас щонайпокірніше благаємо про якнайміцніший захист ним усіх прав та інтересів нашого чину та провінції. Непоправна смерть переставленого в Бозі його мості ясновельможного владики митрополита Атанасія Шептицького позбавила Руську Церкву першопредстоятеля, а наш чин – голови капітул та покровителя. І от із чуток довідуємося, що деякі їх мості владики єпископи нашого обряду без узгодження з чином вихваляються, начебто, спираючись на законне прохання, вдаються до королівської милості по номінуванні на митрополичий сан. Однак наша провінція чекала звичного в таких обставинах зібрання для наради на цю тему, не видавала жодних декларацій і не сміла обстоювати жодного з їх мостей владик єпископів без попереднього обговорення з Польською провінцією. А тому, запобігаючи підступному поширенню без нашого відома хибних повідомлень від імені всього чину та їхньому впливу на ясновельможних мостей панів, котрі ласкаво захищають права чину, із щонайглибшою пошаною вдаємося до нашого ясновельможного пана добродія, благаючи про таку ласку, щоб своїм превисоким авторитетом спонукав ясновельможних їх мостей панів канцлерів обох народів призупинити рекомендації на нині вакантний митрополичий уряд, і підкріпив це власною твердою рекомендацією - аж доки ми, зібравшись разом

---

⁵⁰ Римо-католицький єпископ.

від обох провінцій у встановлений священною нунціатурою час, не звернемося з одностайним проханням до найяснішої величності, до самого ясновельможного вашої мості пана добродія і до ясновельможних їх мостей панів міністрів з одностайним проханням за такого предстоятеля, котрого (відкинувши всяке упередження) визнаємо обдарованим потрібними для високого митрополичого сану чеснотами, талантами та заслугами. Адже, ясновельможний ваша мосте добродію, ніхто не може краще знати з юних літ вихованої в чернецтві особи, ані винести несхибне судження про її спроможності, як наш чин, що з нього, відповідно до уставів вселенських соборів, беруть осіб на всі церковні посади нашого обряду. Це свідчення схилило святий апостольський престол застерегти позитивним законом, щоб жоден із їх мостей владик предстоятелів без рекомендації від усього чину та не маючи за собою прохання особи, спроможної та корисної для захисту прав та інтересів, не клопотався перед його мостю королем, нашим милостивим володарем, про піднесення до найвищого сану. Можемо зі щирим серцем запевнити ясновельможного його мость добродія, що якби нам годилося особистим проханням, не очікуючи голосу Польської провінції, підтримувати їх мостей претендентів на вакантний митрополичий сан, то ми напевне просили би за ясновельможного його мость владика Флоріяна Гребницького, архієпископа Полоцького. Цей предстоятель присвятив непорочний цвіт своєї ніжної юності Богові, провівши у чині 40 років; він додав честі своєму достойному імені, оздобивши його докторським ступенем у Віленській академії, довгий час доводив його до блиску чернечими чеснотами й трудами. Він випередив усіх наших ясновельможних їх мостей владик єпископів у своєму покликанні до єпископського служіння; прославився перед матір'ю Церков – святим апостольським престолом – своєю ревністю в поширенні католицької віри, а святої пам'яті Бенедикт XIII вшанував його посадою папського помічника. Своїми істинно апостольськими трудами і щонайвзірцевішим життям, своїм щонайхвалигіднішим поєднанням чернечих чеснот із осяйністю предстоятельства він у всіх нас збуджує потужне прагнення, щоб ми могли саме під його пастирським чуванням у чернечому спокої [27] служити Богові й благочестиво поширювати віру своїм проповідуванням. А тому ми маємо тверду надію, що ясновельможний ваша мость пан добродій зі своєї при-

родженої справедливості зволить, узявшись за дієве просування цього прелата, поставити його на свічник Руської Церкви, аби він досконалим прикладом свого життя просвітлював усю Русь, і цим подбати про здійснення нашого спільного для всіх прагнення. А ми, благаючи ясновельможного Вашу мость пана добродія насамперед про потужну підтримку прав нашого чину, зобов'язуємося разом із усім зібранням нашої провінції молити Господа Бога за довголітне і щасливе правління ясновельможного Вашої мості пана добродія на окрасу та утвердження Божої Церкви. Зостаємося з найглибшим благоговінням і т. ін.»

Підписи тих самих, що й вище. Цього листа я надіслав поштою, бо всесвітліший був тут відсутній. Надіслав я всесвітлішому й власні листи, закликаючи призначити мені місце й час для розмови з ним у справі комісії зі схизматиками, адже священна королівська величність призначив його головою комісії, як видно зі складу комісії зі схизматиками.

«Копія листа до превисокого князя Чорторийського, підканцлера Великого князівства Литовського, його мості князя та ін.

Після непоправної смерті переставленого в Бозі його мості ясновельможного владики митрополита Атанасія Шептицького віддаємо під щонайміцніше покровительство Вашої князівської мості добродія права нашого чину і самих себе й кладемо до його панських ніг. Ще на початках нашого згромадження за життя блаженного мученика Йосафата, за головування його мості владики Велямина Рутського, митрополита всієї Русі, усі наші їх мості владики єпископи, поступаючись своєю цілком законною юрисдикцією, поширюючи Божу славу й стараючись навести порядок у цілій руській єрархії, надали чинові право узвичаєного з незапам'ятиних часів у Руській Церкві обрання митрополитів кліром. Чин неперервно посідав і здійснював це право аж до смерті переставленого в Бозі його мості владики митрополита Лева Кишки. Його, зібравшись у митрополичій катедрі в Новогрудку, своїм одноставним голосом та проханням представили володарській ласці найяснішого короля його мості Августа II і їх мості владики єпископи, і ченці, які мали на це право. Після смерті ж його мості владики Кишки піднестися до митрополичого сану старався ясновельможний його мость владики Шептицький, на той час єпископ Львівський. Він оспорив право голосу чину і став митрополитом, підтриманий рекомен-

дацією, за яку голосували самі лише їх мості владика єпископи, що зібралися за сповіщенням високопреосвященного нунція на підставі декрету священної Конгрегації поширення віри (із застереженням непорушності наших прав, не взятих до уваги лише того одного разу). Вже перебуваючи в цьому сані він, розглянувши права та стародавні звичаї, не лише сам зрозумів, наскільки корисно для Руської Церкви, щоб чин брав участь в обранні митрополитів, але й виклопотав у його мості найяснішого короля, нашого щасливо нами правлячого милостивого володаря, щоб його королівська мость, наш милостивий володар, подаючи нам, своїм вірним підданам та молільникам, виразний доказ своєї безмежної володарської милості, зволив відрядити на проведену 1743 року Дубенську капітулу своїх послів – ясновельможного його мость владика Рудницького, єпископа Луцького нашого обряду, і Шешовського, офіціала Луцького латинського обряду. Їх мості, уповноважені найяснішою величністю, самі визнали, що це справа слухна й догідна його мості найяснішому королю, нашому милостивому володареві, який прагне примноження у своїх володіннях святої католицької віри та якнайкращого порядку серед духовенства, і дозволили вічним законом затвердити за нашим чином давнє право обирати митрополита спільно з їх мостями владиками єпископами. Потім, за уклінним проханням усієї колегії єпископів, це отримало силу апостольського затвердження від святішого отця папи Римського, щасливо правлячого святою Римською Католицькою Церквою. Не маємо сумніву, що священна нунціатура зволить виразно поінформувати про все це Вашу княжу мость добродія на доведення правдивості наших слів. Справедливість і потрібність цього права очевидно впливає з того, що в нашому обряді всіх єпископів обов'язково вибирають із ченців. Адже якщо кожного, кому Господь передвизначив пастирські труди, чин від юних літ виховує, навчає, збагачує вправлінням у чеснотах і тримає під своїм пильним доглядом, аж поки не доведе до стану досконалості й не поставить на свічник єпископського престолу, то хто ж мав би скласти істинніше й обґрунтованіше судження про придатність кожного з їх мостей, аніж той-таки чин? До того ж, їх мості владика митрополита є головами наших капітул, тобто природними захисниками чину, тому належить, щоб між єрархією й чином існувало тривале й повне порозуміння, а найдосконаліший порядок пануватиме в цьому тоді, коли вони восходитимуть до ла-

ски його мості найяснішого короля, нашого милостивого володаря, за голосуванням чину. Нарешті, таке дозволене чинові право аж ніяк не суперечить вільному обранню осіб найяснішою величністю: навпаки, воно запевняє, що до престолу благодаті приступить найдостойніший володарської ласки і, належно правлячи з уділеної йому королівської ласки всією Руською Церквою, задовольнить володарське серце справедливого та святоблिवого монарха. Наша Литовська провінція не зазіхає на вищезгадане право лише для себе, а поділяє його з Польською провінцією нашого чину, адже для такого прохання за претендента на митрополичий сан потрібен голос усього чину, складеного з двох провінцій, поданий першоголовами чину та кожної провінції, а відтак від вашої князівської мості пана добродія проситься лише те благодіяння, щоб ти зволив своєю щонайвищою поважністю підтримати уділене чинові право обрання, справедливе і якнайкорисніше для поширення католицької віри. Не годиться нам, однак, приховувати від Вашої княжої мості добродія, нашого особливого заступника, нашої справедливої думки, а саме: якби нам випало самим, без голосу співбратів, назвати найпридатнішого на митрополичий сан кандидата, то, поза Вашою княжою мостою добродієм, ми напевно визнали би найдостойнішим потужної підтримки Вашої княжої мості ясновельможного його мость владикау Флоріяна Гребницького, архієпископа Полоцького. [27 зв.] Оздоблений і достойним походженням, і зв'язками з багатьма їх мостями, він присвятив непорочний цвіт своєї ніжної юності Богові, провівши у чині сорок років; він прикрасив свої різні служіння в святому чині високою вченістю, взірцевою побожністю, досконалою второпністю. А коли його за найвизначніші заслуги завдяки ласкавому сприянню дому Вашої княжої мості добродія було піднесено до Полоцького престолу, він, невтомний у знаменитих трудах із поширення католицької віри, завжди випромінював і випромінює прегарні пахощі пастирської пильності й досконалої побожності. Нам відома ревність Вашої княжої мості добродія насамперед у примноженні <Господньої>⁵¹ слави Божої й у піклуванні про спасення душ, тож якби Ваша княжа мость добродій зволив своїм вагомим і найвищим для найвищої величності сприянням підтримати цього предстоятеля в цьому сані, то Руська

---

⁵¹ Слово закреслено.

Церква з доброзичливої ласки Вашої княжої мості добродія пожала би якнайщедріші духовні плоди, надто в цей буремний час, коли неуніати зважилися запекло атакувати уніатів. Насамкінець своїм священничим словом запевняємо Вашу княжу мость добродія, що в збереженні за нами завдяки ласці Вашої княжої мості права обрання митрополита ми не шукаємо жодної приватної вигоди, натомість стараємося якнайпокірніше запропонувати верховній величності й Вашій княжій мості добродієві такого кандидата, який зумів би на цьому високому уряді найбільше поширити Божу славу та святу католицьку віру й найкраще відзначитися глибокою відданістю святому апостольському престолові й вірним підданством його мості найяснішому королю, нашому милостивому володареві. Також щонайпокірніше благаємо, щоб Ваша княжа мость добродій для повнішого інформування ласкаво зволив доброзичливо вислухати нашого прокуратора, який доставить цей лист. Самі ж ми щоденно продовжуємо просити Господа Бога за довголітнє і щасливе панування Вашої княжої мості добродія та заступництво за наш чин. Зостаємося у щонайглибшому поклоні до панських ніг і т. д.»

Далі йдуть підписи, як вище.

Прочитавши при мені увесь цей лист, князь мовив до мене приблизно такі слова. Чин і Литовська провінція прагнуть досягнути двох речей: по-перше, обрання митрополита, по-друге, вони хочуть мати ним архієпископа Полоцького. У першому пункті, домагаючись обрання, вони прагнуть нововведення: як він покаже, жодні права чи факти цього не підтримують. Коли ж я продемонстрував права чину на обрання й факти, а саме вибори митрополита, здійснені голосами всього чину, він, посміхнувшись, сказав, що ці права аж ніяк не зобов'язують короля чи його міністрів, бо їх не встановлювали й не затверджували ані король, ані держава. Також і Дубенська капітула, хоч її й схвалив святий Римський престол, не може мати сили закону для короля та його міністрів, бо в декретальному листі немає прямого підтвердження цього пункту. Я заявив, що на встановлення цього закону на капітулі в Дубні через послів дано згоду⁵² і підтвердження священної королівської величності, оскільки послі не заперечували проти цього, як належало б, якби⁵³

⁵² Виправлено з «була згода послів».

⁵³ Виправлено з «якщо».

це шкодило праву його величності. Відповіді на це я не отримав. Далі він перейшов до другого пункту, тобто до всесвітлішого архиєпископа Полоцького. Князь підтвердив, що він достойний, проте, мовляв, цього предстоятеля неможливо висувати на митрополита, адже отці єзуїти (які так потужно просувають усі справи через одного зі свого чину – отця Іваніні, королівського радника) з усіх сил намагаються⁵⁴ виключити його [з-поміж кандидатів], бо в них тоді був би надто сильний суперник: цей-бо єпископ порушив проти них спір у Римі. Я відповів, що коли його буде піднесено до митрополичого сану, то він не матиме стільки часу, аби займатися і єрархічними справами, і спором із єзуїтами: оскільки єрархічні справи будуть важливіші, то вони цілковито відтягнуть його від розпочатого спору. Тут я так само не одержав відповіді, а далі він спитав моє прізвище. Дізнавшись, він згадав про одного з моїх братів, який був у князя придворним чи радше панцирним лицарем, у просторіччі товаришем. Тоді він запропонував мені свої послуги в залагодженні однієї справи на користь мого брата, а саме: щоб мій брат домігся належного йому від превисокого князя воєводи Русі на прізвище Чорторийський, адже саме цей воєвода міг на той час успішно полагодити питання. Побачивши, що моя справа не дуже рухається і що залишається небагато надії здобути протекцію стосовно обрання, я, смиренно віддавши шану князеві, пішов додому.

Саме тоді повернувся додому велебніший отець Онуфрій Туранський <чину святого Василя Великого [...] провінції>. Він перебував у Дрездені з королем, клопочучись про привілей на єпископство Львівське, однак привілею не одержав. А позбавило його привілею міністерство ось із якої причини: не було прохання за його велебність від єпископів руського обряду та ченців згромадження святого Василя Великого. Із цією відмовою його й відпустили, проте він таки здобув привілей на Унівську архимандрію. Цей велебніший отець, номінований архимандрит, уже отримав був королівське номінування на митрополію на користь всесвітлішого Рудницького, єпископа Луцького; далі був привілей, підписаний королем і поданий для печатання у велику канцелярію королівства Польщі. Цей привілей, подекуди, видано за 1000 золотих, згідно з іншими – за 2000. Такі дії єпископа грубо порушували давнє узвичаєння, якого

⁵⁴ Виправлено з «утверджують».

дотримувалися при обранні митрополитів, і ображали всю єрархію; це спонукало всіх єпископів до завзятого спротиву та захисту узвичаєння, а чин заохочувало звернутися до святого престолу. Саме так зробили і чин, і всі єрархи.

Тут варто зазначити, що цього єпископа просувала родина князів Чорторійських, адже ті князі були тоді впливовими у короля. |28| Та чи не найбільше посприяла єпископові в одержанні цього привілею забарність та недбалість наших ченців і єпископів: майже три місяці після кончини блаженної пам'яті Шептицького вони не інформували королівський двір про права і не подавали королю жодних прохань, припускаючи, мабуть, що ніхто з єпископів не захоче посягати на права та узвичаєння. І все ж він поки що не отримав привілею. Про все це я поінформував свою провінцію попередньою поштою, надіславши листа велебнішому отцеві Лісянському, протоконсульторові нашої провінції. Усе це було описано стисло й не по днях: я затримався майже весь березень у дорозі, а на місці не так швидко повернувся до належного порядку справ, тож не мав змоги ретельно взятися до діла.

Також варто знати, що у Варшаві я мешкав у митрополичому палаці, у покоях, призначених для резиденції нашим отцям Супрасльського монастиря. За мешкання та харчування я платив їм вісім тинфів на тиждень – досить дорого, а проте мусив залишатися там до кінця Великого посту, бо деінде не міг би придбати поживи, адже у латинників Великий піст уже скінчився.

28 березня я отримав листа від всесвітлішого єпископа Плоцького на прізвище Дембовський, у якому він запрошував мене на великодні свята до своєї резиденції під назвою Яблонна, за дві ліги від Варшави⁵⁵. Я ж вирішив поїхати туди не раніше, аніж після латинських свят через невігоду, яка оприявилась би через харчі.

Місяць квітень.

День перший. Для багатьох це день обману, мені ж він без обману приніс найвищу радість, адже саме цього дня всесвітліший аудитор священної нунціатури передав мені листа високопреосвященного нунція й звелів переслати його всесвітлішому архієпископу Полоцькому. Зміст цього листа був такий. По-перше, похвалено

---

⁵⁵ Тепер село Яблонна (Jabłonna) у Варшавському повіті Мазовецького воєводства.

ревність архієпископа Полоцького за те, що дотримується ухвали святого Римського престолу стосовно вільного обрання митрополитів. По-друге, нунцій висловив власне побажання, а саме: що йому було б до серця, якби на цих виборах одностайно обрали не кого іншого, як всесвітлішого архієпископа Полоцького. По-третє, він переслав документ на вибори, а головувати на цих виборах призначив всесвітлішого архієпископа Полоцького. Той-таки всесвітліший аудитор поцікавився числом виборців. Я назвав йому голоси єпископів і архимандритів; коли ж дійшли до голосів ченців, всесвітліший аудитор всупереч Дубенській капітулі сказав, що право голосу має лише велебніший генерал та його консултор. По-друге, якщо туди увійдуть всі провінційні консултори разом із провінціалами, то голоси ченців переважать предстоятелів і не буде збережено паритет між виборцями. По-третє, оскільки чин представляє велебніший генерал із своїм генеральним консултором обох провінцій, то вистачить і велебнішого генерала, адже з великого числа виборців постає велике замішання. Із цих міркувань всесвітліший аудитор виключав отців провінціалів і провінційних консулторів. Я ж, бачачи щонайвищу трудність цього пункту й побоюючись⁵⁶ далі цей пункт просувати, позаяк у мене не було жодних аргументів, а надто матеріальних, які для італійців найпереконливіші, порушив інше питання, заявивши, що в Литовській провінції бракує генеральних консулторів. Адже перший, велебніший отець Феліціян Заблоцький, помер; другого, велебнішого отця Никанора Улінського, римським декретом позбавлено активного і пасивного голосу. Отож я попросив всесвітлішого аудитора, щоб він своїм рескриптом поставив на заміну для цього акту двох інших консулторів; зокрема, я наполягав на особі велебнішого отця Іраклія Лисянського, протоконсултора Литовської провінції, і велебнішого отця Цезарія Стебновського. Всесвітліший аудитор, порадившись із шляхетним паном Ястрембським, віце-канцлером священної нунціатури, дав мені таку відповідь. Мовляв, це прохання цілком справедливе, адже є найкращим засобом досягти вкрай потрібного паритету голосів. «Я, проте, довірю цю справу високопреосвященному нунцієві, й через п'ятнадцять днів матимемо від нього рішення». Так ми усе й порішили стосовно цього пункту.

---

⁵⁶ Виправлено з «бажаючи».

Також він розповів мені, що в нашому Мінському монастирі почалися нові спори, і знову ченці звернулися до священної нунціатури зі звинуваченням пресвітлого Любенецького, архимандрита цього монастиря. Хоч найясніший декрет священної нунціатури зобов'язував його до миру, проте він тяжко ображав ченців, а насамперед вікарія, і навіть бив палицею. Всесвітліший аудитор зобов'язав мене написати цьому архимандритові листа й довести до його відома рішучість всесвітлішого аудитора піднести справу навіть у суді й у такий спосіб усіх втихомирити. Додому всесвітліший аудитор відпустив мене, натомленого цими та іншими офіційними розмовами.

[28 зв.] Повернувшись додому, я написав листа всесвітлішому архиєпископові Полоцькому (адже то був поштовий день), датувавши його 31 березня, бо остерігався першого квітня, який за тутешнім звичаєм є днем обману. У цьому листі я переслав листа всесвітлішого нунція разом із документом про скликання на вибори митрополита. Найстисліше зміст мого листа був таким: я засвідчив свою послужливість, згадав про лист високопреосвященного нунція і, згідно з задумом всесвітлішого аудитора, порадив, щоб до акту виборів дійшло якнайшвидше; на завершення я доручив себе його прихильності. Відправляючи цей лист до Вільна, я поважно зобов'язав пана Поля, секретаря пошти (бо ж прийшов на пошту особисто), щоб його було якнайшвидше та якнайнадійніше доставлено. Схожі листи я відправив пресвітлому велебнішому отцеві Іраклієві Лисянському, протоконсульторові Литовської провінції, додавши бідкання, що досі не отримав листів із Литви, і ще одне – стосовно голосів провінцій, адже мені було доручено домогтися в священній нунціатурі, щоб у виборах брали участь провінціали зі своїми консульторами та ін. (як вище під цим днем зазначено в цьому щоденнику); на завершення я передав себе його заступництву. Те саме я написав і отцеві Цезарієві Стебновському, і під своєю печаткою надіслав листи панові Ястрембському і преподобному отцеві Германові Яцковському. У цьому-таки відправленні я переслав листа велебного отця Цезарія Стебновського, в якому йшлося про одного нашого ченця Мойсея Фронскевича. Того ж дня я відправив листа всесвітлішому та велебнішому владиці Йосифові Сапізі, єпископу-коад'юторові Віленському, в якому дуже стисло розповів про вже погоджені вибори майбутнього митрополита. Усі ці листи я

відніс на пошту особисто і з поважним зобов'язанням просив пана Поля, щоб добре подбав про їх безпеку. І день щасливо завершився.

Друге квітня. Була неділя, присвячена набоженству та благочестивим розвагам, адже все робимо на честь Божу.

Третє квітня. Того дня я вирушив у Яблонну за дві ліги звідси. Я найняв віз та коней за 10 тинфів – це окрім сплати за човен через Віслу, адже мусив переправитися через цю ріку. Мене запросив всесвітліший єпископ Плоцький на прізвище Дембовський. Спілкувалися ми про майбутню комісію.

Четверте квітня. Цього дня я почав вивчати французьку мову. Найняв учителя за узвичаєну платню, а саме пообіцяв йому один золотий на місяць. Спонукала мене до таких студій нагальна потреба, адже це була спільна мова для всіх придворних магнатів – тих, із ким я мусив вести перемовини про майбутню московитську комісію та інші справи. Хто володів цією мовою, той був магнатам якнаймиліший.

Того-таки дня я відвідав превисокого князя Чорторийського, віце-канцлера Великого князівства Литовського, якому обіцяв офіційну розмову, вітаючи з празником Воскресення Христа Господа⁵⁷. Цей князь ще не знав про майбутні вибори митрополита (бо я не повідомив його, що вони мають відбутися), а тому в розмові про митрополію твердо підтримував виданий привілей і завзято боронив королівське право номінування. Також він розповів мені, що велебний отець Іваніні, королівський радник, передав йому листок чи то послання, в якому дуже ганили всесвітлішого Рудницького, єпископа Луцького. Серед іншого, твердилося, що він схизматик: по-перше, бо видав у Почаєві⁵⁸ книжку, яка містила схизматицькі заблуди; по-друге, там мовилося, що він не молиться за єпископа Римського і забороняє своїм підлеглим згадувати в священнодійстві Римського понтифіка. Підпис під цим посланням був такий: «Монах Чину святого Василя Великого Литовської провінції». Я відповів, що під цим наклепницьким листком даремно стоїть назва Литовської провінції, адже наші монахи напевно ніколи би не пішли на таке. Оце я ствердив. Князь припустив, що це написав хтось із наших єпископів. На це я відповів, що не знаю. Тут я зрозумів, як

⁵⁷ Латинська Пасха була напередодні, 2 квітня у неділю.

⁵⁸ Виправлено з «у Києві».

сильно протегує цей князь вищезгаданому єпископові Луцькому, і твердо постановив надалі просувати цю справу перед князем якнайскромніше та делікатно.

Того ж таки дня я радився з паном Ястрембським про розміщення в митрополичому палаці пана Чульського, але ми не дійшли до жодного чіткого рішення.

П'яте квітня. Цей день присвячено набоженству, адже святкували празник Благовіщення Пресвятої Діви Марії за старим календарем⁵⁹. Після обіду я відвідав пресвітлого велебеного панотця каноніка, предстоятеля колегіати святої Марії, великого нашого приятеля. Завершився день у пристойному та чеснотливому спілкуванні.

Шосте квітня. Відправив поштою листа високопреосвященного нунція до всесвітлішого єпископа Володимирського. Поза тим, пильнував звичних занять.

Сьоме [квітня]. День литовської пошти. Одержав листи з Вільна: два від велебного отця Новосельського за 31 березня, від велебного отця Еліашевича, написаний того ж дня; також із Вільна від велебного отця Залевського. З нього я довідався, що всесвітліший архієпископ Полоцький ще не прибув до Вільна. Одержав також один [лист] із Битеня від велебного отця Новосельського, написаний 23 березня. Цей лист приніс мені важливу інформацію, адже я дізнався про вибори митрополита Лева Залевського, що відбулися 7 березня 1695 року за короля Польщі Йоана III в катедральній церкві у Варшаві. Я твердо постановив перепитати про ці вибори по всіх куріях, адже мені не було сповіщено, в актах котрої канцелярії я міг би відшукати цей акт. Ще одного листа я одержав від превелебного отця Стебновського за 31-ше. Крім того, що всесвітліший єпископ Луцький отримав номінування, не було більш нічого вартого уваги.

[29] Того ж таки дня я отримав листа від всесвітлішого владики архієпископа Полоцького через руки велебного отця Вишинського, прокуратора згромадження місіонерів. Зміст його був такий. По-перше, я дізнався про недугу чи то якусь напасть всесвітлішого; по-друге, було мені доручено отримати від того-таки велебного отця Вишинського 50 золотих і зобов'язано, щоб я підніс їх у подяку всес-

---

⁵⁹ Благовіщення Богородиці за юліянським календарем припадає на 25 березня.

вітлішому аудиторіві, а водночас напоумлено про спосіб вручення такого дарунка; по-третє, мені доручали опіку над митрополичим палацом. Написано 14 березня у Цьотчому. Також лист від велебнішого отця Іраклія Лисянського, писаний 14 березня у Цьотчому. Зміст такий. По-перше, доручено передати листи всесвітлішому аудиторіві. По-друге, рекомендовано, щоб я зумів обговорити місце обрання і попросити, аби це місце було визначено згідно з давніми правами – при якійсь катедрі, а саме Новогрудській чи Віленській. По-третє, що, передаючи ту винагороду, тобто 50 і т. д., всесвітлішому аудиторіві священної нунціатури, слід діяти з усією обачністю. По-четверте, рекомендовано справу велебних Цітовіціїв, які близько року тому намагалися порушити її в священній нунціатурі. По-п'яте, велебніший бажав, щоб я купив книжку «Аркадію» або ж Гоара для всесвітлішого й велебнішого Сапіги, єпископа-коад'ютора Віленського.

День восьмий. Того дня згідно з листовною настановою всесвітлішого архієпископа Полоцького, адміністратора митрополії всієї Русі, я віддав всесвітлішому аудиторіві 50 золотих разом із листом. Мене ласкаво прийняли і я дізнався від аудитора священної нунціатури зміст листа, який був таким. По-перше, всесвітліший Флоріян Гребницький показав всесвітлішому аудиторіві, що апостольське бреве, яким його призначено адміністратором митрополії, містить недолік, оскільки в ньому бракувало слів «адмініструватиме церквою і митрополичими маєтками, аж поки його не буде обрано й затверджено». З цього недоліку всесвітліший аудитор зробив висновок, що тим самим повноваження адміністратора мають припинитися після виборів, аж доки не надійде затвердження чи, як кажуть, благословення з Рима. По-друге, він попросив всесвітлішого аудитора показати те саме високопреосвященному нунцієві, а також попросити від його імені високопреосвященного, щоб той недолік у бревє було виправлено. По-третє, він попросив призначити місце для виборів, і від високопреосвященного нунція прошено про Новогрудську або Віленську катедру: на користь першої наводилося обрання всесвітлішого блаженної пам'яті митрополита Кишки, на користь другої – статус митрополичої церкви. Прочитавши ці листи, всесвітліший аудитор якнайкраще розв'язав неоднозначність, що постала з недоліку бревє, насамперед промовивши такі слова: «Ми занадто доскіпливі». Треба, мовляв, зважати на мету бревє:

урядження вчинено щодо митрополичої церкви, щоб уникнути не-вигод та збитків, які не припиняться після обрання, але до схвалення Римським понтифіком. Якщо адміністратора ставив Римський понтифік, то тим більш Римський понтифік має ставити й самого митрополита, а обранням його не ставлять, отож немає жодної неоднозначності. І все ж, задовольняючи бажання всесвітлішого архиєпископа Полоцького, він пообіцяв, що все покаже високопреосвященному нунцієві. Поінформував він високопреосвященного нунція і щодо місця. Після таких офіційних розмов він мав мене вже відпускати, аж згадав собі те, про що згадувалося в цьому нашому щоденнику під четвертим квітня, і з цікавістю розпитував, проте я відповів, що не знаю і не брав на себе зобов'язання дізнаватися, хоч це було прямо покладено на мене листом високопреосвященного нунція. Із нового він додав, що цю книгу видано в Почаєві 18 серпня 1741 року і містить вона таку молитву: «Вічним провидінням оборони в правлінні патріархів, митрополитів, єпископів і короля просимо Тебе, а Ти вислухай»⁶⁰.

Оскільки це був поштовий день, то я всі ці розмови передав у листі до велебнішого отця Лисянського і того ж дня надіслав йому, щонайрентельніше розповівши про бесіду із всесвітлішим аудитором. Також надіслав листа до високопреосвященного адміністратора, але йому сповістив лише те, як мені вийшло із всесвітлішим аудитором щодо золотих, а також пообіцяв перейняти піклування палацом після від'їзду пресвітлого вельможного пана Адама Гребницького.

Написав також листа преподобному велебному отцеві Цезарієві Стебновському, виявивши своє слушне невдоволення тим, що не одержав інформації, про яку просив, стосовно митрополичої справи. У цей лист я вставив також пересланого мені листа пресвітлого велебнішого панотця Вінцентія, варшавського каноніка. Листа від пресвітлого велебного аудитора я переслав всесвітлішому архиєпископові Полоцькому в своєму конверті, а всі ці листи вклав до листа преподобному велебному отцеві Августині Новосельському і відправив до Вільна.

День дев'ятий. Була неділя, до полудня – звичне набоженство. Пополудні з'явився велебний отець Мазановський, якого послав преподобний велебний отець Стебновський, жировицький насто-

---

⁶⁰ Очевидно, йдеться про текст Требника, виданого у Почаєві 1741 р.

ятель. Він приніс мені листа, в якому, крім офіційних розмов, я не знайшов нічого вартого уваги. Він [також] приніс листа для всесвітлішого аудитора й іншого – для шляхетного пана Чвередовича, адвоката священної нунціатури, і до велебного отця Зноєвського, римського протоконсультора нашої провінції, якому належало віддати 25 золотих боргу: їх, згідно з настановою преподобного велебного отця Стебновського, я мусив передати під вексель через руки превелебного отця Йоана Вишинського разом із листом до нього. Приніс він також дві білі ведмежі шкури, одну для пресвітлого аудитора, другу для пана Чвередовича. Також був лист для шляхетного пана Петра Ястрембського, віце-канцлера священної нунціатури, якому вручено запечатану бочку, в просторіччі тубку білого меду. Цей день я завершив із великим невдоволенням, оскільки прибулий велебний отець не приніс від преподобного та велебного отця Стебновського відомості чи радше документа на підтвердження вільного обрання митрополита, про які просилося.

День десятий. Я віддав листа панові Ястрембському, а він, прочитавши його, поділився зі мною. Там, як я дізнався, було написано таке: велебний отець Стебновський обіцяв прибути, але це під сумнівом. По-друге, він просив його вділити трохи меду всесвітлішому аудиторіві та інші офіційні питання. Я вручив листа преподобного велебного отця Стебновського всесвітлішому аудиторіві, а всесвітліший аудитор поділився зі мною листом, у якому лише нахваляв шкуру і мед, а в справі обрання митрополита було небагато - тільки сповіщалося, що думка єпископів стосовно обрання незмінна. Я віддав шкуру й мед, і ми приязно поспілкувалися. Він порекомендував книжку, яку тут уже кілька разів названо. Також я написав офіційного листа преподобному велебному отцеві Стебновському стосовно цілковито марної справи, а іншого написав велебному отцеві Кудиновичу, ятвіцькому настоятелеві, також офіційного. Того дня повернувся додому велебний отець Мазановський. Завершено цей день у звичних заняттях.

День одинадцятий. Я віддав листа і шкуру панові Чвередовичу, а велебному отцеві Йоанові Вишинському дав 25 золотих, які треба було переслати до Рима, й узяв від нього розписку. Пресвітлий вельможний пан Адам Гребницький, вітебський скарбник, провівши облік у митрополичому палаці, вручив мені 35 золотих і

[...] ⁶¹ тинфів та 21 залишку. |29 зв.| Я видав йому розписку про те, що отримав ці гроші до подальшого розпорядження, а від нього одержав рахунок, де було зазначено кількість грошей. Того дня шляхетний пан Чульський узяв у своє посідання резиденцію митрополичого палацу.

День дванадцятий. Віддавався звичним заняттям.

День тринадцятий. Я прибув до всевітлішого владики Себастьяна Дембовського, єпископа Плоцького, який запросив мене в Яблонну, і там довідався про порядок майбутньої комісії. Також він дав мені занотовані на аркуші відомості під заголовком «Пункти проти неуніатів»; ці пункти я вніс до історії комісії.

День чотирнадцятий. Це був день литовської пошти. Я одержав з Вільна листи від ⁶² превелебного отця Максиміліяна Завадського, в яких мені було повідомлено, що листи, де містилося сповіщення про вибори митрополита, дійшли до Вільна, і що вищезгаданий велелібніший отець переслав їх всевітлішому архієпископові Полоцькому, і то посильним, а не поштою, бо всевітліший перебував уже в дорозі до Вільна. У тому ж конверті я одержав, так само з Вільна, ще одного листа, від всевітлішого Сапіги, єпископа-коадьютора Віленського, в якому містилося вітання з моїм прибуттям до Варшави, а також мовилося, що всевітліший Сапіга, граф на Кодні, канцлер Великого князівства Литовського, дуже прихильний до всевітлішого архієпископа Полоцького, якнайщиріше жалкував, почувши, що привілей на митрополію видано на користь всевітлішого єпископа Луцького, а виборами, як він припускав, знехтувано, і мене було запевнено в незмінній приязні цього магната. Також він хвалив ревність високопреосвященного нунція, оскільки той захищав право вільного обрання. Також він переслав копії надісланих йому листів, у яких згадувалася моя особа: ці копії були від єпископа Плоцького, а інші – від всевітлішого аудитора.

Превелебний отець Цезарій Стебновський переслав мені листа, вставленого в інший – шляхетного пана Ястрембського. Він просив, щоб я взяв із малої канцелярії Великого князівства Литовського привілей на школу в місті Боруні, депонований у вельможного пана Шелути, придворного маршалка превисокого князя Чорторійсько-

⁶¹ Нерозбірливо.

⁶² Виправлено з «до».

го, віце-канцлера Великого князівства Литовського, а також обіцяв переслати копії папських булл, про які йтиме мова на комісії. Він висловив радість з приводу отриманої від мене звістки про виданий документ на вибори, але був невдоволений, що участь отців консулторів провінцій під сумнівом, і радив мені якнайстаранніше плекати дружбу зі шляхетним паном Ястрембським, тощо.

Преподобний і превелебний отець Герман Яцковський, консултор Литовської провінції, лисковицький настоятель, написав листа, в якому скаржився на велебного отця Никанора Улінського (його обрано генеральним консултором, але засуджено папським декретом), що той уперто не підкоряється наказам священної нунціатури: його зобов'язали скласти звіт з ректорства у Володимирі, де, як твердять, він за 8 років свого правління завдав збитків. У комісію з цього приводу велебніший отець провінціал призначив вищезгаданого преподобного отця Яцковського, але той відмовився. Уся ця справа чіткіше проясниться з листів преподобного отця Яцковського, надісланих всесвітлішому владиці аудиторів, котрі я йому вручив, а зміст, про який я дізнався з копії, такий:

Копія листа преподобного і превелебного отця Яцковського до всесвітлішого аудитора священної нунціатури.

«Оскільки я здобув ласку в очах вашого всесвітлішого та велебнішого преосвященства, то був удостоєний припинити свої виверти. Але ось тепер він, зрозумівши вищезгаданий лист не так, як належало, задумав нове крутіство. Оскільки він зволікав із залученням співкомісара, я листовної відповіді, ото ж знову вдаюся до вашого благовоління по захист своєї провінції. Я сподівався, що превелебний отець Улінський, втихомирений дякуючи листу Вашого всесвітлішого та велебнішого преосвященства до велебнішого генерала, мусив був вирушити до Торокан, де виразно побачив, що він, цілком не вважаючи себе позбавленим посади консултора в генеральному консулторії, вдерся на генеральну раду, та, як і раніше, зайняв перше серед усіх місце, вважаючи його своїм. Користуючись своїми можливостями, він пробує вчинити – і легко вчинить, щоб комісія, яку доручив мені велебніший провінціал, а Ваше всесвітліше преосвященство схвалив наданим мені листом підтримки, зовсім нічого не важила, натомість щоб авторитетом велебнішого отця генерала було відряджено іншу комісію та видано відповідний документ, загідно з яким першим

номером у ній не вважатимуть ані превелебного отця Артецького, що його запропонував всесвітліше преосвященство, ані настоятеля котрогось із значніших монастирів, але надто відданого йому превелебного отця Чудовського, заступника покійного Феліціана Заблоцького, першого консультора, і саме його буде поставлено головним консультором, а я буду останнім, в усьому залежним від вказівок першого. Мені ж убачається, що комісія, котру доручив велебніший провінціал, є чимось головним, а залучення співкомісара – лише додатковим, тобто таким, що має йти вслід головному. Далі, лист Вашого всесвітлішого преосвященства, що його копію оце допіру мені переслано, датований 17 грудня минулого року, чітко повідомляє мене, що превелебний отець Улінський неодмінно мав би перепросити велебнішого провінціала, і що цього вимагає і священна апостольська нунціатура [30]. Я, однак, не розумію, яким чином це буде виконано, якщо велебніший генерал, потураючи в цій справі намовам превелебного отця Улінського, скасує доручену мені й ще не проведену комісію, натомість накаже від свого імені відрядити іншу. Врешті, я впевнений, і про це повідомляє мене лист володимирського ректора, що Володимирський монастир готовий правомірно виступити проти такої комісії як з огляду на вищезгаданий рескрипт, одержаний від Вашого всесвітлішого преосвященства, так і зважаючи на ухвали Дубенської капітули, згідно з якими ординарну юрисдикцію над монастирями та особами, що до них належать, здійснює велебніший провінціал, а велебніший генерал отримує її лише в законно переданих йому справах. У цьому ж випадку він її не отримав, адже вищезгаданий монастир не робив до нього жодного звернення – а от превелебний отець Улінський, як відомо, навпаки, звертався до велебнішого отця провінціала. Отож щоб моя поїздка до Володимира не була даремною, а насамперед щоб я не завдав якоїсь шкоди провінції, чого я, силою свого служіння, мушу остерігатися, то уклінно благаю всесвітліше й велебніше преосвященство, щоб превелебний отець більше не мав змоги домагатися від велебнішого провінціала жодної комісії чи комісара: він-бо не заслуговує на виявлену йому прихильність, адже, зловживаючи нею, не дозволив призначити в комісію нікого із запропонованих Вашим всесвітлішим преосвященством, а якщо він хоче додати мені напарника, то нехай або просить його у велебнішого провінціала, або нехай йому в цьому зарадить хтось інший

на розсуд Вашого всесвітлішого преосвященства. Такою ласкою велебніший провінціал удостоїться поминання при священних вівтарях своєї провінції. Я також, будучи зобов'язаним за те саме, залишаюся зі щонайглибшою послужливістю. Якнайвідданіший слуга Вашого всесвітлішого й велебнішого преосвященства, еромонах Яцковський Чину святого Василя Великого, консультор Литовської провінції, настоятель Лисковицький. 30 березня 1747 року».

Ці листи я вручив всесвітлішому аудиторіві.

З Мінська написав мені листа велебний отець Димитрій Корсак – я не зумів з'ясувати, чи був він вікарієм тамтешнього монастиря, чи належить до цієї спільноти. Справа була така. Він розповів, що його Мінський монастир позвали отці товариства Ісуса за ґрунт, який з незапам'ятних часів знаходився у посіданні згаданого монастиря; він твердив, що в нього під рукою немає жодних документів, оскільки пресвітлий архимандрит не схотів їх показати; за його припущенням, архимандрит, мабуть, віддав їх котромусь із позивачів монастиря. Також під умовою анонімності він повідомляв про страшений хаос та цілковитий безлад у цьому монастирі й просив якось зарадити, а передусім: чи зміг би я знайти якісь документи на нашу користь. Він, однак, не зазначив, до якого суду їх позвано, і не вказав, які документи хотів би роздобути, де їх шукати тощо. Як відповісти – покаже наступний день.

Чотирнадцяте квітня. Це був день зворотної пошти в Литву. Я офіційно відписав преподобному та превелебного отцеві Завадському і в цьому ж конверті надіслав різні листи.

По-перше, щодо всесвітлішого Полоцького. У цей мій лист було включено листа високопреосвященного нунція для всесвітлішого Полоцького, лист всесвітлішого аудитора і всесвітлішого пана резидента священної цісарської величності на ім'я Франциск Кіннер. Ці обидва всесвітліші просили високопреосвященного Полоцького, щоб уступив палац – себто митрополичий у Варшаві – всесвітлішому резидентові. Хоч всесвітліший резидент займав пишнішу частину палацу, однак шляхетний пан Чульський з усіх сил добивався решти приміщень цього палацу для себе та своїх слуг. Тому, коли він отримав контракт від велебного отця Ясона Смогоржевського, генерального комісара митрополичих маєтків, і від пресвітлого вельможного пана Адама Гребницького та світлого велебного панотця Прокоповича, уповноважених вищезгаданого

комісара, то нахвалявся, що 25 березня йому було передано в розпорядження приміщення палацу. Проте щойно він захотів туди переміститися, всесвітліший резидент написав лист-прохання⁶³, а всесвітліший аудитор – лист-наполягання до високопреосвященного Полоцького. Шляхетний пан Чульський болісно це сприйняв, відчувши себе зневаженим, отож написав і свої листи й дав їх мені для пересилання. Надіслав свої листи щодо цієї справи й шляхетний пан Маковський, адвокат. Пресвітлий вельможний пан Гребницький так само надіслав свої листи щодо цієї справи, згадавши також про інвентар і про недостачі в палаці після проведення обліку, а <Світлий>⁶⁴ велебний панотець Прокопович – два листи: один до всесвітлішого адміністратора митрополії, другий – до пресвітлого велебного отця Андрія Бенецького, кобринського архимандрита, який на той час мешкав у Вільні. Усі ці листи я запечатав у своєму конверті й переслав високопреосвященному Полоцькому.

Пресвітлому велебнішому Лисянському я надіслав одного листа, в якому переказав рескрипт високопреосвященного нунція на запропонований йому пункт стосовно заміни двох генеральних консулторів.

Тут варто згадати, що перед тим, як писати листи, я ходив до всесвітлішого аудитора для полагодження інших справ, передусім превелебного отця Яцковського. Він серед інших розмов показав листи високопреосвященного нунція, у яких всесвітлішому Полоцькому надавалися усі повноваження для законного проведення виборів митрополита. [30 зв.] Втім, високопреосвященний нунцій висловив і свою думку стосовно пункту про заміну двох генеральних консулторів для виборів, а саме: що тут є дефект, який йому не вдасться так швидко виправити, а тому нехай вибори відбуваються без цих осіб; стосовно ж акту <комісії>⁶⁵ обрання, то я мушу переслати відновлення в правах велебному отцеві Улінському. Почувши це, я дуже просив, щоб його не звільняли від позбавлення активного й пасивного голосу, й отримав обіцянку від всесвітлішого аудитора переконати всесвітлішого нунція, що таке послаблення не є обов'язковим.

---

⁶³ Виправлено з «наполягання».

⁶⁴ Слово викреслено.

⁶⁵ Слово викреслено.

Я написав подячного листа отцеві Цезарієві Стебновському за обіцянку булл і сповістив, що від імені високопреосвященного адміністратора я вже підніс пресвітлому вельможному панові Ястрембському 10 золотих за його труди на підтримку всесвітлішого Полоцького: про цей дарунок мені було нагадано в останньому листі до мене від цього отця. У своєму конверті я відправив листи пана Ястрембського і пана Чульського, скерувавши їх до Вільна.

Відповідаючи на лист преподобного та превелебного отця Яцковського, я розповів, що був у всесвітлішого аудитора й виклав йому справу про непослух отця Улінського, зазначивши, що така впертість була дуже не до вподоби всесвітлішому аудиторіві. Ще я запечатав зі своїми листами листовну відповідь всесвітлішого аудитора превелебному отцеві Яцковському, а також мого листа до превелебного отця Артецького, генерального секретаря, і відправив у Жировичі до велебного отця Мірського, вікарія, з проханням переслати їх через особливого посильного, в просторіччі умисного.

Усі листи для всесвітлішого архієпископа Полоцького, для преподобного велебного отця Лисянського і для превелебного отця Стебновського я відправив до Вільна в конверті преподобного превелебного отця Завадського, віленського настоятеля. Я написав два листи, один велебному отцеві Залевському, прокураторові справ, другий – велебному отцеві Еліашевичу, на той час питомцеві нашого святішого владики.

Шістнадцятого. Неділя, зранку присвячена набоженству. Пополудні я відвідав пана Поля, секретаря пошти, якому також переказав принесене вино та інше. Там ми з отцем лектором бернардинів поговорили про богословські чи радше моральні матерії. Решту дня було присвячено чеснотливому відпочинку.

Сімнадцятого. Цього дня я почав писати розправу чи радше інформацію для майбутньої комісії зі схизматиками, а тому відвідав публічну бібліотеку всесвітлішого дому Залуських, яку нещодавно, а саме 1745 року, звів для загального вжитку всіх учених Н[...]⁶⁶ Залуський, референдарій королівства Польщі. Там я відшукав книжки, що прислужилися моїй розправі.

Вісімнадцятого. Я відвідав превисокого князя Чорторійського, віце-канцлера Великого князівства Литовського, і отримав з його

---

⁶⁶ Нерозбірливо; йдеться про Юзефа Анджея Залуського.

канцелярії привілей на Борунську школу, який не полінуюся тут вставити.

Привілей на Борунську школу.

«Август III Божою милістю король Польщі, великий князь Литви та ін.

Сповідчаємо цим нашим листом-привілеєм усім загалом і кожному зокрема, кого це стосується. Наші панове радники та міністри пояснили нам, що в містечку званому Борунь в Ошмянському окрузі було б доцільно запровадити латинські студії, передусім з огляду на велику відстань до школи, внаслідок чого шляхетна молодь головно скромнішого достатку через чималі кошти, потрібні для таких видатків, зостається занедбаною. Отож ті-таки радники та міністри попросили нас від імені отців василіян Литовської провінції, щоб ми зволили надати та уділити їм привілей на заснування школи й викладання в ній. Відтак ми, король, ласкаво погодившись на це прохання як справедливе і якнайкорисніше для шляхетної молоді, вирішили дозволити василіянам Литовської провінції – і цим привілеєм дозволяємо, щоб вони мали змогу у вищезгаданому містечку Боруні без жодної завади та перешкоди з будь-чийого боку заснувати школу й викладати в ній аж до філософії включно за звичаєм та взірцем інших шкіл, котрі ми та наші найясніші попередники заснували й ласкаво устаткували від нашого та наших найясніших попередників імені, застерігаючи, щоб ніхто на відстані семи миль довкола вищезгаданого містечка Борунь не смів засновувати іншої школи та викладати в ній. Приймаючи тих самих борунських василіян під наше виняткове королівське заступництво, зберігаємо та волиємо зберегти їх недоторканими від будь-яких завад, перешкод та зазіхань з боку осіб будь-якого стану та статусу, цілковито зберігаючи й наші королівські права та права держави й святої католицької Церкви. На засвідчення цього власноручно підписаного нами листа ми доручили скріпити його печаткою Великого князівства Литовського. Дано у Варшаві 10 грудня року Господнього 1746, 14 року нашого правління.

Король Август. Місце печатки.

Йосиф Балемба, секретар малої печатки Великого князівства Литовського священної королівської величності, власною рукою.

Bibliography

Choma, Ivan. *Maximilianus Rylo episcopus Chelmensis et Peremyssiensis (1759–1793)*. Roma, 1953.

Natsionalnyi Muzei u Lvovi im. Andreia Sheptytskoho, Rkl-114.

Natsionalnyi Muzei u Lvovi im. Andreia Sheptytskoho, Rkl-115.

Nacyanal'ny historychny arhiv Belarusi, f. 1928, op. 1 spr. 268, «Inventar' fol'v. Sudilov, Gutov i CHersvyaty polockih monahov-bazilian».

Paranko, Rostyslav, Skochylias, Ihor, and Skochylias, Iryna, compls. *Zamoiskyi provintsiiyny sobor Ruskoj Uniinoi Tserkvy 1720 roku*, b. 1: *Diiannia ta postanovy*. Lviv: UKU, 2021.

Petrushevich, Anton. *Holmskaya eparhiya i svyatiteli eyo po 1866 god*. Lviv, 1867.

Pidlypczak-Majerowicz, Maria. «Ryłło Maksymilian.» In *Polski Słownik Biograficzny*. 33: 502. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1992.

Ryłło, Maksymilian. *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w Chełmskiej katedrze obrządku greckiego... odprawiona roku 1765*. Berdyczów, 1780.

Wereda, Dorota. *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*. Siedlce: Wydawnictwo Werset, 2013.

Abstract

Diarium of Bishop Maximilian Rylo

The proposed article publishes a small fragment from the six-volume *Diarium* of the Uniate hierarch Maximilian Rylo (c. 1715–1793). The text was transcribed from a preserved Latin manuscript and translated into Ukrainian. In the introductory note to the publication of the document, brief information is provided about the life and activities of the author, who was initially a Basilian monk and later became the Bishop of Chełm and Przemyśl, within the socio-religious context of the second half of the 18th century.

Thanks to the preserved *Diarium*, we learn many interesting factual details that the author carefully collected, recorded, and supplemented with his own commentary. He also documented copies of various letters from his extensive epistolary legacy. For the first time, we can trace in

considerable detail the process of formation of a young Uniate priest, beginning immediately after his return from studies in Rome and his gradual ascent along the winding steps of his ecclesiastical career, which he had to navigate while performing extraordinary tasks.

From Ryllo's *Diarium*, we discover numerous previously unknown aspects of the activities of the Basilian Order as a whole, as well as personal characteristics of many monks residing in the monasteries of the vast Kyiv Uniate Metropolitanate. Particularly valuable are the details concerning Uniate bishops and metropolitans, with most of whom Ryllo closely collaborated or corresponded on important matters. The document occasionally mentions contacts between Uniate clergy and Roman Catholic bishops or monastic orders. Interestingly, these references usually do not concern any polemics, misunderstandings, or conflicts, as might be expected. On the contrary, some of them attest to examples of cooperation and even friendly relations.

By introducing the texts of Maximilian Ryllo's *Diarium* into more active academic circulation, the authors of the publication aim to encourage scholars to study the activities of this bishop, as well as to more actively turn to personal diaries of clergy as extraordinarily rich sources for the history of the Church.

Keywords: Kyiv metropolitanate, Maximilian Ryllo, Diary, Order of Saint Basil the Great, Uniate Church.

III

Рецензії та огляди

Київська Академія 21 (2024): 359–364.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.359-364
<http://ka.ukma.edu.ua>

Станіслав Волощенко

Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, opracowała Olga Tkachuk; przy współpracy Doroty Sidorowicz-Mulak (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2022), 247 s.: il.

Каталог, укладений докторкою Ольгою Ткачук у співпраці з докторкою Доротою Сідоровіч-Муляк, містить опис 68 кирилівських стародрукованих видань (82 примірники) Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві. Ця публікація стала п'ятим каталогом давньої кирилівської книги, що нині зберігається у збірках Польщі: попередні видання 1994–2013 рр. містили описи колекцій у Ланьцуті (1994)¹, Варшаві (2004², 2013³) та Горлиці (2010)⁴. Це вказує на розвиток зацікавлення кирилівською книжністю серед сучасних польських бібліографів. Спостерігається й зворотній рух – залучення польськими книгознавцями українських колег до дослідження спільної культурної спадщини, продукованої на теренах Речі Посполитої. Одним із результатів такої співпраці стала нещодавня публікація англomовного 18-го тому (no. 1) часопису «Z

---

¹ *Katalog starodruków cyrylickich Muzeum Zamku w Łańcucie (Dział Sztuki Cerkiewnej)*, oprac. W. Witkowski (Kraków, 1994).

² *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew (Warszawa, 2004).

³ *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, oprac. Roman Lepak OSBM, Bazylian-skie Studia Historyczne, t. 3 (Warszawa, 2013).

⁴ Roman Dubec, *Cyrylickie starodruki cerkiewne XVII–XVIII w. ze zbiorów instytucji kościelnych i parafii prawosławnych woj. małopolskiego. Katalog* (Gorlice, 2010).

Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi» під назвою «Book Heritage in Danger: Ukrainian Bibliography Studies.» У межах цього науково-видавничого проекту видано сім статей українських авторів, присвячених дослідженню книг та книжкових колекцій XV–XVIII ст.⁵ Серед авторів журналу була й укладачка рецензованого каталогу Ольга Ткачук, яка виявила в Інституті Оссолінських 42 стародруки, які належали українським громадським і церковним інституціям, та опублікувала їхній перелік із книгознавчим описом. Дослідниця констатувала, що міграція книг відбувалася під час Другої світової війни чи одразу по її завершенню, а відтак реконструювала історію переміщення книжок до Вроцлава⁶. Нині видається бажаним укладання зведеного каталогу кирилівських стародруків у державних, релігійних і приватних колекціях на теренах Польщі – на кшталт фундаментального каталогу рукописів 2004 р.⁷

Рецензована праця складається зі вступу (с. 7–83), переліку скорочень (с. 83–84), власне каталогу (с. 85–215), додатку (с. 217–223), покажчиків (с. 225–242) і бібліографії (с. 243–247). Вступну статтю Ольги Ткачук поділено на п'ять підрозділів, присвячених історії формування колекції та засадам опису примірників. Її написано, крім основної мови видання польською, – також англійською та українською, що сприяє ознайомленню наукової спільноти у різних країнах світу із цими унікальними артефактами. Авторка ґрунтовно висвітлила 200-річну історію формування колекції Оссолінеуму та місця у ній кирилиці. Витоки цієї збірки дослідниця виводить із віденської колекції Юзефа-Максиміліана Оссолінського XVIII ст. Джерельним підґрунтям, яке проливає світло на початковий етап історії збірки, є інвентар 1818 р. о. Михайла Бобровського, де зафіксовано 22 позиції книг, датованих XVI–XVIII ст.: цей перелік повторено за статтею Іларіона Огієнка (1928)⁸ та ідентифіковано

⁵ Stanislav Voloshchenko, «Preface,» *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 18 (1) (2024): 9–12.

⁶ Olga Tkachuk, «Fragments of the Ukrainian Book Collections in the Ossolineum's Holdings of Early Printed Books in Wrocław,» *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 18 (1) (2024): 103–129.

⁷ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego (Kraków 2004).

⁸ Ilarion Ogijenko, «Starodruki i rękopisy cyryliciekie w Bibliotece hrabiego Józefa Ossolińskiego w roku 1818,» *Przegląd Bibliograficzny* 9 (18) (1928): 423–424.

із вказівками на номери стародруків у Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві та Львівській національній науковій бібліотеці України імени Василя Стефаника (с. 66–68).

У 1827 р. книгозбірню перемістили з Відня до Львова, де вона зберігалася до 1944 р., а 1944 р. частину давнього Оссолінеуму було перевезено до Вроцлава – на сучасне місце збереження. За спостереженням укладачки каталогу, новий щабель формування кирилівської колекції розпочався в 1946 р., коли до Оссолінеуму надійшли стародруки із колекцій Браніцьких і Тарновських зі Сухої-Бескидської, а двома роками пізніше власністю Оссолінеуму стало ще 18 кирилівських друків (с. 77). Статут Інституту передбачав обов'язковість поповнення слов'янських видань, тому багато давніх книг закупували, зокрема у 1951 р., й отримували з інших джерел надходження (с. 78–79).

Основну частину рецензованої праці становлять каталожні описи видань XV–XVIII ст., розташовані за хронологією. Їх поділено на дві групи: кирилівські друки (с. 85–181, 218–223) і так звані «гражданські» видання (с. 183–215). Каталогна стаття складається із номера опису, заголовка, у якому подано назву книги кирилицею та польською мовою, місто і місце видання, рік, а також варіант друку. Тут дослівно відтворено текст із титульного аркуша, вказано об'єм та формат описуваних екземплярів, охарактеризовано особливості організації видання і його декорування, уміщено бібліографію того чи того екземпляра, зафіксовано варіативність друку, формулу аркушів, наявність дефектів. Важливим елементом каталогу є публікація провенієнцій і маргінальних записів, які проливають світло на функціонування кожного екземпляра та його подальшу долю, а також наведення основних параметрів оправи та опису стану збереженості кожної книги. Останньою одиницею опису є фіксація актуального номера стародруку. Усі описи супроводжуються кольоровим ілюстративним матеріалом – сторінкою з книги чи фотокопією оправи, які стануть у нагоді бібліографам при атрибуції та дослідженні стародрукованої книги.

Найдавнішим кирилівським артефактом є два аркуші (по. 347 і 358) з інкунабули *Триоди квітної* бл. 1493 р. друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові (с. 86–87). Також описано шість видань XVI ст.: *Острозька Біблія* 1581 р. (с. 88–89); два видання *Послань* Вселенського патріарха Єремії II Траноса, Патріарха Александрії Сильвестра

та ін. (с. 218–221); друге й третє видання *Литовського Статуту* (с. 90–91, 94–95) і «Книга о постничестві» Василя Великого 1594 р. (с. 92–93).

Видання XVII ст. представлено дванадцятьма примірниками із друкарень Почаєва, Києва, Вільнюса, Львова, Москви і Супрасля (с. 96–119). Серед цих книг варто вказати на «Зерцало богословії» Кирила Транквіліона-Ставровецького (1618 р.), «Лексикон» Памви Беринди (1627 р.), «Бесіди духовні» Макарія Великого (1627 р.), а також на видання друкарні Михайла Сльозки у Львові: *Євангеліє* (1636 р.), *Номоканон* (1646 р.) і *Триодь пісню* (1664 р.). У примірнику *Октоїха* (1686 р.) є розлогий вкладний запис від 1 січня 1695 р., який повідомляє про купівлю цієї книги за 40 золотих родиною Івана Меченчака для церкви Преображення Господнього у Чертижі Сяноцького повіту та про дарування книжки храмові на відпущення гріхів і поминання душ покійних родичів (с. 110).

Найбільше кириличних книжок у колекції Оссолінеуму датовано XVIII ст. – 37 примірників (с. 120–181). Серед добре відомих видань біблійного, богослужбового чи теологічного змісту є унікат – *Буквар* 1760 р., виданий друкарнею отців Василіан у Почаєві, єдиний на сьогодні примірник, відомий у бібліографії кирилівських друків. З огляду на унікальність цієї книжки, укладачка доповнила усталену каталожну статтю додатковою рубрикою – посторінковим розписом змісту (с. 150–151).

У другій частині каталогу Ольга Ткачук описала 24 примірники кирилівських видань, надрукованих «гражданським» шрифтом. Їх було видано між 1735 і 1796 рр. у друкарнях Санкт-Петербурга, Москви, Могильова, Бердичева, Варшави та Гродна. За змістом це здебільшого законодавчо-нормативні праці: різноманітні укази та законодавчі кодекси імператорів Російської імперії, але також подорожній щоденник (1773 р.) і граматика польської мови (1796 р.).

Каталог доповнюють різноманітні покажчики: хронологічний із вказанням року видання, назви примірника і номеру його опису у каталозі (с. 225–226); покажчик авторів (с. 227); покажчик назв книг (с. 229, 231); покажчик друкарень, друкарів (с. 233–235), граверів (с. 237) і провенієнцій (с. 239–242). Завершується каталог переліком використаної бібліографії – каталогів, неопублікованих джерел і досліджень (с. 243–247).

Книжку в цілому відзначає вдале оформлення; її надруковано на якісному папері, книжковий блок добре прошитий, має зручний формат і тверду палітурку, а також дві тасьми (закладки), що є практичною необхідністю при опрацюванні книжки. Ці характеристики важливі, позаяк вони сприятимуть «довгому життю книги» при активному використанні бібліографами.

Вихід у світ наукової книги – це завжди важлива подія у житті академічної спільноти, бо вона актуалізує обговорення відповідної тематики. У нашому випадку публікація каталогу кирилиці Оссолінеуму привертає увагу до проблематики історичної спадщини та її переміщення. Поза тим, вона потенційно здатна пожвавити термінологічну дискусію, яка би сприяла переглядові усталеного поняттєвого апарату при описуванні кирилівських стародруків, зокрема поверненню до вживання питомих українських форм у бібліографії. Маю на увазі: «кириличний стародрук» чи «кирилівський», Острог чи Остріг, Федоров чи Федорович/Теодорович. Окремої уваги потребує також використання терміну «гражданський» шрифт на позначення кирилівських книг, надрукованих не старослов'янським чи церковнослов'янським шрифтом.

Каталог Ольги Ткачук збагатив кирилівське книгознавство новим джерельним матеріалом, який доповнює знання про особливості друку примірників, мапу їх розповсюдження і переміщення, а відтак дає розуміння як кожен із примірників використовувався. Загалом же, як на мою думку, рецензована публікація не раз стане у пригоді фахівцям при атрибуції та описі кирилівської книги XV–XVIII ст.

Bibliography

Dubec, Roman. *Cyrylickie starodruki cerkiewne XVII–XVIII w. ze zbiorów instytucji kościelnych i parafii prawosławnych woj. małopolskiego*. Katalog. Gorlice, 2010.

Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie, oprac. Roman Lepak OSBM, Bazylikańskie Studia Historyczne. T. 3. Warszawa, 2013.

Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki

Narodowej, oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew. Warszawa, 2004.

Katalog starodruków cyrylickich Muzeum Zamku w Łańcucie (Dział Sztuki Cerkiewnej), oprac. W. Witkowski. Kraków, 1994.

Ogijenko, Ilarion. «Starodruki i rękopisy cyrylickie w Bibliotece hrabiego Józefa Ossolińskiego w roku 1818.» *Przegląd Bibliograficzny* 9 (18) (1928): 423–424.

Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego. Kraków, 2004.

Tkachuk, Olga. «Fragments of the Ukrainian Book Collections in the Ossolineum's Holdings of Early Printed Books in Wrocław.» *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 18 (1) (2024): 103–129.

Voloshchenko, Stanislav. «Preface.» *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 18 (1) (2024): 9–12.

Про авторів

Волощенко Станіслав – кандидат історичних наук, незалежний дослідник. Упорядник та автор дослідження «Христинопільський Апостол XII століття: Факсимільне видання та кодикологічне дослідження» (Київ: Видавництво «Горобець», 2023)

Дуса Катерина – PhD, кандидат історичних наук, доцентка Національного університету «Кієво-Могилянська Академія». Остання книжка: «*Ukrainian Witchcraft Trials: Volhynia, Podolia, and Ruthenia, 17th–18th Centuries*» (Budapest: Central European University Press, 2020).

Довга Лариса – доктор філософських наук, професор кафедри культурології Національного університету «Кієво-Могилянська академія», гостьовий професор Ягеллонського університету, засновниця і керівниця проекту «УКультура». Автор монографії «*Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)*» (Київ-Львів: Видавництво «Свічадо», 2012).

Зема Валерій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Остання монографія: «*Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*» (Київ: Критика, 2020).

Кисельов Роман – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Остання книжка (співупорядник) - каталог «*Бібліотека Івана Франка: науковий опис*» (Київ, 2010, 2015, т. 1–2)

Максимчук Ольга – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Остання книга (у співавторстві): «Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток: з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: колективна монографія» (Київ: ВД «Академперіодика», 2023).

Михайловський Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Остання книжка: «Наши королі – *Reges nostri*. Володарі та династії в історії України (1340–1795)» (Київ: Темора, 2023), «*Reges nostri Władcy i dynastie w historii Ukrainy (1340–1795)*» (Krosno: Ruthenus, 2024), «*Reges nostri. Our Kings. Monarchs and dynasties in the history of Ukraine (1340–1795)*» (Krosno: Ruthenus, 2024).

Новак Аліція – габілітований доктор, керівниця кафедри польсько-українських студій на Факультеті міжнародних і політичних студій Ягелонського університету. Співредактор серії «*Studia o kulturze cerkiewnej w Rzeczypospolitej*» та «*Latopisy Akademii Supraskiej*». Остання книжка: «*Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*» (Krakow: Wydawnictwo «scriptum», 2017).

Пасічник Катерина – гостьова дослідниця Центру польських студій імені Александра Брюкнера Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера. В цьому ж університеті у 2023 р. захистила дисертацію на тему «*Healing in the Russian Empire. Legal Norms, Medical Perceptions and Diseased Bodies in the Medical Disputes over Improper treatment (1749–1803)*».

Стародуб Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Автор праці «*Всеукраїнський православний церковний собор 1918 року: огляд джерел*» (Київ, 2010).

Суховій Оксана – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Остання книжка (у співавторстві): *«Історія української мови: практикум із морфології: навч. посібник»* (Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019).

Шманько Тарас – доктор богослов'я, завідувач кафедри літургійних наук Філософсько-богословського факультету Українського Католицького Університету. Співкоординатор науково-дослідної програми УКУ «Київське християнство». Остання книжка (відповідальний редактор): Петрович, Михайло. *Царське священство: Миряни в Божественній Літургії* (Львів: Свічадо, 2024).

Яременко Максим – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії, завідувач НДЦ «Спадщина КМА» Національного університету «Києво-Могилянська академія», старший науковий співробітник Національного музею історії України. Остання монографія: *«Церковні празники та релігійна ідентичність: українські та російські місяцеслови кінця XVIII ст.»* (Львів: УКУ, 2023).

Наукове видання

Київська Академія

Випуск 21

Комп'ютерна верстка *Тетяна Краснощокова*
Відповідальний за випуск *Вадим Залевський*

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА» не відповідає
за едиційну і правописну політику «Київської Академії».
Випуск надруковано в авторській редакції.

Підписано до друку 16.12.2024 Формат 70 100/₁₆ зменшений.

Гарнітура Minion Pro. Папір офсетний. Друк офсетний.
Наклад 100 прим.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
+38 (044) 425-60-20
duh-i-litera@ukr.net — відділ продажу
litera@ukma.kiev.ua — видавництво
Facebook: duhilitera
www.duh-i-litera.com

Контактна інформація:
m.yaremenko@ukma.edu.ua

Ознайомитися з електронною версією
та інформацією про журнал, а також подати статтю можна:

<http://ka.ukma.edu.ua/>